

M. KÖZGAZD. EGYETEM

S. Melt. sz. ~~59-3044~~

58727

A

NEMZETGAZDASÁGTAN RENDSZERE.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ÁLTAL MARCZIBÁNYI-
DIJVAL JUTALMAZOTT DOLGOZAT.

IRTA

KAUTZ GYULA

JOGTUDOR, A CS. LIPÓT-REND VITÉZE, A FÖRENDI HÁZ TAGJA, EGYETEMI R. NY. TANÁR,
A MAGYAR TUD. AKADEMIA RENDES ÉS IGAZGATÓ TAGJA, AZ «INSTITUT DE STATISTIQUE INTER-
NATIONALE» T. TAGJA, AZ OSZTRÁK-MAGYAR LANK ALKORMÁNYZÓJA, V. EGYETEMI RECTOR, STB.

ÖTÖDIK, UJOLAG ÁTNÉZETT ÉS JAVITOTT KIADÁS.

ELSŐ KÖTET:

ÁLTALÁNOS RÉSZ.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT.

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1890.

MAGYAR KÖZGAZD. EGYETEM
KÖNYVTÁRA

29520(1)

1965

1985

«L'économie politique est la science
la plus positive, la plus utile, et la moins
incomplète; sans elle on ne peut faire
ni politique, ni philosophie, ni législation,
ni morale utiles et vraies.»

CLÉMENT.

38 kautz I.

A
NEMZETGAZDASÁG-
ÉS
PÉNZÜGYTAN RENDSZERE.

A MAGYAR TUD. AKADEMIA ÁLTAL
MARCZIBÁNYI-DIJJAL JUTALMAZOTT DOLGOZAT.

IRTA

KAUTZ GYULA

JOGTUDOR, A CS. LIPÓT-REND VITÉZE, A FÖRENDI HÁZ TAGJA, EGYETEMI R. NY. TANÁR
A MAGYAR TUD. AKADEMIA RENDES ÉS IGAZGATÓ TAGJA, AZ «INSTITUT DE STATISTIQUE INTER-
NATIONALE» T. TAGJA, AZ OSZTRÁK-MAGYAR BANK ALKORMÁNYZÓJA, V. EGYETEMI RECTOR, STB

ÖTÖDIK, UJOLAG ÁTNÉZETT ÉS JAVITOTT KIADÁS.

ELSŐ KÖTET:

A NEMZETGAZDASÁGTAN ÁLTALÁNOS RÉSZE.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1890.

Fb 14

837

ELŐSZÓ.

Alig van tudomány, melyet úgy általában, mint *hazánkra* nézve különösen, fontosabbnak nevezhetnénk, mint a «*Nemzetgazdaságtan*», a társadalmi vagyrend, a munka, ipar és forgalom e valódi *philosophiája*. — Ennek a tudománynak egy lehetőleg kimerítő s *rendszeres tan-könyvét* nyújtani, volt szándékom a jelen (immár ötödik kiadásban napvilágot látó) munka közzététele által.

A dolgozat *ezen* kiadására nézve is szükségesnek tartom jelezni azt: hogy gondos figyelemmel voltam mindazon mozzanatokra, melyek tudományunk (nézetem szerint) helyes iránybani továbbfejlesztése- és tökélyesbitésére szolgálhatnak; s hogy könyvemet a tanszak *legujabb fejlődési színvonalára* emelni, nemkülömben sok új kérdésnek felvétele, másoknak præcisebb formulázása, s az érvelés minden irányban kiegészítése által a tanítás és tanulás fokozottabb igényeinek megfelelőbbé tenni törekedtem.

Tudományos álláspontom s *alapmeggyőződéseim* (melyeknek a tanszéken és a közéletben mindig kifejezést adtam) ugyanazok maradtak, s változtatni rajtuk okom nem vala; habár készségesen beismerem, hogy napjainkban, a hol a közigazdasági élet és theoria oly erős forrongásban van, s a láthatáron egy sok tekintetben új, az

(általam lényegében helyesbnek tartott) jelenlegitől eltérő, s névszerint az eddig uralkodó *szabadelmű s individualisztikus* gazdasági rendszer helyébe lépni akaró (mondhatnók) *közületies, autoritár, felsocialistikus* nemzetgazdasági elmélet körvonalai kezdenek feltünedezni: — hogy napjainkban (mondom) csakugyan helyeselhető: az ökonomiai élet *régi alakzatait* épp úgy mint a tudomány *régi tantételeit*: ellentállási képességükre, *megállhatóságukra*, és belső jogsultságukra nézve ismételt bíráltnak alávetni; az új tanokat és követeléseket szorosán tárgylagos szempontból mérlegelni; s az érvelésben és következtetésben az *igazkodó doctrinarismustól* tartózkodni.

A mikkel kapcsolatban még csak arra akarok utalni, hogy fejtegetéseimben nem talál visszhangra: sem az a *tulságig vitt centralisationális és államosítási irány*, mely újabb időben mindenütt úgy a tudomány mint a gyakorlat terén tesz nagy hódításokat; — sem az a nézetkör, a mely a verseny- és forgalomszabadsági rendszer egynémely kinövése és visszás hatása miatt a gazdasági életet és forgalmat korlátozó, embereket és országokat egymástól elszigetelő rideg *rendszabályozást* követel és javasol; részben érték- és értelemvesztett intézmények fölelevenítésének félszeg rendszeréhez is fordul vissza; — sem viszont az, a mely a fennálló birtok-, munka- és üzletrend folytonos bolygatásával, a polgárosult népek gazdaságának természetes és örökszükségességű alapjait gyöngíti, s majd az egész társadalomra, majd egyes osztályokra nézve oly vágyakat és igényeket ébreszt (illetve hirdet), a melyek egyenesen *teljesíthetlennel*, s csak az elmék és kedélyek nyugtalanítására és

a sociális ellentétek elmérgesítésére szolgálnak. — Nem tudom végül helyeselni azon (többnyire fiatalabb s leginkább német) szakférfiak eljárását, a kik hiú elbizakodottságban magukat egy *új* nemzetgazdaságtan alkotóinak tartva, tudományunk halhatatlan nevü *classikusait* csak kicsinylően emlegetik; sem azokét, a kik *positivistikus*-bölcseleti befolyások alatt *természettani analogiák* készésében stb. tetszelegnek maguknak; vagy épp odáig mennek, hogy a «Nemzetgazdaságtant» önálló tudományos jellegéből kivetkeztetni, s egy «Általános Társadalomtan» zavaros fogalomvegyülekébe fullasztani akarják.

A mi a tudomány *alaki tagozatát* illeti: jelesül általános rész, különös (vagy gyakorlati) rész, és pénzügytani rész szerint: ez ma már az irodalomban általánosban el van fogadva, s azért, a magam részéről, továbbra is fenntartandónak véltem.

Ezekkel bocsájtja alulírott igénytelen könyvének ezen kiadását is közre, illetőleg a szakférfiúi világ méltányos ítélete alá.

Budapest, 1890. márczius hóban.

Kautz Gyula.

TARTALOM-MUTATÓ.

Bevezetés.

ELSŐ CZIKK.

Alapfogalmak.

	Lap
1. A gazdaság általában	3
2. A szükségletek	4
3. A gazdasági javak	4
4. Folytatás	5
5. Az érték	7
6. Az érték közelebbről	8
7. A vagyon	10
8. A vagyoni jogi rend	11
9. A gazdaság természete és rugói	13
10. A nemzetgazdaság	15
11. A nemzetgazdaság és az állam közötti viszony	17
12. Folytatás	19
13. A nemzetgazdaság történeti fejlődése szerint	21

MÁSODIK CZIKK.

A nemzetgazdaság tudománya általában.

14. A nemzetgazdaságtan fogalma és feladata	23
15. A nemzetgazdaságtudomány vizsgálódási köre és jellege	25
16. A nemzetgazdaságtan módszere	27
17. A nemzetgazdaságtan mint tanelvies és mint társadalmi tudomány	29
18. A nemzetgazdaságtudomány jelentősége	31

HARMADIK CZIKK.

A nemzetgazdaságtan története és irodalma.

19. A nemzetgazdasági elméletek története általában	33
20. A nemzetgazdasági eszmék és nézetek az ókorban s különösen a keleti népeknél	34
21. A görögök és rómaiak közgazdasági eszméi	35
22. A nemzetgazdasági nézetek a középkorban	37
23. A «merkantilizmus» című első közgazdasági rendszer	38
24. A visszhatás a merkantilizmus ellen és a physiokratikus rendszer keletkezése	41
25. A physiokratizmus tanai különösen	42
26. Smith Ádám előhírnökei	44
27. Smith Ádám tanai és úgynevezett «szabad-ipari rendszere»	45
28. A Smith utódai és a nemzetgazdaságtan állása és főbb irányzatai a XIX-dik században	48
29. A tudomány kitünőbb képviselői Smith óta napjainkig	49
30. A nemzetgazdaság tudománya Magyarországon	53
31. A socializmus és kommunizmus tanai	55
32. A socialisták különösen	57
33. A communisták	59
34. A social-democratia tanai	60
35. Bírálatos jegyzetek e rendszerekre nézve	62
36. Újabb mozzanatok a közgazdaság és a socializmus irodalmában	63

ELSŐ FEJEZET.

A javak termelése.

ELSŐ CZIKK.

A termelés alapviszonyai.

37.	A termelés általában	67
38.	A termelési tényezők	69
39.	A termelés különböző ágai	70
40.	A productivitás vagy termelékenység fogalma	71
41.	A termelési költségek	73

MÁSODIK CZIKK.

A termelési tényezők egyenként.

42.	A természet mint termelési tényező	74
43.	A természet erői s különösen a föld	75
44.	Az emberi munka	77
45.	A munka hatályossága	78
46.	A munkamegosztás különösen	79
47.	Folytatás	81
48.	A tőke	82
49.	A tőke nemei és osztályozása	85
50.	A tőke szerepe és fontossága	86
51.	A tőkék eredete, szaporodása és elenyészése	87

HARMADIK CZIKK.

A termelés alakzatai.

52.	A termelési tényezők összhatása és a productió hatásai	89
53.	A vállalatszerű termelés és ennek alakzatai	91
54.	A foglalkozási ágak álláshelye és a külterjes meg belterjes gazdasági rendszer	93
55.	A nagyban és kicsinybeni termelés	95

NEGYEDIK CZIKK.

A társadalmi jogrend s ennek viszonya a javak termeléséhez, fogalma és megoszlásához.

56.	A társadalmi jogrend a közgazdaságban	97
57.	A személyi szabadság és a szolgaság	98
58.	A szolgaság történeti fejlődése és a szabadságjogok	99
59.	Az egyéni vagy magántulajdon	101
60.	Az egyéni tulajdonjog közelebbi igazolása	102
61.	A tulajdonjog szükséges korlátai	105
62.	A szabadverseny	106
63.	A versenyszabadság ellen tett kifogások	108
64.	Eredmények	109

MÁSODIK FEJEZET.

A javak forgása.

ELSŐ CZIKK.

A javak forgása általában.

65.	A csere és a forgalom	111
66.	A forgalom alapmozzanatai és jelentősége	112
67.	A forgalom kifejlődése s különösen a forgalom-szabadság	113

MÁSODIK CZIKK.

A javak ára.

	Lap
68. A csereérték és az ár általában	115
69. Az ár és különböző alakjai	117
70. A piaci ár és ennek képződése	119
71. A kereslet és kínálat különösen	120
72. A termelési költségek az árra való befolyásuk szerint	121
73. Az árképződésre befolyó egyéb momentumok s a versenyzés és a monopol különösen	124
74. Drágaság, olesóság és méltányos ár	126
75. Hatósági árszabványok	127
76. Az árak története	128

HARMADIK CZIKK.

A pénz.

77. A pénz fogalma	131
78. A pénz-jószág kellékei és a nemes érczbéli pénz különösen	133
79. Egyéb fizetési eszközök s jelesül a papírpénz	135
80. A pénz behozatalának következtetései és előnyei	137
81. A pénz mint jószág és áru különösen	139
82. A pénznek értéke és ára	142
83. A pénznek csereértéke különösen	143
84. A pénzérték a kereslet és kínálat viszonya alapján	144
85. A nemes érczek értékállása a világforgalomban	145
86. A pénzérték változásainak hatásai	147
87. A szükségelt pénzmennyiség nagysága	149
88. A nemes érczek értékének változásai a régi időktől a jelenkorig	151

NEGYEDIK CZIKK.

A hitel.

89. A hitel- és hitelügyletek általában	153
90. A hitel különböző nevei és formái	155
91. A hitel hatásai és jelentősége	157
92. Folytatás	158
93. Pénzgazdaság és hitelgazdaság	160
94. A hitel előmozdító jogintézmények	161
95. A pénzforgást és a hitelt közvetítő intézetek	163

ÖTÖDIK CZIKK.

A közlekedési eszközök.

96. A közlekedés és szállítás általában	165
97. A közlekedési eszközök hatásai	166
98. Folytatás	167
99. A közlekedési eszközök fejlődési folyamata	169
100. A javak forgásának egyéb előmozdító eszközei	170

HARMADIK FEJEZET.

A javak megoszlása.

ELSŐ CZIKK.

A javak megoszlása és a jövedelem.

101. Kiadások és bevételek	172
102. A hozadék, a jövedelem és a járadék	171

103.	A jövedelem különböző nemei	175
104.	A közgazdaság hozadéka és a nemzeti jövedelem különösen	177
105.	A nemzeti jövedelem inegozslása és a társadalmi jogrend	179
106.	Az egyes jövedelem-ágak közelebből	182

MÁSODIK CZIKK.

A földjáraadék.

107.	A földjáraadék általában	186
108.	A földjáraadék keletkezése és fogalma	188
109.	A földjáraadék közelebből szemlélve	191
110.	A földjáraadék nagyságára befolyó viszonyok különösen	193
111.	A földjáraadék a nemzetgazdasági jövedelem szempontjából	195
112.	A földjáraadék a nép különböző fejlődésfokain, és hatása a telkek árara és a haszonbérre	196
113.	A Ricardo-féle földjáraadéki elmélet elemei és ezek nézeteinek bírálata	198
114.	A földjáraadék nem monopolszerű jövedelem	199
115.	Folytatás	201
116.	A földjáraadéki elmélet további igazolása	202
117.	A földjáraadéki tannak általánosítása	205

HARMADIK CZIKK.

A munkabér.

118.	A munkabér általában	207
119.	A munkabér nagyságát elhatározó körülmények	210
120.	Folytatás	212
121.	Egyéb mozzanatok a munkabért illetőleg és az ugynevezett igazságos munkabér különösen	214
122.	A minősített s jelesül szellemi munkának díja különösen	216
123.	A munkabér különböző foglalkozási ágakban	218
124.	A munkabér a népélet különböző fejlődés-szakaiban s a magasb munkabér előnyei	219
125.	Bérszabványok; munkára való jog; munkás-szövetkezetek, nyereszesülési rendszer, és munkafelmondások	221
126.	Folytatás	224
127.	A munka mint egyedüli értékforrás a socialdemokratia tanai szerint	228
128.	A socialistikus-gazdasági jogbőlelelet	231

NEGYEDIK CZIKK.

A kamat.

129.	A tőkejövedelem és a kamat	232
130.	A kamat nagyságát elhatározó körülmények	235
131.	A kamat egyenlősülési irányzata és a tiszta kamat természetes magasságának változásai	237
132.	A kamat a népélet különböző szakaiban s magas és alacsony kamatláb különösen	239
133.	A tőketulajdon és a kamatvétel jogosultsága	241
134.	A kamatpolitika és az uzoratórvény	244
135.	A pénzmennyiség a kamatláb iránti viszonyában	249
136.	Tőkekölcsönzés belföldön vagy külföldön	251

ÖTÖDIK CZIKK.

A vállalkozói nyereség.

137.	A vállalkozói nyereség általában	252
138.	A vállalkozói nyereség különösen	254
139.	A vállalati veszteség	257

HATODIK CZIKK.

A jövedelem-ágak hatása és a nemzeti jövedelem megoszlási módjának folyamánai.

	Lap
140. §. A három jövedelem-ág egymáshoz való viszonyában	258
141. §. A nemzeti productió tiszta hozadékának megoszlása a különböző jövedelem-ágak szerint különösen	261
142. §. A nemzeti jövedelem megoszlásának eredményei, és a legjobb megoszlási mód	264
143. §. Vagyon állapotok és az anyagi jólét ismérvei	266
144. §. Az állam hivatása a nemzeti jövedelem megoszlását illetőleg	268

NEGYEDIK FEJEZET.

A javak fogyasztása.

ELSŐ CZIKK.

A javak fogyasztása általában.

145. §. A fogyasztás általában	271
146. §. Productiv és improductiv fogyasztás különösen	273
147. §. A fogyasztás jelentősége a közgazdaságban különösen	276
148. §. A személyi szolgálatok a fogyasztás szempontjából	278

MÁSODIK CZIKK.

A fogyasztás mérvé, és a termelés és fogyasztás egyensúlya.

149. §. A fogyasztási mérv általában	279
150. §. A fősvény, a pazar és a gazdaságos háztartás	280
151. §. A fényezés különösen	281
152. §. A fogyasztás határai és a takarítás közelebről	284
153. §. Külföldi jószágok fogyasztása, és különösen az Absenteismus és a külföldi kölesönök	286
154. §. Külföldi áruk fogyasztása különösen	288
155. §. A termelés és fogyasztás egymáshoz viszonyában	289
156. §. A termelés és fogyasztás egyensúlyának megzavartatása	290
157. §. Folytatás	292

HARMADIK CZIKK.

Tőkegyűjtés, biztosítás és erre célzó intézetek.

158. §. Értékkimelés és biztosítás általában	294
159. §. Takarékpénztárak	294
160. §. Életjáradéki és életbiztosítási intézetek	298
161. §. Vagyonbiztosítás különösen	300
162. §. Folytatás	301

NEGYEDIK CZIKK.

A szegényi ügy.

163. §. A szegényi ügy általában	303
164. §. A szegény-segélyezés rendszere	304
165. §. A segélyzési rendtartás és szegényi intézetek közelebről	306

Függelék.

A népesedési ügy a közgazdaságban.

166. §. A népesedési kérdés általában	308
167. §. A népesség számereje	310
168. §. A népesség szaporodásának törvénye	312
169. §. Malthus tanának módosított formulázása	313
170. §. A népesedési tan főbb tételei	316
171. §. Népeségi politika, azaz intézkedések a népszámarány növesztése vagy csökkentésére	318
172. §. Történet-bölcészeti következtetések	321

ÁLTALÁNOS RÉSZ.

ELSŐ KÖNYV.

ARTALLOS BIAN

ELSO KÖZL

BEVEZETÉS.

ELSŐ CZIKK.

Alapfogalmak.

Irodalmi források: SCHÄFFLE: System der menschlichen Wirthschaft. (1873.) I. köt. 1—50. l. — AD. WAGNER: Lehrbuch der politischen Oekonomie I. köt. (1876. és új kiad. 1879.) 7. sk. 63. sk. l. — KAUTZ: Die National-Oekonomie als Wissenschaft. (1858.) 1. sk. és 179. sk. l. — MENER: Grundsätze der Volkswirthschaft (1871). — BISCHOFF: Grundzüge der Nationalökonomik (1874) 1—256. — SCHÖNBERG: Handbuch der politischen Oekonomie. I. köt. (2-ik kiad. 1885.) 1—190. lap. — ROSCHER: Grundlagen der Nationalökonomie (1854. 18-ik kiad. 1886.) 1—15. lap.

1. §.

A gazdaság általában.

A hová csak szemeinket vetjük, látjuk az embert azon munkálkodni és fáradozni, hogy sok és különféle *szükségleteinek* kielégítésével, egyéni úgy mint közületi életfeladatait teljesítse, s ezzel *céljait* megvalósítsa. Látjuk különösen, mint irányozza tevékenységét az őt környező külvilág erőinek és tárgyainak meghódítása- és hasznosítására; mint gyűjti, idomítja és gonozza a természet által nyújtott anyagokat; mint száll le a tenger mélyjeire vagy a bércek kincsaknáiba; mint űzi a legkülömbözőbb foglalkozásokat, intézi és rendezi közdolgait, alkot törvényeket és intézményeket; mint küzd meg bátran és bámulatos kitartással az ellenséges természeti hatalmakkal; mind a végre, hogy *javaknak* és *vagyonnak* birtokába jusson, s ezek segítségével *szükségleteit* kielégítve életét kellemetessé változtassa, és *jóllétre* ¹⁾ tegyen szert.

Ezen *javak és vagyon* ²⁾ *szerzésére, kezelésére és alkalmazására* irányuló (tervszerű s céltudatos) *tevékenysége* az embereknek: a *gazdálkodás* (Oeconomia, Wirthschaft); ³⁾ maga a gazdasáttalag működő alanyok rendelkezésére lévő *javaknak* s *vagyonelemeknek* (jóságoknak, eszközöknek, értékes tárgyakkal) foglalatata pedig a *gazdaság*. ⁴⁾

¹⁾ E szót szűkebb, ha szabad mondanunk: realistikusabb értelemben véve.

²⁾ Hogy mily *nemük és jellegük* ezen javak, a melyekre a gazdálkodás tulajdonkép irányul: l. alább.

³⁾ A «*gazdálkodás*» fogalma tehát sokkal szélesebb és többet felölelő, mint akár a *munkának* (iparnak, szorgalomnak) akár a *háztartásnak* fogalma. Közlebbi megalapítása a gazdasági tevékenység és a gazdálkodás eszméjének (Neumann által). SCHÖNBERG id. Handbuchja I. 138. 143. sk. és 178. sk. lpj.

⁴⁾ Ld. alább a 9. és 10-ik §-ot.

2. §.

A szükségletek.

Az emberi élet, akár egyéni akár társias vagy közületi szempontból nézzük, *szükségleteknek* szakadatlan lánczolata és foglalója. — E szükségletek részint magunkból, részint a minket környező külvilággal való viszonyunkból folynak; hely és idő, társadalmi állás és egyéni célok, nem és kor stb. szerint különböznek, sokfélék és változók; a miért is kimerítő felsorolásuk lehetetlen, s legfeljebb bizonyos szempontok szerint való csoportosításuk eszközölhető. — Ez alapon megszoktunk azután különböztetni: 1-ör: Elsőrendű, másodrendű és harmadrendű; 2-or: Természeti, kényelmi és fényűzés; 3-ori: E istencziális (fennállhatási) és culturális (mívelődési); 4-er: Anyagi és szellemi; s 5-ör: Egyéni (individuális) és összetes (kollektív) szükségleteket.¹⁾

Egészben véve a míveltség terjedésével a szükségletek szaporodnak s változatosbakká lesznek; míg viszont a megszorodott szükségletek a kielégítésökre megkívántatott erőfeszítés fokozása által a cultura haladását mozdítják elő. — És így a szükségleteknek sokasbodása magában véve még nem káros; károsra csak akkor válván az, ha a tisztán anyagi szükségletek félszeg túlsúlyra jutnak, vagy a sokasbodás nagyon is gyorsan (s az azok kielégítésére megkívántatott szerzési képességhez aránytalanul) avagy a munkakedv csökkenésével jár; vagy épp olyan, hogy csak pazar költekezés által lesz kielégíthető.

¹⁾ L. WAGNER: Lehrbuch I. 8. sk. l. BISCHOFF: Nat. Oek. (1878) 17. sk. l. COHN: System der Nat.-Oekon. (1883.) I. 256. sk. SCHÖNBERG: Handbuch I. 505. sk. l. és SCHÄFFLE: System der menschlichen Wirthschaft. I. 1—50. lap.

3. §.

A gazdasági javak.

Az ember szükségleteinek kielégítésére bizonyos tárgyak, dolgok, eszközök szóval *javak* (Güter) kívántatnak meg. Arra, hogy valamely tárgy vagy dolog *javnak* tekintethessék, kell hogy valami szükséglet kielégítésére alkalmas volta fölismertessék; valamint, viszont, elveszti javbeli tulajdonságát, ha a jelzett alkalmassága (használhatósága) elenyészik, avagy maga az illető szükséglet megszűnik.

Valamint a szükségleteknek úgy a javaknak is sokfélesége bizonyos *osztályozását* teszi ez utóbbiaknak szükségessé. Így jelesül meglehet különböztetni: 1-ör *testi* és *testetlen* javakat (Res corporales et res incorporales); amazok még *anyag*i vagy dologi javaknak (Materielle Güter, Sachgüter) is nevezetvén; 2-ör. *Személyi* és *dologi* javakat; 3-ör. *Forgalomba jutó* és forgalomból kizárt javakat (Res extra commercium); 4-er. *Elsőrendű*, kényelmi és fényüzési, illetve *nélkülözhetlen* és *nélkülözhető* javakat; 5-ör. *Önálló értékű* és *képzelti* (vagy jelvényes) javakat; 6-ör. *Magánjavak-* és *nyilvánjavakat*; 7-er. *Ingó* és *ingatlan* javakat; végre 8-ör: A nemzetgazdaságtant közvetlenebbül érdeklőleg: *külső* és *belső*, továbbá *szabad* és *gazdasági* javakat.

Belső javak alatt jelesül értetnek az embernek saját személyi erői és tulajdonságai (péld. testi épség, élelemműség, művészi képesség, ismeretgazdagság); s fő ismervük az, hogy (mint személyi jellegű javak) *másokra átnemszállíthatók*, tehát adásvevés, örökhagyás, zálogbavetés tárgyaivá sem válhatnak; — *külső javak* ellenben azok, a melyek az embert környező természethez vagy világhoz tartoznak s ettől nyerhetők, nemkülömben hatalmunkba (vagy legalább rendelkezésünk körébe) hajthatók, s *forgalom tárgyait* vagy *eszközeit* képezik.

Szabad javak azok a küljavak, melyek az embernek (a természet jóvoltánál fogva) korlátlan mervben azaz úgy állanak rendelkezésére, hogy megszerzésük se munkával vagy fáradtsággal, se áldozattal nem jár, tehát lényegileg *ingyenesek* (levégő, fa őserdőkben, világosság, folyamvize stb.); — ellenben *gazdasági* javaknak azokat nevezzük, a melyek meghatározott azaz *nem korlátlan mennyiségben* állanak rendelkezésünkre, s ennél fogva több oly tulajdonsággal bírnak, a melyeknél fogva egy egész sajátos s önálló javcategoriát képeznek, és *ez alapon* azon tudománynak, a melyet «*nemzetgazdaságnak*» hívunk, vizsgálódási tárgyává válnak.

4. §.

Folytatás.

Közelebről szemlélve: a gazdasági javak jelzett főtulajdonoságuknál (ritkaság stb.) fogva olyanok is, a melyek rendszerint csak *munka-* s *fáradtsággal* állíthatnak elő; csak *áldozattal* vagy *visszszolgáltatással* szerezethetnek meg (s így *visszszolgáltatások*); ezéltudatos emberi cselekvőség, *becslés*, gondozás és *előrepondoskodás* tárgyát képezik; *forgalomba juthatnak* s a forgalomnak elemevé vagy eszközüvé válhatnak. Ezek nyomán egyszerűen azt is mondhatnók: «gazdasági javak azok, a melyek (az emberi élet külső kiegészítésének szükségletéhez képest) csak *korlátozott mennyiségben* állanak rendelkezésünkre, s *önérdekbeli* akarat-érvényesítésnek

(munka, fáradás, gondozás) illetve *becsülésnek a tárgyát képezik.*¹⁾

E fogalomhatározat szerint a gazdasági javak három fő osztálya vagy csoportja áll elő; úgymint dologi javak, szolgálati javak, és viszonylati javak; nevezetesen 1-ör. *Dologi javak* (Sachgüter), melyek még érzékileg meghatározott, vagy *testi*, vagy *anyagi* javaknak (Res corporales, materielle Güter) is nevezetnek. Ezek az egyéni birtok- és tulajdonjog tárgyai; az embert környező természet anyagait vagy adományait képezik; s vagy mezőgazdasági vagy iparossági úton előállított s minősített jóságok, eszközök, élet- és munkaszerek, építmények, szóval ingó meg ingatlan értéktártyakban állanak. — 2-ör. *Szolgálati javak* (Leistungsgüter). Ezek alatt oly cselekvények vagy teljesítmények értetnek, a melyekkel egyik ember a másikkal valami szükséglete kielégítését lehetővé teszi vagy elősegíti, s ennél fogva keresetnek és szerzésnek forrásává válnak (Rabszolgatartó országokban még emberek is gazdasági javvá válnak).²⁻³⁻⁴⁾ — 3-ör. *Viszonylati javak* (Verhältnissgüter). Ezek alatt személyek vagy pedig dologjavakhoz való s bizonyos szükségletet kielégítő viszony illetőleg oly nyilvánulásai vagy állapotai a forgalmi életnek értetnek, a melyeknek gazdasági értéke van, így jelesül: a) *Követelésjogok* (Forderungsrechte) idegen dologjavakra vagy szolgáltatásokra; b) *Kizárólagos* (üzleti) *jogozatok* (szabadalmak, egyedárú); c) a *törzsvevőség* (Kundschaft).⁵⁾

Kitetszik az eddigiekből, hogy: a) Az *anyagiasság* (vagy testiesség) nem kizáró vagy egyedüli tulajdonsága a gazdasági javaknak, mert vannak *testetlen* gazdasági javak is, s viszont vannak testies javak, a melyek nem gazdaságiak (péld. fa az őserdőben, föld uratlan vidéken, nap, hold, csillagok stb.); — bár kétségtelen, hogy *kiváló* tárgyát tudományunk vizsgálódásainak és fejtegetéseinek az *anyagi javak*, illetve az embernek viszonya (s az innen eredő cselekvények) a *dologi s testies* javakhoz képezi; a minnek következtében tudományunk előkelőleg az *ilyennemű* javak előállítására, forgatására, megosztására és consumtíójával foglalkozik; s másrészt a szolgálati és viszonylati javakra is csak főleg ebből a szempontból van figyelemmel. b) Az, hogy némely dolog vagy tárgy egyik esetben vagy vonatkozásban gazdasági javnak nevezhető, máskor pedig nem (őserdőbeli fa, ha a szükséglet fára nézve terjed). c) A műveltség haladtával a gazdasági javak mennyisége és köre mind nagyobb lesz. d) Külömbőség teendő végre: *magán- s közzgazdasági* szempont közt, a mennyiben jelesül sok dolog, a mely magángazdaságilag önálló gazdasági jav. (péld. követelésjog, üzletszabadalom, iparjogozat), közzgazdasági tekintetben nem lesz annak nevezhető; és viszont.

¹⁾ L. NEUMANN: Értekez. a SCHÖNBERG-féle Handbuch I. köt. 144. sk. 1.

²⁾ A szolgálati javak kétfélék: *alacsonyabb rendűek*, milyen például a cselédé, a napszámósé; és *felsőbb rendűek*, mint a művészé, a tanítóé, az

orvosé, a hivatalnoké; de mind csak annyiban, a mennyiben *visszszolgálatos*, vagy *becselési* tárgyként jelentkeznek; vagyis gazdasági javak arra nézve, a ki ama szolgálatot követeli, (péld. a jobbágy-úr, a gyártulajdonos), még arra nézve, a ki vele *szerzesi, kereseti* cselekvényt végez. L. még WAGNER: Lehrbuch I. 23. sk. l.

³⁾ *Dologbeli* munkálatok (Sacharbeiten) azaz oly munkaszolgálatok, a melyeknek egyedüli célja a dologi jav előállításá avagy tökélesbitése: a maguk eredményén, t. i. a dologjavon túl: nem önálló javak.

⁴⁾ A szolgálati jav a dologbeli munkálatoktól abban különbözik, hogy eredménye *anyagilag* nem jut kifejezésre, s azon pillanatban fogyasztandó, a melyben létre jön,

⁵⁾ Ez utóbb érintett javakat nem ismeri el gazdasági jav-osztálynak, egyebek közt HELD (Grundriss 1878.) 9. és 13. lp. és Einkommen-Steuer cz. munk. 1. s 19. sk. s főleg BÖHM-BAWERK: Rechte und Verhältnisse cz. (1881.) különben szellemes művében. L. ellenük NEUMANN-t a Schönbergféle Hdb. 151. sk. l.

5. §.

Az érték.

Javaknak szükségletkielégítésre alkalmas volta: azoknak *használhatóságát* vagy hasznavehetőségét (Brauchbarkeit, Utilité) képezi. E használhatóság különböző időkben és körülmények közt különböző szokott lenni; és szerinte ítéltetik meg a javak *jelentősége* (fontossága, súlya), a midőn tudni illik azt szükségleteink szempontjából *mérlegeljük, becseljük*. E mérlegelés és becseles vezet az *érték* és különösen a *gazdasági érték* fogalmához. ¹⁾

Az érték kétféle értelemben vétethetik, alanyiban és tárgyi-ban. *Tárgyi* (objectív) értelemben jelesül: *értéknek* nevezzük a gazdasági javat általában, úgy hogy gazdasági jav és érték egészen azonos jelentményű dolgot képez. *Alanyi* (vagy subjectív) értelemben ellenben «*érték*» alatt azon *jelentőséget* értjük, a mely valamely javnak, szükségletkielégítésre alkalmas voltánál fogva, gazdálkodó *alanyok* által tulajdoníttatik; úgy hogy fogalomhatározatkép azt mondhatni: «*érték* alatt a javnak gazdasági érdek szempontjából *mérlegelt* (megmért, becselt) *használhatósága* értendő».

Ezek szerint: 1-ör: Az érték nem valami szükséges és benne-rejlő (inhærens) tulajdonsága a javnak, hanem ez utóbbinak az által keletkezett s előálló tulajdonsága, hogy egy vagy több gazdálkodó alany azt (a javat) a maga szükségletkörével öntudatosan vonatkozásba helyezi; — 2-or: Az embereknek a javak jelentősége iránti nézeteik megváltoztával, azok értéke is megváltozik (növekszik vagy csökkenik), a nélkül, hogy a jav használhatósága megváltozott volna; — 3-or: Az érték nemritkán az illető jav vagy jószágról mintegy *leválva* jelentkezik (péld. egy záloglevélben), sőt forgalom s adásvéves tárgyává is lesz. (Gondoljunk egy árutömegről kibocsátott váltóra, stb.).

A javak *concret* (adott esetben és körülmények közti) értéke függ: az embereknek szükséglete és e *szükséglet méré* és belterjes-

ségetől, — a javnak e szükséglet kielégítésére kisebb vagy nagyobb mérvbeni *alkalmas voltától*, — a jav nélkülözésével járó *kellemetlenség* mérvétől (illetőleg az annak birhatása fontosságától), — s végül a jav *megszerezhetőségének* (vagy előállíthatóságának) kisebb vagy nagyobb *nehézségétől*. A minek következtében a jav értékének a *foka* is változó lesz, s jelesen nagyobb ott, a hol az illető szükséglet sürgetősebb vagy általánosb, a jav hasznavehetősége jelentékenyebb, a nehézség az illető jav birtokába helyezkedetni nagyobb stb.; és viszont alacsonyabb ott, a hol az ellenkező körülmények forognak fenn.²⁻³⁾

¹⁾ L. MENGER: Grundsätze 70. sk. SCHÖNBERG: Handbuch I. k. 156. sk. WAGNER: Lehrbuch I. k. 44. sk. 1. HELD: Grundriss 41. sk. 1. SCHÄFFLE: System I. 21. sk. 160. sk. ROSCHER: Grundlagen 8. sk. 1p. és LORIA: Teoria del Valore (1882).

²⁾ Az érték a nemzetek gazdaságában az erők és eszközök s ezek hatásának mérlegelése, a gazdaság maga értéknagyságok meghatározása, a honnan van az is, hogy az *érték* tudományunk egyik legfőbb categoriájának tekintetik, sőt némelyek által a nemzetgazdaságtan egyenesen *értéktannak* is hivatik.

³⁾ A javaknak az érték szempontjából tehát bizonyos rangsoruk is van; azon körülmény pedig, hogy a természeti vagy elsőrendű (existenciális) szükségleteknek megfelelő javak nem épp a legértékesebbek, onnan van, mert meglehetősen bőven vannak meg; s másrészt a műveltségnek haladtával sok finomabb szükségletek támadnak, melyeket magasabbra becsülve *előbb* fedezünk, ha csak amaz elsőrendű szüks. javakra azért még elég marad.

6. §.

Az érték közelebről.

Közelebről szemlélve az érték többféle *alakban* jelenkezik; így jelesül

Először is: mint *használati* és mint *cseréérték*; amaz alatt valamely javnak a gazdálkodó alany közvetlen s önnön használatára szolgáló értéke értetvén (illetőleg az érték annak szempontjából véve, a ki a javat közvetlenül maga használja); *cseréérték* alatt ellenben az az érték, melylyel a jav más javval való kicserélhetőségénél (illetve más jav megszerzésére való alkalmasságánál) fogva bír.

A *használati érték* ¹⁾ (Gebrauchswerth, valeur usuelle) a gazdasági alanynak külön célja meg a javnak tárgyi használhatósága szerint kétféle, úgymint vagy *élvezeti* (elhasználásra való tekintettel, péld. egy háttas lovunk, öltözék stb.), vagy *termelési* (szerzési), azaz új jav előállítására való irányzatban. — A *cseréérték* (Tauschwerth, Valeur vénale) a kiválóan eladásra szánt javaknál *forgalmi* értéknek nevezetik, és függ: a használatértéktől (a mely nélkül cseréérték nem is létezik), a javnak csak munka s fáradsággal vagy áldozattal (visszszolgálattal) való előállíthatóságától vagy megszerzhetőségétől, s végre a jogi lehetőségtől a javat birtokunkba venni, s má-

sokra átszállíthatni.²⁾ — A csereértékben az alanyi és a tárgyi értelemben vett érték összevegyülve jelentkezik; valamint a használati úgy ez is (a csereérték) változásnak van alávetve a mint a jav használhatósága avagy előállíthatósága és megszerzhetőségének a nehézsége kisebb vagy nagyobb lett; végül a csereérték szoros összefüggésben áll a gazdasági élet azon kiváló tüneményével, a mit *árnak* és *pénznek* nevezünk, a mennyiben az *ár* azon jószág-mennyiséget jelenti, a melyel valamely más jószág tetteleg becsereletetik (megszerzetetik), az *ár* pedig (polgárosodott népeknél) *pénzben*, mint *általános* csereeszköz- és ugyanolyan érték mérőben szokott megállapíthatni, és így a real csereérték a kettőben találja mindig határozott kifejezését s ez alapon válik tüzetesen megmérhetővé, összehasonlíthatóvá és ellenőrizhetővé.³⁾

Más vonatkozásban megszoktunk még különböztetni: *anyag-értéket* (Stoffwerth), *alakértéket* (Formwerth), *hely-értéket* (Ortswerth), és *időértéket* (Zeitwerth), vonatkozással névszerint a négy fő-foglalkozásnemre: mezőgazdaságra, iparra, kereskedelemre és hitelügyre; — másfelől *általános* (vagy abstract, elvont) és *különleges* vagy *közvetlen* (concret) értéket, a szerint a mint valamely jószág-nemnek az emberek szükségletével való általános viszonylatáról s az ezen alapuló értékről, vagy pedig arról van szó, hogy bizonyos jószág-nemnek *meghatározott része* bizonyos gazdasági alanyra s bizonyos körülmények közt bír értékkel.⁴⁾

Specificus értékek végül azt az értéket nevezzük, a mely valamely javnak: *tériméje* (volumenje) és *súlyjával* való viszonylatbáhozásnál jelentkezik; magas specifikus értékkel bírónak az a jav neveztetvén, a melynek tériméjéhez és súlyjához képest nagy csereértéke van (finom szövetek, csipkék, nemesfémek), és viszont (péld. fa, kövek, nemtelen érczek).

¹⁾ A csak egy embertől elismert használati értéket «előszereteti értéknek» (Affektionswerth) nevezzük.

²⁾ RICARDO szerint a csereérték *nagyságára* nézve: oly jószágoknál, a melyek nem kényünk szerint állíthatók elő: a *ritkaság* (Scarcity), olyanoknál pedig, a melyeknek előállíthatósága nem korlátolt: a reájuk fordított *munka* a határozó momentum.

³⁾ A használati és csereérték közötti socialistikus oldalról vitatott *ellenmondást* illetőleg, ezek jegyeztethetnek meg: Azon állítás, hogy péld. egy kilogramm *arany* sokkal nagyobb csereértéke van, mint egy kilogramm *vasnak*; s mégis az az egy kilogrammnyi *vasnak* sokkal nagyobb a használatértéke: nem alapos. Mert bár a *vasra* irányuló, szükséglet sokkal sürgetőbb és általánosabb mint az *aranyra* irányuló: kétségtelen az is, hogy egy kilogramm *arannyal* az *arany-szükségletnek* sokkal nagyobb quótája (hányada, mennyedje) elégíthető ki, mint egy kilogramm *vas*sal a *vas-szükségleté*. Úgy hogy ellenmondásról a haszn. és a csereérték közt csak akkor lehetne szólni, hogyha a *nelkülözhetőbb* forgalomjavnak (ebben az esetben hát az *arany*nak) *össz-készletje* nem *becseltetnék* megfelelően *kevésbére*, mint a *nemnelkülözhetőnek* (a *vasnak*) az *össz-készletje*. L. még PROUDHON: Contradictions économiques 2-ik fejt. HILDEBRAND: Nat. Oekonomie 316. l. s ROSCHER: System. I. k. 6-ik §.

⁴⁾ Egy tudósra például bizonyos munkának második vagy harmadik példánya sokkal csekélyebb konkrét értékkel bír, mint az első példány.

7. §.

A vagyon.

A gazdálkodás természete azt hozza magával, hogy az ember e nemű tevékenysége nemcsak a jelenre terjed ki, hanem előregondoskodóan a *jövőre* is. Javaknak és értékeknek a jelenben szükséglett mérven túl s jövődöbeli szükségletekre való tekintetből történő ilyenmő *felgyűjtése* azoknak bizonyos *tömegét* vagy *készletét* hozza létre, a mely valamely természeti vagy jogi személy rendelkezése alatt lévő s a szükségletkielégítésnek *tartós* alapul szolgáló gazdasági javaknak összesége vagy foglalata, s *vagyonnak* (Vermögen) nevezetik. ¹⁻²⁻³⁾ — A vagyon az ezt birtokló gazd. alanyok szerint: lehet *egyéni*, *társulati*, *községi* (illetve testületi), *állami*, *nemzeti*- és *világvagyon*. «*Nemzetivagyon*» (Volksvermögen) alatt különösen valamely ország összes lakóinak (tehát úgy az egyeseknek mint a társulatoknak, testületeknek sőt még az államnak is) rendelkezésére lévő *önálló* (azaz a követelések és tartozások le- és beszámítása után mutatkozó) gazd. javak és értékek sommája mintegy nagy *egész* értetvén; — az *egyéni* vagyon elnevezés alatt pedig egyfelől az egyes physikai személyek meg társulatok és egyesületek vagyona, mint *magánvagyon*; másfelől a testületeknek, a községeknek, és az államnak (mint olyannak) birtokában lévő vagyon mint *közületi* vagy *nyilvánvagyon* (Oeffentliches Vermögen) különböztetvén meg.

A *tartós* jellegű *nagy vagyon*, vagy a gazdasági javak- és értékekbeni *bőség*: *gazdagságnak* (Reichthum) nevezetik; a mely azután úgy mint a vagyon, lehet egyéni, állami és nemzetgazdagság; míg maga a vagyon, közelebről nézve, s rendeltetésére való tekintettel két elemből áll, úgymint *élvezeti* vagyonelemekből, mint a melyek közvetlen használatra szolgálnak, és *termelési* vagy *szerzési* vagyonelemekből, a melyek új javak és értékek előhozására alkalmazhatnának, ennek eszközeit és segédszereit képezik. (Tőkék.)

A vagyon folytonos *változásban* van; szaporodik és nő, avagy kevesbedik és apad, a szerint a mint a benne foglalt javak és értékek szaporodnak vagy kevesbednek; a *szaporodásnak* alapja és eszköze: *termelésben* (új értékek előhozása, productió), *szerzésben*, s takarékoság általi értékfelgyűjtésben; a *kevesbedésé*: bővebb költekezésben, sikertelen vállalatokban, helytelen üzérletben, vagy túlságos állami terheltesben stb. rejlvén.

Vagyonosság s ezzel járó u. n. *anyagi jóllét* (Wohlstand) föltétele és biztosítéka egyesek és népek erejének, tekintélyének, műveltségben és szabadságban való előhaladásának. Rajta sarkall az egyének úgy mint az egész társadalom physikai épsége és egészsége,

a hosszabb élettartam, a munkaerő tartandósága és hatálya, épúgy mint az eredményes iparosság s vállalkozás, az igazi életkedv és elégtelenség, sok tekintetben még a morál és az igazság uralma és fennállása is. — Vagyonosodásukkal egyidejűleg emelkedtek ki a népek a vadság és bárdolatlanság állapotából és tértek át a kultúrára, az élet nemesb s fensőbb javainak becslésére és keresésére; vagyon és gazdagság nélkül nemzet nagyobb hatalomra és politikai súlyra nem emelkedhetik. — Megannyi ok és bizonyosság annak megmagyarázására, hogy a gazdagság és anyagi jólét utáni törekvés, illetőleg az arra vezető fáradhatlan munkásság, iparosság és szorgoskodás: minden életrevaló nép egyik kiváló czélja úgy mint ismertető jellemvonása.³⁾

¹⁾ L. SCHÖNBERG: Handbuch I. k. 175. sk. WAGNER: Lehrbuch I. k. 25. sk. l.

²⁾ Tisztán gazdasági értelemben: a vagyon bizonyos sommáját a gazd. javaknak mint szükségletkielégítési *reál alap*; — jogi értelemben pedig valakinek *birtokában* lévő gazdas. javak bizonyos *készletjét*, tehát a *vagyonbirtokot* jelenti. L. még SCHÖNBERG: Handb. 175. sk. l. vonatkozással e fogalomnak a *jogirodalomban* való szereplésére.

³⁾ L. CHEVALIER: Cours d'Écon. Polit. I. 1—3. fej. FALLATI: Die materielle Tendenz der Gegenwart. (1842.) VORLÄNDER: a Tüb. Folyóirat 1855-ki folyamában, és SZÉCHENYI: Hitel 207. Stádium 43. sk. Világ 54. 188. l.

8. §.

A vagyonjogi rend.

Az embereknek vagyon körüli sikeres szorgoskodása csak ugyanazok együttelő összességének bizonyos *szervezete* mellett képzelhető. E szervezetet az *állam* képezi illetve alkotja meg, a mennyiben az egyének érintkezésének s egymásközi békés megférhetésének (köz-kötelező) *szabályait* létesíti; a társadalmi életnek általában és a gazdasági üzlet- és forgalomviszonyoknak különösen sinórmérvűlszolgáló *jog-elveket* és intézményeket megteremti; s ez által azt is eszközli, hogy az embereknek magatartása javak és vagyon szerzése, kezelése, forgatása és használása körül, nem *önkénytől* függ, s nem az *erősebbik* *joga* szerint megy végbe, hanem meghatározott *vagyonjogi rend* (Vermögensrechts-Ordnung) alapján; — a mi szerint azután a gazdasági alanyok vagyona is nem jelentkezik úgy mint javak és értékek nyers sommája, hanem mint *jogilag* is meghatározott (védett és biztosított) *egész*; s továbbá az egyeseknek a gazdasági javak összességében való *része*, mint magánvagyon, egyenlőnek tűnik fel az azt megillető *vagyonjogok tartalmával*, ez utóbbi pedig egyenlőnek azon *jogzatok* foglalatával, melyek az illető (jogozott) alanyt, a fennálló jogrend szerint, a *jog tárgya* tekintetében más gazdasági alanyokkal szemben megilletik.

A *vagyonjogi rendszer*, mely valamely országban fennáll, vagy azon *elvre* lehet alapítva, hogy az *egyesek* a főbb gazdasági java-

kat (névszerint a földet, és a tőkét, mint termelés-eszközöket) illetőleg csak *váltakozó* haszná-lásjoggal bírnak, s a végleges intéz- kedési hatalom *nyilvánjellegű személyiségek* (pl. a község, vagy az államhatalom) kezében van; ¹⁾ s ez az *össztulajdon* (Gesammt- eigenthum) rendszere; vagy pedig azon elvre, hogy az *egyes javak és vagyonelemek az egyesek* (lehetőleg) *kizáró s tartós uralmának* vetvék alája; a mely esetben a *különtulajdon-* vagy *egyéni tulaj- donnal* (Sondereigenthum) állunk szemben. ²⁾ — Az egyéni tulaj- donjognak institúciója az ember természetének kifolyása, a lehető legjobb s legbőségesb termelésnek s vagyonszaporodásnak, nemkülönben az erők és tehetségek mindenoldalú teljesb kifejlődésének biztosítéka, s így a szabadság, a műveltség és a haladásnak is leg- hatályosb emeltyűje és föltétele, s mint ilyen alig valaha mellöz- hető vagy nélkülözhető. A *jelenlegi culturállamok* ³⁾ gazdasági jog- rendje tényleg a külön-tulajdon rendszerére van fektetve; bár az össztulajdon elve egynémely intézményben (péld. a *közutak*), és a külön-tulajdon bizonyos iránybani korlátolásában (*kisajátítás*) szintén érvényben áll; s másfelől az egyéni tulajdonjog nem absolut, s korántsem korlátlan bánhatás a vagyonnal; és az államnak azon joga, hogy a tulajdonjog tartalmát a *közérdek* tekintetéből törvény által módosítsa és megszorítsa, kétségbe alig vonható.

Azon *feltételeket* illetőleg, melyek alatt vagyonjogok valaki által *szerezthetnek*, vagy valakinél elismertetnek: foglalás, specifi- catio, öröklés, elévülés, végül szabad egyezkedés. — A fennálló jog jelesül vagyonjogok szerzését vagy átszállítását *megengedi* a jelen- legi gazdasági javak összességének a *történelmi fejlődés* útján létesít- tett *megosztása* alapján *szabad egyezség* által. Ez egyezségek (vagy szerződések) legalább részben bizonyos alakszerűséghez kötvék, részben meg nem engedettek; sőt vannak oly esetek is, hol a javak átszállítása szabad egyezség helyett *állami kényszer* mellett történik (örökségi rend, adók stb.) a mi szintén kivétel az egyéni tulajdon absolut joga alól, s nem csekély befolyású a gazdasági élet alakul-ására.

A szabad egyezségeen alapuló vagyónátruházások s szolgálat- kicserélések az úgynevezett *forgalom-tüneményeknek*, — az új vagyonjogoknak az idők folyamában létesített *egyesek* általi szerzése pedig a *javak-megosztása* tüneményeinek lényegét képezik; míg a *termelés* és a *fogyasztás* a productió és consumtio tárgyaira vonat-kozó vagyonjogok tartalma alapján értékök szerint becseltetnek.

¹⁾ Mely rendszert *socionomistikusnak* nevezhetnők; s azon jellem- vonással is bír, hogy benne nem a *privát nyereségre* alapított *vállalat* (s vállalkozó) meg a munkaszerződés feltételei szerint fizetett *bérmunkás* álla- nak egymással szemben; a productió már nem *szabályzatlan* s csak a spe- culatió meneteletől függő; és a vagyonmegosztás (illetőleg a termelési hozá- dék distribúciója) nem a kereslet és kínálat törvényének sokszor *véletlene* szerint megy végbe; hanem a hol a termelés tervszerűen felülről szabá-

lyoztatik, szövetekezeti módon vitetik, s a hozadék autoritativ beavatkozás mellett osztatik szét.

²⁾ Ezt a rendszert *individualistikus* rendszernek lehet nevezni.

³⁾ Azért mondjuk *jelenlegi*, mert minden világkornak megvan a maga jog- s birtokrendszere, a mindenha érvényben levő valamennyi jog-elvek csak a mindenha fennálló társadalmi rend strukturájának nyilatkozatai és kifejezvénye, s egy abszolút-érvényű (minden időkre és országokra) egyformán alkalmazható vagy kívánatosnak nyilvánítható *természeti* jogi intézménykör nem létezik; — mely felfogás következményeinek egyike az, hogy abszolút érvényű alakzata az *egész közgazdaságnak* nem létezik, hanem hogy mindig csak bizonyos világkor közgazdaságáról lehet szó; bár másfelől meg óvakodni kell azon túlzástól, a mely a jog- és gazdasági életnek és fejlődésnek semmiféle *általános* és az ember (lényegileg változatlan) *természetében* gyökeredző alapföltételeit és alapalakzatait el nem ismeri, s az *idők* változatos folyamába helyezve azt, az *önkénynek* és szüntelen *ingadozásnak* tárt kaput nyit.

9. §.

A gazdaság természete és rúgói.

A gazdálkodásról (az 1-ső §-ban) mondottak kiegészítéseül a következők szolgálhatnak:

A szükséglet-kielégítési ösztön és a vagyonszerzésre célzó törekvés az embert bizonyos erőfeszítésre, illetőleg áldozattal, kellemtelenséggel, vagy ép kinnal járó *munkára* utalja; mely utóbbi egyttal erkölcsi életfeladat s fejlesztő s nemesítő hatású, de teljes sikerű csak akkor lesz, ha szakadatlanul, szabályosan és bizonyos terv szerint végeztetik. Az embert e munkásságában a *gazdaságosság* elve vezérli, vagyis a törekvés, csak oly munkát tenni, a melynél a szükségletkielégítés *kellemtelensége* nagyobb mint az erőfeszítéssel s áldozattal járó *alkalmatlanság*; továbbá az: *lehető legnagyobb szükséglet-kielégítést lehető csekély áldozattal és fáradsággal elérni*. — Minden gazdaságnak két egymással szorosán összefüggő, de lényegében mégis különböző eleme vagy oldala van; u. m. a *technikai* és az *oekonomiai*, a melynek megfelelőleg a gazdálkodó alany tevékenysége is kétféle. A *technikai* tevékenység jelesül arra czéloz, a szükségelt javakat megfelelő mennyiségben és minőségben, a kellő helyen és időben a szükséglet-fedezésre előállítani; az *oekonomiai* arra, hogy a gazdasági javak megszerzése és alkalmazása a gazdaságosság elv szerint vagyis a *lehető legnagyobb haszon-eredménynek* a *lehető legkisebb értékfeláldozással való* elérésével történjék. ¹⁾

A gazdálkodásban az ember úgy jelentkezik, mint összes, eszes-érzéki lényének kifejlése és rendeltetésének elérésére eszközöket kereső és alkalmazó alany; továbbá mint leigázója a természetnek, melyet a maga szolgálatára kényszerít; a minek következtében (minthogy a gazdaság az életfeladataink megvalósítását lehetővé tevő önkiegészítése az embernek a kültermészetből) a gazdálkodás nem valami physikai, hanem valódi *ethikai műfolyam* és *cselekvénysor*, ¹⁾ s mint ilyen a *culturának* egyik alapja és biztosí-

téka, sőt tartalma is; — bár másfelől szem előtt tartandó az is, hogy az nem minden *egyéb emberi tevékenységet* absorbeáló s nélkülözhetővé tevő nyilatkozása a személyi erőknél és törekvéseknek, s nem veendő oly értelemben, mintha minden jóllét és boldogság csak gazdaságtól és vagyonszerzéstől függne, s mintha más rendeltetésünk nem volna, mint gazdálkodni, ipart űzni, kereskedni és nyereség után járni.²⁻³⁾

Az embert gazdálkodásában mint lélektani rugó az *önérdek* vezérli,⁴⁾ mely egyfelől mint *önfenntartási* (önbiztosítási, önállósítási) ösztön, s másfelől mint *szerzésvágy*⁵⁾ jelentkezik; velünk született, életfeladataink elérésének egyik feltételként teljesen jogosult, s csak akkor helyteleníthető, ha *önzessé* fajul, s az *erkölcstörvény* meg a *jog* által elébe szabott korlátokon túlmegy; s köz- és társadalmi célokkal ellenkezésbe jő. A miből kitűnik az, hogy az egyéni érdek s önhaszon egyedüli rugója a gazdasági életnek nem lehet, hanem *módosíttatik* és ellensúlyozásra talál részint magában az emberben meglévő *egyéb* pszichikai *elemek* (közérzet), s annak felismerése által, hogy *társadalmilag* együttélő emberek önmönmagokra való tekintetből is csak azon határig mehetnek önérdékekben, a mely által a *többieknek* hasonló életelezéljaikra való törekvése lehetetlenné nem tétetik; részint a társadalmi összérdeket képviselő *közhatalom* (az állam) által. Szóval minden gazdasági cselekvény *erkölcsi megítélésnek* is marad alávetett, s minden szerzés és javak utáni törekvés bizonyos irányban fensőbb céloknak is keli hogy szolgáljon, s szolgál tetteleg is. Az önérdek alkotó, fejlesztő és teremtő hatása a gazdasági életrend minden körében és irányzataiban észlelhető; sőt az egyes magának az *összeségnek* javát is gyakran úgy mozdítja elő leginkább, ha önérdéke szerint jár el,⁷⁾ valamint viszont:⁸⁾ igen sokszor önnön javára szolgál, a mit másoknak⁹⁾ vagy az összeségnek érdekében cselekszik.

¹⁾ Tudományunk érdekében e két momentum szorosán különítendő el egymástól; s így még azt is mondhatjuk: a javak előállítása, forgatása stb. a nemzetgazdaságtanban mindig abból a szempontból vizsgáltatik: mily vonatkozásban áll az a tevékenység (illetve ennek eredménye) *emberi jólléti célokhoz, s embereknek egymásközi viszonylataihoz*; — minő hatással vannak a gazdasági törekvések és munkálkodás a társadalmi és köz-állapotokra; minő érintkezések keletkeznek az összeműködő emberek közt ama törekvések és munkálkodások alapján; mily intézmények és szervezetek alkotására vannak vagy voltak ezek befolyással; — megannyi oly momentum, a melyel a *technika* (legalább közvetlenül) nem törődik, s nincs hivatva foglalkozni! L. még alább a 15-ik §. 4-ik jegyzetét.

²⁾ Az állannak, mint nyilvánjellegű vagy *össz-személyiségnek* gazdálkodása köztekintetek alá esik.

³⁾ Az egy nép körében létező önálló gazdaságok közelebről szemlélve: vagy *egyes gazdaságok*, a hol a gazdálkodó vezéralany bizonyos önjogu egyes személy, vagy *közös-gazdaságok* (Gemeinwirthschaften), a hol a gazdaság intéző alanya a személyiessé vált közösség meghatározott valami *organuma*. — Ezzel a felosztással nem azonos a *magán- és nyilván-gazdaság* szerinti; utóbbi alatt (szemben a magángazdasággal s minden nem-állami

közös-gazdasággal) az állam, vagy államszerű eredettel és jelleggel bíró terület által közvetített közös-gazdaság értetvén.

⁴⁾ V. ö. KNIES: Pol. Oekon. 147. sk. 1. MIRSEVITZ: Leitendes Princip der Nat.-Oekon. (1852) áltb. SCHÄFFLE: System II. 1—20. 1. WAGRER-RAU: I. 2. és 192. sk. 1. WEISZ BÉLA: A Gazd. némely alapkérdései. (1877.) 8. sk. és főleg 28. sk. 1.

⁵⁾ Illetőleg értékgyjűtés és takarékoság.

⁶⁾ De még a család, a község, az egyház stb. által is.

⁷⁾ A mennyiben az egyéni jóllét és haszon az *egész* jóllétének és hasznának is eleme és föltétele.

⁸⁾ Az *összeségnek* érdeke rendszerint megegyezvén az egyeseknek jól felfogott és helyesen értelmezett *magánérdekével*.

⁹⁾ Jó munkának tevése, munkásoknak illő fizetése, solid üzleti eljárás, stb. által.

10. §.

A nemzetgazdaság.

Az emberek nem gazdálkodnak elszigetelten egymástól, s a köz- és egyéni szükségletfedezés nagy folyamata nem megannyi izolált egyforma gazdaságok összefüggéstelen sorában, hanem a folytonos *egymásrautaltság*, a munkamegosztás, s a szolgálatok szakadatlan láncolatából képződő *forgalom* alapján kapcsolatban lévő gazdaságoknak gazdag tagozatú rendszerében valósul meg. E rendszer, a melyben s a mely által amaz egyes gazdaságok *népileg* és *országilag* körülzárva, másfelől *államhatalmi* intézkedések által szorosra fűzve, s szemben a külfölddel bizonyos *egészszé* összefoglalva jelenkeznek: ¹⁾ *nemzetgazdaságnak* (vagy *közgazdaságnak*) nevezetik. — A nemzetgazdaság e szerint «valamely *államilag* szervezett *népben* létező s egymásközt folytonos érintkezésben álló egyes gazdaságoknak meghatározott *egészként* vett foglalata». ²⁾

A nemzetgazdaságot természeti viszonyok, műveltségi állapotok, s közintézmények által föltételezett és jellegzetes *individualitás-ként* találjuk mindenütt; (az egymással s egymásban lévő egyes gazdaságok alapján) egy nagy *létfolyamat* állítja az szemeink elé a *javak előállítás*a s *forgalomba-hozatala*-, *megosztása* és *felhasználására* irányuló tevékenységnek és intézkedéseknek; s a mennyiben lételeme a *javak* és *értékek* szakadatlan forgásban, enyészet és ujjászülemelésben vannak: a *gazdasági mennyiségek* mozgalmának, és a *sociális anyagcserének* productumaként jelentkezik.

A nemzetgazdaság lényegesen különbözik a gazdaság egyéb alakzataitól, a mennyiben (legalább úgy, a mint eddig a történetben s tapasztalatilag jelentkezik) élén valami vezető gazdálkodási alany, mely egységes s uralkodó akarattal átlengené, nem létezik; a szerves *egész* csak a tagok (az izek) akarata és cselekvősége útján hat, él és fejlődik; ³⁾ s csak annyiban van bizonyos kívülről jövő *autoritatív* hatásoknak alávetve, a mennyiben az *állam*, mint a mely a közgazdaság állása és alakulása körül egyenesen érdeklett, az egyes gazdaságokra úgy mint az egész közgazdaságra *positív intézkedések*

által szakadatlanul befoly; illetőleg törvényhozási és kormányzati rendszabályok által a nemzet gazdasági életére és viszonyaira közvetlen s jelentékeny hatást gyakorol.

Igy szemlélve: a nemzetgazdaság közvetlenül ugyan *abstrakción* alapszik, de nem többé vagy kevésbé mint a *nép* (vagy az *állam* vagy az *emberiség*), és így éppen úgy mint a *nép reális*, azaz tényleg és valóságosan létező *egész*, a melynek, nemcsak részei hanem *tagjai* is az egyes gazdaságok, melyeknek szerves kapcsolatjuk, s kölcsönös föltételezettségek alapján: a magok külön-céljok mellett, mindig és egyidejűleg az *egésznek* (a nemzetgazdaságnak) céljára irányuló funkciói is vannak.

A nemzetgazdaság e szerint nem pusztá *halmaz*a (aggregátumja) az egymásmellett létező gazdaságoknak, hanem ezek egymást átható s egymásba szövődő mozgalmából alakuló *szervület*, organismus, melyet tetszésünk szerint szetszedni és összerakni nem lehet, s melynek fő ismertető jele az, hogy nyilatkozásai (alakulása, változásai stb.) nem gépileg (kívülről hatólag), hanem *organikus* módon (a mozgás és fejlődés szabályát önmagában viselőleg) történnek; hogy részei és tagjai egymást *bensőleg* föltételezik, s tünetényei láncolatában az okozat gyakran ok és az ok egyidejűleg okozat is; mindenekfelett pedig az, hogy jelenségei körében *rend* és *szabály* uralkodik, a mely az emberi önkényt kizárja; habár e szabályok (illetve törvények) nem azonosok a *physikai* világéival, hanem az embervilág *ethikai* szervezetével egybehangzók, azaz az akaratszabadság, a felelőség, és a haladás eszméjével illetve postulatumaival megférők! ⁴⁾

A nemzetgazdaság továbbá: szoros kapcsolatban áll még az *államgazdasággal* is, mint a melynek a maga céljaira szükségelt erőt és értékeket szolgáltatja, és viszont ugyanannak közvetlen befolyása alatt fejlődik; s mely kapcsolatnak figyelembevétele már annál fogva sem mellőzhető, mert a két nagy gazdasági kör egymásnak majd kiegészítésére, majd korlátozására van utalva. Az államháztartás úgy jelentkezik egyfelől mint anyagi javaknak nem-anyagiakká való folytonos átváltoztatása; másfelől mint a társadalmi tőkeképződés, javforgalom és vagyonomegoszlás egyik hatalmas tényezője; s mint oly egyes háztartás, mely nagy mérvekben mozgó szükségleteinek fedezési eszközeit ugyancsak az általa tőkeképzésében hathatósan támogatott s bevételi forrásként felhasznált *nemzetgazdaságból* meríti. ⁵⁾

Végül: valamint egy ország határain belül valamennyi egyes gazdaságok egymásközt szoros kapcsolatban állanak: épügy fejlődik mindjobban az internacionális munkamegosztás árucseré és forgalom alapján oly alakzata a gazdaságnak, a melyet *világgazdaságnak* nevezhetni, s a melynek elemei illetve előfeltételei (kivált napjainkban): a közlekedés- és szállításügy folyton növekedő terjedelmében, a különböző országok és tartományok különböző *természeti* viszo-

nyaiban, az egyes nemzetgazdaságok különböző *fejlődési fokaiban*, s végül az *államhite*l- s adósságügy mind nagyobb méreket öltő *alakulataiban*, de meg a művelt népek jog- és kulturális érdekeinek mind teljesebbé váló solidaritásában is adva vannak. ⁶⁾

¹⁾ V. ö. WAGNER-RAU: I. 63. sk. 1. és BISCHOF: Nat.-Oek. I. sk. 19. 1.

²⁾ WAGNER szerint a nemzetgazdaság egy államilag szervezett népben létező egyes gazdaságoknak organismusa (mondjuk: szerves foglalat); míg SCHMOLLER szerint: «Das als Ganzes gedachte und wirkende System wirtschaftlicher *Beziehungen* und *Veranstaltungen* der einzelnen Volksgenossen unter einander und zum *Ganzen* und zur *Güterwelt*.»

³⁾ Ellentétben egy oly alakzattal, a mely a *socialistikus* és *communistikus* eszmerendszerek alapulna, s ilyképen a magán gazdaságoknak egy egységes (a termelés eszközeit kiosztó és a jövedelem és hozadék megosztását közvetlenül intéző) központi rendezés és igazgatás alá való vetettségét képezn.

⁴⁾ A nemzetgazdaság szó (franciául *Economie Politique*, németül *Volkswirtschaft*) helyett még *társadalomgazdaságot* is lehetne használni; de semmi esetre se *nemzeti gazdaságot*, miután tudományunkban nem *bizonyos* nemzetnek vagy ép nemzetiségnek gazdaságáról van szó, s e kifejezésben nemzetgazdaság a «nemzet» szó egy államilag szervezett *népet* jelent.

⁵⁾ A nemzetgazdaság fogalma jól megkülönböztetendő az *államgazdaságtól*, mely utóbbi a státushatalomnak a közézők elérésére szükséges javak beszerzése és alkalmazása körüli eljárását jelenti; míg a nemzetgazdaság a népek ipari, forgalmi s vagyon-használati életnyilvánulásait állami befolyásolás mellett ugyan, de az államtól mégis függetlenül, tartalmazza, s a nemzeti vagyonviszonyok alakulása s változásai processusát hozza kifejezésre.

⁶⁾ A nemzetgazdaság körén belül *három szervezeti elv* illetőleg *szervezeti rendszer* létezése kezd legújabbán megkülönböztetni; jelesen: az úgynev. *magán gazdasági*, a melyben a javak szerzése és megosztása a gazdálkodó alanyok *önérdekének mérvadósága* mellett a *szabad csereforgalom* alapján megy végbe; — azután a *közös-gazdasági*, a melyben ugyanazon folyamat bizonyos egyes-gazdasággá összefűzött személyek által, valami *közös termelési* s (részben) megosztási processus alapján létesül; végre az úgynevezett *caritativ*, a mely a tisztán emberieségi és erkölcsi tekintetek érvényesüléséből áll elő. L. erről WAGNER: Lehrbuch I. k. 200—281. l. és BISCHOFF: Nat.-Oekon. I. 55. sk. 1. és SCHÄFFLE: System I. k. 24. sk. és II. k. 103. l.

11. §.

A nemzetgazdaság és az állam közti viszony.

A nemzetgazdaság fogalma- és feladatából önként foly annak legszorosb kapcsolata az állammal (illetve az ezt képviselő államhatalommal). ¹⁾ — Az állam már *rendeltetésénél* fogva sem maradhat a társadalom gazdasági élete és érdekei iránt közömbös; közelebbről méltatva pedig: először, az állam a nemzetgazdaságban egyrészt mint valódi *productiv-tényező*, s a tőkeképződést elősegítő factor szerepel; ²⁾ másrészt az általa létesített *személyi* és *vagyon*i jogrend, adópolitika (s a saját gazdaságában átvett egyenes ökonomiai szolgálatok) által a társadalmi birtokszervezetre, s a *javak megosztására* kiváló befolyást gyakorol. Másodsor: sok és igen

nyomós tekintetek vannak, melyek az államot ép ezen irányban (tudniillik a nemzetgazdaságban) tüzetes eljárásra- és tevékenységre utalják. Így, jelesen az: hogy állami jog- és hatalomszervezet nélkül az ipar és forgalmi élet biztossága és fejlődése lehetetlen volna; az állam, mint egyedül hivatott képviselője és megóvója a közérdeknek, ez utóbbit az egyesek néha közkárosságú (s azért közerővel fékezendő) önzésével vagy rövidlátóságával szemben, biztosítani köteles; továbbá az, hogy vannak és lesznek mindig oly teendők és feladatok, melyek tekintetében az állam magát a közérdek nagy veszélyeztetése nélkül a magánosokra nem bízhatja, hanem saját közvetlen cselekvőségre, kezdeményezésre utaltatik; a practikus forgalom- és üzletviszonyok bonyodalmas szövetében és érdeksurlódásai közepette számtalanszor merül fel szüksége annak, hogy egy felsőbb (részrehajlatlan) tekintély egyeztetően vagy fékezőleg és korlátozóan közbenjárjon; a jelen *múló* érdekének a nemzet *maradandó* érdekével való összeütkezésese eseteiben az utóbbi egész hatályljal biztosíttassék; a társadalmi fejlődésnek egyesek által el nem hárítható akadályai az *egésznek erejével* leküzdessenek.²⁾

Ehhez járul másfelől az, hogy államoknak úgy mint egyeseknek jólléte és hatalma kedvező vagyoni állapotól lévén föltételezett: a közhatalom azon okból is van utalva a nemzeti ipar és forgalomélet fejlesztésére hatni, mert ez által maga is a czéljai megvalósítására szükséges erők és eszközök birtokába jut, és virágzó közigazdaság talapzatán rendezett *államháztartás* biztosan létesíthető; úgy hogy joggal mondhatni, hogy a mely mérvben szükségli a nemzetgazdaság az államot, ugyanazon mérvben van az állam a nemzetgazdaságra utalva.

Kétségtelen tehát, hogy a nemzetgazdaság, daczára *létszeres* (organicus) *természetének* (vagyis annak, hogy bennrejlő erők önálló szüleménye, s kívülről jövő ráhatások által kényünk kedvünk szerint nem alakítható vagy rendszabályozható), *egyes irányokban* támogatást, óvó előmozdító és serkentő intézkedéseket, szóval állami *közbenjárást* nem nélkülözhet; és úgy, mint valami természetproductum, egészen saját ösztönirányainak át nem engedhető.³⁾ — A közigazdaságnak ez állami befolyásolása a történelem bizonyossága szerint csakugyan mindenütt és minden időben feltalálható; az azt szabályzó elvek foglalata «*közigazdasági politikának*» nevezetik; s egyik országban vagy népnél alkotmányosan (azaz a népnek törvények által biztosított részvételével), másutt korlátlan hatalommal, azaz a kormányzati tényezők önrendelkező (azaz a társadalom constitutionális közrehatását és megszorító beavatkozását kizáró) eljárása mellett történik.

¹⁾ L. WAGNER AD. Pol. Oekon. I. 288—339. I. STEIN: Verwaltungslehre VII. köt. (1868.) Bevezetés. ST. MILL: Principles V-ik könyv. JOURDAIN: Du rôle de l'État stb. (1883.) meg a jelen munkának II. köt. bevezető szakaszát.

²⁾ Az egyes nem is szokott mindig oly helyzetben lenni, hogy a közjó igényleteit megítélhesse; továbbá ismeretlenség a felforgó viszonyokkal, az egyéni látkör korlátoltsága, stb. nemritkán vezet arra, hogy az egyes olyasmit követ el, a mi az egésznek kárára van.

³⁾ Tehát bizonyos *correcturát* (helyreigazítást) igénylő.

12. §.

Folytatás.

Az eddiginél nehezebb kérdés azonban «*ama mérvnek és terjedelemnek meghatározása, a melyben amaz állami befolyásolás tényleg helyt foglalhat*»; s azért ez irányban az életben épp úgy mint az elméletben igen eltérő felfogásokkal találkozunk; s míg egyik oldalról a korlátlan szabadság követeltetik, s az állam a közgazdasággal szemközt majdnem a teljes tétlenség és *közömbösség* szerepére van utalva: addig más részről nemcsak pozitív cselekvőség és közbelépésre hivatik az fel, hanem még oly jog-körrel is felruházandónak állítatik oda, hogy a közgazdasági életet *autoritativ* módon szabályozza, vezetése és igazgatása alá vegye, s a javak termelésére és megosztására nézve egy külön s a fennállótól eltérő jog-, munka- és forgalom-rendet létesítsen.

Ez egyaránt felszeg felfogásokkal szemben, a közgazdasági élet természete, meg az állam helyesen értelmezett rendeltetése, de meg a történelemre való figyelemmel is, a következőkre utalhatni: a) Az állam közgazdasági tevékenységének *körét és határait* elvszerűleg egyszer-mindenkorra meghatározni: a népek és országok miveltség-foka, történeti és politikai viszonyai, helyzete és jellemének *külömbözőségénél* fogva lehetetlen; lehetséges azonban bizonyos adott fejlődési szakra, vagy egyenlő miveltségű és állású közületekre nézve, milyenek péld. a jelenkori úgynevezett kultur-államok. b) Történelmileg beigazolt tény (fejlődési törvény) az, hogy a miveltség haladtával egyidejűen az államtevékenység köre és határai kiszélesednek; a státus mind több s nagyobb feladatokra vállalkozik.¹⁾ c) Az állam különösen mindazon feladatokat veheti magára, a melyek megoldása *magángazdasági* úton nem érhető el. d) Érintetlenül marad az állam kizáró joga a *köz vagyonyjogi rend*, nemkülönben a *személyi szabadság*, s az ezekkel járó mindannyi nagy *jogintézmények* (tulajdon, örökösödés, forgalom, szerződési és munkaszabadság, stb.) megállapítására, melyek a nemzetgazdaság egész alakulására határozó befolyással vannak.

Ezek szemmeltartásával: a *korunkbeli polgárosult országokra* vonatkozva azt mondhatni, «*hogy az állam a gazdálkodó egyén fennállhatásának és fejlődésének általános föltételeit van hivatva megvalósítani, s az eljárásának alapul szolgáló irányelv: a polgárok szabad öntevékenységének s szabad mozoghatása elvének tiszteletben-tartása lesz; melyet még a következő tekintetek is javallnak:*

a) Az ipar és gazdaság terén az egyesek (helyesen felfogott) önréde-

köztől vezéreltetve, legtöbbször csakugyan magok legilletékesebbek a választandó utak és módok tekintetében; a szabad egyéni erőfeszítés s korlátlan verseny az «egésznek» ereje fokozására is vezet; s hogy sehol sem türi az egyén és polgár oly nehezen idegen hatalom mesterkedő rendszabályozását, mint az üzleti és forgalmi életben; s az egyéni talentom, szorgalom, s ügyesség, sokkal előbb s teljesebben, sőt az egészre nézve is előnyösebben érvényesülhet, mint az ellenkező, az *államosítási*, vagy pedig a *socialisták* által tervezett közgazdasági rendben. b) A kormány *közvetlen* beavatkozása által a gazdasági dolgokba a productiverők meglankasztatnak, az önkormányozási erély csökkentetik, az ipar és forgalomélet ruganyosságát elveszti, sőt a fejlődés könnyen téves irányba tereltetik. c) A miveltetés haladtával mind nélkülözhetőbbé válik (legalább a direct) állami befolyás, a mennyiben a magánvállalkozási szellem ott erősebb a *társulási* elv mind szélesb körökben foglal tér; szem előtt tartva azt is, hogy az egyéni *önfelelősségi* tudat és a *szabadság* szabadságra nevel és szabadságra képesít; bátrabbá öntudatosabbá tesz; és így gazdaságilag is igazi fejlesztő és termékenyítő szellemi rugót alkot. — Vannak esetek a midőn vitás a kérdés, vajjon az állami beavatkozás nélkülözhető-e vagy sem; kétség esetében azonban, *bizva a magán erő és belátás* hatályában, rendszerint a *szabadság* javára kell dőlnie a határozásnak!²⁾

¹⁾ Így először is *történelmileg* szemlélve: alacsony műveltségi fokokon az állam alig tesz egyebet, minthogy a jogbátorságot megvalósítja s a kül- és belbékét fentartani törekszik, míg a közintézkedések rideg s korlátlan *tekintélyi* alapon létesülnek. A műveltség haladtával mind szélesb feladat-körre terjeszkedik ki a közhatalom; az egyes közvetlenebbül kezdni érezni annak mind támogató mind terhelő működését; bár igen sok és nem jelentéktelen teendőt e korszakban még a rendek és a községek, a testületek és szövetszövetek végeznek, s az államkormányzat még igen tökéletlen formákban jelenkezik. — A népelet *középkora* végén, a hol a státushatalom harezra kezd kelni az im említett elemekkel, s erős centralisationális iránylatok jutnak érvényre: az állam e térfoglalása, a mennyiben az erők szétforgácsoltságát megszünteti, s egy fensőbb egészbe foglalva nagy közfeladatokra egyesíti, jótékony hatása és előnyös; a miért is a nép egy részénél (az aristocratizmus és hűbériség bilincseiből kimenekült polgársztálynál) helyesléssel sőt támogatással is találkozunk; káros azonban ott, a hol az eddigi rendszert a rideg kormányhatalmi absolutizmus váltja fel; a társadalmi erők szabad fejlődését a szabadalmak és monopólok, a regalék és a fiscalizmus, a rendőrség meg a bírói önkény lehetetlenné teszik. A nemzeti élet e stádiumában jelentkeznek az (uralmával visszaélő) autoritással szembe szállva az *individualizmus*, a szabadsági követelések, a minden korlát és békó levetésére való törekvések, melyek közepette mindenki önmagára akar állni, érdekét maga hiszi legjobban biztosíthatni, visszautasít minden állami befolyásolást, uralkodó jelszóvá válik a *laissez-faire* és *laissez-passer* (hagyj menni és cselekedni), s lassanként érvényre jut az ipar- és forgalomszabadság, a szabad verseny, a birtokmobilizáció, s megdőlnék az ó intézmények, melyek az eleven pezsgő élet szabad mozgathatást akadályozzák, míg másfelől (s egyidejűen) az államszervezet, a közigazgatás, a had- és pénzrendszer tökélyesbedik; az ország benn úgy mint kifelé egy nagy forgalomterületté alakul; a közlekedés, a hitelügy, s a financia megfélelőbb lesz

stb. — Azonban megnyugvást ezen állapot sem nyújt; beáll ugyanis (főleg magas fejlettségű országokban) rövid idő múltán a *visszhatás*; a bajok és válságok egész sorozata jelentkezik; a túlvitt concurrenzia, a nyers önhaszonhajtászat, a szabadsággal való helytelen élés: keserű gyümölcsöket terem; az anyagelviess s mindent egyező (nivellirozó) iránylatok közepette meg a nagy-tőke és a bérmunkások közti küzdelmekben a birtok-egyenlőtlenség mind nagyobbá lesz; a pauperismus és proletariátus réme tüti fel fejét, s szédelgő üzérlet, erkölestelen fényűzés, industriális feudalismus, s a népek erejét megbénító roppant adók és államadósságok képezik az idő signaturáját! — E visszasságokkal szemben minden életrevaló nép és állam törekvése (napjainkban) az: a bajok enyhítése vagy orvoslása útjait és módjait felkeresni, s névszerint oly rendszerét a közgazdasági szervezetnek létesíteni, a mely az eddigiek hiányait mellözve, a művelt emberiség igényeinek és hivatásának megfelelőbb legyen, s mely törekvésnek nagyban és egészben szemlélt irányelve az: az *autoritás és individualismus* összeegyeztetésével karöltvejáró mind teljesb érvényesítése a *társulási rendszernek*, fejlesztése és ápolása a *közszellemnek*, és visszahelyezése az államhatalomnak azon karba, a melyben nagy feladatainak a nemzetgazdaság körében is teljesbben lesz megfelelni képes!

²⁾ A napjainkban oly erősen nyilvánuló *államosítási* iránylat tulajdonképeni eredménye az volna: a nemzetgazdaságból egyenesen: *államgazdaságot* csinálni.

13. §.

A nemzetgazdaság történeti fejlődése szerint.

Történetileg szemlélve, a nemzetgazdaság a néppel és a népben fejlődik, ¹⁾ az egyéni családi és törzsi háztartásokból, meghatározott területen, csere munkamegosztás és forgalom alapján, léptenként, egészen természetszerűen és organicus módon, mint maga a nép, a melynek *államszerű* organisatiója által, mint befejezett *egész* meghatározott *jelleget* nyer. Fejlődik pedig összefüggésben és kölcsönhatásban a közület egyéb életnyilvánulásával, és olyképen, hogy körében és alapján letesül az egyéni erők és elemek összhatása s együvé szövődése legelőször s legteljesben, a mi által a népélet egységének, s a társadalmi körök összetartozóságának legerősebb s legbiztosb talapzatává válik. — Mint létszerűnek, a nemzetgazdaságnak természetében fekszik az, hogy nem minden alkatrészei jelentkeznek egyszerre, hanem az idő folyamában, bizonyos *korszakok* szerint, a melyek mindegyike meghatározott formák és állapotok szerint *külön jellegű egészet* képez (naturalgazdasági, pénzbeli- és hitelgazdasági stádium); s *tartamukra* nézve különbözők, a nép individualitása szerint rövidebbek vagy hosszabbak.²⁾ *Virágkorát* (a teljefejlettség szakát) a nemzetgazdaság akkor éri el, ha valamennyi alkatelemei erőteljesen kifejtettek; a vagyonforrások minden irányban eredményesen értékesítvők; bőséges és változatos termelés, élénk s technikailag megfelelően űzött földművelés, ipar és kereskedés: kifejlett közlekedési és pénz- meg hitelszervezettel kapcsolatosan áll elő; a vagyon és jövedelem arányosan és az érdemnek lehetőleg megfelelően oszlik meg a polgárok közt; a javak

élvezése és használása pedig a társadalom minden osztályában, a szellemköleszi szükségleteknek úgy mint az anyagiaknak minél teljesebb kielégítésével (tehát méltóan és igazi elégteliséget és jóllétet biztosítólag) történik; végül a *részek* és az *egész* közti kölcsönhatás minden irányban biztosított.

A mondottak szerint a népek gazdasági élete a mindenha elért *fejlődési polcz* (és a nemzeti stb. sajátosságok s érvényre jutó iránylatok és alakulatok) szerint különböző *állapotokat* mutat fel; így jelesül egészséges és kóros, természetszerű és elfajulási, különösen pedig *alsó*, *közép*, és *magas* műveltségi állapotokat. Az *átmenetek* az egyik fejlődéspolczról a másikra mindig lassan, ingadozások közt történik, ha csak erőszakos rázkódtatás, mesterkélnt intézkedések, felszeg államrendszabályok a fejlődési ügyszolyamot meg nem zavarják. — Minden nemzetgazdasági *állapot*, hogy helyesen méltányoltathassék, azon *kornak* és *műveltségi polcznak* mérve szerint bírálendő meg, a melynek hatásai alatt előállott.³⁻⁴⁾ Tartósaknak s igazán jó hatásúaknak egyébiránt csak oly állapotok és intézmények fognak bizonyulni, melyek a fennforgó valódi szükségeknek megfelelnek, s az egészséges továbbhaladást és fejlődést lehetővé teszik.⁵⁻⁶⁾

¹⁾ V. ö. ROSCHER: Grundlagen I. 14. és 24. §. SCHÄFFLE: System I. 35—46. I. LOTZE: Mikrokosmos (1857) II. 408. sk. és III. 269. sk. DIETZEL: Volksw. 97. sk. 119. sk. I. és PRÖHLS: Aesthetik (1883) 75. sk. I.

²⁾ Ez alapokon különböztethetünk meg: *agrikol-államokat*, melyeknek közgazdasága előkelően a földművelésen; *iparállamokat*, a melyeké kiválólag iparosságon és gyártáson, s végre *kereskedő-államokat*, a melyeké leginkább áru- s értékforgatáson alapszik; megjegyvezvén, miszerint a magas fejlettségű culturállam rendszerint *mind* ezen irányokban kifejlett közgazdasággal bír, mire nézve a jelenkori *Anglia* szolgál például.

³⁾ Ennek nem kis akadályá egyébiránt abban rejlik, hogy gyakran oly állapotok, melyek a jelenkor szükségleteinek *még* nem, vagy *már* nem felelnek meg, egyáltalában helyteleneknek nyilváníthatnak, s a nélkülözhetlen objectiv *íteletmérték* helyett pusztá *subjectiv* felfogás az irányadó.

⁴⁾ S ha a múltból átszarmazott de a jelennek szükségeivel többé meg nem egyező intézmények még ma is fennállanak: az annak a jele, hogy eredetileg egészen természetszerű módon keletkeztek, s hosszú időközön át érvényben állván, a nemzet életével mintegy összenőttek.

⁵⁾ Szellemdúsan és magasb történet-philosophiai szempontból utal e fejlődési folyamatra és annak a népek politikai életével való kapcsolatára. ROSCHER: Grundlagen cz. m. 14. 15. és 24-ik §§-jaiban.

⁶⁾ A nemzetgazdaság alakulásának és fejlődésének az itt jelzett *szempont* szerint való méltatása, s különösen az abból levont következtetések: tudományunk úgynevezett *történeti iskolájában* jutnak tüzetes kifejezésre. Ez iskola felfogását, irányát, és tudományos módszerét illetőleg lásd különösen *Szerzőnek*: Die Nationalökonomie als Wissenschaft című műve utolsó szakaszait.

MÁSODIK CZIKK.

A nemzetgazdaság tudománya általában.

Irodalmi források: KNIES: Die politische Oekonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode (2-ik kiad. 1883.) általában. — KAUTZ: Die Nationalökonomie als Wissenschaft. (1858.) — MENER: Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der politischen Oekonomie insbesondere. (1883.) — SCHÖNBERG: Handbuch der politischen Oekonomie. (2-ik kiad. 1885.) I. köt. 1—190. lap. — MANGOLDT: Értekezése a Bluntschli-féle Staatslexikon XI-ik kötetében. — SCHMOLLER: Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft. (1875.) — COHN: System der Nationalökonomie. I. köt. (1885.) 28—91. lap. — PHILIPPOVICH: Ueber Aufgabe und Methode der polit. Oekonomie (1886.) és KLEINWÄCHTER: Die Nationalökonomie als Wissenschaft und ihre Stellung zu den übrigen Disciplinen (1883).

14. §.

A nemzetgazdaságtan fogalma és feladata.

Az állam- és társadalomtudományok azon ága, a mely az eddigiekben fogalma és lényege szerint meghatározott «nemzetgazdaság» szervezetének és tüneményeinek rendszeres elemzésével foglalkozik: a *nemzetgazdaságtan*.¹⁾ Feladata tehát e tanszaknak: az államilag szervezett nép-illetőleg embereknek gazdasági javak és vagyon körüli *magatartását, tevékenységét és intézkedéseit* vizsgálni; a nemzetvagyon képződése, forgalma és megoszlása (illetőleg a társadalmi ipar-, forgalom- és üzletviszonyok alakulása és egymásrahatása) *törvényeit kideríteni*; a közigazdálkodásnak alapul szolgáló *erőket* s ezek hatása és sikerességi *feltételeit* megismertetni; s ez alapon a köztalponosság és *jóllét* megvalósításának *útjai és módjai* felismerésére vezetni. Vonatkozással mindenkor azon sokoldalú hatásokra is, melyeket az *állam-háztartás* (finaneczia) a társadalom gazdaságára gyakorol; másfelől azon összefüggésre, melyben a gazdasági tünemények a népelet egyéb, jelesül *politikai, műveltségi és társadalmi* mozzanataival állanak; s szemmel tartva azon befolyást, melyet *kormány, törvényhozás, erkölcsök* stb. a közigazdaságra gyakorolnak; s rámutatva mindenütt arra, a mi e téren is a társadalmi *haladás* érdekében és elősegítésére teendő.²⁾

Tudományunk *feladata* nem az: bizonyos népnek vagy népeknek gazdaságát úgy mint *egy* gazdálkodó egyénét tárgyalni; hanem a gazdasági viszonyok és tünemények tudományos fejtegetése, a melynél e szónak: *nép, nemzet, társadalom*, az az értelme van, hogy az a szerves egészsze alakult *összeségnek* (a közületileg együtt

elő embereknek) gazdasági érdekei törekvései stb. képezik (és kell hogy képezzék) a kiinduláspontot; s hogy a gazdálkodás kitünően *szociális oldala* az emberi életnek, a melyet nem érthetni meg, ha a gazdálkodó egyént már eleve nem tekintjük mint egy *összességnek* a tagját, s nem vizsgáljuk ember- és polgártársaival való viszonylataiban és egybefüggése szerint.

A nemzetgazdaságtan végre a népek gazdasági életét és szervezetét nem tekinti úgy mint bizonyos időpontban mutatkozó *állapotot*, melynek leírására lenne hivatva, hanem mint egy nagy *életprocessus* folytonos mozgásban és fejlődésben levő jelenségkörét, a melyben az ipar és forgalom-tünemények bizonyos *természeti szabályossággal* következnek be; a gazdasági dolgok menetelének és alakulásának *törvényei* uralkodnak; a mely szabályosság illetve törvények felismerése és kimutatása ép legfőbb feladata tudományunknak; a mely ez alapon a *munka-, forgalom- és üzletélet* legnemesb értelembeni *természettana-* és valódi *philosophiájává* válik. ³⁻⁵⁾

¹⁾ Közgazdaságtan, társadalomgazdaságtan, némely régiebbek szerint (bár helytelenül) államgazdaságtan. A *francziák* Economie Politique vagy Econ. Sociale, a *hollandok* Volkshuishoudkundenek, a *németek* Volkswirtschaftslehrenek, CAREY (szerfelett széles értelmezéssel) Social Sciencenek, COURCELLE: Plutologia és Ergonomiának, SCHÄFFLE az emberi gazdálkodás társadalmi rendszerének, HERMANN: vagyoni mennyiségtannak, WHATLEY: Katallaktikának, J. GARNIER egyszerűen Economiquenek nevezi.

²⁾ Tudományunkat még ekként is lehetne definiálni: rendszeres foglalatata egy államilag szervezett nép javak előállítása, forgatása, megosztása és alkalmazása körüli cselekvőségére (magatartása, intézkedései és feladataira) vonatkozó elveknek. — Némelyek tudományunkat az *anyagai népijólét tanának* is nevezték; SCHÜTZ szerint «azon tudomány, mely a népeknek mint önálló politikai testeknek gazdasági viszonyait egyfelől belső szerves alakulásuk és mozgásuk, másfelől a külfölddel való viszonylatuk szerint fejti ki»; GARNIER J. pedig azt mondja: «L'Écon. Pol. est la science, qui a pour but de déterminer, comment la richesse est et doit être le plus naturellement (équitablement et avantageusement) produite, répartie et consommée, dans l'intérêt des individus et de la société».

³⁾ Kitészik a fentebbiekből is félszüksége azon felfogásnak, mintha minden nemzet számára egy külön *nemzeti gazdaságtan* volna lehetséges vagy szükséges. Ez ugyanis «tudomány» sem volna, mert hiányzanék tantétéleinek egyiklegfőbb jellemvonása: az *általánosság*. RAU szerint: «es kann nicht für jedes Land eine besondere nat. ökon. Wissenschaft geben; die obersten Grundsätze müssen aber so *allgemein* sein, und so fest stehen, dass jede gegebene Lage der Dinge *unter sie gebracht* und nach ihnen *beurtheilt* werden könne.»

⁴⁾ Tudományunk elméletének mai állása és irodalma az itt jelzett felfogást már általában kifejezésre hozza, s annak következményeit is vonja; habár egy némely *alapkérdésre* nézve még nagyobb eltérések észlelhetők a tanszak hírnevesb képviselői között.

⁵⁾ Az itt következő fejtegetésekben elfoglalt tudományos állásponttal sok tekintetben ellentétes felfogást hangsúlyoz némely újabb német és angol szakember; mire nézve lásd egyebek között az Irlandi Nemzetgazdasági Egyesület elnökének J. INGRAM-nak: The present position and prospects of Polit. Economy című (1878-ban, s németül Scheeltől való fordításban 1879-ben megjelent) Értekezését.

15. §.

A nemzetgazdaság-tudomány vizsgálódási köre és jellege.

A nemzetgazdaságtan tárgya az *ember* és az emberiség gazdasági élete, tüneményeinek egész változatossága és minden vonatkozásai szerint; s olykép, a mint az az ipari- és forgaloméletet szabályzó törvények uralma, másfelől szabad emberi cselekvőség s akarathatások, az egyén és társadalom alkotó erejének eredménye- és nyilvánulataként áll előttünk. — Nem a szerzett vagy szerzendő *javak* és *vagyon* a fődolog tudományunkban, hanem az e javakat és vagyont kereső és kezelő *ember*, a *társadalom*, a *nemzet*, mint erkölcs-politikai lény, mely minden gazdaságnak kiinduláspontja és végeztelje, s melynek gazdasága valódi *köz-* vagy *nyilvánügyet* is képez. A miből az foly, hogy a nemzetgazdaságtan nem pusztá *chrematistika* (gazdagodástan), nem a haszonleső *önzés arithmetikája* vagy *természettana*, mint sokan nevezik, nem *természethistóriai rajza* fensőbb czél és irány nélküli *gazdaság-technikai* műveleteknek: hanem *ethikopolitikai* tudomány, melyben a javak és vagyon sohasem helyeztetnek a gazdaság mozgató rugója, az *ember* fölé, hanem úgy tekintetnek mint *eszköz* és *segédszer* emberi életezélokra és feladatokra; melyben emberi akarathatások- és cselekvőséggel s ugyanazért *fejleményekkel* van dolgunk, melyek a nép- és társadalmi életet folytonos eleven mozgás- és haladásban mutatják, illetőleg arról is tanuskodnak, hogy a közzgazdaság nem nyugvó *állapot*, hanem egy *eleven létfolyam* tüneményköre.

Ezek szerint tudományunknak, mely előkelően a gyakorlati népelettel, s ennek gazdasági szervezete- és alakulataival foglalkozik, *jellege* egyenesen *practikus* is; practikus annyiban, hogy a *fennálló* közzgazdasági életformákat és viszonyokat tényleges alapjaikban és hatásaikban vizsgálja; a lettét és létezőt okai és eredményei szerint magyarázza; kiinduláspontját és következtetéseit mindenkor a concret állapotokra alapítja. A mivel egyébiránt nem ellenkezik az, hogy a nemzetgazdaságtan a *fennállót elvi szempontokból bírálja* és itészetileg elemezi; sőt arra is kiterjeszkedik, a mi annak reformja és javítására vezethet; ¹⁾ a mi csak *zentúl* lenne megvalósítandó; ²⁻³⁾ vagyis a folyton haladó emberi és nemzeti élet fensőbb igényei kielégítésére alkalmasnak látszik.

Tudományunk *jellegének* teljesb kiderítésére szolgálhat annak párhuzamba állítása a *magángazdaságtannal*. Így jelesül: a) Míg ez utóbbi foglalata azon gyakorlati szabályoknak, melyek szerint *gazdasági műveletek* eszközözlendők, mezei gazdaság, műipar, kereskedés, bányászat stb. legsikeresbben üzhető, addig a nemzetgazdaságtanban e momentumok egészen mellékesek, s a feladat az: a gazdasági népeletben uralkodó törvényeket kideríteni, az egyes nemzeti foglalkozásnemeknek szervezetét, összefüggését és egymásra

hatását megmagyarázni, s azon befolyást, melyet a társadalmi, a műveltségi és a politikai viszonyokra (és ezek vizont a nemzet gazdasági életére) gyakorolnak, feltüntetni. *b*) A magángazdaságtanban a *javak és értékek* önmagokban és mint ilyenek, a közgazdaságtanban mint társadalmi célokra szolgáló eszközök, s mint a nemzeti közjöllét tényezői méltatnak; végül: *c*) A privatgazdaságtanban az *egyéni haszon* és előny a mérvadó; a nemzetgazdaságtanban ellenben az *összérdek* és a *közhaszon* tekintetei a határozók. Mely utóbbi abban is találja indokát, hogy a nemzetgazdaságtan tulajdonkép nem az egyesek elszigetelten vett különgazdaságával, hanem az azokból alakult s valódi nyilvánjellegű ügykörré vált társadalomgazdaság *egészével* foglalkozik; s mivel másrészt a *köznek érdeke* legtöbb esetben az egyesek helyesen értelmezett *magánérdekével* megegyez és összhangban áll. ⁴⁾

Tudományunk *mai állása és iránylata* szerint, végül, vizsgálódásai- és következtetéseiben egyfelől a *személyi szabadság*, másfelől az *egyéni* vagy *különtulajdon* elvéből, mint alapfőtevésből indul ki, s erre meg *folyományaira* (a szabad szerződéhetés, a költözési, a kereseti és a versenyszabadság, a vagyoni szabad bánhatás és az örökösödés jogára és elvére) építi elmélete rendszerét; bár nem vonja kétségbe, hogy gondolható oly közgazdasági életrend is, a mely ezzel egészben vagy részben *ellentétes alapokra* fektetett; s hogy elmélete akkor is, a midőn a jelzett két nagy elvet (illetve jog- és intézménykört) mint *adott tényalapot* tekinti, az ez utóbbira épített jog- és társadalmi institutióknak idő és tér, népek és korszakok szerint való *változandóságát* és *módosulatait* figyelmen kívül sohasem hagyhatja. — A miből egyidejűleg a nemzetgazdaságtannak a *jogtudományval való összefüggése* s gyakori érintkezése is kitészik, s a két tanszagnak egymásra való tekinteteli tárgyalása visszautasíthatlan szükségként derül ki. ⁵⁾

¹⁾ Így feladata a tudománynak vizsgálni azt is, megfelelnek-e bizonyos új intézmények vagy követelések adott viszonyok közt; meg vannak-e jó hatásuk tekintetében a kívánt előfeltételek, stb.

²⁾ Joggal mondhatjuk tudományunkról is, a mit legujabban LORENZ a kitünő történész mondott a historiáról: «Eine Nat.-Oekonomie ohne Maassstäbe und Werthbeurtheilung ist nicht würdig eine Wissenschaft genannt zu werden, aber die Maassstäbe sind auf ihrem eigenen Grund und Boden zu suchen». Hogy egyébiránt sohasem szabad tudományunk e nemű fejtegetéseiben *utópiai* constructiók és követelésekre vetemedni: kitészik annak ép itt erősen hangsúlyozott *gyakorlati* jellegéből, a melyet levetkezve megszűnnék *tudomány* lenni, s üres észcombinációk tárházává válnék.

³⁾ Nem tanácsos azonban tudományunk vizsgálódási körét szerfelett kiterjeszteni, sőt inkább a helyes önkorlátolás lesz kívánatos; mert különben *speciális jellege* elmosódnék; *tartalom nélküli általánosságokba* merülne; s oly kérdésekbe is elgyednék, melyek csak más, tőle idegen tanszak alapján oldathatnak meg.

⁴⁾ Ezzel összefüggésben még arra is kell utalnunk, hogy a N. G. tudománya nincs hivatva a gazdasági élet *technikai oldalát* és *viszonyait* vagy a

magángazdaság üzletszabályait fejtegetni és tüzetesen figyelembe venni. Mert ha helyenkint és egyes tüneményeknél a momentumok szem elöl nem is téveszthetnek s a *mi* tulajdonképeni vizsgálódásunk tárgyával való összefüggésüknél fogva számba is lesznek veendőek, a *valódi feladat* a N. G. tanra nézve abban áll (mint Knies találóan mondja): «Das Gebiet und den Kreis dieser Erscheinungen als Erscheinungen des wirthschaftlichen *Gemeinschaftslebens* der Menschen, wie sie sich auf dem Grunde *sozialer und politischer* Bedingungen innerhalb einer *rechtlichen Ordnung* und aus einer *staatlichen Organisation* ergeben, zu erforschen und darzustellen.» Ezek szerint egyebek közt, a *javak termelése* vagy *forgása* csak annyiban és akként tartozik tudományunkba, a mennyiben a termelő és forgalmi tevékenységben, illetve a gazdasági *munkában*, az embernek minél teljeseb szükséglet-kielégítése, mint *végezél*, a határozó; s ugyanazon tevékenységből az emberek közt *egymáshoz* viszonylatok és társadalmilag fontos kapcsolatok keletkeznek.

⁵⁾ Felismerik ezt napjainkban sőt érvényesítik is Knies, Wagner, Stein, Held, Brentano, Schmoller, Laveleye és Minghetti. L. különösen MINGHETTI: *Le rapport du Droit et de l'Econ. Politique* (1863.) DANKWART: *Nat.-Oekon. und Jurisprudenz* (1857 óta több füzet). HELD: a *Hilfdebrand-féle Jahrbücherek* XXVII. köt. 169. sk. l. LAVELEYE: a *Révúe d. d. Monde* 1878. febr. 15-ki füz. KAUTZ: *Jogtudomány és Nemzetgazdaságtan* (1868.) STEIN: *Volksw.-Lehre* 2. kiad. és *Rechts- und Staatswissenschaft in Deutschland* (1877.) WAGNER: *Pol. Oek.* I. 174. sk. 291. sk. l., mely utóbbi az ő felfogását egyenesen *sociáljog*nak nevezi.

16. §.

A nemzetgazdaságtan módszere.

A nemzetgazdaságtan, mint előkelően gyakorlati életviszonyok tudománya, a *tapasztalatból* hozza le tetteit; vizsgálódásait és következtetéseit a coneret ipar- és forgaloméletre alapítja; s okoskodásainak anyagát vagy a *történelemből* (a voltak és a fennállónak szemlélése s históriai alakulatainak nyomozásából), vagy pedig a *statistikából* (mint az állam és társadalom számszeresen is kifejezhető erőinek és állapotainak rajzából) veszi. ¹⁾ — Módszere ezek szerint az úgynevezett *inductív*, a mely a *jelenségek tömegészlelésén*, a tünemények *oki összefüggésének* fürkészése- és kiderítésén alapszik; ²⁾ s különösen azért is ajánlatos, hogy elvont általánosításoktól s így az élettől ellentétbe helyezkedő túlzásoktól jobban megóv; a fennállónak alapjai és természete teljes felismerésére vezet; s javítások vagy reformok kijelölésénél sokkal biztosab kalauzt képez. ³⁾ — Nem mellőzhető azonban egészen a *deductív* módszer sem, a mely okoskodását az ember és a gazdasági dolgok *természete*re, az ipar- s üzletviszonyoknak, intézményeknek stb. a gazdasági cél tekintetében *általános* s lényeges tulajdonságaira alapítja; s *feltevésekből* indul ki, a melyek helyes vagy helytelen volta felett csak a későbbi (vagy a széleseb mérvben tehetendő) tapasztalat határozand. ⁴⁾ Nem mellőzhető pedig e módszer azért, mivel bizonyos következtetésekre nézve a megkívánt speciális tapasztalatok és jelenségek nem állanak mindig rendelkezésre; a gazdasági tünemények

szervelett szövevényes voltánál fogva a kellő részletességű (minden arra beható tényezőt constatalni bíró) *elemzés* megvan nehezítve; az inductiv módszer egyik legfőbb segédszerét, a *kísérletet* (experimentum) ezen a téren alkalmazni legtöbb esetben lehetetlen; s végül a történelem, de még inkább a statistika adatai és combinációi hiányosak, s ingatagok, szóval olyanok, hogy messzebb menő következtetéseket kizárólag erre alapítani nem lehet. Nem is említve, hogy a deductiv módszer még magok az experimentatió és a közvetlen észlelés minden eszközeivel rendelkező természettudományok körében is felette elterjedt; s másfelől maga tudományunk: elméletének szilárdságát és hatályát (egészen korunkig) jórésben ennek a módszernek köszönheti.

Az ezen alapon elért eredmény szerves összefüggésben álló *igazságok* és *tantételek* illetőleg törvények foglalatja; miután azonban a közgazdasági életben gyakran bizonyos okoknak bizonyos tünetmények előhozására való hatása *más okok* (körülmények) közbejövetele által akadályoztatik vagy megváltoztatattatik, s különben is a nemzetgazdasági törvények nem vaskövetkezetességű physicalis törvények, hanem olyanok, a melyek emberi akarathatásoknak is szüleményei, s a nép és emberélet fejlődésképességével összeférők, sőt néha államhatalmi intézkedések által hatásukban módosíthatók: tudományunk *tantételei* azon *exact jelleggel*, mint a természettaniak, nem bírnak; ⁵⁾ a felállított törvények *kivételeket* szenvednek; és így, ha a nemzetgazda bizonyos tünetmény bekövetkezését előremondja, e bekövetkezés nem absolut bizonyosságú, hanem csak *feltételes*; a minek nyomán a tudomány formulatióiban gyakran ott, hol bizonyos tünetmények bizonyos következéseit jelezzük, helyesebben cselekszünk, ha ama tünetményeknek csak *«tendenciájáról bizonyos hatásokat előhozni»* szólunk. ⁶⁻⁷⁾

Tudományunk tantételei még egy másik irányban (névszerint az úgynevezett praeeptívben) is ily inkább *viszonyos jellegűek*, s nem *absolutok*. — A népek élete, ipari, politikai, műveltségi viszonyai folytonos *fejlődésben* lévén, állandóul ugyanazok nem maradnak; másfelől az állami és a gazdasági élet *feltételei* is népek és országok szerint különbözők, és így azon utak és módok is, melyek a társadalmi háztartás rendezésében követendők, mindig az illető nép *külön viszonyaira* való tekintettel kell hogy választassanak meg. Ezek szerint a nemzetgazdaságtan igen sok tantétele nem lehet feltétlen érvényű, *minden népre s minden országra* alkalmazható, hanem csak *relativ* (viszonyelvies); s így elismerendő, hogy miután egy és ugyanazon szabály vagy intézmény az egyik helyen és időben előnyös s a másikban káros lehet: egy *általános*, minden népre nézve egyaránt megfelelőnek nevezhető közgazdasági szervezet vagy politika nem létezik.

¹⁾ Ld. STUART MILL: Logic ratiocinativ and inductiv stb. VI. könyv. WAGNER: Statistik cz. cikkét a BLUNTSCHLI-féle: Staats-Wörthb. X. köt.

KNIES: Pol. Oekon. 123. sk. 1. 187. sk. 1. 221. sk. 1. 320. sk. CORNWALL-LEWIS: The method of reasoning in Politics. (1852) áltban. CAIRNES: The Logical character stb. (1865). ROSCHER: I. 22—29. §§. MENGER: Untersuchungen t. H. COHN: System I. 23. sk. 1. és KAUTZ: Nationalökon. als Wissenschaft. 376—424. l.

²⁾ Föltévéen tudniillik, hogy az a mi egy osztályáról vagy csoportjáról a tüneményeknek igaz, az hasonló körülmények közt minden időben igaz lesz, azaz be fog következni. *Törvény* alatt a gazdasági élet tüneményeinek körében létező azon constans viszonyt értvén, mely bizonyos tünemény mint okozat és egy vagy több tünemény mint ok közt létezik.

³⁾ A tudomány feladata mindig az, az *általánosig* eljutni, mely minden részlegest és egyest magában foglal.

⁴⁾ A deductiv módszer következtében a N. G. tudománya arra van utalva, hogy okoskodásaiban azon rugókat, melyek az embereket gazdasági cselekvényeikben *közönségesen* vezérlik, vegye kiindulási pontul; így például, hogy mindegyikünket szükségletei készítetik munkára; hogy semmit sem adunk egymásnak ellenszolgálat nélkül; hogy az ember ipari és forgalmi tekintetben a lehető legnagyobb előnyt a lehető legcsekélyebb áldozat- és erőfeszítéssel törekszik elérni; hogy a forgalom- és versenyszabadság az erők és képességek kifejlését, de egyidejű tusáját is szokta előhozni, stb.

⁵⁾ Vagyis a tudomány ily alapra fektetett tantételei mindig csak azon hallgatag *föltetés mellett* állanak, hogy *más* motívumok, mint a szem előtt tartottak, vagy más külön föltételek, mint a melyek számításba vétettek: a gazdasági actiót és a gazdasági eredményt nem módosítják.

⁶⁾ Legszilárdabbul természetesen azon tantételek és elvek fognak állani, melyek egyik módszer útján találtatván, a másik által is igazoltatnak.

⁷⁾ Legújban a tudomány módszere iránti kérdés ismét igen előtérbe lép, s nemcsak Németország, hanem Anglia legkitünőbb szakfőrfiai (Cliffe, Cairnes, Jevons) is tüzetes figyelemmel kísérik, jelesül azon irányban is, lehet-e és mennyiben a *mathematikai*, azután a szorososan úgynev. *statistikai* módszert a közgazdaságtudományban alkalmazni. L. még a Journal des Econ. 1877-ik márcziusi füzetét.

17. §.

A nemzetgazdaságtan mint tanelvies, és mint társadalmi tudomány.

Az előrebocsátottakból kitünik az, hogy a nemzetgazdaságtan tisztán *tanelvies* (dogmaticus), azaz elemzés okoskodás és következtetések útján lehozott igazságok foglatatát képező tudomány; mely e szerint élesen elkülönül a pusztán *leíró* (descriptiv), és a csupán *elbeszélő* (enarrativ) ismeágaktól (tehát históriától, statistikától, természetrajztól, geographiától stb.); mert nem foglalkozik *csemények* vagy *állapotok* ismertetésével, hanem magok közt szorosan összefüggő *elvek* és *tantételek* kifejtésével; s oly rendszerét nyújtja azoknak, melyben az örökös változó tünemények mögött a bennök rejlő *maradandó* kerestetik; s a melyben a történelem, a statistika, stb. csak mintegy *anyagtárul* és bizonyítási alapul szolgálnak.

Arra nézve pedig, hogy a nemzetgazdaságtan *társadalmi* (illetve állam-) tudományi ismeág ezek jegyeztethetnek meg. A tág értelemben vett *moral-politikai* tudományok nagy körében, mint szoros rokonságú családdal: a jog- az állam- és a közgazdaságtannal

találkozunk, mint a melyek a *tulajdonkép* úgy nevezhető *társadalomtudomány* alkattagjai, s azon közös jellemvonással bírnak, hogy kiválókép a közületileg nyilvánuló practikus emberi cselekvőség- és akarathatásokkal (társas összletben szervezett emberek tetteivel, intézményeivel és viszonyaival) foglalkoznak, s a népeletet mint szerves egészet szemlélik és magyarázzák.¹⁾

A nemzetgazdaságtan tehát e tulajdonképeni társadalomtudományok egyikét képezi, e szót nem ugyan *legsorosb* értelmében véve, vagyis úgy, mintha a socialis életet állami szervezeten és vonatkozásain *kivül* vizsgálná, hanem úgy értelmezve, a mint a gazdasági nép- és társadalomélet mintegy *államilag* összefoglalt, közhatalmi befolyás alatt álló, s közintézményektől mindenoldalulag föltételezett (valamint viszont az államéletre minden irányban vissza is ható) *egészet* veszi. — Kitétszik ezekből, hogy a nemzetgazdaságtan a közönségesen úgynevezett *politikai* (azaz állami) tudományok közé is helyeztethetik.²⁾ Eltekintve ugyanis attól, hogy az e tudományunknak alanyát képező *nép* mint államilag körülhatárolt *egész* jelentkezik, a gazdasági élet a népelet legjelentékenyebb nyilatkozását képezi, sőt a társadalmi ipar és forgalom sok tekintetben magának a nemzetelet egészletességének alapja és föltétele: a *gazdaszat* fejlődése és alakulása, mint ok és okozat, az államélet alakulásával és fejlődésével válhatlanul összefügg; tudományunk az «anyagi érdekeket» mindég politikai és társadalmi vonatkozások szerint is vizsgálja. E mellett *állam-vaqyon* és *nemzet-vaqyon* végtékintetben egymástól el sem különíthető, s az államnak gazdasága mint természetszerű folyománya a nép gazdaságának, ez utóbbi-tól el nem szakítható, sőt mindkettő analog és egymást feltételező módon alakul; minden nagy *nemzetgazdasági kérdés egyszersmind politikai kérdés is*, s a legtöbb politikai feladvány bizonyos vonatkozásokban «közgazdasági» is szokott lenni; végre a népgazdaság alakot, benső egységet, összefüggést, ótalmat és biztosságot csak az *államban* nyer.³⁾

¹⁾ A nemzetgazdaságtan *segédtudományait* illetőleg, melyekre az okoskodásait alapítja és anyagának gyűjtésében támaszkodik, ezek közt szerepel: a) *A történelem és statistika* annyiban, hogy a népek gazdasági életének történetét, bizonyos időponton való állását, illetőleg számszeresen kideríthető viszonyait megismertetik, tehát a vizsgálódások és következtetések anyagát szolgáltatják. — b) *A természettudományok*, melyek a javak igen nagy részének természetét, az anyagi dolgok tulajdonságait és az azokban rejlő erőket megismertetik, s a gazdaság physicális alapjainak felfogására vezetnek. — c) *Az ethika és anthropologia*, mert általok az ember erkölcsi természetének s a társadalom morális elemeinek felismerése közvetíttetik; a társadalmi és egyéni élet lélektani rugóinak, ösztöneinknek és szellemi erőinknek méltányolására szükségesek. — d) *A jog- és az államtan* szintén jelentékeny támaszul szolgálhatnak a nemzetgazdának, a mennyiben egyfelől a társadalmi jog- és igazságosság követelményeit, másrészt az *államszervezés* és *igazgatás* gyakorlati szabályait tartalmazzák, s a különböző magán- és közjogi intézmények természetét és alakulási szabályait kiderítik. — e) Ezek

mellett tekintettel arra, hogy a nemzetgazda az eddig elsorolt forrásokból merített anyagnak alakilag megfelelő feldolgozására utaltatik, kiváló segéd-tudományt képezend még a gondolkodás törvényeit tartalmazó *logika*, továbbá a politikai *arithmetika*, a *népisme*, és a mennyiségi viszonyokat taglaló *matematika*.

²⁾ A N. G. tannak külön egybefüggéséről a *jogtudomány- és az államtannal* ld. HELD id. Ert. a Bluntschli-féle államszótárban és COHN: System I. köt. 78. sk. 85. sk. lap.

³⁾ Tudományunk anyagának beosztását illetőleg, eltérő nézetekkel találkozunk. Az angol, francia és olasz szakemberek még mai napság is a J. B. SAY által felállított azon felosztást követik, mely szerint a nemzeti javak termelése, azután forgása és megosztása, s végül fogyasztása, megannyi külön fejezetekben tárgyalatik, s a tudomány egész feladványköre ezen tagozatban jut kifejezésre. — Mások, jelesen a német szaktudósok, a nemzetgazdaságtant két részre osztják, s pedig olykép, hogy az első, melyet majd *elméleti* résznek, majd *népgazdaságtannak*, majd *tiszta nemzetgazdaságtannak* neveznek: szerintök úgy foglalkozik a társadalmi gazdasággal, hogy az *államhatalomnak* arra gyakorolt befolyása figyelmen kívül marad; a második ellenben, melyet *közgazdasági politikának* (Volkswirthschaftspflege) továbbá «alkalmazott» vagy «gyakorlati» nemzetgazdaságtannak neveznek: azon szabályokat foglalja magában, melyek szerint az *államhatalom* a nép gazdaságára befolyini, annak érdekében intézkedni van hivatva. E két részen kívül azután mint egy különálló harmadik tan a pénzügytudomány szokott általuk a rendszerbe fölvétetni. — Szerintünk, kik a nemzetgazdaságtudományt *szerves egésznek* tekintjük, melyben az államilag szervezett nép ipari és forgalmi élete nem mint puszta *elvont elmélet* tárgya jó tekintete, hanem összefoglalólag nyomoztatik minden (tehát elméleti úgy mint practikus) oldalai szerint: minden egyes főbb kérdésnél mind az elmélet mind a gyakorlat szabályai, nemkülönben az államhatalomnak teendői is tüzetesen felölelendők.

18. §.

A nemzetgazdaságtudomány jelentősége.

Ha van ismeág, mely kivált korunkban és körülményeinkben kiváló, mondhatnók *emberiségi szerepet* visel, mely a nép- és államélet minden viszonyaival és minden nagy feladványaival szoros kapcsolatban áll, s azért az emberi gondolkodás és tanulmány *méltó tárgyat* képezi: az bizonyára a nemzetgazdaságtan. — A nemzetgazdaságtanban látjuk a vagyonnak és gazdaságnak állami és sociális *fontosságát*, s a politikai és műveltségi élet minden ágaira döntően kiható szerepét. — A nemzetgazdaság tudománya állítja elénkbe a társadalmi munka és ipar egységét és szervezetét, meg azt, hogy mindazon nagy világtörténelmi factorok, melyeken a társadalmi rend és a cultura alapszik, jelesen az egyéni tulajdonjog és személyi szabadság, a szorgalom és a takarékosság, az örökségi jog és a család stb. egyidejűleg a nemzeti vagyonszágnak és jóllétnek is leghatalmasb támaszai. — A nemzetgazdaság figyelmes szemlélete győz meg a felől, hogy *ugyanakkor*, a midőn *anyagi érdekeink* előmozdítása körül fáradozva a kültermészetet uralmunk alá hajtjuk, egyidejűleg megannyi *művelődési functiókat* is végezzünk, melyek nemünket mind újabb és nagyobb vívmányokra vezérlék. — E tudo-

mány tanit bennünket arra, hogy a népek vagy egyének (jogos) *érdekei nem ellentétesek* hanem inkább *összhangzók*, s hogy az egyiknek java nem a másiknak károsítása, hanem hasonló jólléte által biztosíttatik; magától értetődően, hogy valamint egyesek úgy népek és államok is csak *békés közlekedés* útján juthatnak el valódi jólléthez és virágzásra.

A nemzetgazdaságtan közvetíti a népek ipari életének alakulását uraló *törvényeknek* ismeretét; nyújtja a törvényhozónak és a kormányférfinak leghelyesebb magatartása vezérelveit; feltárja társadalmi szerkezetünk számos bajait és sebeit; de ki is jelöl azok orvoslására gyógyszereket, és segíti kiirtani azon számtalan *előítéleteket*, melyek e téren még oly buján tenyésznek s a haladást oly nagy mérvben akadályoztatják. — Csak ezen tanszak útján jutunk el annak fölismerésére, hogy a népek gazdasági törekvései és küzdelmei korántsem valami lelketlen *eseményhalmazt*, hanem egy összefüggő nagy *egészet képeznek*, melynek a maga szabálya és rendje megvan. — De közvetlen *hasznossági szempontból* tekintve is meggyőződhetünk annak jelentősége és becse felől. Ailg gondolható ember és polgár, ki e tanszaktól bármely helyzetben, a legbecesebb *felvilágosítást* nem meríthetné. A kis gazda épúgy mint a nagy üzletember, a családapa úgy mint a nagy vállalkozó, a földbirtokos úgy mint a kereskedő vagy az iparos, egyaránt kalauzt lel e tudományban gazdasága sikeres vitelére, adása-vevése, tőkeelhelyezése, üzleti műveletei és számításai tekintetében. — A N. G. tudománya nyújt felvilágosítást a *státusférfiúnak* és a tőkésnek, a *törvényhozónak* és a hivatalnoknak, az iparosnak és gazdának, a *technikusnak* és a *jogvédnek*: a közélet legfontosb jelenségei iránt, melyeket *helyesen megítélni* és felfogni mindannyijukra nézve életérdek. — Tekintve különösen az *iskolát*, teljes joggal állíthatni, hogy a nemzetgazdaság tanulmányozása egyfelől a *jogászra* és a *politikai* tanszak művelőjére, másfelől a *reál-tudományokkal* foglalkodókra nézve felette gyümölcsöző, sőt okvetlenül szükséges. Jelesen annyiban, hogy a jogászt¹⁾ és a politikust a társadalmi intézmények gyakorlatibb felfogására képesíti, magasb nézpontra emeli, itéletét élesíti, s túlnyomólag *alaki* irányu tanulmányaiban a practikus élet *anyag*i alapjai és főtételei figyelembe vételére utalja; a reáltudományok művelőjét ellenben a rideg, exact irányú, s pusztán physikai tényezők mellett a fensőbb állami és ethikai factorokra figyelmezteti, a pusztá *való* mellett az *eszményre* is utalja, és így a realismust a hasonjogu *humanismus* hangsúlyozása által kiegészíti s ellensúlyozza. — Csak a N. G. tudománya képesíti az egyes gazdát és polgárt, az országászt és a törvényhozót, a tisztviselőt és a bírót, a publicistát és az iparost arra, hogy hivatásuk teljesítésében sikerrel eljárhassanak, a reájuk bizott érdekeket méltólag képviselhessék, s a közjó előmozdítására eredménynyel hathassanak.

Mennél nagyobbak végre a követelések korunkban az egyesek

irányában, mennél szövevényesebbekké váltak forgalmi és üzleti viszonyaink, mennél szükségesb, hogy az élénké váló politikai életmozgalomban valóban felvilágosult közvélemény kifejlődjék, mennél inkább függ korunkban az egyesnek és egész osztályoknak társadalmi nyomatéka azok gazdasági állásától, s mennél inkább terjed a nép minden rétegeiben a jog az állami ügyek intézéséhez hozzá szólhatni: annál sürgősbnek és szükségesebbnek mutatkozik a N. G. tanulmányozása; annál inkább kell elismerni azt, hogy benne egyikét birjuk azon ismeágaknak, melyek korunk valódi irányadó és *vezér-tudományait* képezik.

¹⁾ Akár ugyanis a köz polgári jogot, akár annak egyes önállóvá vált részeit: a váltó-, a bányá-, az ipar-, az erdészeti jogot tekintjük, mindenikre nézve csak a gazdaságtanból meritheti a *jogász* a kellő felvilágosítást. Gondolható-e például alapos felfogása a szerződési és kötelmi jognak, az öröködési és birtokviszonyoknak, szerzési társulatoknak és részvényvállalatoknak, értékpapiroknak és iparjogosítványoknak, urbéri és bérleti, zálogjogi stb. intézményeknek: e tudomány ismerete nélkül? Eltekintve attól, hogy a *jogtörténelmi* tanulmány is csak ezen a bázison nyugszik biztossággal, s az újabb codificatió és törvényszerkesztés is egyik nélkülözhetlen kalauzát szintén a nemzetgazdaságtanban birja.

HARMADIK CZIKK.

A nemzetgazdaság tudományának története és irodalma.

Irodalom: BLANQUI: Histoire de l'Économie politique. (1837 óta többször.) — BIANCHINI: La scienza del ben vivere sociale. (1845.) — KAUTZ: Die geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomik und ihrer Literatur. (két rész. 1860.); magyarul kivonatban CSENERGY: Budapesti Szemléjének 7., 8., 9. és 10. kötetében. — ROSCHER: Geschichte der Volkswirtschaftslehre in Deutschland. (1874.) — EISENHART: Geschichte der Nationalökonomie. (1883.) — L. COSSA: Introduzione allo Studio di Econ. politica, (ném. 1880-ban.) — COHN: System der Nationalökonomie. I. köt. (1885.) 90—180. lap; és HELD: a Bluntschli-féle Staatswörterbuch kisebb kiad. II. köt. 657—694. lap.

19. §.

A nemzetgazdasági elméletek története általában.

A nemzetgazdaságtan is osztozik a tudományok közös sorsában, a mennyiben elveinek rendszere csak a századok hosszú során át folytatott, s a tévedések ezernyi szirtjein áthatolt elmélkedés és vizsgálódás szüleménye. Az erkölcsi és ipari világrend törvényei rég fennálltak már, mielőtt az ember azoknak létezését fölismerte, a gazdasági tüneményeket összefüggésökben tanulmányozni

kezdte, eszméit és nézeteit a népek háztartására vonatkozólag irodalmi művekben összefoglalni megkísérté. — Ezen eszmeifejlődésnek feltüntetése, s a közgazdasági igazságoknak önálló szellemtermékekben való megtesülésének rendszeres előadása: a *nemzetgazdaságtan történetének* feladata. ¹⁾

Tudományunk története legegyszerűbben két nagy időszakra osztható. Az első a *töredékes művelés* kora, s tart a régi időktől egészen a XVIII-ik század közepéig, a midőn jelesül a nagy angol nemzetgazda: Smith Ádám tudományunk alapjait megvetette, s az első teljesb elméleti rendszert állította fel. — A második időszak: Smith Ádámától a jelen időkig terjed, s a nemzetgazdaságtan *rendszeres művelésének* kora, melynek folyamában a nagy rendszeralapítónak tanai részint kibővítették és tökélyesbítették, részint megigazították, sőt részben ellentétes elméletek alapján meg is támadtattak; de egészben véve egy felette gazdag és fényes eredményekben bővelkedő irodalom fejlődött ki. Ez utóbb említett *ellentétes* irányu elméletek sorában kiváló helyet foglalnak el az ugynevezett *Socialismus* és *Communismus* rendszerei, melyeknek azért tudományunk történetében is némi hely engedendő. ²⁾

¹⁾ Mi sem segíti elő annyira valamely tudomány igazságainak megértését, tételei horderejének felfogását, mint az, hogyha tudjuk, mily eszmék és nézetek uralkodtak az előbbeni időkben; mily tévedéseken és küzdelmeken kelle áthatolni, mielőtt az elmélet helyes megalapítására eljutottunk; hol vannak a tudomány hézagai és fogyatkozásai; s melyek azon czélpontok, melyek felé a tudomány tovább-fejlesztésében és művelésében haladnunk kell.

²⁾ Tudományunk irodalomtörténete csak azon kornak története alapján érthető meg, a mely korban az egyes vezér-munkák megirattak. Minden irány vagy iskola, a mely egyideig nagyobb jelentőségű volt, bizonyos kor-szükségeket hozott kifejezésre, habár gyakran egyoldalú vagy félszeg módon, és csakis ugyanazon kor viszonyai s nem egy meghatározott modern theoria mértéke szerint bírálendő.

20. §.

A nemzetgazdasági eszmék és nézetek az ókorban s különösen a keleti népeknél.

A nemzetgazdasági eszmék az egész ókoron át önálló *rendszeres egészsze* nem alakulhattak, s azért nem függetlenül, hanem mint egyéb moralpolitikai tudományok alkatrészei jelentkeznek. Oka ennek egyfelől magának a gazdasági, ipari és forgalmi életnek fejletlenségében, meg az anyagi munka kevésre-becsülésében, másfelől abban keresendő, hogy az ó-kori állam és társadalom-szervezet olyan volt, mely az üzletélet gazdagabb, szélesb mérvű kifejlését akadályozá; a munka és ipar, a kereskedés és közlekedés, a hitel és forgalom intézményeinek megalakulását nehezíté. Gondoljunk csak egyebek közt a *keleti népek* egyoldalú, mindent absorbeáló s tespedt improductivitást előidéző vallásias életirányára s theocratikus intéz-

ményeikre; a *classikus* népeknek kizárólag az állam közügyeivel való foglalkozására s politikai küzdelmeikre; a rabszolgaság, a várnrendszer institúciójára; kereskedéssel és iparral foglalkodó középosztályok majdnem végképeni hiányára; a pénz és hitelügy fejletlenségére, stb.

Daczára ezeknek az ókori népeknél a közgazdasági elmélkedésnek *némi* nyomai mégis találhatók. **Vannak** jelesül s pedig még figyelmet is érdemlő kezdetek ez irányban. És pedig mind a keleti hitalapítók és bölcsészek, egy Mózes, Confudse, Zoroaster, Buddha rendszereiben, mind a hellén és római classikus írónál, a kik különböző (erkölcsbölcséleti, államphilosophiai, jogtudományi és mezőgazdaságtani) irataikban közgazdasági dolgok felőli elmélkedéseiknek is tanubizonyságát szolgáltatják.

A mi különösen a *keleti hitbölcselőket* illeti, ezek a földművelés fontosságáról, a kamatvétel helytelenségéről, a kincs-szomj és haszonlesés megvetendő voltáról, az ipari tevékenységnek az állam általi szabályozásáról, mértékletesség- és takarékoságról szólnak. Kiváló szerepet játszanak e tekintetben a *héberek* és babyloniak, továbbá a *chinai* nép, kiknek szent irataikban, különösen a pénz- és kereskedés, az érték és vagyonforgalom természete felől is figyelemre méltó fejtegetések foglaltatnak. Szerfelett lankasztó befolyású volt egyébiránt az őskeleti népeknél a közgazdasági elmélet kifejlődésére: fatalisztikus világnézetök s vakhitűségök, melynél fogva a gazdaságot isteni ajándéknak s nem munka és szorgalom gyümölcsének tekinték; a szegénységet és birtokegyenlőtlenséget pedig előbbeni életben elkövetett bűnök miatti szenvedésnek tarták, melyet hódoló alázattal és türelemmel kell viselni.

21. §.

A Görögök és Rómaiak közgazdasági eszméi.

Sokkal helyesb nézetekkel találkozunk a *Görögöknél*, kiknek közgazdasága a keletiekénél fejlettebb, természeti és politikai viszonyaik pedig hasonlíthatlanul kedvezőbbek voltak, s azért a nép- és társadalom-élet tüneményei körüli elméleteik is jóval tökéletesbek. A hellén bölcselők és államtudósok közt legtöbbet találunk nemzetgazdasági tekintetben *Plátónál* (az Államról és a Törvényekről írott műveiben), *Xenophonnál* (Cyrus, Anabasis, Oeconomicus, De vectigalibus), *Socratesnél*, *Thukydidesnél* (De bello peloponnesiaco), és *Aristotelesnél* (főleg Politikája és Ethicájában).¹⁾

Plato különösen egy, *birtokközösségi* alapokon nyugvó társadalomszervezetet állít fel, a kormánynak átadását a bölcselők kezibe indítványozza, közös gyermeknevelést s egyforma vagyonmegosztást kíván, stb. Másfelől a javak osztályozása, az ipar- és munkaszervezés, a mezőgazdaság, az államterület közgazdasági jelentősége, kereskedés és forgalom tekintetében fejt ki nézeteit, s tesz némely

találó észrevétel. — Gyakorlatibb irányú *Xenophon*, ki idézett műveiben főleg a földművelés helyes üzéséről, a természetről mint eredeti vagyontorrásról, a telekjövedelemről, a pénzről- és árákról, a gazdaság fény- és árnyoldalairól, az arany és ezüst értékviszonyáról elmélkedik. — Szélesb körű ezekénél *Thukydidesnek*, a nagy történetírónak, közgazd. elmélete, annyiban, hogy az államok geographiai fekvésének s tengerekkel érintkezésének fontosságát közgazdasági szempontból kideríti, a gyarmatosítási ügyet tüzetesen nyomozza, a naturál meg a culturális és iparműveltségi fokon álló népek közti különbségekre utal, sőt már a gazdasági élet *fejlődési törvényei* létezéséről is világos tudattal bir. — Mindezeket felülmúlja tartalomgazdaságnál fogva *Aristoteles*, az ókor legnagyobb s legegyetemesb irányú tudósa. Ide tartozó eszmeköréből kiváló figyelmet érdemel az, hogy a vagyonnak helyes osztályozásából indul ki, használati és cserejavakat megkülönböztet, az érték elméletének nagybecsű kezdeteit nyújtja, a terménygazdaság és a pénzgazdaság fejlődési stádiumait megkülönbözteti, a pénzt igen találóan már úgy mint az újkori szakemberek általános csereeszköz- és értékmérőnek nyilvánítja, s e mellett az államterület terjedelmét, a népesség osztályzatát, a nemzetgazdasági önállóságnak fontosságát, stb. illetőleg számos helyes nézeteket vall; s egyáltalában azon ókorbeli szakemberként jelentkezik, a kinek valamint az ethika és a politika, úgy a nemzetgazdaságtan tekintetében is az első összefüggőbb eszmerendszert köszönjük. ²⁾

A *Rómaiakat* illetőleg, ezek, mint tanítványai a Görögöknek, sok eredetiséget nem árúlnak ugyan el; egyes bölcselőik azonban mégis figyelemre méltó vívmányokkal gazdagították tudományunk eszmekörét; például a bölcsészek és politikai írók közül *Cicero* (*De Officiis*, de *Republica* stb. cz. műveiben), *Seneca* és *Plinius* (*Histor. Naturalisában*); továbbá a nagy geonikus (vagy mezőgazdasági) írók: *Varro*, *Cato*, *Columella* (*Scriptores de Re rustica*); végre s mindenek felett a classikus juristák *Paulus*, *Ulpianus*, *Papinianus* (idevéve *Justinián* pandectáit), ³⁾ kiknek dolgozataik nemzetg. eszmékben gazdagok. Így, hogy csak némelyeket érintsünk meg, helyes felfogásuk volt a Rómaiaknak a munka jelentősége, a vagyontermelés tényezői, a kereskedés hatásai, a mezei ipar jótékony befolyása, ⁴⁾ nagy és kis földbirtok, pénz, ⁵⁾ árak, jövedelem, kamatláb, productív és improductív fogyasztás, szerződések és öröklés, adásvetés és közlekedési ügyek felől; mely tekintetben csak a legújabb tudományos kutatások vezettek helyesb méltányolására a régieknek. Különösen figyelemreméltó az ókori római közgazdasági theoriára nézve a császárok korát illetőleg azon feltűnő *hasonlatosság*, mely közte meg a modern physioeratismus (sok tekintetben hasonló politikai körülmények közt s hasonló iránylattal szerepelt) tanrendszere közt létezik, s melynek egyik sarkelve az volt, hogy az erkölcsök megromlását és a társadalmi civilizatio bajait semmi sem képes oly biztosan orvosolni, mint visszatérés az egyszerű természet-állapotok-

hoz, menekülés a magas culturával járó körökből az ember eredeti ártatlansága- és erkölcstisztaságához közelebb álló állapotba.

¹⁾ Ld. BÖCKH: Staatshaushalt der Athener (1851.) 2. k. ROSCHER: Nat.-Oek. im Verhältnisse zum class. Alterthum (1849.) RAU: Ansichten (1821.) 1. sk. és KAUTZ: Geschichte 108—142. l. és 150—180. l.

²⁾ Főiránya a hellén (s némileg még a római) közgazdasági eszmekörnek az, hogy a vagyon és ipar érdekei a fensőbb erkölcsi és politikai érdekeknek mindenkor alárendelendők, s hogy a szerzésvágy- és anyagiasságra czélzó életmód nem helyeselhető.

³⁾ Ld. HERMANN: Dissertatio sententias Romanorum ad Oeconomiam universam pertinentes exhibens (1823.) és SCHEEL: De principiis oeconom. corporis juris civilis romani (1867.). A császári constitutiók is sok fontos közgazd. elvet tartalmaznak.

⁴⁾ Erre nézve egyebek közt CICERO azt mondja (De officiis I. 12.): «illiberales et sordidi quæstus mercenariorum, opifices omnes in sordida arte versantur stb. Omnium autem rerum. quibus aliquid acquiritur, nihil est *agricultura* melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius».

⁵⁾ Erre nézve emlithető PAULLUS (l. 1. pr. Digest. de central. empt. XVIII. 1.) pénzdefiniója, «origo emendi vendendique a permutationibus cœpit; quia non semper et nec facile concurreret ut quum tu haberes quod ego desiderarem, invicem ego haberem quod tu accipere velles: *electa est materia*, cujus publica ac perpetua æstimatio omnibus difficultatibus subveniret» stb.

22. §.

A nemzetgazdasági nézetek a középkorban.

Az épen egy évezredet átkaroló, és a natural-gazdasági fejlődésstádiumot képviselő középkor közgazdasági eszmeköre felette szűk és jelentéktelen A *kereszténység* megalapítása, ¹⁾ az evel járó emberi munka- és személybecsülés, a rabszolgasági intézmény átalakulása, a *feudál* és *beneficialis* viszonyok, nemkülönben az ipar és kereskedelem terén beállott nagy változások, meg a 12-ik század óta kifejlett *polgári rend*, s élénkebb nemzetközi közlekedés: jelentékeny lendületet kölcsönöztek ugyan a társadalomtani nézeteknek; mindazáltal valóban alkotó befolyásuk egy önálló közgazdasági elvrendszert kifejlesztésre nevezte még sem volt, s feltünőbb haladásnak ez irányban kiindulási pontjává nem váltak. Minek oka abban keresendő, hogy egyfelől a folytonos államrázkódtatások és szervezkedési küzdelmek, másfelől a *vallás egyházi elemek* tulnyomó uralma, de még magoknak az osztályoknak belső harcrai, az ököljog és a vagyon- s személybiztonságot fenyegető számos merényletek: a gazdasági dolgok felőli elmékedést háttérbe szoríták, s az egyoldalú *hitelvis* iránylatok mellett (melyek önmegtágadást és önkínzást hirdetének) a gazdasági érdekek világias-jellegű és profán tendenciái érvényre nem juthatának. — Hiányzik egyáltalában a középkorban a gazdasági tudomány alapfogalmainak, a tőkének és a pénznek, a jövedelemnek és a nyereségnek, a hitelnek és a forga-

lomnak stb. kellő felfogása; a minék természetes következése volt az, hogy *összefüggő* nemzetgazd. *elméletet* ez egész kor nem birt előhozni. A vagyon és gazdagság mint társadalmi és politikai hatalomelem nem méltányoltatott; az üzérlet, a pénz- s nyervágy az erkölességgel alig megegyeztethető dolognak tekintették; a középkori irodalomban a kereskedés sokszor csalárdsággal azonosnak nyilvánították, s a kamatvétel szívtelen keresztényellenes eljárás-ként bélyegeztetik; ellenben mértékletesség, alamizsnálkodás, jöltevőség melegen ajánlhatnak, *Isten* előtt kedves dolognak neveztetnek; a főbb foglalkozásnemek közül pedig a *földművelés* dicsértetik. — Legnagyobb része ezen nézeteknek a szentatyák, legmódszeresebb formában pedig *Aquinoi Tamás* (13-dik századbéli nagy egyháztudós és társadalom-bölcsész) hit- és vallásböleseleti irataiban,²⁾ valamint *Patricius*, *Oresme Miklós*, sienai *Bernardin* és florenzi *Antonin* (14.—15. századbéli írók), valamint *Biel Gábor* (15. századbéli német theolog) értekezéseikben lelhetők fel; megjegyezvén, hogy az egész nemzetgazd. eszmekör, melynek fejtegetésével foglalkoztak, csak alkateleme azon általános állam-philosophiának és morál-politikai rendszernek, mely majdnem az egész középkoron át uralkodott s profán úgy mint egyházi írók által követtetett.³⁾

Megemlítendő még, hogy az itt ismertetett eszméknek megfelelőleg járt el a *középkori törvényhozás is*, mely a vallás-egyházi természetű szabályzatokon kívül különösen még az állam- és dominiál jószágok kezelésére, a hűbérvizonyok rendezésére, a fejedelmi haszonvételek minél jövedelmezőbbé tételére, az árak és forgalom policziai szempontból való szabályozására, végre dijszabályok és iparszervezési intézményekre nézve állapított meg a kor irányának megfelelő elveket. Sok figyelemre méltó mozzanat található ez irányban a frank fejedelmek *Capituláréiban*, egyes nagy uralkodók rendeleteiben, a városok statutumaiban, és a *joqkönyvekben*, végre II. Frigyes császárnak «*Constitutiones Regni Siciliae*» című törvény- és rendeletkönyvében.

¹⁾ Krisztus Urunknak közgazdas. nézeteiről l. MEYER-BONA értekezését Strausz ellen (1873) 56. sk. l.

²⁾ Ez utóbbi jelesül «*De Regimine Principum*» és «*Summa Theologiae*» cz. munkáiban a nemzeti autarkia eszméjét állítván fel, azt követeli, hogy minden nemzet lássa el önmagát minden szükségessel, s korlátoztassék a kereskedelem a külfölddel.

³⁾ L. még CIBRARIO: *Dell' economia politica dell' medio evo*. 1840. CONTZEN: *Die Volksw. im Mittelalter* (1867.) és KAUTZ: *Geschichte* stb. 201—222. l.

23. §.

A «merkantilismus» című első közgazdasági rendszer.

Valamint egyáltalában, úgy a közgazdasági eszmefejlődést illetőleg is jelentékeny átalakulása a világnézetnek és az eddigi

egyoldalú felfogásnak állott be a 15- és 16-ik század folyamában. Ugyanis a classikus tudományok művelésének megújulása, a reformatio által ébresztett eleven szellemmozgalom, *Amerika* fölfedezése, a *monarchiai absolutismusnak* a feudál-aristocratiái elemek fölé kerekedése, nagy s egységes nemzeti államok megszilárdulása, a *városok* és a polgári rend megerősödése, a nemzetközi forgalomnak kiterjedése, s mindenek felett azon határozottan *realistikusabb életnézet*, mely a nevezett időszakban mind jobban helyt foglalt: alapja és kiinduláspontja lön annak, hogy a népek ipari és forgalmi élet-szervezete, az anyagi jóllét, gazdagság és haladás föltételei tüzetesb vizsgálódás tárgyaivá váltak; s lassanként mind a gyakorlatban, mind az elméletben egész rendszere állott elő a közgazdasági tanoknak, mely az akkori idők felfogását tüzetes kifejezésre hozza.

Azon férfiak közt, kik a 16-ik század folyamában az új eszméknek útjait egyengették, első sorban találjuk a *hitújítókat*: *Luthert* (Sermones fideles, vom Kaufhandel stb. értekezéseivel) és *Calvint*; azután a nagyhirű olasz statusférfit és író *Macchiavellit* (Principe, Decad. Stor. Fiorentina), meg *Boterot* (Ragion del Stato); a német socialböleselőket *Pirkheimert* és *Frankot*, stb. Mindezeknél a munka és természet mint vagyon-forrás elismertetik; a tőke és pénz szerepe s jelentősége közelebről méltányolásra talál; a fényűzés, a pazar udvartartás kárhóztattatik, s a mezőgazdaság hangsúlyoztatik stb.; — habár elméleteikben még számos felszeg elv található, névszerint a tőkekamat és a kereskedés, a jövedelem és a productio föltételei iránt még meglehetősen korlátolt felfogást tanusítanak.

Ezen a gyakorlati életre kevesebb befolyással bíró eszmékkel egyidejűleg a 16- és 17-ik században egy egész *praktikus rendszere* a közgazdasági nézeteknek és rendszabályoknak jutott érvényre, mely a tudománynak és irodalomnak épp úgy, mint az összes újkori törvényhozás- és államigazgatásnak alakulására határozó befolyásu vala: — a *merkantilismus* rendszere.

A merkantil-rendszer onnan vevé eredetét, hogy a Hansa-városok s az éjszaki olasz köztársaságok, nemkülönben Holland, Portugall és Anglia külkereskedése s az ez államokban kifejlett ipar mint ugyanez országok gazdagságának okai és forrásai kezdvén tekintetni, mindenütt uralkodóvá vált az iránylat: a külkereskedést, a pénzforgalmat, a nemzeti ipart ápolni s előmozdítani, s mindent elkövetni, hogy a nemzet a nemes-érczek birtokába helyeztessék, gyártása és ipara az idegen verseny ellen biztosítottassék, a hajózás és közlekedés segélyeztessék, a kormány pedig a nép gazdasági tevékenységére minden irányban befolyjon; főleg azért is, hogy a szerfelett megszaporodott államkölségeknek, melyek a kifejlettebb államigazgatás, hadszervezet, stb. által igénybe vétetni kezdtek, fedezése lehetségessé váljék. — Legtekintélyesebb képviselői ezen nézetkörnek voltak Németországban és Spanyolhonban *V-ik Károly* kor-

mányférfiai, Angliában *Cromwell* (a ki e végből a híres hajózat-actát is alkotta); továbbá a francia *Colbert*, XIV. Lajos hírneves minisztere és tanácsadója; Poroszországban I. Frigyes Vilmos és II. Frigyes, Ausztriában Mária Terézia és József császár miniszterei stb., kik a merkantilismus tanainak az államéletben minden irányban érvényt szereztek, sőt hosszú időközön át fennállott egész politikai rendszert is építettek azokra.

A merkantil-rendszer tanainak foglalata a következő: 1-ször: A népek vagyonszága és jóléte főleg a *nemes-érczen* alapszik; tehát a közgazd. tevékenységnek oly irány adandó, hogy az országnak a lehető legnagyobb fém-pénzösszeg biztosíttassék s kereskedés útján külföldről minél több nemes-ércz hozassék be.¹⁾ 2-ször: A nemzeti foglalkozásnemek közt, ép ezen oknál fogva, főfő jelentőségű a *külkereskedés*, azután az ez utóbbinak alapul szolgáló *ipar*, nemkülönben a bányászat, a mennyiben ez nemes érczek előállításának forrása. 3-szor: Az állam minden törekvése oda legyen irányozva, hogy az ipar és gyártás az országban felvirágozzék, és a bányászat, főleg a nemes-érczekbeli, ha egyébként nem lehet, anyagi áldozatokkal is ápolassék; az ipar által szükségelt nyersanyagoknak az országból való kivitele pedig az állam által korlátozandó lesz. 4-szer: A *külkereskedés* akkor igazán eredményes, hogyha a belhoni ipar-árakat az idegennek készpénzért kiszállítja, és a kereskedelmi mérleg *activ* állást tanusít, vagyis a bizonyos időszakon át külföldre menő pénzsomma kisebb, mint az, mely ugyanazon időben a külföldről az országba bejött. 5-ször: A *kormány* támogassa (szabadalmak adása stb. által) az oly keresk. vállalatokat, melyek kifelé irányulván a kezdetben sok nehézségekkel kényszerülnek megküzdeni; valamint gyarmatok szerzésére is törekedjék, a melyek egyrészt az anyaországnak gyártmányaira nézve biztos keletpiacokat képeznek, részint bányakincseik s nyers anyagaik által a belhoni ipartermelésre fontosak. Végre 6-szor: Legyen az államhatalom azon, hogy a külfölddel kedvező *kereskedelmi szerződések* köttessenek; a belhoni pénzforgalom minél élénkebbé váljék; az adó- és ipartörvények az üzleti szellemet el ne fojtsák, sőt inkább ébreszszék.

A merkantilismus a nemzeti jólélet kiválólag *bölcs kormányintézkedések* productumának tekinté, s első sorban mindig azt kérdezte, mily rendszabályok lennének a nevezett célra foganatba veendőek; úgy hogy méltán mondhatni, miszerint a merkantil-rendszer a *felvilágosodott* monarchiai *absolutismus* gazdasági politikája és policziája vala. Megjegyezvén még, hogy a nemesércz szerfelett való túlbecsülése csak a rendszer *egészének* és *irányzatának* egyik mellékfolyománya vala, s nem is található fel mindenikénél a merkantilistikus írónak; s hogy a *kedvező kereskedelmi mérleg megvalósítása* még sokkal inkább tekinthető azon célnak, melyet a merkantilistikus politika maga elé tűzött.

A mi pedig e rendszernek tudományos képviselőit illeti, ezek közt ismertebb nevű írók a következők:

Frankhonban: *Montchrétien de Wattewille, Bodin, Mélon, Forbonnais, Necker, Ferrier*; újabb időben *Saint-Chamans*; — Olaszországban: *Serra, Scaruffi, Belloni, Davanzati, Genovesi*; — Németországban: *Klock, Horneck, Seckendorff, Becher, Schröder, Justi, Büsch*; — Angliában: *Bacon, Mun, Josiah Child, Jean Law, Decker, Steuart* (James); — A spanyoloknál: *Exca, Giquita, Mariana, Herrera, Lezucla, Osorio* és *Capmany*; továbbá *Ulloa* és *Ustaritz*.

Az itt elősorolt írók között, mint a rendszer legkiválóbb, s tudományos befolyás tekintetében is hírnevesebb alapítói és képviselői szerepelnek: az olasz *Serra* és *Genovesi*; az angol *Mun, Child*, és a sok tekintetben Smith Adamra befolyást gyakorolt *Steuart*; a francia *Forbonnais* és *Ferrier*, végre a német *Becher, Justi* és az alapos pénztheoretikus *Büsch*.

A merkantilizmus nagy tekintélyét és uralmát épügy, mint hosszú tartamát megfejtí azon körülmény, hogy e rendszer korának általános eszméirányával összefüggésben állott; az absolutistikus alapon álló kormányok mindenbe-elegyedő gyámkodási tendenciáival megegyezett; a megváltozott adó, hadviselési, iparügyi szervezetben hatalmas támogatóra talált; s különösen a mindjobban előtérbe jutó iparos osztályok czélzataiban is gyökeredzett, illetőleg a hanyatló feudalizmus és aristokratizmus helyébe a megerősödő polgári elemek uralmát hozta.

¹⁾ V. ö. BIDERMAN: Ueber den Merkantilismus (1870.) HELD: Carey's Socialwissenschaft (1866) és KAUTZ: Geschichte 242—304. l.

24. §.

A visszahatás a merkantilizmus ellen, és a «physiokratikus» rendszer keletkezése.

A merkantilizmus lényeges hiányokban szenvedett. E hiányai a rendszernek soká nem is maradtak észrevétlenül, s már a 16-ik század folyamában találkozunk itt-ott (főleg Angliában) egyes továbblátó buvárokkal, kik azokat fölismerték s czáfolni törekedtek. — Felsőleg tehát azon a *legújabb időki* uralkodott vélemény, mintha a physiokraták és a Smith Ádam előtt élt nemzetgazdasági írók valamennyien merkantilisták lettek volna. Sőt be van bizonyítva,¹⁾ hogy Angliában, Frankhonban és Olaszországban (részben Német- és Spanyolországban, meg Hollandiában is) egész sorozata a szakfőhíaknak létezett a 17-ik századtól fogva, a kik a merkantilisták tanainak hibás voltát világosan belátták, azoknak a nemesérez jelentőségéről, a keresked. mérlegről, a mesterséges iparalaptásról meg a minden áron való bányaművelésről nézeteit elvetették; a földművelésnek kiváló fontosságát, a szabadság és szabad mozoghatás

elvét iparban és forgalomban hangsúlyozták; a munka, a pénz, és a kereskedés helyesb elméletét fejték ki; szóval a tisztultabb nemzetgazdasági felfogásnak egyengették utjait.

E férfiak között, kiket «antimerkantilistáknak» nevezhetni, a legkitünőbbek: *Temple Vilmos*, *Haklyuit*, *Stafford*, *Verger*, *Peckham*, *Carlisle* régi angol írók, továbbá: *Hobbes*, *Petty Wiliam*, *Dudley North*, *John Locke* (1691) és *Cantillon*; a francia *Pierre Boisguillebert*, *Vauban*, *Dutot*; az olasz *Botero*; végre *Savedra*, *Montanari*, *Neri*, *Paruta*, *Dela Vega*; a német *Zincke*, s a legujabban felfedezett holland író *Pieter de la Court*, több rendbeli igen becses, a merkantilismust, monopolismust és állami absolutismust élesen feddő művek szerzője.

Ezen szakférfiak befolyása, de másfelől a Franciaországban a 18-dik század közepe táján mind jobban mutatkozó rossz következtései a Colbertismus uralmának, több gondolkodó elmét arra bírák, hogy a népek gazdasági életének alaposb tanulmányozásához fordulván, a nemzeti vagyonosság és jólét valódi föltételeinek kinyomozására irányozzák erejüket. Mennél nagyobb volt ugyanis ez időben (kivált Frankhonban) a társadalom elfajultsága, s a kormányzatban és közerkölcsökbeni meghasonlás, annál mélyebb vala egyes messzebblátó állambölcsölőkben azon meggyőződés, hogy e súlyos bajokon mielőbb s minél gyökeresb módon segíteni elsőrendű feladat. Különösen pedig abban összpontosultak e szakférfiaknak nézetei, hogy e bal kormányzati politika folytán mind mélyebbre sülyedő *mezőgazdasági és földbirtokos osztály helyzetén* javítani, a mesterkelt ipar-gyámolítással felhagyni, s egyszerűbb s a természetes fejlődésnek megfelelőbb közigazdasági politikát követni multhatlanul szükséges.

E férfiak, kik a merkantilrendszer helyébe egy új és helyesb rendszert tenni törekedtek: a *physiocraták*, vagy *ökonomisták*, és elméletük maga «*physiokratismusnak*» nevezetik.

¹⁾ V. ö. ROSCHER: Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre (1851.), KAUTZ: Geschichte 304—335. l. és HELD: a Bluntschli-féle Allamszótár 668 sk. l.

25. §.

A physiokratismus tanai különösen.

A physiocrata rendszer alapeszméi a következők. A népek vagyonossága nem a nemes-érezben és a pénzben, hanem azon *anyagi javak* összességében áll, melyek östermelési uton a természet közreműködésével előhozatnak. A nemzeti gazdagság valódi forrása tehát a *föld*, melynek művelése és hasznosítása az egyedüli valóban productív foglalkozás. A telek jövedelme a nemzeti jövedelem tulajdonképeni kútforrása, mert csak a telek hoz elő igazi *felüliséget* (Ueberschuss) azaz *tiszta hozadékot* (Produit-net, Reinertrag). —

A társadalom productiv osztálya csak a földművesek, kik a művelési költségek megtérítéséből veszik jövedelmüket, meg a telekbirtokosok, a kik a földjáradékot húzzák; s velök szemben a nem-productív osztályok vagyis azok állanak, a melyek ugyan hasznos és szükséges, de közgazdaságilag *nem-termelő* foglalkozást üznek, úgymint iparosok, kereskedők, szállítók, szellemi javak előállítói; a mennyiben ezek csak a javak átalakításával, forgalombahozásával, biztosításával stb. foglalkoznak, de azok lényegét nem változtatják meg. — A physiocraták továbbá a mezőgazdaságnak a kormány és törvényhozás által való előmozdítását követelik; a *hübéri* törvényeknek, s a föld szabad földarabolását s adásvevését akadályozó intézményeknek, megszüntetését hangsúlyozzák; a *forgalom* és *ipar szabadságát* s a szabad versenyt ajánlják (a «laissez-faire, laissez-passer» jelmonddal); vámkorlátozásokat elvetnek; az adópolitikára nézve pedig azon elvet állítják fel, hogy miután (nézetök szerint) csak a földbirtokos osztály a valóban termelő, s mivel ez termékeinek árában ugyanis rendszerint az általa megfizetett adót a vevőkre (a többi osztályokra) áttolhatja: a közadók csak erre vettessenek ki, tehát csak *egy* adónem, azaz *csak földadó* létezzék.

Jellemző ezenkívül ez iskolára nézve az is, hogy figyelmét nemcsak a gazdasági, hanem az általános társadalmi és politikai állapotok reformjára is kiterjeszti; az *igazságosság* és *morál* követeléseinek szem előtt tartását ajánlja; a szabadság és jogegyenlőség nagy elvének hódolva, a kiváltságok és privilegiumok eltörlését indítványozza; egészen pedig egy lényegileg új, egyszerűbb s a természeti rendhez közeledő, békére- és igazságosságra alapított társadalmi alkotmány megvalósítását tartja czélba veendőnek.

A nevezeteseb physiokrata írók a következők:

a) Franciaországban: Fr. *Quesnay*: a rendszer kezdeményezője s megalapítója (*Tableau Économique*, 1758. és *Maximes générales d'un gouvernement économique*, 1759 cz. m.); *Riquetti-Mirabeau* (*Ami des hommes, ou traité de la Population*, 1759. és *Philosophie Rurale*, 1767); *Gournay*, *Dupont de Nemours* (*La Physiocratie* 6. kötet, 1768); *Letrosne* (*De l'ordre social*, 1777) és *Mercier de la Rivière* (*L'ordre essentiel et naturel de sociétés politiques*, 1767). S a kit mindenek előtt kell vala nevezni, a mennyiben a rendszernek nemcsak elméletét leghelyesben fejté ki, de miniszterségre jutva, annak némely elveit a gyakorlati életbe is átültette: *Turgot*: *Reflexions sur la formation et la distribution des Richesses*. (1784.) című munkájával. — b) Németországban: *Schlettwein*, *Iselin*, *Springer*, *Károly Frigyes* örgróf. — c) Olaszországban: *Bandini*, *Paoletti*, *Zanoni*, *Corniani*. — d) Angliában: A vallásbölcselőt: *Tuckert*, a híres mezőgazdasági író *Young* *Arthurt*, meg *Price*-t tekinthetni némileg a physiokrata iskola követőinek; míg a 19-ik század folyamában hirnèvre szert tett szakemberek közül a francia: *Jouffroy*, *Dutens* és *Daire*; a német *Krug*, *Schmalz*,

Arnd, Gülich és *Seeger* vettek fel rendszereikbe physiocratikus elveket.

A mi a physiocratismus tudományi értékét illeti, ez nagyobb mint a merkantil rendszeré, mert nemcsak hogy egy nagy körét a régibb félszeg tanoknak megingatta, hanem számos tudom. igazságoknak felismerésére is vezetett, melyek még jelenben is a nemzetg. elmélet fontos alkatelemeit képezik. A physiocratáké az érdem, hogy a munka- és forgalom szabadság nagy elve jobban elismertették, a hűbéri intézmények káros hatásai kiderítették, a kormánygyámkodás elvének félszedsége napfényre jött, az érték és a pénz, a jövedelem és a fogyasztás természetének tökélyesb felfogása előkészítették. Érdekes mozzanat még e rendszer tekintetében, hogy pártolói közt koronás főkkel- és uralkodókkal (*József* császár, *Nagy Frigyes*, *Badeni Frigyes*, *II. Katalin*) is találkozzunk, s hogy egyes képviselői, például *Turgot*, valóban európai hirre tettek szert s a tudomány alapvetői sorában foglalnak helyet. — Mindezekkel szemközt nem tagadhatni egyébiránt azt sem, hogy a physiocraták rendszerének sok s részben *nagy hiányai* is voltak. Hiányok, melyek okai lettek annak, hogy e rendszer maradandó jelentőségre emelkedni nem tudott, a tudomány fejlődésében csak átmeneti phásist képez, s hogy a gyakorlati kivitelben félszegnek és elégtelennek bizonyult; mire nézve csak arra utalunk, hogy a *productivitás* elve felőli tan egyenesen hamis következtetésekre vezetö; hogy az ipar és kereskedés kevésbévétele miatt a nemzetgazdaság létszerének felfogására e rendszer eljutni nem bír; a tiszta hozadék és az adó eszméjét illetöleg hamis alaptételből indul ki, s így az államháztartásnak föltételeit és feladatait is félre ismeri.

26. §.

Smith Ádám előhírnökei.

A physiocratismussal *egészen egykorulag*, de ennek elvkörén kívül, még több szakférfit látunk a közigazdasági élet tüneményeivel foglalkozni, s egy új, az eddiginél helyesb s megfelelőbb tanrendszer alapjainak megvetésén fáradozni. Ezek jelesül, ellentétben a még mindig uralkodó merkantilizmussal, s szemközt a physiocraták által is elkövetett nagy hibákkal, a 18-ik század második felének kezdetétől fogva, a tudomány elveit az eddigitől eltérö felfogás szerint kezdék művelni, s mint *folytatói az antimerkantilisták* által megindított eszmeprocessusnak, azon közvetítő láncszemet képezik, mely a nagy rendszer-alkotót Smith Ádámot ama régi nagy szakemberekkel összefüggésbe hozza, de egyidejüleg magának a Smith által megalkotott tudomány elméletnek közvetlen előkészítőiként is szerepelnek, a miért is a nemzetgazdaságtan irodalomtörténetében a *smithianismus előhírnökeinek* nevezettek el. — Ezen sorba (iskolának nem nevezhetni ezen írók körét, mert egymás közt össze-

függésben nem állottak) tartoznak: *David Hume* (Essays on several objects stb. 1742), *Ferguson* (History of Civil Society, 1767), *Tucker* (Four tracts on political subjects, 1774), *Galiani* (Commercio del Grano, 1770. és Della Moneta, 1750), *Beccaria* (Economia Civile), *Verri* (Meditazioni sull' Economia Politica, 1771), *Ortes* (Economia Nazionale 1772), *Justus Möser* (Patriot. Phantasien, 1776), *Campomonés* (Discurso sobre la navegacion y comercio, 1756, és Discurso sobre el fomento de industria (1774.), nemkülömben *Cabarrus* és *Decastro*.

Az itt nevezettektől egyben másban eltérő s sajtászerű állást foglal el: *Sonnenfels* bécsi tanár, a ki 1767—1769-ben három «részben» megjelent munkájában «Grundsätze der Polizeii, der Handlung und Finanz» ugyan még a merkantilismus eszmekörében mozog, de figyelmet érdemlő s önállóbb annyiban, a mennyiben a forgalom, az állam közgazdaság-politikai feladatai, s névszerint a *népescdési tanra* nézve sok új és sajtáságos nézetet fejt ki, s különösen ez utóbbit illetőleg az államok gazdagodását és anyagi felvirágzását legnagyobbbrészt a minél sűrűbb népességtől föltételezettnek tanítja, s minden közgazd. feladványt ebből a szempontból tekint. ¹⁻³⁾

¹⁾ Reánk magyarokra annál jelentékenyebbé vált ez író, mert majdnem egy fél századon át *Sonnenfels könyve* szolgált hazai fötanodáink nagy részében előadási vezérfonal és tanulmányi kézikönyv gyanánt. L. még ez íróról SCHÜTZ: Nat.-Oek. (1843) 30. sk. l.

²⁾ A physiocraták és Smith előhírnökei illetőleg bőven szólott Szerző: Geschichte der Nat.-Oekonomie stb. cz. munkája 350—398. l.

³⁾ Az *ujkori nemzetgazd. eszmeifejlődés és irodalom szellemes átnézetét* nyújtja HELD f. id. cikkében.

27. §.

Smith Ádám tanai és úgynevezett «szabad-ipari» rendszere.

A tizennyolczadik század közepe táján uralomra emelkedett új bölcsészeti és államtani elméletek befolyása a nemzetgazdaságtan újjaalakulását is eredményezé, s pedig oly irányban, a mely az eddigtől (főleg a mi az életben majdnem kizárólag érvényben levő merkantilismust illeti) lényegesen elütőnek nevezhető. — A merkantilrendszernek az állam mindenbe avatkozó gyámkodását ajánló tanaival szemben mindjobban érvényre emelkedett azon nézet, hogy a népjólét az *egyéneknek* gazdasági dolgokban engedett *szabadság* által alapíttathatik meg legbiztosabban; hogy e szerint az államnak a jogbátorság s személybiztosság megvalósításán kívül e téren egyéb positiv teendői nincsenek, s az embert saját *önérdeke* is rendszerint arra vezeti, hogy anyagilag előnyös alakulat álljon elő a társadalmi életben. — E felfogásnak képezte folyományát egyfelől a már ismertetett physiocratismus, másfelől a szabadsági tendenciáiról különösen «szabad ipar rendszerének» czimzett *smithianismus*.

Az angol antimerkantilisták, azután Hume, Tucker, Galiani és némileg a physiocratiai iskola által megvetett alapokon ugyanis az eddig élt közgazdasági írók legnagyobbika, az angol *Smith Ádám* (szül. 1723. meghalt 1790.) 1776-ban közzétett terjedelmes munkájával: *Vizsgálódások a nemzeti vagyonosság természete és okai felett* («Inquiry into the nature and causes of the wealth of Nations»): a tudomány első, teljes és sok tekintetben classikusnak nevezhető rendszerét állította fel. — Főbb tanai a következők: ²⁾

a) A népek vagyona sem magában a földben, sem a pénzben és a nemes-érezekben, hanem az értékes javak összeségében, a munka eszközeiben, s a földjavításokban áll; tulajdonképeni forrása pedig az *emberi munka* és szorgalom. A gazdasági javaknál főleg azok *csereértéke* jö tekintetbe, a mi nem egyéb mint az emberi munka szüleménye, azon munkáé, mely a földet termékenynyé teszi, a nyersanyagokat átalakítja s nemesíti, a jószágokat forgatja, szóval a gazdaság életető eleme és rugója. A javak értéke az előállításukra fordított *munka által* határoztatik meg, *árúk* (jelesül piaci árúk) a kereslet és kínálat közti viszonytól függ, s a pénzben, mint legforgékonyabb s általánosan elismert csereeszközben és értékmérőben szokott kifejezteni.

b) A nemzeti munka és ipar évi eredménye (mond továbbá *Smith*) vagyis a *nemzetjövedelem*, kiválókép három néposztály, t. i. a munkások, a tőkésék, meg a földbirtokosok között oszlik meg, a mennyiben munka, tőke és telek szükségeltetik a termelésre, s e tényezők közreműködésének jutalma ép a jövedelem. Legkedvezőbb azon népnek helyzete, melynél a *munkabér* és a *telekjövedelem* magas, a *tőkekamat* pedig alacsony, mert amaz kifejlett ipari műveltségnek, emez pedig nagyobb foku tőkegazdagságnak a jele. A tőke és munka hatályának fokozására leghatalmasabb eszköz a célszerű *munka-megosztás*; mely a tömeges és olcsó productiót, meg a termelés technikai tökélyesbedését teszi lehetségessé.

c) A feudalismus s fideicommissumok kiküszöbölése, a szabadverseny biztosítása, a monopólok és a czéhrendszer eltörlése, a szabad kereskedés, a korlátlan telekparcellizálás, az uzoratorvények megszüntetése, a bányaregalitás mellőzése, az üzletélet szabad mozgása: azon tényezők, melyektől a népek anyagi előmenetele s gazdagodása függ.

d) A *kereskedés minden* ága, a belső úgy mint a külső, productív, de az első még haszonhajtóbb, mert minden csereesetben mindkét fél nyerhet. A kereskedelmi *mérleg* tana azonban, mert nem árúkat árúkkal, értékeket értékekkel szemben tekint, hanem a nemes érez egyoldalú hangsúlyozásából indul ki, félszeg és tartóhatatlan.

e) A *fogyasztást* illetőleg *Smith* takarékoságot és mértékletességet ajánl, s főleg az államszükségletek körül óvatos költsékezést hangsúlyoz. Az államnak a nép gazdasági ügyeibe való beavatko-

zását kárhoztatja; feladatául csak a jobbiztosítást és a fejlődési akadályok elhárítását tekinti; s azon elvet is vallja, hogy az állam üzleti vállalkozásoktól tartózkodjék (miután mindig drágábban termel, mint a magános gazda); a közöltségek fődözésére megkívántatott javakat *adók útján* szerezze be; az adók pedig az egyenlékenységgel elve szerint, és sohase a tőkére hanem a *tiszta* jövedelemre vettesenek ki.

Smith rendszere a 18-ik század *bölcsészetének s morálpolitikai* eszmemozgalmainak egyik nyilatkozványa. Szoros összefüggésben ugyanis a kort mozgató nagy elvekkel, a szabadság humanitás és jogegyenlőség uralomrajutó eszméivel, meg a kormányi abszolutizmussal szembeszálló *liberalismus* mind hangosabban nyilvánuló követeléseivel: a smithianismus leghűbb kifejezése a 18-ik század, a *felvilágosodás* százada minden nagy célzatainak; a mi megérthetővé is teszi azon rendkívüli hatást, melyet az az életre úgy mint az elméletre gyakorolt, s melynek folytán a tudományban oly magas tekintélyre emelkedett.

Kitűnik ezekből, hogy Smith a közgazdasági életet először karolta fel egész változatosságában és terjedelmében; hogy a közérzületnek a tud. okoskodásokból való kihagyása és az *önérdeknek* oly erős hangsúlyozása Smith rendszerében öntudatosan keresztül vitt abstractió volt arra nézve, hogy egy minél egyszerűbb praemissából az ipari és forgalmi élet tünetjeinek egységes öszképéhez juthasson; s hogy némely újabb elleneseivel szemben arra utalhatni, miszerint Smith távol állott számos utódjának túlzásaitól; nem czélt az a mozgó tőke és a privátérdek illetőleg a capitalisztikus közgazdasági rendszer kizáró uralomrajuttatására; a mint nem idegenkedett a fensőbb államtétek méltatásától sem.

Nem tagadhatni egyébiránt, hogy Smith művének is megvoltak *hiányai*, fogyatkozásai; hogy Smith is korának és körülményeinek *befolyása* alatt állott, s így rendszere bizonyos tévedésektől ment nem maradt. Így hogy csak némelyeket említsünk: Smith rendszerében az *önhaszon* és a széthúzó *individualismus* módfelett hangsúlyoztatik; a munka mellett a többi termelési tényezőknek nem mindenütt szentel kellő figyelmet; a korlátlan verseny játékony hatásai mellett annak káros kinövéseit eléggé nem méltatja; az államhatalom szerepét a közgazdaság irányában sok helyen majdnem a *közömbösség* fokára nyomja le; a forgalomszabadság elvét igen abszolút értelemben veszi; s e mellett hazáját Angliát tartván folytonosan szem előtt, innen levont tanait túlságosan általánosítja; magának a nemzetgazdaságnak pedig nagyon is anyagi felfogásából indulván ki, ugyanazt mint egy fensőbb jellegű ethikai és politikai egészet eléggé nem méltányolja, s így nem egy tekintetben félészeg következtetésekre jut.

¹⁾ V. ö. Szerző nagyobb Értekezését Smith Ádámról Török János: «Kelet Népe» (1854.) I. kötetében és Geschichte der Nat.-Oek. 405—471. l.

továbbá ROSCHER: Geschichte d. N.-Oek. 225. sk. I. DÜHRING: Gesch. 135—172. I. LASPEYRES: Bluntschli Staatslexikona IX-ik köt. 464—480. I. s legújabban Oncken, Inama, Jevons s Földes Értekezéseit, meg DELATOUR: Adam Smith, ses travaux et doctrines (1886) ez. munkáját.

²⁾ Munkájának újabb kiadásai közül *eredetiben* a ROGERS-féle (1865-ből), *német fordításban* az 1845-ben megjelent STIRNER-féle (sok beceses irodalmi jegyzettel) meg az 1861-ben közzétett ASCHER-féle (és a Stöpeltöli 1878-ban), *franciául* a «Collection des Principaux Économistes» című gyűjteményben a GARNIER-féle említendők.

28. §.

Smith utódai, s a közgazdaságtan állása és főbb irányatai a XIX. század folyamában.

Smith munkája, mely tudományunk első teljesb összefüggő elméletét foglalta magában, rövid idő alatt nemcsak majdnem minden európai nyelvre áttétetett, s a practikus életben, a törvényhozásban és a publicistikában kiváló elismerésben részesült; hanem egész iskoláját is alkotta meg a legjelesebb szakembereknek, kik a smithianismus elveit részint kibővítés és mélyítés, részint népszerűsítés és tökélyesb rendszerbefoglalás által általánossá és uralkodóvá változtatni törekedtek.

Megjegyzendő egyebiránt, hogy a Smith Ádám óta lefolyt korban szereplő közgazdasági írók közül sokan nem hódoltak a «szabad ipari rendszernek», hanem eltérő nézeteket is fejtettek ki, sőt némelyek egyenesen *ellentétes* állást foglaltak el a nagy britt államgazda irányában. Így jelesen ismerünk: 1-ör: Egy *protectionistikus* (vagy nemzeti *iparvédő*) iskolát; mely a nemzetközi kereskedelmi szabadság elvét elveti, a forgalmi *bilancz* elméletét éleszti fel, s a gyártás és ipar védelmére tekintélyes magasságu beviteli vámokat követel, tehát részben a merkantilistikai eszmékhez hajol vissza. 2-ör. Egy *feudal-egyházias irányu iskolát*; mely különösen az ujkori szabadság, egyenlőség, verseny és utilitarismus elveit támadja meg; és a terménygazdaságnak, a középkor testületi és társulási intézményeinek, meg a megkötött birtok- és forgalmi viszonyoknak szószólója. (Némelyektől a romantikusok iskolájának nevezve.) 3-ör. Szólhatni egy *sociális irányról*, mely a közgazdasági kérdéseket szoros kapcsolatban tárgyalja a nép- és társadalom-élet erkölcsi tekinteteivel és követeléseivel, s az úgynevezett «sociális» feladatokra fősúlyt fektet. 4-er. Végre a *historiai* vagy *viszonyosság-elvi* iskola, mely azon alapléteztől indul ki, hogy a nemzetgazdaság csak a történelmi fejlemények meg a nép- és államélet egységes, annak *minden* oldalait számbavevő felfogása alapján tárgyalható helyesen; hogy tudományunk az emberiség történeti fejlődéséből levonható *törvényeknek* kiderítésére van hivatva; hogy absolut, minden időkre és népekre egyaránt alkalmazható közgazdasági elmélet és politika *nem létezik*, stb. — A sociális és a történelmi iskolával

rokon irányú azon napjainkban érvényre emelkedő felfogás, mely szerint az állam positiv feladata a gyengébbeknek az erősebbekkel szemben való támogatása, és egy oly gazdasági életrend megvalósítása, a melyben a társadalom minden osztályainak, de főleg az al-sóbbaknak, igazi kulturai s emberhez méltó élet áldásaiban való részvétele lehetségessé váljék. (L. alább a német közgazd. írókat.) Ezen iskolák közös jellemvonása egyébiránt mégis, hogy a Smith-féle rendszer *dogmaticus alapjait* jórészen kiindulási pontul elfogadják. Van azonban kívülök és mellettök még egy más, a smithianizmussal majdnem egykorulag keletkezett és kifejlett *társadalombölcseleti* (nem pusztán közgazdasági) iskola, mely a Smith-féle rendszert elveti, s a nemzetek gazdasági életét gyökeres reformnak (részben erőszakos módon eszközzendő átalakulásnak) akarja elébe vinni, vagyis a *socialisták* és a *communisták* iskolája!

Az egyes nemzeteket végül tekintve, azt mondhatni, hogy: *Angliában* a közgazdaság tudománya Smith óta a leggyakorlatibb irányban s a legmesszebbható fölfedezésekkel gazdagodott; *Franciaországban* kitünő eleganciával, s világos, könnyen érthető modorban műveltetett; a *németek által* legalaposabban és legrendszeresebben tovább fejlesztetett; míg az *olaszok*, az *amerikaiak*, a *spanyolok*, *hollandok*, *oroszk* stb. a tulajdonképeni rendszer tökélyesítésére kevesebbet tettek, s jóval kisebb mérvű eredetiséget tanusítanak.

29. §.

A tudomány kitünőbb képviselői Smith óta napjainkig.

A különböző nemzetek jelesebb íróit Smith óta illetőleg:

A) Az *angolok*. Ezeknél a közgazdasági elmélet, mint valódi nemzeti tudomány már több század óta classikus hazáját találta fel. Legkitünőbb szakembereik Smith óta a következők: a) *Malthus Róbert* az *Essay on the principle of population* (1798) és a *Principles of Political Economy* (1820) cz. munkák szerzője, melyekben névszerint a népességi momentum kifejtésére fektetik súly, és kimutattatik, hogy a *népesség túlzott mérvű* szaporodása veszélyes, s állami intézmények által legkevésbé sem támogatandó. b) *Ricardo Dávid*, Smithnek legélesbeszű s legbefolyásosb tanítványa, a ki jelesül a bank- és munkabéri kérdésekben, az adók- és államadósságok teoriájában, mindenekfelett pedig a *földjáraadék* elméletére nézve fejtett ki új eszméket és vált irányadóvá egészen a legujabb korig; fő munkája: *Principles of Political Economy* czim alatt 1817-ben jelent meg. c) *James Mill* (*Elements of Polit. Economy* 1821.); *Macculloch* (*Principles of Polit. Econ.* 1831.); *W. N. Senior* (*Outlines of Pol. Econ.* 1836. 1850.); kik némelykor még az új-angol iskola alapítóinak is neveztetnek, s a mennyiben az abszolút szabad forgalmat s tőkeérvényesülést hangsúlyozzák, az úgynev.

manchesterpárt theoretikusainak tartatnak. *d) Macleod* (Elements of Pol. Econ. 1859 és Principles of Economical Philosophy); *Tooke* (History of Prices); *Fawcett* (Manual of Polit. Economy); *Atkinson* (Social and Political Economy); Stanley-Jevons, Cliffe-Leslie, Bonamy Price, Thornton, Bagehot, *Syme* (Outlines of the Industrial Science 1876); *Shadwell* (A System of Pol. Economy 1877); *Rogers* (Manual of Pol. Economy 1871); *Sedgwick* (Pol. Econ. 1883) és *Cairnes* (Leading Principles of Pol. Economy, új kiad. 1883.), kik mindnyájan Smith rendszerét egyik-másik irányban kifejtve és tökélyesítve járultak a tanszak gazdagításához; de egyidejűleg némely tantételeket Smithtől eltérően formuláznak, részben a hisztóriai módszerhez hajolnak, vagy egyes nagy praktikus kérdésnek megoldására törekednek. *e)* A legkiválóbb nemzetgazdasági író azonban *John Stuart Mill*, a «Principles of Political Economy» cz. s 1847 óta több kiadásban megjelent kézikönyv (magyarra ford. Dapsy 1876) szerzője, kit a Smith *utáni* tudományos fejlődés egyik legkiválóbb képviselőjéül tekinthetjük. Stuart Mill rendszerének egyik főbece abban rejlik még, hogy az úgynevezett ethikai és sociális momentum benne kellőbb méltánylásra talál, s a tudomány egész anyagát rendszeresen felöleli.

B) A francziák. Ezek sorában kiváló helyet foglalnak el: *a) Jean B. Say*: a *Traité d'Écon. Politique* (1803.) és *Cours d'Écon. Pol.* 1828.) cz. munkák ismert nevű, s hazájában még ma is legtekintélyesb s leggyakrabban emlegetett szerzője. Say főérdeme az, hogy Smith tanait népszerűsítve és kibővítve a nagy közönségnek hozzáférhetőbbé tette, s egyuttal a szabadkereskedelmi elméletnek, a javak, a forgalom és fogyasztás kérdésének helyesb felfogását készítte elő. *b) Sismondi*, a *Richesse commerciale* (1803.), s a *Nouveaux principes de l'Écon.-Polit.* (1819.) szerzője; fő érdeme az, hogy a közgazdasági feladványok *sociális* és *erkölcsi* oldalát először kezdé hangsúlyozni; a Smithianismus némely anyagelvi tételeit módosítja; s a munkás osztályok súlyos helyzetére utal; a miért is némelyek által a *fél-socialisták* iskolájának alapítójául tekintetik. *c) Rossi*, a hírneves publicista és büntető jogász, a ki 1838-ban közzetett terjedelmes *Cours d'Écon. Politique* cz. munkájában francia csinnal és világossággal elemzi a tudomány nagy kérdéseit, s Malthus és Ricardo-Say vallain állva, törekszik a nemzetgazdaság kimerítőbb átnézetét nyújtani. *d) Dunoyer*: a *Liberté du travail* (1845.) cz. munka szerzője, ki a szabadság elvét a gazd. élet minden irányzataiban legtűzetesben fejtegeti. *e) Michel Chevalier*, a *Cours d'Écon. Politique* (1841. ff. 3 köt.) és több más nagybecsű értekezés szerzője, s a pénz- és bankügy a nemes-érczek és keresk. politika kérdéseiben elsőrangú tekintély. *f) Bastiat Frigyes*: a «*Harmonies Économiques*» (1850.) s több egyéb dolgozatok által európai hírnévre szert tett író, a ki a kereskedelem- és munkaszabadság, meg az érték és javak elméletét sok tekintetben új elvek

szerint fejtegeti, és a socialisták leghatározottabb antagonistáinak egyike. g) *Baudrillard*: a magyarra is lefordított «Manuel d'Économie Politique» (1856.) szerzője; *Joseph Garnier*, a kinek (1860. óta) már sok kiadásban megjelent kézikönyve: «Traité d'Économie Politique» a francia szakirodalom egyik legbecsesb s legmódszeresb termékét képezi; *Courcelle-Seneuil*, a ki «Traité theorique et pratique de l'Économie Politique» (1858.) című terjedelmes művében némileg a németek tárgyalási módjához közelít, s az állam közg. teendőit tüzetesen számba veszi; továbbá *Batbie, Wolhoff*, a matematikai módszer éleselmű képviselője: *Cournot* (Theorie de Richesses 1863.), végre *Jourdain, Wolovszky* (a kitünő bank- és pénz-theoretikus), *Lerasseur*, a sváitzai származásu *Cherbuliez*, a protectionista *Cauve*, és a kitünő pénzügyi író: *Leroy-Beaulieu*.

C) A németek. Ezek közt a mult század, végétől a legújabb korig számos kitünő, s mély tudományosságú szakférfiú lépett fel. A legismertebbek ezek sorából a következők: a) *Hufeland*: Grundlegung der Staatswirthschaftskunst (1813-ban) cz. munka szerzője; *Jakob*: a Grundsätze der Nationalökonomie (1806. 1825.) és *Storch*: Handbuch der Nationalökonomie (1815-ben), valamint *Lotz*: Revision der Grundbegriffe der Nat.-Oek. (1811. 3. rész) és Staatswirthschaftslehre (1820 ff.) írói, a kik mindnyájan a Smith-féle rendszer eszme-körében mozognak, azonban főleg a szakfogalmak (jav, ár, érték, stb.) tekintetében angol és francia kortársaiknál jóval mélyebbre hatolnak. b) Nagyobb becsű, s részben rendszeresb munkák szerzői a harminczas években hirnévre szert tett *Rau*: «Lehrbuch der Politischen Oekonomie» című terjedelmes munka szerzője, kit hazájában a smithianismus legjelesb képviselőjének tekinthetni, bár munkája 2-dik részében (Grundsätze der volksw. Politik) az államhatalomnak közgazd. dolgokra sokkal széleskörű befolyást vindikál, mint angol nagy előképe. E mellett *Rau* a financztudománynak is első, kimerítőbb s az egész anyagot felölelő kézi könyvét szolgáltatta. Továbbá a müncheni tanár *Hermann*, a «Staatswissenschaftliche Untersuchungen» (1832. uj k. 1870.) cz. clasikus dolgozat szerzője, s Németország legélesbeszű szakembereinek egyike; — *Kudler*: bécsi egyetemi tanár, kinek «Grundlehren der Volkswirthschaft» cz. (1845-ben kiadott) kézi könyve hazánkfia Récsy által 1851-ben magyarra is áttétetett; — *Thünen* («Der isolirte Staat» 1842—1851); *Bernhardi* (Ueber grosses und kleines Grundeigenthum); a liberális irányú *Wirth Miksa* «Grundzüge der Nat.-Oekonomie» (1859. óta több kiadásban) 4 kötetes kézi könyv szerzője; *Mangoldt*: Grundriss der Volkswirthschaftslehre» (1873.) és «Volkswirthschaftslehre» (1868); kik mindannyian önálló felfogásban fejlesztik a tudományt tovább. d) Az eddigiektől némileg eltérő irányt s a smithianismuson túlmenő felfogást találunk Németország következő szakembereinél: *Schmitthener*: «Zwölf Bücher vom Staate» (1839. ff.), ki védvámokat követel, s különösen

szelleműs modorban az erkölcs-politikai momentumot hangsúlyozza; *Schütz* «Grundsätze der Nat.-Oekonomie» (1843.) egyike az ethikai iskola alapvetőinek s szintén protectionistikus irányú szakember; *Röesler*: (Grunds. d. V.-L. (1863.); *L. Stein*, a bécsi egyetem egyik v. szaktanára: «Lehrbuch der Volkswirtschaft» (1858 és 1886.) cz. m., a ki a nemzetgazdaság és a jogtudomány kapcsolatba hozását kísérté meg, s a socialisták és communismisták tanainak egyik első alapos ismertetője (Der Soc. und Com. in Frankreich cz. 1842. és 1848-ban megjelent művében); továbbá Müller Adam, Kosegarten s mások, mint a feudál-középkorias irányú szószólói; *Schäffle* Albert, egyike a legönállóbb észjárású szakembereknek s számos nagybecsű értekezésnek, meg egy rendszeres kézi könyvnek (Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirthschaft (1873) és Bau und Leben des socialen Körpers 1875/8 4 kötetben) szerzője; valamint *Knies* a morálpolitikai s historiai iskolának egyik karvezére (Die politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkte).

e) *List Frigyes*, a negyvenes években hirre szert tett reformer, a ki a protectionistikai iránynak a 19-ik század nemzetgazdái közt legkitünőbb képviselője, s a nevezett időszakban az általa közzétett «Das nationale System der politischen Oekonomie» (1841. magyarul Sárvárytól 1843-ban) című művével Smith Ádám legélesb antagonistájaként szerepelt; f) Az ünnepeit lipesei tanár *Roscher Vilmos*, a ki 1843. óta (a midőn «Grundriss der Staatswirthschaft» cz. kis vezérfonalát közzétette) számos kisebb s nagyobb dolgozatok, névszerint pedig négy kötetre terjedő rendszere «System der Volkswirtschaft» I. köt. 1854. 1887. 18-ik kiadásban; II. köt. 1857. szintén már 10 kiadásban, magyarul Dr. Kis Jánostól 1873-ban) által a *történelmi* iskolának alapítójává lett, s egyike a tudomány első tekintélyeinek. g) Legujabban *Bischoff* egy jeles tankönyvnek szerzője, *Held*, a kiváló bonni tanár és systematikus, *Cohn*, *Soetbeer*, az osztrák *Menger*, *Sax*, *Böhm* és b. *Hock*, végre *Wagner Adolph*, ki Rau közigazdasági nagy munkájának átdolgozása, s pénz- és bankügyi művei által Németország egyik irányadó szakférfiává vált. h) A ng. theoria legujabb fejlődési mozzanatai közt kiváló helyet foglal el a német szakemberek fiatalabb nemzedéke (Schönberg, Scheel, Schmoller, Held, Brentano, Nasse, s az imént említett *Wagner Adolf* s mások) által megindított azon tudományos agitáció, mely oda czéloz, az *ethikai-történelmi* felfogást a *társadalmat* foglalkodtató minden nagy feladványok felölelése által *socialpolitikai* irányban tovább fejleszteni; a javak termelése mellett azok megoszlása kérdéseit előtérbe vonni; az államnak a közigazdasági életre a közérdek szempontjából igazolt közvetlenebb befolyást biztosítani; a gazdasági jelenségeknek a morállal, a joggal és a politikával való szoros viszonyt kideríteni; s egyidejűleg a *törvényhozásokat* is a dolgok újabb fejlődéséből folyó követelések tüzetesb méltatására bírni; szóval az igen is egyoldalú angol *man-*

chesterismus s *mindent-magára-hagyás* rendszere helyébe egy más, a kor változott viszonyainak megfelelőbb, s a rideg *hasznosság* mellett a *humanismus* elveit is hangsúlyozó felfogást helyezni; de egyidejűleg a *socialismus* és *internationalismus* államellenes és felforgató tanainak felszégését is kideríteni. ¹⁾

¹⁾ *Egyéb nemzetek.* Az eddig említett három fő kulturai nép szakemberei mellett figyelmet érdemlő munkákkal gazdagították még tudományunkat: a) *Olaszországban:* GIOJA: «Nuovo prospetto delle scienze economiche» (9 kötet 1815—17.) cz. terjedelmes munkájában; — a szellemdús FUOCO («Saggi Economici» 1825—27. 2. köt.); SCIALOJA (Economia Sociale (1840. 1851.) TRINCHERA, BACCORDO (Econom. Polit. 3 köt. 1853.) meg a német ethico-sociális iskolához hajló BIANCHINI (La scienza del ben vivere sociale 1845.) és LUIGI COSSA; b) *Amerikában:* az atomistikai és anyagelvies irányu COOPER; továbbá COLTON, BOWEN, Peschine SMITH; a protektionistikus szellemű RAE; a mélyebben beható WALKER: «Science of Wealth» (1867.) és WILSON (Wealth 1874); főleg pedig a nálunk is figyelemben részesülő, s némely új nézetet kifejtő CAREY: a «Principles of Social Science.» (1855. három köt.; kivonatban Manuel czim alatt, magyarul Halásztól 1867-ben) s több egyéb szakmunka szerzője, kinek egyik főcélja az: a nagy angol szakfériaoknak Malthus, Ricardo és Millnek tanait czáfolni, s a *merkantilistiko-protectionistikus* elméletet kapcsolatban egy új érték- s földjáraadéki tannal feléleszteni. c) *Spanyol- és Portugálországokban:* tekintélyes nevet vívtak ki magoknak: RAMON DE LA SAGRA, FLOREZ-ESTRADA, COLMERO, CARBALLO s legújabbán PRIETO (mexikói tanár) rendszeres munkájával. d) *A Hollandok között* kitűnnek: HOGENDORP, ACKERSDYK, TYDEMANN, s mint rendszeres munkák szerzői: KOPS, KIEHL, VISCHERING, PIERSON és WATERMANN. e) *A Belgáknál* JOBARD, a francziákat utánzó BRASSEUR, a theologisáló PERIN, és a szabadsági elvet végtelékig vivő MOLLNARI; legújabbán a szellemes és sokoldalú LAVELEYE. f) *Schweitzban* a már említett CHERBULIEZ, azután DAMETH. g) *A lengyeleknél:* SKARBEK: «Théorie des Richesses sociales» (1828); s legújabbán BILINSZKY L. (Wyklad Ekonomje szpoleczney. 2. köt.) tették magukat ismeretessé. h) *A Skandinávoknál:* RABENIUS, AGARDT, SCHWEIGARD, BINGS és FREDERIKSEN irtak ng. munkákat. i) *Az Oroszoknál:* BUTOVSKY egy 1847-ben közzétett három kötetes nagy munka szerzője, MIKSEVITZ, BERENS, WALCKER (Steuerwesen. 1869. Zur Lehre von den Schutzzöllen. 1867. Die Sociale Frage 1873. s több egyéb értekezésekkel); BESOBRASOV (Sur les revenus publics. 1869. sk.), JANSUL, WERNADSKY, KORSAK, TEGOBORSKY s mások. k) *A Szerbeknél:* ZUKITSCH a ki RAU fentérintett nagy munkáját: DRSCHAENA Economi czim alatt dolgozta át hazája nyelvére.

30. §.

A nemzetgazdaság tudománya Magyarországon.

Hazánkban nemzetgazdasági eszmék a 18-ik század előtt egyebütt mint *törvényeinkben* és *országgyűléseink* tárgyalásaiban nem igen jutottak kifejezésre. A 18-ik század kezdete óta azonban, mint sok egyéb tekintetben, úgy ebben is némi lendület mutatkozik, s az 1715-ki, meg az 1723-ki országgyűléseken kiküldött *bizottságok* munkálataiban nemcsak igen sok becses anyag gyűjtetett össze, hanem számos figyelemre méltó nézet és igazság is foglaltatik. Rendszeres közgazdasági dolgozatokkal azonban csak a század

vége felé találkozunk, a midőn jelesül az általánosan megindult reformmozgalmak közepette a nemzetgazdasági szervezkedésnek is szükségét belátták, s egyes szakférniak az anyagi érdekek körébe tartozó feladványok tanulmányozására adták magukat. E férfiak közt, kik részben a *magyar közgazdaságtan alapvetői*- és első képviselőiként szerepeltek, diszes helyet foglalnak el: *Skerletz Miklós*, *Horváth, Tapolay*; főleg pedig *Berzeviczy Gergely*, mely utóbbi: «De Commercio et Industria Hungarorum» (1797.) és «Ansichten des Welthandels» (1808.) stb. című műveiben már egészen a Smith-féle iskola felfogása szerint elmélkedik, sőt részben a Say-Ricardo-féle tanokat is hirdeti, s szabad kereskedési nézeteivel az egykoru országgyűlések határozataira is befolyást gyakorolt.

A század első két harmadában nagyobb becsű munkák nemzetgazd. tekintetben nem láttak napvilágot hazánkban; mert *Csergheőnek* értekezései a bankó-pénzről (1807.), az 1802-ki országgyűlés által véleményezésre felszólított kereskedőtestületeknek *Jelentései*, *Beke Farkasnak*: *Principia politicae, commercii, et rei aerariae* (1809. ff.) melyek nem egyebek, mint Sonnenfels magyarítása, vagy *Sznak*: *Adumbratio scientiarum pol. summaria* (1808. Budán) cz. műve tudományos becsű dolgozatoknak nem nevezhetők.

Sokkal jelentékenyebbé lőn ellenben a *harminczas* évek közeledtével beállott azon politikai és közgazd. reform-mozgalom, melyet *gróf Széchenyi István* föllépése idézett elő, s fejlesztett valóban nagy és üdvös hatásúvá egész Magyarországon. Széchenyivel veszi ugyanis tulajdonkép kezdetét a *politikai és közgazdasági irodalom* hazánkban, a mennyiben annak «Hitel» (1830.) «Stádium» (1833.) «Világ» (1831.) című nagyobb terjedelemmel bíró munkái egész tömegét a közgazdasági eszméknek ültették át irodalmunkba, s meghonosítván az e tudományszakkal való foglalkozást, alapjai- és kiinduláspontjaivá lőnek egy külön szakirodalomnak. — *Széchenyi eszmerendszere* lényegileg a smithianismusban gyökeredzik; liberális, modern irányu, a munka és forgalom akadálytalan szabad mozgalmát ajánló; a hitel-, tőke, jövedelem, fogyasztás-, adó- és bank-kérdésekben a nagy angol mesterek tanaihoz ragaszkodó; feudalismustól, monopolismustól, czéhek és védvámoktól idegenkedő; s általában azon nagy elvre fektetett, hogy gazdagság és ipari műveltség nélkül nemzet *szabaddá, hatalmassá és függetlenné* nem válhat.

Széchenyi föllépése óta szakadatlan sorban találkozunk számos szakemberrel, kik eredeti felfogás s teremtő productivitás tekintetében a külföld nagy koryphæusaival egyenlő vonalba ugyan nem helyezhetők, de a mennyiben a tudomány elveit és igazságait hazai irodalmunkba és gyakorlati életünkbe átültették, a nemzeti szellemfejlődés előmozdításához, és a közgazd. dolgok körüli nézetek tisztázásához nem kis mértékben járultak. E szakférniak között találjuk: *Henfner* tanárt, *gróf Desseuffy Emilt*, *Trefort Ágostont*, *Lónyai Menyhértet* az Anyagi érdekeink (1847.) Közügyekről (1863.) Pénz-

ügyi Levelek (1848.) jeles szerzőjét); *Korizmic Lászlót*, *Érkövyt*, *Karvassy Agostont*, az első magyar közgazdasági kézikönyv (1842.) és egy 1874-ben már 4. kiadásban megjelent népszerű nemzetgazdaságtan szerzőjét; ujabban *Csengeryt*, *Weningert*, a tekintélyes bank- és pénztheoretikust; *Keletit* a Hazánk és Népe (1871.) cz. munka szerzőjét és Baudrillart fordítóját; azután kiváló banktheoretikusunkat *Horn Edét*; végre *Földes Bélát*, *Láng Lajost*, *Matlekovicsot*, *Fenyvessyt*, *Halászt*, *György Endrét*, *Hegedűst*, *Kovácsot*, *Mudronyt*, *Lukács Bélát*, *Picklert*, *Pólyát*, *Mandellot*, *Beothy Leót*, *Körösyt*, *Heltait*, *Mariskát*, stb.¹

¹) Ld. KAUTZ: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története Magyarországon» (1868.) című terjedelmes pályamunkát.

31. §.

A socialismus és communismus tanai.

Az újabbkori iparfejlődés, s különösen a nagy productió meg a gyártási üzletmód, a tőke- s pénz hatalom némely irányban nyomasztó uralomrajutása, a szabadsági és egyenlőségi eszmék elterjedése, meg a munkás-osztályban kifejlett *tömegnyomor*, s számos egyéb socialis bajok: arra vezettek, hogy a mult század végétől kezdve a jelenig, egész sorával találkozunk a társadalmi *bölcselőknek*, a kik a fennálló ipari és gazdasági rendet félszegnek, az ember és a társadalom rendeltetésével ellentétben állónak tartják, s azt hirdetik, hogy annak gyökeres átalakítása, sőt magoknak a társadalmi intézményeknek, meg a jog- és birtokviszonyoknak is megváltoztatása égető szükségét képez. — E társadalmi philosophok, kiknek tulajdonképeni hazája az iparműveltség legmagasb fokára jutott Frankhon és Angolország, s kiknek előhírnökeiként az ókorban *Plátot*, az újkor kezdetén *Morust*, az «Utopia» (1516.) ismeretes szerzőjét, a német *Frank Sebestyént* (Chronica 1531.), továbbá *Campanellát* («Civitas Solis») és *Harringtont* az «Oceana» (1656.) íróját találjuk: egy külön, a közgazdaságtannal ellentétben álló iskolát képeznek, a *socialisták* és *communisták* iskoláját.

Ezen iskola követői mindnyájan egészen egyforma tanokat és nézeteket nem vallanak ugyan, sőt egyben-másban élesen elternek egymástól. Van azonban bizonyos köre az eszméknek, melyet közösnek tekinthetni s lényegileg mindnyájan kiinduláspontul elfogadnak. Így jelesül ezeket mondják:

«A korlátlan verseny, a tőkésék túlsúlyja, s az ipar és munka szervezetlensége: a vagyon mind aránytalanabb megosztására vezet, úgy hogy lassanként az egész társadalom két egymással élesen ellentétben álló osztályra szakad: a *gazdagok* és a *szegények* osztályára. Ezen, meg az innen származó sok egyéb bajon csak úgy lehet segíteni, ha a kölcsönös felemésztésre vezető *verseny-szabadságot* megszorítjuk; az egyéni önzést és haszonlesést korlátozljuk; a pénz-

üzletet, a kereskedést, meg a birtokjogot reformáljuk; a szétmálló egyéni törekvéseket és surlódásokat erős központi rendezésnek alávetjük, s az államhatalom által ellensúlyozzuk; a természeti igazságosság és emberiesség követeléseivel megegyező társadalmi institutiókat (melyek az embernek embertársa általi kizsákmányolását megszüntessék) életbe léptetünk; mindenekfelett pedig a munkának a közhatalom közbelépése melletti *olyszerü* szervezetét mely a munkás-osztálynak a gazdag tőkésék és gyárurak általi elnyomatását lehetlenné teszik, megvalósítjuk; és az *associatio* elvének érvényrejuttatása által a termelés és fogyasztás megfelelőbb rendezését és a vagyon megjövedelem helyesebb megosztását lehetőségessé teszszük.

Ez alapeszmékből kiindulva formulázzák azután a socialisták és a communisták reformterveiket; *amazok kiméletesebben*, nagyobb súlyt fektetve a productióra és ennek szervezésére meg a javak igazságosb megosztására, a fennálló viszonyok s az egyéni birtokjog némi tekintetbevételével, s egészben véve komoly szándékkal értesülés útján a feladványt megoldani; *emezek (azaz a communisták) radikálisb* modorban, a feltétlen *egyenlőségi elvnek*, s ez alapon a *birtokközösség* s az egyenlő vagyonmegosztás és vagyonélvezés elvének előtérbe állításával; a *consumtio* tüzetesb kiemelésével; s részben erőszakoskodó intézkedések indítványbahozatalával. — Azonban bizonyos, hogy egyes írók rendszereiben e két iránylatnak eszméi sokszor annyira összefolynak, hogy élesebben megkülönböztető osztályozásuk alig lehetséges. ¹⁾

¹⁾ L. e tekintetben REYBAUD: Reformateurs contemporains (1840. s. többször); STEIN: Der Socialismus und Communismus in Frankreich (1848); SUDRE: Histoire du Communisme (1857); HILDEBRAND: Nat.-Oekonomie (1848); KAUTZ: cikksorozata a Budapesti Szemle 14—15-ik kötetében; SCHÄFFLE: Socialismus und Kapitalismus (1870.) és Die Quintessenz des Socialismus (1877.); HUBER: Der Socialismus (1870.); JÄGER: Der moderne Socialismus (1873.) THONISSEN: Histoire du Socialisme (1874.); MALON: Histoire du Socialisme (1879.); LEROY-BEAULIEU: Le Collectivisme (1884.); LAVELEYE: Le Socialisme contemporaine (1886.); R. MEYER: Der Emancipationskampf des vierten Standes (1874.); TH. WOOLSEY: The Communism and the Socialism (1880. Newyork).

32. §.

A socialisták különösen.

Ezeknek alapítója és első apostola: *Saint-Simon* gróf, a ki századunk elején a socialisticus eszmemozgalmat megindítván, tanítványaival (kik közt *Bazard*, *Rodrigue*, *Enfantin*, legismertesebbek), azon nézetből indul ki, hogy az egyéni tulajdonjog az *örökjognak* az államra átruházása által megszorítandó; a munkaeszközök és a jövedelem egy, az egész országon elterjedő *bankrendszer* segítségével, a népesség közt arányosan, azaz tekintettel mindenkinek

képességére és szolgálataira (chacun selon sa capacité et chaque capacité selon ses oeuvres elv szerint) megosztandó; maga az állam vezetése pedig egy a legkitünőbb tudósok, iparosok és művészekből alakult *központi főhatalomra* bízandó. Saint Simon ezen kívül még mint vallás-reformator is lépett fel, s iparkodott egy új világnézet alapítójává válni, azonban mind az egyik, mind a másik irányban felette csekély eredménnyel. Tanainak (melyek egybefoglalva Saint-Simonismusként is nevezetnek) legteljesb kifejtése *Bazardnak* «Exposition de la Doctrine de Saint-Simon» (1829—31.) című munkájában található.

A második (vagy úgynevezhető «industriális») socialistikus rendszer alapítója *Fourier Károly*, a ki századuuk harmadik és negyedik tizedének folyamában: «*Traité de l'association*» ... (1822.); «*Le nouveau monde industriel et sociétaire*» (1829.); és «*Theorie des quatre mouvements*» (1808.) című műveiben a róla elnevezett elméletet fejtette ki, melynek főbb tételei ezek: a társadalmi élet újjáalakításának sarkalatos előfeltétele a *társiassági elv* teljes és tervszerű megvalósítása. Az állam több nagy iparos *községre* (Phalanges) osztassék, melyeknek lakói (12—18 százan egyesülve) egy-egy nagy munkás-associációt képezzenek, s közös dolgozás, étkezés, mulatás stb. mellett demokratikus szerkezetű közületek módjára szerveztessenek. A birtok nem közös, de a jövedelemnek egy része a munkások, egy része a tőkésék, és egy a talentumosoknak szolgáltat ki, s pedig úgy, hogy a munkásokra eső rész legnagyobb legyen. Minden tagja a phalangenak hajlamainak és szabad választásának megfelelőleg többféle foglalkozást úzzon, s felváltva minden három-négy órában más-más foglalkozáshoz fordulhasson. Az egész phalanget épűgy, mint a *közállam-phalanxot* egy évenként szabadon valamennyi tagoktól választott *kormányzóság* igazgatja, mely mint legfőbb gyám, iparvezető, munka- és jövedelemkiosztó hatóság is szerepel. — Fourier legkitünőbb tanítványa *Considérant*, a ki e tanokat «*Destinée Sociale*» (1838. II. rész) cz. művében tüzetesen egybefoglalva legjobban fejtette ki.

A socialismus egyik kiválóbb képviselője az ismeretes nevű francia agitator és történetirő *Louis Blanc*, a ki «*Organisation du travail*» (1840.) című művében s egyéb dolgozataiban azon eszmével lépett fel, hogy az associáció egyfelől és a közhatalmi intervenció másfelől: minden gazdasági szervezkedésnek az alapja; hogy az állam hivatta van a termelés legfelsőbb irányzására, s azért közköltiségen *államműhelyeket* (ateliers nationaux) állitson, sezek segélyével a munkásosztálynak a nagy vállalkozókkal való versenyzését lehetségessé tegye. Illetőleg a «*droit au travail*» (a munkárai jog) elvét ajánlja elfogadtatni, melynek folytán az állam minden arra szorulóknak munkát s foglalkozást adni volna kötelezve; a mi végelemzésben nem egyéb, mint mindenki anyagi létezésének az állam által való biztosítása. ¹⁾

St. Simon és Fourier számos, tanítványa közül még különösen: *Duceyrier, Vidal, Leroux*, sőt fiatalkori magatartása szerint maga *Michel Chevalier* is említendő. Jelentékeny szerepet viselt legújában még a francia *positivista-bölcsészet* alapítója *Auguste Comte* ez irányban, kinek munkái azonban inkább a politika és természettani szakok körébe tartoznak. Ezenkívül vannak több, sőt épp hirnevesb írók, kik a socialismusnak egész rendszerét ugyan el nem fogadják, de közte és a nemzetgazdaságtan közt közvetíteni törekednek. Így a már többször említett *Sismondí*, azután *Aug. Ott* (*Traité d'Économie Sociale* 1851.); *Villiaumé* (*Nouveau traité d'Économie Politique*); *Maurus* (*Volksw. Lehre vom Standpunkte der socialen Reform* 1869.); a buzgó német munkás-apostol *Ferdinand Lassalle*, a ki (részben az azonnal megemlíthető Marx által megvetett theoretikus alapokon) a hatvanas évek elején Németország egy nagy részében a munkás-osztály helyzete javítása, politikai egyenjogúsítása s az adó- meg iparrendszer átalakítása érdekében felette intensiv agitációt indított meg; a munkásoknak a vasuti kamatgarantia eszméjével rokon módon állami segílyt követelt, s a választási jogot s képviseltetést számukra határozottan vindikálta, idevágó nézeteit «*System der erworbenen Rechte*» cz. (különbön szellemdús s alapos) munkáján kívül «*Herr Schulze-Delitsch, Der ökonomische Julian*» (1864.), azután «*Die indirecte Steuer*» (1863.), «*Arbeiterprogramm*» (1863.), «*Arbeiter-Lesebuch*» czimű értekezéseiben fejtvé ki:²⁾ — végre ide tartozik némileg maga az angol *John Stuart Mill* is, a mennyiben egyes főtételeit a socialistáknak megezáfolhatlanoknak nyilvánítja, s a munkások állapota felőlí nézeteiben majdnem socialistikus eredményekre jut, másfelől (legújabb műveik és enunciációik alapján) *Wagner* Adolf és *Schäffle*, Németország ez első rangú tekintélyei. Mind ez írókat legegyszerűbben *fél-socialistáknak* lehetne nevezni.

¹⁾ LOUIS BLANC rendszere a következő elvben foglalható össze: kötelezettség munkára a munkaképesség arányában, s élvezet a szükségletek individualitása szerint. A mivel a nyers communisztikai egyenlőség alapja fel volt adva. Szerinte a talentomosh embernek nem több joga, hanem csak nagyobb kötelezései vannak. A termelési eszközök és a munkaszerek legyenek közhasználatra; a fogyasztási tárgyak magántulajdonba vétethetnek; az örökösödésijog szüntetessék meg; a termelés egy közös rend alapján, a versenyzés kizárásával történjék, a mi a kapitalismust teszi lehetetlenné; s a concurrentiában rejlő regulatort az árak és szolgáltatók *normál-árai*, másfelől az összes associációknak kölcsönös biztosítás- és támogatásra alapított solidaritása helyettesítsék illetőleg pótolják.

²⁾ LASSALLE egyfelől L. BLANC másfelől MARX tanaira támaszkodva, egyebek közt azt is mondja, hogy a Smithféle liberális nemzetgazdaságtan sem az életnek, sem a tudományosság igényleteinek többé nem felel meg; a szabadság rendszere kényurassággá fajul közösség nélkül; a jelenkor feladata a solidaritás a szabadságban; az önfelelőség és beszámíthatóság elvönék a jogban igen, de az emberi hatások körén túl fekvő gazdaságban nincs érvényessége; a tőke nem absolut categoria, hanem csak egyszerű historiai fogalom s tünemény, mely egyszer ez lenni meg is szüendő; a

munkásokat nemcsak egy nagy *munka-associációba*, hanem még egy hasonló *biztosítási* szövetségbe is kell összesíteni; s a tőkepénzesek uralma alól csak az állam segítségével s úgy menekülhetnek, ha *productiv-associációkká* szervezkednek, stb.

33. §.

A communisták.

Ezeknek tulajdonképeni előhírnöke a (francia forradalomban vérpadon elhalt) nagy igazgató *Babeuf*, kinek legnyersebb egyenlősítési tanai, és a társadalom alapintézményeinek felforgatására célzó törekvései tanítványainak rendszereiben ugyan tetemesen szelidítve s kiméletesebben formulázva jelenkeznek, de még ezen alakban is a fenálló ipari, erkölcsi és társadalmi rend negatíóját képezik. A legismertebb rendszerek ez irányban: a) Az angol *Rob. Owené*, a ki «New view of society» (1812.) és «New moral world» című munkáiban az egyéni tulajdonjogot megtámadja; a munka- és birtokközösség elve szerint szervezett *öszműködő társulatok* (cooperativ society) felállítását követeli; a fenálló erkölcsi és nevelési ügyet gyökeresen átalakítani kívánja; a *pénzt*, mint az egyéni birtok pusztja jelét, elveti; a concurrencziát az érdekek *egységével* akarja helyettesíteni, sőt a mennyiben szerinte minden ember csak körülményeinek s az őt környező befolyásoknak szüleménye, az egyéni felelősséget s *beszámíthatóságot* is tagadja. Owen eszméit, mint nagy gyári vállalkozó gyakorlatilag is kivinni megkísérelte s «New Lanark» és «New harmony»-nak elnevezett ipartelepítvényein (habár természetesen tartós süker nélkül) egy minta-üzletet rendezett be. b) Owen nézetei egy részét elfogadták az angol *Bray, Obrien*, és a *Chartisták*; továbbá a francia communista *Cabet* «Voyage en Icarie» (1840.) című s sokat olvasott államregényében, melynek alapgondolata az, hogy teljes birtokközösség mellett minden ember minden élvekben és minden előnyökben egyformán volna részesíthető. c) *Németországban* is több s részben szellemdús, habár felette túlzó szöszölőt számít ez iskola; így jelesen *Engels*-ben, a ki «Die Lage der arbeitenden Classen in England» (1845.) című műve által mint egyike a szélső communistáknak tüntette ki magát; *Weitling*-ben a «Garantien der Harmonien und der Freiheit» (1841.) című könyv szerzőjében; *Stierner*-ben, kinek «Der Einzige und sein Eigenthum» (1841.) című műve közkézen forog; végre *Marx*-ban, a ki «Kritik der Polit.-Oekonomie» és «Das Capital» (1868—1885. 2 kötet.) című dolgozataival a nemzetgazdaságtan sarkfogalmai ellen fordul, s azokat czáfolni törekszik.¹⁾

Az eddig felsoroltaktól némelyekben eltérő, s különösen kritikai irányban kétségtelenül nagy érdemű és figyelemre méltó tudom. fejtegetéseinél fogva kiváló, tagja ez iskoláknak a francia: *Proudhon*, a ki: «Qu'est ce que la propriété» (1840.); «De la création de l'ordre dans l'humanité» (1843.); «Théorie de l'impôt» (1861.); főleg pedig

«Contradictions économiques, ou philosophie de la Misère» (1846. II. k.; németül Jordantól és Grüntől) s egyéb munkáiban: mind a socialismus, mind a communismus felszedségeit maga is feltárja; a közgazdaság számos alaptanait bonczoló észszel vizsgálván, a szociális bajokat a társadalmi és ipari viszonyok *természetszerű ellentételeiből* magyarázza; s egyebek közt a földbirtoki jogot tolvajlásnak nevezi; a tőkének az alsóbb osztályok érdekében egy nagy nép- (vagy állam-) bank segítségével lehető minimál-kamatláb mellett való hozzáférhetőségét biztosíttatni kívánja; a munkának pedig oly szervezését ajánlja, a melyben minden munkásnak egyenlő munkája és díja biztosíttassék.²⁾

¹⁾ A communismus újabb *történeti* fejlődésére nézve a következőkre utalhatni. A praktikus *angolokat* illetőleg, ezek közt ama nyers alakú communismus, melyet részben francia és német íróknál találunk; valamint azelőtt úgy most sem talál visszhangra, s egész irodalmuk ez irányban inkább a Comte-féle positivistikai böleselet nyomdokain törekszik a nagy társadalmi feladványokat elemezni. — A mi a *francziákat* illeti, ezek körében is tagadhatlanul megcsökent azoknak száma, a kik első communistikus íróik részben utopistikus és képtelenségekkel telt tanaikat követik, s inkább a gyakorlati térre vonatkozó egyes konkrét kérdések vitatásával foglalkoznak. — Az *olaszok* és *spanyolok* közt önállóbb észjárásu communisták nem ismeretesek s azok a kik e felfogáshoz hajolnak, nagyobb részben francia előképeket utánoznak. — A communistikus eszmék valódi forrongási terét e szerint napjainkban egyik irányban *Oroszország*, más (mérsékeltbb) irányban a *Németbirodalom* képezi, mint a melyekbe a szociáldemokratizmus alakjában, ez eszmeáramlat mintegy áttelepedett, és kapcsolatban a társadalmat és államot fenyegető vérszeljes nihilizmus- és materialistikus atheizmussal, mind szélesb körökben fészkelődik be.

²⁾ Mint minden mélyebb-reható socialista, úgy PROUDHON is, az érték-tan új felfogásából indul ki, a közgazdaságot az ellentételek (antinomiák) egy nagy rendszerének nyilvánítja, az emberiség, fejlődésében az első fokon a köznymort, a másodikon a munkamegosztást és a gépeket, a harmadikon a versenyt, a negyediken a monopolt, az ötödiken az adót és a rendszetet, a hatodikon a kereskedési mérleget és a külkereskedést, a hetedik a hitelt, a nyolczadikon a tulajdont, a kilenczediken a közösséget, s a tizediken a népesedést tünteti fel mint domináló tényezőt, s mindezek egymás elleni küzdelme s egymásközi ellentételének hullámzásából mondja eredettnek a fennálló társadalmi és gazd. állapotokat. L. Proudhonról még HILDEBRAND: Nat.-Oek. 283—327. SCHÄFFLE: Kapitalismus 374. sk. I. és HACK értekezését a Tüb. Folyóirat 1871-ki foly. 363. sk. I.

34. §.

A szociáldemokratia tanai.

A socialistikus és communistikus iránylat egyik legújabb fejlődési phásisát az utóbbi években félelmetes mérveket öltött (s főleg Németországban elterjedt) úgynevezett *szociáldemokratia* képezi; mely ellentétben Fourier, Owen, Cabet és Weitling rajongó, Proudhon s Engels kritikái, Saint-Simon, Bazard, Enfantin és Leroux vallásias, és Babeuf nyers felforgató irányú eszméivel: a politikai és közgazdasági rendet megváltoztató *célzattal közvetlenül a prac-*

tikus életbe bevitt agitatio útján törekszik tanainak érvényt szerezni; a napjainkban mindtovább harapódzó materializmusban, atheizmusban és nihilizmusban szövetségesekre talál; de egyidejűleg a tudományos világban is egyes kiváló szóvivővel bir, s a socializmusnak egy sok tekintetben alaposb, realistikusabb s logikaibb elméletét veszi kiinduláspontul. Közelebbről tekintve: a socialdemokraták első sorban a munkát (s pedig a közönséges kézi munkát) tekintvén minden érték forrása- s minden tökékezés alapjának, oly általános intézményeket követelnek, melyek alapján minden munkásnak az általa szükséglett tőke szabadon álljon rendelkezésére, hogy mindegyikök munkája teljes hozadékát, vagyis a nemzeti összjövedelemnek egyedül saját szolgálataitól függő részét megszerzhesse; az ingatlan tulajdonjog, s minden pusztá birtokbóli jövedelem és conjunkturai nyereség megszűnjék, stb. Ennek elérésére szükséges volna, mindenekelőtt az államhatalmat a proletárius tömegek szolgálatába hajtani, ha másként nem lehetséges, akár forradalom útján is. A munkaproductum összesége, általános munkakötelezettség mellett, az összeségé (mindenkinek észszerű szükségletei szerint kiadva); a munkaeszközök a társadalom köztulajdonává változtatassanak, s a termelés és forgalom szövetkezeti módon s az állam direkt segélyezésével történjék; a bér munka teljes mellőzésével a dolgozó osztálynak a tőkések és vállalkozók általi kiszákmányoltatása megszűnjék; a politikai életben pedig minden (akár társadalmi, akár jogi) egyenlőtlenségnek eleje vétéssék, a mely végből az általános és közvetlen választásoknak meg a nép direkt törvényhozásának rendszere hozattassék be; béke és háboru felett a határozás egyenesen a népnek legyen fenntartva; a hadkötelezettség általános legyen; az állandó hadseregek eltöröltessenek; a jogszolgáltatás és a népoktatás ingyenesen történjék; a népnevelés az állam által általánossá és egyenlővé tétessék; a vallás tisztán magánügynek nyilvánítottassék; az államháztartás pedig a fennálló adórendszer teljes mellőzésével, az általános progressiv jövedelemadó alapján volna szervezendő.¹⁾ A socialdemokratikus iránynak *képviselői* közt találkozzunk az úgynevezett «Internationál»-féle nemzetközi szövetség meg a munkásügyi agitatio vezérfiaival Engels, Liebknecht, Bebel, Most, és Brackkal, valódi feje és intéző szelleme pedig a már fentebb is érintett *Marx*, a ki «A tőke» cz. terjedelmes művében és több kisebb-nagyobb értekezéseiben a socialdemokratia valódi teoriáját fejti ki;²⁾ az uralgó közgazdaságtan kiméretlen (sok helyütt igazságtalan és félszeg, de néhol sikerült) birálatát adja; s annyiban nagy veszélyességű állambölcsező, hogy radikál tanelveinek, kivivott tekintélyénél fogva, s a rendelkezésére levő praktikus igazgatási eszközök által, az életben is birt hatást biztosítani.³⁾

¹⁾ Ld. JÄGER: Der moderne Socialismus 3. sk. 37. sk. MEHRING: Die Socialdemokratie (1877.), SCHÖNBERG: Die Ziele und Bestrebungen der

Soc.-Demokratie (1878.) és GAREIS: Ueber die Bestrebungen der Socialdemokratie. Ein Vortrag. (1877.)

²⁾ Egyebek közt azt mondja Marx: a tőkevagyon csak a *bérmunka* rovására és megrövidítésével képződik; a munkások bére nem egyenlő a napi munkaproductum értékével, hanem csak a legszükségesebb létszerékével; a munkások a tőkések és vállalkozók által kifosztatnak, mert bérök semmi arányban sincs az általok előhozott *értékekkel*; a munka jelenlegi társadalmi rend szerint *arunak* tekintetik, a melynek ára (= bér) a legszükségeseb előállítási költségek színvonalára nyomatik le; a javak és termelvényeknél nem azok külső tulajdonságaira, hanem a bennök megtestesült *munkamennyiségre* kell tekinteni, s javak- és értékek tulajdonkép nem képeznek egyebet, mint *megalult munkaidőt* és *munkafáradtságot* (Geronnene Arbeitszeit). Ld. még ADLER: Die Grundlagen der K. Marx'schen Kritik der Volkswirtschaft (1887.)

³⁾ Utalunk e helyen még arra, hogy a mi *Magyarországot* illeti: ennek *irodalmában* eddigelé a *socialismus* vagy *communismus* tanai követőkre nem találtak; s egyetlen szakbeli írónk sincs, a kinek fejtegetéseiben ez *oekonomiai radikalismus* elvei kifejezésre jutnának. Nem mondhatni azonban ugyanezt hazánk *gyakorlati gazdasági életét* illetőleg is, mert e részben a jelzett tanok itt ott csakugyan találunk viszhangra, főleg *munkási körökben*: azonban itten is nem annyira önálló elmélkedés és tanulmány alapján, mint inkább *idegen földről* bevándorolt egyes socialdemokrata munkások kezdeményezéséből.

35. §.

Bírálatos jegyzetek e rendszerekre nézve.

A socialisták és communisták sok oly eszmét penditettek meg, melyeknek a közgazdaságtudomány tekintetében is a magok jelentősége megvan, s kétségen kívül helyezik, hogy ez iskola *nem minden tanai* tekintethetnek beteges képzelődés, vagy felizgatott szenvedélyek szülemenynének. Így jelesen a socialismus az által, hogy erősen hangsúlyozta, miszerint a nemzetgazdaságtan nem az emberi önzés természetana, az által, hogy a társadalom vagyonos osztályait ugyan e társadalom iránti bizonyos erkölcsi kötelességeikre figyelmeztette, továbbá az által, hogy a smithianismus *atomisztikai* iránylata ellenében az emberi gazdaság socialis jellegét, s egyáltalában a *társiasság elvét* jobban előtérbe állítá, a közérzület s a fensőbb társadalom = egész követeléseire odautalt, végre a pusztá vagyonszaporítás tekintetein túlmenve a vagyon helyesb megosztása és a gazdaság erkölcs-politikai oldalára kellőbb súlyt helyezett: termékenyítőleg hatott tudományunk továbbfejlődésére.

De ép oly bizonyos az is, hogy legnagyobb része e tanoknak, s ép az *alapeszmék* bennök hamisak és félszegek; az emberi élet, a társadalom, a morál, és a műveltség természetével és föltételeivel ellentétben állók. — A socialisták és communisták akkor, a midőn az emberben az *individualitást*, a társadalomban a versenyt és a *forgalomszabadságot*, a morálban és jogban a felelősséget és *beszámíthatóságot*, a tulajdon-rendszerben az *egyéni* birtokjogot, a forgalomban a pénz-használatát stb. megszorítják vagy ép elvetik: oly kiindulási pontokat állítanak fel, melyek az egyeniség megsemmi-

sülésére, a társadalomnak egy nagy s lelketlen gépezetté való fajulására, és a századok szente sítettebirtok, ipar- és forgalomrend összehavardása sőt felbomlására vezetnének. — A felforgató radicalismus e szószólói megtagadják a *természetes* társadalmi rendet, s helyébe egy *mesterséges*, mindent a kormány beavatkozására, meg a felülről és kívülről igazgatott ipar-szervezetre alapított *sociális mechanizmust* akarnak állítani. — A socialismus terveinek megvalósítása, továbbá, eltekintve attól, hogy egészen *másson* erkölcsi ember-természetet föltételezne, s a *közérületnek* oly fokát szükségelné, a minő emberekben soha sem létezett és nem is létezend: a takarékoságot, a munka-ösztönt, az előrelátás és a vállalkozási szellemet elfojtaná, tehát ép azon rugókat, melyek okszerűleg egyedül képesek gazdaságra és jóllétre vezetni, hatálytalanokká tenné; míg másfelől az emberben alvó minden nemtelen szenvedélyeket felköltené és táplálná. — Ide járulván az, hogy ily *chablonszerű* szervezete a munkának és foglalkozásoknak: az egyéni talentom, képesség s lángész közkároságú nivellirozására vezetne; a szabad ipari- és üzleti rendet egy nagy kaszárnya-szerű gépezetbe szorítaná; az összes fennálló jog- és társadalom-rendet megingatná; az államot lassanként a népesség egy nagy részére nézve egy nagy *ellátási gyám- és ápolóintézet*té változtatná; sőt egyenes ellenkezőjét szülné annak, a mit a socialisták elhárítani akarnak, tudniillik köz-elszegényedést, elégtelenséget, erkölcsi és anyagi süllyedést. — Szükségtelen végre említeni is, hogy ily rendszer mellett, mely a szellemi erőknél és törekvéseknek oly szűk érvényesülési tért enged, s mindent bizonyos *előre kiszabott* s mesterségesen fentartott gépies formákhoz köt, az, a mi az emberiségnek földisze és rendeltetése: a *folytonos tökélyesedés*, haladás, szabadság és humanitás tekintetébeni előmenetel, egyenesen lehetetlenné válnék.¹⁾

¹⁾ Éles gúnnyal mondja azért róluk ROSCHER és SCHÄFFLE: a communisták a kereszténység első alapágazatát eltorzítva, nem azt mondják az emberek egymásiránti magaviseletét illetőleg: «a mi az enyém, a tied is; hanem ezt: «a mi a tied, az enyém is.» — míg másfelől maga PROUDHON egyenesen bevallja, hogy míg a most fennálló társadalomrend a gyengének kizsákmányolása az erős által: a socialisták társadalom-rendje az erőseknek kizsákmányolása lenne a gyengék által. HELD pedig találóan jegyzi meg, hogy a socialismus a társadalmilag *organizált irigység*; hogy a socialisták sokkal irigyebbek, semhogy az általok nem-birt javakat másoknál nyugodtan nézhetnék; és sokkal önzőbbek s elfogultabbak, semhogy beláthatnák, hogy anyagi javak magok még nem tesznek boldoggá és elégedetté.

36. §.

Újabb mozzanatok a közgazdaság és a socialismus irodalmában.

Szükségesnek látszik még e helyütt azon egynémely kiválóbb mozzanatra röviden rámutatni, a mely egyrészt a *nemzetgazdaság*, másrészt a *socialismus* elméletének állásában és fejlődésében leg-

ujabban észlelhető. ¹⁾ Így jelesül első sorban: azon tanokra, a melyek Németországon *Rodbertus* († 1875-ben) többrendbeli (kétség-telenül tartalmas és szellemdús) dolgozataiban («*Sociale Briefe*» 1850 s újabb kiadásban 1875-ben, — «*Die Creditnoth des Grundbesitzes*» (1868/9-ben), stb. jutnak kifejezésre; jellegökre nézve a socialisták (névszerint L. Blanc, Marx és Lassalle) elveivel (bár jóval mérsékeltőbb formában) sokban megegyezők; s egyebek között a munkásosztály érdekeinek védelme, a föld- és tőkebirtok gazdasági jogosultságának czáfolása, az államosítási rendszer dicsőítése, a Ricardo-féle földjáraékelmélet kritikája, a jelzálogi hitelrendszer gyökeres reformjára stb. irányulnak. ²⁾ — Második sorban az *amerikai* szakirodalomban minszelesb tért nyerő azon szintén (legalább részben) *socialistikus* czélzatu eszmékre, a melyeket ott a napjainkban oly sokat emlegetett *Henry George* közzétett «*Poverty and Progress*» és «*Freetrade and Protection*» czimű munkáiban hirdet, s a melyekben főleg azt törekszik bebizonyítani, hogy az ingatlan birtokra vonatkozó magántulajdonjognak viszás hatásai vannak; hogy leghelyesb volna a földjáraékelot a közület számára egyszerűen lefoglalni, ³⁾ a minek következtésében azután *semmi adóra* se lenne már az államnak szüksége; hogy a tőkésék és a munkások a földbirtokos osztály által kizsákmányoltatnak; stb. — Végül arra is, hogy az az *iránylat*, a melyet az utóbb lefolyt két évtized alatt az úgynevezett *cathedra-socialisták* indítottak meg, s mely az ez utóbbiak által hirdetett (fentebb a 29-ik §-ban jelzett) elveknél fogva leghelyesebben *social-politikainak* nevezhető: napjainkban szintén erősen terjed, s már nemcsak Németországon, hanem Olaszországban és Angliában is több tekintélyes nevű követőre talál.

¹⁾ A *socialismus* azon irányzatában, a mely nem annyira *positiv* reform-intézmények kifejtésével, mint inkább a *fennálló* közgazd. rendszer kritikájával foglalkozik: legújabbban «*Collectivismus*»-nak is kezd neveztetni.

²⁾ Egészbenvéve mérsékeltőbb iránylatánál fogva Rodbertust a *conservativ socialismus* (néhánykor a *tudományos socialismus*) alapítójának nevezik hazájában. — Tanainak eddigelé legteljesebb foglalátát uyujtja *Kozak*: «*Die social-ökonomischen Ansichten von Rodbertus*» czimű (1884-ben megjelent) munkájában.

³⁾ Ez az úgynevezett: *Nationalisation of Land*, melyet különben több előbbeni szakember is hirdet, péld. *RUSSELL-WALLACE*, némileg *STUART MILL*, s az Angliában elterjedt u. n. «*Land-Tenure-Reform-Associatiók.*» Lásd még *LAVELEYE*: *Le Socialisme Contemporaine* 298—302. lap.

ÁLTALÁNOS RÉSZ.

MÁSODIK KÖNYV.

ITALIA 1702

MASCHERON

ELSŐ FEJEZET.

A JAVAK TERMELÉSE.

ELSŐ CZIKK.

A termelés alapviszonyai.

Irodalom: AD. SMITH: Wealth of Nations I. 1—3. fej. — J. B. SAY: Cours d'Économie Politique I-ső kötet. — ROSCHER: System I-ső köt. 30. és 48. s köv. §§. — STUART MILL.: Principles. 1-ső könyv. — MANGOLDT: Volkswirtschaftslehre 2—11-ik fejezet. — SCHÖNBERG: Handbuch der Pol. Oekonomie I. köt. 191—262. lap. — RAU: Lehrbuch der Politischen Oekonomie. I-ső köt. 2-ik könyv.

37. §.

A termelés általában.

A természet nem szolgáltatja önként s közvetlenül azt, a mi szükségleteink kielégítésére kívánatos, s csak erővel és képességekkel látott el bennünket arra nézve, hogy létünk biztosításáról és kellemsétételéről magunk gondoskodhassunk; és pedig *munka* és *erőfeszítés* által: a természettől nyújtott anyagokat és tárgyakat felismerve s céljainkra minősítve; javakat és értékeket előállítva s feladataink eszközévé alakítva. Ezen *javak és értékek előállítására* ¹⁾ *célzó emberi tevékenység: a termelés* (Productió).²⁾

Az így, emberi akarathatás nyilatkozmányaként vett termelés *gazdasági*; de történhetik névszerint: *értékkeletkezés* nem-gazdasági módon illetőleg direct emberi célzaton kívül fekvő okokból is, például pusztá természethatások útján, tőkének műveltségi haladással járó értékfokozódása alapján,³⁾ véletlen találmányok, sőt még állami és társadalmi intézmények tökélyesbedése által is.⁴⁾ — Megkülömböztetendő továbbá: a) *Anyagi* productió, a hol az érték-előhozás anyagokban verődik le, testies dolgokon condensálódik mintegy; és *szellemerkölcsi*, a hol erkölcsi hatásokban nyilvánul. Tudományunk kiválókép az anyagi vagy *testies javak* (dolgjavak) termelését vizsgálja és elemezi; s a testetlen és szellemi javak

productiójára csak kivételesen és ott van figyelemmel, a hol az a dologjavak termelésére vagy a gazdasági életre vonatkozik, illetőleg befolyással van. b) *Technikai és gazdasági* értelemben vett productió; amaz a szükségletnek megfelelő *minőség* szerinti, ezen ellenben oly productiót jelentvén, a hol a *termelvények* (Productum) értéke vagy haszoneredménye az előállításra fordított értékek összegével legalább is felér.⁵⁾

A termelés, közelebbről tekintve, azonos értelmű *«gazdasági munkával»*; de nem *szerzéssel*, mely utóbbi (legalább igen sok esetben) csak akkor lehetséges, ha már az illető jav előállított; s másfelől lehet *«szerzés»* oly módon is, mely legkevésbé nevezhető termelő (productiv) munkának (például a kártyázásból élő). — A productió eredménye a *termelvény*, mely nem mindig anyagban, hanem használhatóság-, érték-, s hasznos tulajdonságban jelentkezik; azon értékek és áldozatok összessége pedig, mely annak előállítására volt fordítandó: *termelési költségnek* nevezetik. Mely utóbbira nézve szem előtt tartandó, hogy a productiónak akként kell eszközöltetnie, hogy a lehető legcsekélyebb áldozattal (személyi erőfeszítés és anyagi értékek tekintetében) a lehető legnagyobb értékssomma és személyi haszon érressék el.

A productió a műveltség alsó fokán csekély terjedelemben és nyersebb alakban, magasabb polgárosodási fokokon ellenben az erők és eszközök szélesmértvű s teljesb érvényesítésével történik; s *végcélja* nemcsak javak előhozása, ipar, szerzés stb., hanem ennél fensőbb érdekek, az erkölcsi életkedv, az erők és tehetségek fejlesztése, a sikerrel járó öröm szempontjából is tekintendő; s így nem pusztán eszköz hanem egyidejűleg *ön cél* is az emberiség anyagi és kulturai háztartásában. — Egészben véve egy *nemzet* termelési törekvéseinek eredményessége egyfelől azon előfeltételektől függ, melyek számára *kívülről* advák, másfelől azon *erők* mérvétől, melyeket alkalmazni képes, s azon *hatályosságtól*, a melylyel ez erőket érvényesíteni tudja.

¹⁾ E szót szélesebb értelemben véve, tehát értékfokozást, értékfenntartást, értékbiztosítást is oda véve. (Conservatio est continua creatio.) *Lappangó* vagy fenntartó productiónak nevezetvén azon tevékenység, a mely a létező javakat emberi gonoszság vagy gondatlanság, másfelől káros természetbehatások ellen megvéd s óalmaz. — A *belső javak* előállítására célzó emberi cselekvőseget (péld. tanítást, lelki oktatást) «productiónak» nevezni csak igen metaphoricus értelemben lehet; a miből azonban e *foglalkozásnak improductivitása* még nem foly.

²⁾ KIEHL szerint termelni annyit tesz, mint valaminek hasznos tulajdonságot adni. Míg SCHÄFFLE szerint «Materielle Fixirung sittlicher Kraft in unpersönlicher Materie»; STEIN pedig azt mondja, hogy a termelés oly processus, mely által valami természeti tárgy munka által személyi célokra alkalmassá (productummá) változtatik». Jól megkülönböztetendő egyébiránt a termelés: *anyagelőhozástól*, mire ember egyáltalában képtelen; s nem is azonos jelentésű: *termesztéssel*, mely *nyers* anyagoknak mezőgazdasági uton való előállítása.

³⁾ Vasutvonal-megnyitás által a közelben fekvő jászágok, bányatelepek stb. értékesebbé válnak.

⁴⁾ Igazságügyi reformok, jobb közigazgatás, helyesb vámpolitika, jó adórendszer.

⁵⁾ Mindegyik productió-nem azután differencizozza magát; az anyagi például mezői gazdasággá, gyáríparrá; a szellem-erkölcsi személyes szolgáltatásokban, jogzatokban stb.

38. §.

A termelési tényezők.

A gazdaság egyetlen, valódi tényezője és mozgató rugója az ember, mint a ki összes erőivel, öntudatos cselekvőségben, s minden gazdálkodásnak *kiindulási és célpontját* képezve, veszi eszközlőbe a javak és értékek előállítására, alakítására, forgatására stb. körüli műveleteket. Közelebről tekintve azonban a termelési *műfolyamot*, minden productió bizonyos erők és tényezők összeműködésén alapszik, melyek nélkül az nem gondolható, s a melyeket ugyanazért majd *termelési tényezőknek*, majd *vagyonforrásoknak*,¹⁾ nevezzük, s a következők: az emberi munka, a természet és a tőke. — A természetet különösen illetőleg, minden nemzet, productiójának egyik főfeltételét illetve forrását a *földet* (területet) különböző erőivel és kincseivel a természet adományaként bírja, s valamint állami és műveltségi, úgy gazdasági élete nélkülözhetlen alapjául használja. Bármily nagy mértékben legyünk is azonban a természetre mint prod. tényezőre utalva, bármily sokoldaluan befolyásolja is az (különböző physikai tulajdonságaival, majd közvetlen, majd emberi hozzájárulással eszközlött értékelőhözással) összes gazdasági tevékenységünket: igazán eredményes productió csak ott lehet, hol *emberi munka* érvényesül; fáradtság, szorgalom a természet nyújtotta anyagok megszerzésére, alakítására stb. irányoztatik; a tárgyi világ az emberi akarat és szellem uralma alá hajtatik. — Arra azonban, hogy a természet és munka sikeresen hathassanak, s szélesebb alapú s eredményes gazdálkodás lehetségessé válják, még bizonyos *eszközök, segédszerek, anyagok* (gépek, készülékek, pénz) is szükségeltetnek, vagyis *tőkék*. — E három termelési tényezőnek megfelelően a nemzetgazdaságtan három főosztályát szokta megkülönböztetni egy ország lakosainak, úgymint *földbirtokosokat* (kik a természet-tényezőt szolgálatják a productióba); *munkásokat* (kik testi erők megfeszítésével járulnak a termelvény előállításához); és *tőkéseket*, kik a pénzt és a termelési eszközöket nyújtják.

A termelési tényezőknek *hatása és jelentősége* nem egyenlő a fejlődés különböző fokain, és a különböző foglalkozási ágakban. Így például első műveltségi viszonyok közt a természet, magasabb fejlődési polczokon a munka s még inkább a tőke viszi a főszerepet; — így a mezőgazdaságban a *természet*, az iparban a *munka*, a kereskedésben és hitelüzletben a *tőke*-tényező a határozottan túlnyomó.

A nemzeti productió eddig érintett három tényezőjén kívül a termelés sikeressége nem kis mértékben függ még a *társadalmi vi-*

szonyok, továbbá a nép mindenhai általános *culturai állása*, főleg pedig az *államtól* s ennek intézményei- és intézkedéseitől, mint a mely alapon a társadalmi ipar és forgalom, részint ótalom és védelem, részint támogatás- és buzdításban részesül, s fejlődésére úgy mint eredményességére nézve sok tekintetben határozó impulsusokat vesz;²⁾ s a minék jelentősége némely újabb szakembertől oly magasra becsültetik, hogy e momentumokat együvé foglalva mint *negyedik* termelési tényezőt kezdik jelezni.

¹⁾ Lehetne még mondani «jav-források» vagy «értékforrások».

²⁾ E közreműködését a productionnál azután az állam meg is fizeteti magának, névszerint az *adóknak*.

39. §.

A termelés különböző ágai.

A társadalom gazdasági tevékenysége, a szükségletek különfelesége és a munkaerő és munkahajlam változatossága szerint, különböző termelési ágakban nyilatkozik, melyek mindegyike (főleg előrehaladtabb népeknél) bizonyos önálló *foglalkozásnemet* képez, a népek bizonyos osztálya által hivatásszerűleg üzetik, s a nemzeti háztartásban sajátjelentőségű helyet foglal el. — A *hivatásszerű* termelő tevékenység (foglalkozás) vagy *szabad*, vagy *kereseti*; amannál a munkára való különös hajlam s a vele összefüggő tisztelet, emennél (habár itt sem hiányozhatik a munkán való öröm és a kötelességérzet) a várt haszon s anyagi előny képezvén a munkaelvállalási rugót.

Egészben véve a következő termelési ágak különböztethetnek meg: 1-ször. *Östermelés*, melynek alapján a természetörök nyers- és átalakítási anyagoknak nyerésére használtatnak fel; s a hová a mezei gazdaság, az állattenyésztés, a növénytermelés, az erdészet, a vadászat és halászat meg a bányaművelés tartozik. 2-ször. *Ipar*, mely részint házi és kézi, részint gyári iparként az östermelés útján előállított javakat emberi szükségleteknek megfelelőbb idomba hozza (minősíti), nemesíti, használhatóbbá teszi. 3-ször. *Kereskedés*, mint azon foglalkozásnem, mely termelők és fogyasztók közt üzletszerűleg (azaz nyereségi célzattal) közvetít, illetőleg javakat (lényegileg változatlan alakban való) további eladás végett vásárol. 4-szer. *Szállítás*, jóságoknak és áruknak üzleti czélokból való áthelyezése, térváltoztatása. 5-ször. *Pénzüzlet*, kölesönnyújtás, hitelezés stb. — Ezen, inkább anyagi javakon és tárgyakon érvényesülő termeléságakhoz sorakoznak a *személyi szolgálatokban* nyilvánuló foglalkozások, jelesen egyfelől az *elsőrendű* szolgálatok (milyenek a cselédségé, bérmunkásoké stb.), másfelől az úgynevezett *szabad* (liberalis) *foglalkozások*, melyek vagy jellegükre nézve fensőbb, vagy pedig társadalmi collectív szükségletek kielégítésére (szorosb érte-

lemben) *hivatásszerűleg* üzentnek; milyenek az államtisztviselőség, az egyházi, oktatási és katonai szolgálatok; művészet, tudomány, ügyképviselet, gyógyászat körül kifejtett tevékenység. Az e pont alá tartozó foglalkozások (legalább nagyobb részök) *szorosan* gazdasági termeléságaknak nem neveztethek,¹⁾ habár a *szolgálat* maga gazdasági javként keresett dolognak is tekintendő.

Egészséges és jó társadalomszervezetnek egyik főismérve végre az, ha az elősorolt foglalkozásnemek közt egyfelől szerves *kapcsolat* s *kölcsönhatás*, másfelől *helyes arány* (egyensúly) létezik, s a nemzet anyagi ügymint szellemerkölcsi feladatai mindenikére a kellő munkaerő kellő mérvben áll rendelkezésre.

¹⁾ Eltekintve attól, hogy az e nemű foglalkozásokat üző osztályuaknál a szerzés és kereset nem az egyedüli vagy a főcél.

40. §.

A produktivitás vagy termelékenység fogalma.

Általánosságban productív mindazon foglalkozás, mely valamely valódi szükséglet kielégítésére értékeket vagy eszközöket hoz elő, vagyon-elemek keletkezése vagy szaporodására hatással van.¹⁻³⁾ Productívnek lesz tehát nyilvánítható nem csak az anyagi vagyis a kül-tárgyakon leverődő (megtestesülő), például mezőgazdasági, ipari munka, hanem az is, melynek eredménye nem anyagi, tehát a kereskedés, mely a javakat oda helyezi vagy viszi át, a hol éppen szükségeltetnek, s így hozzáférhetőkké tehat értékesbökké teszi, — a személyes szolgálatok, miután mindezeknek termelvényei is kerestetnek és becseltetnek, sok anyagi munkát megkimélnék, anyagi javakban is szellemi javak s erők megtestesülvék, productív képességeket fejlesztenek, productív erők működésének föltételeit képezik. Feltéve mindig, hogy csakugyan alkalmasok valami emberi szükséglet kielégítésére. — Szoros értelemben productívnek lesz nevezendő mindazon munka, melynek eredménye nagyobb mint az értehozott áldozatok, vagyis a melynél az *új érték* a megsemmisült értéket felülmulja; a mivel azután összefüggésben megkülönböztetendő productivitás *technikai* és *gazdasági* értelemben, a mennyiben gondolható technikaileg productív munka, a mely gazdaságilag nem az, miután a tett költségek nagyobbak mint az előállított érték és használhatóság.⁴⁾

A «termelékenység» kérdése, továbbá, a szerint is különbözőkép döntendő el, a mint vagy a magángazdaság, vagy a nemzetgazdaság álláspontjára helyezkedünk.⁵⁾ Mig ugyanis az *egyesre* nézve minden munka productív lesz, ha a belőle nyert érték (s haszon) nagyobb mint fáradsága és költségei: közgazdaságilag csak akkor szólhatni productív munkáról, ha ennek eredménye az «*egészre*» nézve bir értékkel, és mulja felül a hozott áldozatokat. Így nem lesz

közgazdaságilag productív oly munka, a hol az egyiknek haszna a másiknak kárával áll elő (börzeüzérlés); s viszont productív lesz az, a hol bizonyos foglalkozást üzők károsodása a népnek egészben véve túlyomó előnyére válik (például egy ideig nem sikerült: kísérletek, folyamszabályozás, vasutépítés stb.).

Productív emberek a mondottak szerint azok, a kik a fent érintett foglalkozások valamelyikét üzik; improductívek az alamizsnások, a mások vagyonából vagy jövedelméből élők, a felesleges számú katona, pap, tisztviselő, de mindazon iparosok stb. is, kik szereznek, de mások rovására, s a nélkül, hogy a javak vagy értékek összességét szaporítanák. — Nem lesz azonban improductívek nevezendő azon munkaeredmény, mely mostoha természetbehatások által tönkre tétetik, vagy bal-conjunkturák miatt eladhatlan, (hacsak nem könnyelműen jártak el a termelők). — Minden munkaképes tagja a társadalomnak, végül, erkölcsileg kötelezett arra, hogy dolgozzék, a gazdag épen úgy mint a szegény; a productivitás fokát illetőleg pedig azon munka s foglalkozás lesz mindenha a legtermelékenyebb, mely a népelet legnagyobb vagy legsürgős szükségletét legteljesebben vagy a legkisebb költséggel s értékeláldozással elégti ki.

¹⁾ A merkantilista főleg a fémányászatot meg az ipart, a physiocrata a földművelést, a socialista a munkás kézi munkáját, a Smith-féle iskola minden *anyagi* értéket előhozó munkát tekintti productívnak.

²⁾ Szűbebb értelmezésben azt is lehetne mondani, hogy productív mindazon munka, a mely által *tárgyak és dolgok* emberi céloknek megfelelően minősítettnek, használhatóbbakká, vagy értékesebbé tétetnek.

³⁾ CAREY szerint productív mindazon foglalkozás, mely arra vezet, hogy az ember a természetörök felett hatalmat nyer.

⁴⁾ Azok ellenében, kik a személyi szolgálatokat *kizárják* a közgazdaságtanból s improductívnak nevezik, mert anyagi javakat nem hoznak elő, termelvényeik rendszeresen nem juthatnak forgalomba, fel nem halmozthatnak s nem gyűjtethetnek stb. a következőkre utalunk: *a)* Ezen felfogás szerint, ha következetesek akarunk lenni, a gazdaságilag oly fontos kereskedelem-, vagy hitelügylettel foglalkodó emberek foglalkozása is improductívnak volna nyilvánítandó; *b)* Az *anyagiság* nem ismertető jele a gazdasági javaknak, mert nem a testiesség az, a mi a javakban a szükségletet fedezi, hanem a használhatóság, s a testiesség csak az eszköz, mely az átszállítást egyik kézből a másikba lehetségesíti; s hogyha valamely jószág nem ilyen s mégis használható, és kerestetik és vétetik, hát azért kevésbe van adva és véve!? Vagy csakugyan tovább tartó-e az *anyagi jószág*, mint a nem-anyagi? Nincsen-e ama javak közt számos alig pillanatig tartó, emezek sorában évszázadokon át is fenmaradó!? Vagy mindig jelentékenyebb avagy nélkülözhetlenebb javakat állít-e elő az anyagi foglalkozás, mint a nem-anyagi? *c)* Ha már okvetlenül anyagiságot keres valaki a gazd. productívításban mint ismérvet, hát egészen hiányzik-e az, például az énekes, a tanító, az orvos, a színész stb. szolgálati tétéleinél? *d)* A személyi szolgálatok egyik főtulajdonsága egyébiránt az, hogy az illető javak productiója és consumtíója összeesik, azaz: azon pillanatban, a mint a jav előhozatik (ének, színészség, tanítás), már a hallgató által fogyasztatik is. *e)* Nem képez-e például a festőnek festményénél, a szobrásznak faragványánál, az írónak munkájánál a vászon, a márvány, a kézirat, tehát az *anyag* egészen

jelentéktelen elemet, a szellemi értékkel szemben, mely a termelvényekben megtestesül? Vagy nem képes-e a személyes szolgálatot tevő a termelvényeit magára nézve maradandóvá, tartóssá tenni, ha t. i. anyagi javak megvásárlására és felgyűjtésére fordítja arval szerzett bevételeit!? *f*) Ha az anyagi-ságot vennők zsinórmérvül, akkor sok közgazdaságilag felette fontos foglalkozás, például: börze-üzlet, tőkekikölcsönzés, bérbeadási ügylet alig volna productívna nevezhető, pedig sok esetben az, mit kétségbe vonni senki se fog.

41. §.

A termelési költségek.

Minden termelés bizonyos áldozatokkal járván, ez utóbbiak összesége a javak *termelési költségeit* (Productionskosten) képezi.¹⁻²⁾ E termelési költségek kétféle alkatelemet foglalnak magokban, úgy-mint a productió folyamában elfogyasztott vagyón-alkatrészeket, azután bizonyos személyi szolgálatokat (munkát, fáradságot); s eredményes productióról ott szólhatni, a hol az elhasznált vagyon-elemek (tehát a tőkerészek, anyagok, tüzelő szer), a *hozadék* (az elő-állított érték) által helyrepótoltatnak, s egyidejűen a személyi erő-feszítés s fáradság is ugyanezen hozadékban *jutalmát* nyeri. Meg-jegyvezvén, miszerint ez utóbbi hozadék-elem nem elhasznált vagyon-rész helyrepótlása, hanem új vagyon-elem, mely felett a tulajdonos szabadon rendelkezhetik.³⁾ — A termelési költség fogalma meghatá-rozásánál is azonban különbség teendő a *magán-* és a *közgazdasági szempon*t között. Mig ugyanis az előbbeni értelemben termelési költségnek tekintendő mindazon anyagi áldozat és kiadás, mely a jószág előállítására s piacraszállítására teendő, s a mit tehát a vállal-kozó tőkéből elhasznált, fő- és segédanyagként feldolgoz vagy elfo-gyaszt, továbbá munkabér, tőkekamat, cselédtartás, adó- és biztosí-tási meg viteli díj fejében fizet: addig közgazdasági tekintetben, azért, mivel a vállalkozó által fizetett (azaz költségként felszámított) kamat a tőkére, a munkabér a munkásokra, az adó az államra, a haszonbér a földbirtokosra nézve bevétel (illetőleg jövedelem): termelési költsé-g csak a productió céljára elhasznált *azon tőke (vagyon-)érték* lesz, mely senkinek élvezetet nem nyújtott, meg azon *munka-kelle-metlenség*, mely a termeles kedvéért elviselendő volt.⁴⁾

¹⁾ L. WAGNER: Lehrbuch I. 58—59. és 110—113. lap és MANGOLDT: Grundr. 121—123. lap.

²⁾ A termelési költség úgy is szemlélendő, mint *áldozat s kiadás* bármely hozadék-nyerésre vagy jövedelemszerzésre.

³⁾ A gazdasági productió költségei ugyanezen productió *nyers-hoza-dékában*, értékük szerint, bennejlének, s végelemzésben e hozadék értékéből téríttetnek meg.

⁴⁾ Közelebről határozva meg az *egyéni* vagy *magángazdaság szem-pon*tjából a termelési költségeket, ezek: 1-ör. Oly költségek, a melyeket a ma-gángazdaság a vállalkozó gazdának munkája és dologjaival való közre-működéséért vesz számításba. Ezek a költségek nemzetgazdaságilag nem költségek, hanem a gazd. alanynak tisztahozadéka illetőleg jövedelme. 2-ör. Oly költségek, melyeket egy magángazdaság arra a végre tesz, hogy

más gazd. alanyok munka- és tőkebeli közreműködését megnyerje. Ezek magángazdaságilag igen, — de *nemzetgazdaságilag* szintén nem költségek, mert közgazdaságilag a tisztahozadékbani részeltetés elemei. Végre 3-or. Azon költségek, a melyek teendők, a nélkül, hogy *bármire* nézve is bevételt avagy jövedelmet képeznének. Ezek a *természetes* vagy *igazi* és egyedüli termelés-költségek *nemzetgazdasági* értelemben.

MÁSODIK CZIKK.

A termelési tényezők egyenként.

42. §.

A) A természet mint termelési tényező.

A javak előállítása rendszeren bizonyos *anyagokat* és *erőket* tetelezz föl, melyek egyfelől alapját, másrészt segédszerét képezik az ember sikeres tevékenységének.¹⁾ Ez anyagokat és erőket a kültermészet nyújtja, minél fogva az összes gazdasági életünkre kiváló befolyást gyakorol, hatásai és működése által hasznos és értékes tárgyakat hoz elő s így a termelési tényezők sorába méltán helyezhető is. — A *természetnek* köszönjük jelesül gazdasági javaink legnagyobb részének anyagát; tőle, erőinek működésétől függ nagyobb részt gazdasági törekvéseink eredményessége; a természet ingyenadományai nélkül az emberi nem bölcsőkorában magát fenntartani képes sem lett volna; tőle függ sok tekintetben a népek physikai életmódja, táplálkozása éppen úgy mint jelleme s szellemi s testi erőinek kifejlése; a természeti viszonyok (égallj és időjárás, földminőség és geographiai helyzet, hegy- és folyamrendszer stb.) határoznak jó részben azon szerep felett, melyet egyik vagy másik nemzet a gazdasági viláfgorgalomban visel.²⁾

Azoknak ellenében, a kik a természetet mint termelési tényezőt el nem ismerik (azt állítván, hogy a természet csak anyagokat de nem javakat hoz elő), ezeket jegyezhetni meg. Habár igaz is az, hogy a természetnyújtotta adományok és tárgyak legtöbb esetben csak *munkával* (habár gyakran csak a foglalás, a szedés könnyű munkájával) hajtathatnak hatalmunkba, s gazdaságilag jelentősékké az által válnak, hogy emberi fáradság gyümölcseiként is jelenkeznek: azért a természettől a termelés-tényezői tulajdonságot megtagadni nem lehet, mert 1-szor. A természet erőinek támogatása nélkül az ember igen keveset tehetne, a termelés anyaga és alapja hiányzanék, és így a munka és emberi fáradozás szükségkép eredmény nélkül volna. 2-szor. Az emberi munka nem hoz elő *tárgyakat*, hanem (azok alakítása, minősítése, helyváltoztatása által) *használhatóságokat*; s valódi siker csak ott lesz, a hől természet és munka egymást támogatva összeműködnek. 3-or. A természet ellenben maga, minden emberi hozzájárulás nélkül is hoz elő *hasznos* sőt értékes tárgyakat (ásványokat, fémeket, fát, állatokat, növényeket, gyógyforrást stb.);

míg másfelől hatásai által már létező jószágok értékesebbekké válnak (péld. az új bor fekvés által, bizonyos fanemek, szivaros, hosszas száradás által stb.)³⁾ 4-szer. Termékeny földnek megművelésénél mindig kevesebb tőke és munka szükséges mint terméketlenebbnél; a nemes bor mindig nagyobb értékű mint a közönséges, függetlenül a különböző fajú borok előállítására fordított munkától. 5-ször. Számos természeti jószág sokkal többet ér mint a mennyi a megszerzésére fordítandó munka díja volt.⁴⁾

¹⁾ Ld. MANGOLDT: Gr. 44—62. l. BERNHARDI: Grosses und kleines Grund-eigenthum 107. sk. lap. COHN: System der Nat. Oek. I. 213. sk. l. KNIES: Pol. Oekonomie 41. sk. lap. ROSCHER: Grundlagen 31. sk. §§.

²⁾ Azon természeti viszonyok között, melyeknek a productióra, sőt az egész közgazdaság jellegére határozó befolyása van, a következők a jelentényebbek: a) *Az égalj*. Ennek hatása a termelésre kitetszik onnan, hogy kiváló fontosságú arra nézve, minő állat- és növénytenyésztés honosulhat meg valahol; ettől függ az *évszakok tartama* és minősége (a mi a gazdára, kereskedőre oly nagy jelentőségű); az *égalj* határoz jó részben a *közlekedés* könnyűsége vagy nehézsége, s számos jószágok tarthatósága felett. Nem is említve, mily nagy mértékben függ e tényezőtől az emberek *táplálkozási* módja, jelleme, kintartása. b) *A föld physikai minősége*. A föld ugyanis, mint a nemzeti ipar nagyszerű mű- és színhelye, lényeges tényező a productióban, a mennyiben nélküle a természetörök meghódítása, s a nyers anyagok és tápszerék nyerése lehetetlen volna. Főfontosságú különösen a föld természetes *termékenysége*, mely a mezei gazdaságban az alkalmazandó munka- és tökemennyiség felett határoz; továbbá az állat-, a növény- és ásványtermékbeni bőség vagy szegénység, mely az iparra és a forgalomra döntő hatású; a folyamok, a heglánczatok, meg az ország *tér-alakzata* (Configuratio), melyektől a lakosok egymásközi érintkezése, a *részek és a központ* közötti közlekedés könnyűsége vagy nehéz volta függ; végre az államterület *nagysága*, mely a termelési ágak és a forgalmi érintkezés-pontok változatosságára és minőségére foly be. c) *A geographiai világállás*. Ettől függ nagy mértékben, minő irányban fejlődik és fejleszthető a nemzetközi forgalom, s mily szükségletei a szomszédtartományoknak veendő leginkább tekintetbe a belhoni productiónál és iparban; *thalassikus* vagy *continentális* (tengeri vagy szárazföldi) jellegű-e az ország fekvése, s mik az innen folyó közgazdasági feladatok. — d) Nagy fontosságúak végre a *vegyészeti és a mechanikai erők*, melyek emberi hozzájárulás által támogatatók és igazgathatók, de soha sem pótolhatók, s melyeknek szolgálatai abban állanak, hogy a termelésnél sok emberi munkát, valamint költséget megkímélnek, az ipart és a forgalmat hathatósan támogatják.

³⁾ Vagy talán a *jó termés* által előhozott nagyobb gabona vagy bormennyiség nem-e a természet adománya, miután az illető célra fordított munka csak annyi volt, mintha *rossz* termésnél kevés állítottatott volna elő?

⁴⁾ Nem felesleges az itt mondottakat épen *najjainkban* erősebben hangsúlyozni, a hol a *socialistikus* túlhajtások egyik legfelszegebbike éppen az, hogy minden érték és minden vagyon csak egyedül emberi munkának (még pedig szerintők a kézi bérmunkának) szüleménye.

43. §.

A természetörök és különösen a föld.

A gazdaságilag hasznosítható természetörök és adományok a szerint osztályozandók, hogy *cseréértékükké válhatnak-e vagy sem*.

Vannak ugyanis számos, a productionál nagy szolgálatokat tevő t. erők, a melyek azonban azért, mivel *kimeríthetlen* bőségben léteznek, csereértékkel nem bírnak (napvilágosság, levegő, folyóvíz, őserdőbeli fa), és *ingyenesek*, mert mindenkinek *szabad* rendelkezésére állanak. — Azon adományok ellenben, melyek a szükségletnek megfelelő mennyiségben nem állanak rendelkezésre, s egyéni tulajdonba is vétetvén csereértéküekké válnak, többé nem ingyenesek; s mint ilyenek közvetlen jelentőséggel bírnak a közgazdaságban. A minek folytán tévednek azok, a kik a természet által előhozott használhatóságokat minden körülmény közt s kivétel nélkül *ingyeneseknek* nyilvánítják, erre nagyobb horderejű tudományi következtetéseket építenek.¹⁾ — Ez utóbbi jószágok sorában csak némileg is művelt népeknél legkiválóbb helyet foglal el a *föld* (telek), a mely köz- vagy egyéni tulajdonban, majd mint a természet működésének állóhelye, majd mint érczek és ásványok leltere szerepel; minden productionának anyagi talapzatát képezi, és azon gazdaságilag jelentékeny tulajdonsággal bír, hogy *se nem szaporítható se nem fogyasztható*.

A föld és telek tekintetében még szem előtt tartandó: 1-ör. Hogy telek és telek között nagy különbség van termékenység, fekvés, helyi körülmények, stb. szerint. 2-or. Oly telek-birtokosok, kik földjükben természetes előnyök birtokában vannak, oly kedvezményes helyzetnek örvendenek, a melyből sok haszon háramlik rájuk. 3-or. A telkek képessége természet-erők hasznos működtetését illetőleg nem növekszik egyenes arányban a telekre fordított munka- és tőke mennyiségével; egyedüli kivételével azon esetnek, midőn a művelési technika tökélyesbítettik, mely által néha a földtermékenység nagyobb mérvben fokoztatik, mint a mennyit a föld javítására fordított költség kitesz.²⁾

A természet-adományok végül a szerint is különböznek: vajjon közvetlen *élvezetre* (elhasználására), avagy a productionál való használatra alkalmaztathatnak-e; — amazok közé a természeti *fogyasztási tárgyak* s tápszerű szolgáló jószágok (péld. vad, gyümölcs, tápnövények stb.), emezekhez a *termelési eszközök* (például vasérczek, vízpályák stb.) tartozván.³⁾

¹⁾ L. alább a földjárdéki elméletet.

²⁾ Ezt a tantételt az angol nemzetgazda *Senior*, a ki benne a tudomány egyik fő-axiómáját látja, a földművelésre és állattenyésztésre alkalmazva, imígy formulázza: «*Feltétvén*, hogy az üzletnőd nem javítottik: a nagyobb mérvű munka- és tőkeberuházás: adott telken, viszonyítva a beruházások értékéhez, mind csekélyebb hozadékot ad». (Igy például ha egy holdon még annyi magot vetünk is el, s még oly sok trágyát és munkát alkalmazunk is, egy egész ország számára elég gabonát nem fogunk előállíthatni; vagy egy sertés, ha még oly gonddal stb. hizlaltatik is, bizonyos mértéken túl nőni és hízni sohasem fog.)

³⁾ A tulajdonba nem vehető természettudományok sajátos és át nem szállítható összefüggésüknél fogva egy egész országgal: ez utóbbinak *nemzetvagyon*a lényeges alkotórészét képezik. (Lásd ROSCHER Grundlagen 31. §.)

44. §.

B) Az emberi munka.

Tág értelemben minden emberi erő kifejtés bizonyos eredmény előhozására «munkának» neveztetik.¹⁾ Közgazdasági szempontból azonban «munka alatt *személyi erőknél* (legyenek ezek akár fizikaiak, akár szellem-erkölcsiek) gazdasági javak s értékek előhozására való alkalmazását értjük.»²⁾ Rendszerint kétféle munka szokott megkülönböztetni, *anyag*i vagy *közönséges*, melynél pusztán testi erő kifejtéséről van szó, és *felsőbb* (művészi, mesterséges), mely szellem-erkölcsi képességeket feltételez, s előkészületet, gyakorlatot igényel. A munka továbbá vagy *dologi*, hogyha hasznát bizonyos dolgok vagy tárgyakon nyilatkoznak; vagy *személyi-szolgálati*, mely közvetlenül valami *személyi* hasznot eredményez (péld. sikeres tanítás vagy orvosi műtét, stb.) — Emberi munka az, a mely által a tárgyak és jóságok hatalmunkba vétetnek, emberi szükségleteinek megfelelően alakíttatnak, minősítettnek; forgalomba hozatnak és gondoztatnak; a vállalatok berendeztetnek és vezetettnek, úgy hogy joggal nevezhető a legfőbb s igazán *activ* termelési tényezőnek, a gazdaság valódi mozgató rugójának.³⁻⁵⁾ Munka által hajtja az ember a természet nyers hatalmait a maga szolgálataiba; munka által helyezkedik az életet kellemessé tevő természet-adományok, élvezetek és kincsek birtokába; munkája által válik az ember függetlenné s önnön sorsa urává; — s innen van, hogy bármily nehezebb essék is gyakran annak végzése, részint szükségből, részint a jövőtől tartásnál fogva, részint valódi foglalkozási ösztönből alóla magát nem vonja ki, s előtte mint lételemnek egyik alaptörvénye előtt meghajol.⁶⁾

De nemcsak mint *teher* vagy ép *kin*, hanem igazi erkölcsi *élet-hivatásnak* is tekintendő a munka; tekintendő annyiban, hogy fáradság és erőfeszítés közben fejlődnek ki legteljesebben képességeink; az élet legnagyobb javai (mond egy nagy állambölcselő) csak az ember legnagyobb munkája által szerezhetők meg és biztosíthatók;⁷⁾ munka és nagy erő kifejtés alapja a népek anyagi ügy mint műveltségi és politikai súlyának; munkára való utaltságában tanulja meg az ember a benne lakozó hajlamot tétlenségre, ledérségre és passív élvezésre legyőzni s egyidejűleg *öntökélyesbitésének* feladatait felismerni és czélba venni. Egyébiránt a polgárosulás haladtával a munka nyomasztó volta enyészik, jelesen azért, mivel az ember szabad önérvényesülése szélesb mérvben lehetséges lesz, s a természet-erők az ember czéljaira mind jobban hasznosíthatatnak.

A munkának szükségleteink folytonos sokasodása és fokozódása, meg a szükséglet és a kielégítés közti változás folytán: mindig újra ismétlődőnek, tervszerűnek, s mind hatékonyabbnak

kell lennie; s ezen nyugszik jórészben az egész termelési processus úgy technikai mint kulturai tekintetben való haladása is.

¹⁾ Ld. AD. SMITH: I. 1—3. fejr. ROSCHER: I. 38—41. és 56—66. §§. SCHÄFFLE: System I. 142. sk. II. 182. sk. U. A. Bau und Leben III. 246. sk. I. FAWCETT: Pol. Econ. V. sk. fejez. ST. MILL: I. 1. és 8. fejr. RIEHL: Deutsche Arbeit (1862). WEINHOLD: Geschichte der Arbeit (1869).

²⁾ WAGNER szerint munka «áldozat vagy kényelmetlenséggel járó személyi erőfeszítés»; míg STEIN szerint: «az ismétlődő tett, mely az anyagból készítményt csinál.»

³⁾ Erről szellemesen RIEHL: id. m. 42. sk. 85. 289—330. l.

⁴⁾ Hogy a munka egyedüli forrása és mértéke-e az értéknek (mint Smith és Ricardo, — s eltorzítva napjainkban Marx és a socialdemokraták tanítják) arról már fentebb a természet-tényezőről szóló §-ban tétetett említés, és alább még fordul elő szó.

⁵⁾ A munka lehet még szabad (kényszer nélküli, és a személyi szabadság alapján érvényesülő) vagy rabszolgai.

⁶⁾ De nem szabad kinná és gyötrelommé válnia, mely utóvégre magát a munkaerőt rongja le.

⁷⁾ «Dii omnia laboribus vendunt» mondák már a rómaiak is, míg gróf SZÉCHENYI-nk (Hitel 102. l.) a kiművelt munkaerőben látja rejleni a nemzetek igazi hatalmát.

45. §.

A munka hatályossága.

Minden munka erőfeszítéssel, kényelem-feláldozással jár, és azért az emberek főtörekvése az, hogy minél csekélyebb erőfeszítéssel minél nagyobb eredmény érassék el. — Azon föltételek, melyek a munka hatályosságát elhatározzák, a következők:

1-ször. *A munkaöszton*, mely a nemzetben és annak egyes tagjaiban létezik. Ez pedig függ a természetes élet-erélyen kívül, az emberek *szükségleteinek mérvétől*, valamint a nagyobb vagy kisebb biztosságtól az iránt, hogy munka által a szükséges létszereket megszerezhetni, s a munkás az ő fáradságának gyümölcseit akadálytalanul fogja élvezhetni. Csekély lesz tehát a munkaöszton ott, hol az emberek jóllét utáni vágya és kényelmi hajlamai fejletlenek (ignoti nulla cupido); a hol a személy- és tulajdonbiztonság még nem eléggé szilárd; a társadalom tagjai öröki és képességeik szabad értékesítésében akadályoztvák vagy ép önkényuralom alatt állnak 2-szor. *A munkaerő*. Ez a nép physikai tulajdonaitól meg szellem-erkölcsi fejlettségétől, másfelől a munkaöszton és munkaszeretet azon fokától függ, mely egyik vagy másik népnél (illetőleg egyénnél) tapasztalható. A mi különösen a physikai munkaerőt és munkaképességet illeti, ez kiválókép a munkás-osztály *nem- és korviszonyai*, egészségi állapota-, táplálkozása s életmódjától függ; s épp azért különböző országokban különböző is. Még fontosb pedig a *szellem-erkölcsi* tulajdonokon alapuló munkaerő, mert ez utóbbi hoz rendet, összefüggést, számítást és izlést a productióba; forrása a siker

biztosítékát képező *ügyességnek, leleményességnek, stb.* — *A cultura haladtával a munkaerő is rendszeren növekszik*; mert egyfelől a föl-
tettek az érintett tényezőkre nézve mindig kedvezőbbekké válnak;
másfelől azon akadályok, melyek a munkaerő és munkaöszton kifej-
lését alsóbb műveltségi fokon nehezítik, későbbben jobbra elenyész-
nek. — 3-szor. *A munka tiszteletbentartása.* E tekintetben az ó-kor,
sőt még a középkor és az újabb századok is félszeg nézetnek hódol-
tak; ¹⁾ napjainkban azonban már semmiféle (fizetett és ipari) munka
sem tekintetik becstelennek, s megvetés csak azon foglalkozást
illeti, a mely mások szándékos károsításával jár. — 4-er. *Kedvező né-
pességi számviszonyok* is fontos emeltyüje a munka sikerességének.
Mennél nagyobb ugyanis az országnak (productiv vagyoneszközeihez
mért) népessége, annál nagyobb az ügyes kezek és a leleményes
elmék száma; élénkebb az üzlet és a forgalom; úgy hogy a népes-
ség valódi alaptőke, melynek veszélyeztetése (p. o. háborukban)
vagy gyöngítése járványok s elemi csapások által, vagy zaklatása
politikai vagy vallási türelmetlenségből: a *nemzeti munkaerő* leg-
könnyelműbb fecsérlésének tekintendő. 5-ször. Végre kiváló jelentő-
séggel bír a munka hatályára és eredményességére nézve a *munka-
megosztás*; az ipar- és versenyszabadság; az associatio vagy társias
üzletmód; meg a technikailag tökélyesbitett munkaeszközök (a gé-
pek) alkalmazása; magától értetődővén, hogy czélszerű állami jog-
intézmények, személy- és vagyonszármazást s szabadságot biztosító
törvények stb. is hathatós emeltyüjeül szolgálndnak az itt jelzett
érdekeknek.

¹⁾ Azt tartván «pigrum et iners videtur sudore acquirere quod possis
sanguine parare» — továbbá azt, hogy haszonkeresés, üzlet, ipar stb. nem
szabad emberhez illő. — Magasb műveltségi fokon a munka méltósága mind-
jobban elismerésre jut; sőt, hogy a kereszténység elterjedése is sokat tett
ez irányban, a mennyiben az embernek és munkájának becsét hirdeté s
hitágazataiba fölvette, nem kell külön említeni.

46. §.

A munka-megosztás különösen.

A javak előhozására czélzó *munka* rendszerint nem egészen
egyforma és egyszerű hanem különböző foglalkozási mozzanatok-
ban nyilvánkozik, mivel az anyag és annak alakítási formái, a mű-
ködő erők, meg a termelésnél szemmel tartandó elemek, és nehézsé-
gek igen különbözők. Innen ered a *munkamegosztás* és *egyesítés*
illetve a helyes *munkatagozat* szükségessége. ¹⁾

Munkamegosztásnál minden egyes munkás a termelvény csak
egy bizonyos részének készítésével foglalkozik, vagy (nagyobb üzlet-
ágot véve) csak egy szakára a productionnak fordítja tevékenységét.
Ez a szoros ért. vett munka-megosztás. De lehet e mellett szólni

még: 1-ör. Oly munkamegosztásról, mely hivatás-szakok szerinti. 2-or. Nemzeti és nemzetköziről; amaz az egy és ugyanazon ország határain belül üzött foglalkozásnemekben jelentkezvén, eza a nemzetek egymás kiegészítésére utalt forgalmi viszonyaiból folyván.²⁾

A munka-megosztásnak igen jelentékeny előnyei vannak; így nevezetesen: a) A munka-megosztás az erők és tehetségek leghatékonyabb alkalmazását tévén lehetővé, nemcsak minden termelési műfolyam legeredményesb berendezésére, hanem a javak legváltozatosabb nemeinek, legnagyobb mennyiség- és legjobb minőségben való előállítására is vezet.³⁾ b) A m.-megosztás fejti ki a munkásokban az ügyesség legnagyobb fokát, a mennyiben az egy és ugyanazon tárggyal való folytonos foglalkozás s egy pontra irányzott tanulmány és gyakorlat, mind a szellemi mind a physikai tehetségeket tökélyre emeli.⁴⁾ c) A munka-megosztás felfödözéseknek és javításoknak is forrása, és így a technikai haladásnak is hathatós emeltyüjeül tekinthető. d) Sok idő, anyag, erő és költség kiméltetik meg általa, tehát segélyével *olsóbbá is lesz a productió*; mert az egyik foglalkozástól a másikhoz való átmenettel járó felbeszakítások mellöz-tethetnek. e) Munkamegosztás mellett *gyorsabban lehet termelni*, minden munkaerő s képesség teljesen értékesíthető, sőt különben nem is használható erők is alkalmaztathatnak (p. o. bénák, öregek, gyermekek). f) De nemcsak a munkaerő, hanem a természeti- és a tőkeerők is csak m. m. alapján használhatók ki teljesen; valamint bizonyos az is, hogy a termelvények ily módon *egyformábbak* lesznek, a mi a forgalom élénksége tekintetéből szintén fontos. g) A m. m. fokozza a munkaösztönt, mert az *áru-piaczot* kiszélesíti. h) Az úgynevezett *nemzetközi* munkamegosztás az egyedüli út és mód arra, hogy valamely nemzet magának más országok termékeit megszerezhesse; maga az állam határain belül pedig a m. m. egyike a társadalom legszilárdabb kötelékeinek, a mennyiben az egyik munkást vagy termelőt a másikhoz csatolja, s minden *egy* a munkamegosztás mellett ép azáltal biztosítja magát legjobban, hogy embertársai szükségzeit tartja szem előtt, s így *egy* jószágnak saját szükségletén túlmenő mennyiségben való előállítására adja magát. i) A kulturai térre átvitt m. m. mellett válik végre lehetségessé, hogy a *fensőbb szellemi* és társadalmi *foglalkozások* (törvényhozás és kormányzás, tudomány és bíráskodás, művészet és irodalomművelés) sikerrel üzethessenek, a mennyiben az alsóbb rendű erők az anyagi munkákra szorítkoznán,⁵⁾ a felsőbbek kizárólag ama fensőbb természetű javak productiójára szentelhetik magukat.

²⁾ SMITH: Wealth of Nations I. 1 sk. fejj. SCHÖNBERG: Handb. I. 203. sk. I. BABBAGE: Economy of Machinery (1836). MANGOLDT: V.-Lehre. 231—265. I. J. GARNIER: Traité 70. és 274—296. §§. GERLÓCZY: Értekezése a M. Megosztásról. (1870.)

³⁾ A m. m. elvét már XENOPHON és PLATO, meg ARISTOTELES, ujabban PETTY, BECCARIA, FERGUSON is ismerték és tanították, első tudományos elem-

zése azonban SMITH ÁDÁM által hires munkájának bevezető szakaszaiban adatott.

³⁾ A m. m. a legnagyobb munka-erőt a legkisebb munka-részre fordítva, hozza elő csodálatos eredményeit.

⁴⁾ Egy tügyárban (például) 10 munkás naponként 48,000 tüt bir előállítani, holott ha mindegyik egy egész tüt csinálna, 3000 darabot se készíthetnének. Nyolcz lüttichi téglavető naponta 60,000 téglát csinál. Harmincz párisi kártyafestő 16,000 lapot; szóval a productivitas majdnem mesés dimenziókban jelenkezik a m. m. alapján.

⁵⁾ Hová jutott volna az emberiség, ha egy Humboldt és Liebig, egy Thaer és St. Mill, egy Canning és Peel, egy Széchenyi és Deák stb. anyagi munkára lett volna kényszerítve?

47. §.

Folytatás.

A munkamegosztásnak imént jelzett számos előnye mellett, *áryoldalai* is vannak, ugyanis: a) Nem ritkán félszeg *egyoldalúsággal* szokott kapcsolatban jelentkezni; a mindig azonegy munkával foglalkozó egészen eltompul, annyira, hogy más foglalkozásokra alkalmatlanná lesz; minek főleg termelési krízisek idejében lehet súlyos következése, hol a munkások más foglalkozásra áttérni kényszerülnek. b) A m. m. szerfelett *függőkke teszi* a munkásokat egymástól, a mennyiben az egyik munkarészben vagy munkaágban való fennakadás egyidejűleg a többiekben is zavart vagy kényszer-szünetet idéz elő. c) A m. m. által az emberek közt az *egyenlőtlenség* is előmozdittatik, a mennyiben az erősnek, a gazdagnak és az értelmesobbnak: a gyöngé és szegényebb felett rendkívüli túlsúlyt szerez. — Megannyi hiányok, melyek a munkaerők igenis *egyoldalú kiképzésének* káros voltát mutatják, s szükségessé tesznek oly intézkedéseket, melyek e bajok enyhítésére szolgálhatnak, p. o. a nép-növelés és oktatási rendszer javítása, az önérzetet fokozó szabadabb politikai alkotmány, az egyesülés- és társulási jog kiterjesztése, segélyintézetek alapítása, stb.¹⁾

De nem is terjeszthető ki a munkamegosztás bizonyos *határok* túl, melyeket maga a gazdasági dolgok természete szab elébe. Így, nem teljesen alkalmazható ott, a hol az illető munkarész egyszerű műveletek egész sorára fel nem osztható s egymásmellett szakadatlanul nem végezhető; a hol az egyszerű munkarészek hely-és időre nézve folytonosan nincsenek meg; s hol a munkaerő kizárólag és szakadatlanul nem foglalkodtathatik. — A m. m. által, továbbá, közvetlenül csak a *munka-tényező* fokoztatik legnagyobb hatályosságra, s így *azon* munkanemekben, melyekben nem a munka a túlnyomó productiv-tényező (pl. a mezei ipar, melyben az időjárás, valamint az egymásmellett járó foglalkozások természete gyakori szüneteket hoz elő), annyira soha sem vihethő. Kiváló tere lesz ellenben a m. m.-nak a nagy-ipar, a gyári productió. — További akadály a m. m. kiterjesztésének az általa föltételezett *nagyobb*

ertelmiség és *tökebőség* korlátolt mérvében, főleg pedig a *piac* korlátoltságában rejlik; a mennyiben ugyanis a tömeges előállításra vezető munkamegosztás a termelvények szakadatlan kicserélését föltételezi; tehát csak ott alkalmazható egész hatálylyal, a hol nagy- és biztos árúkeletre számíthatni, a közlekedési és szállítási eszközök tökélyetesek, a népesség fogyasztási és fizetőképessége pedig nagy.²⁻³⁾

A munkamegosztásnak szükséges folyamánya, illetőleg természet szerű kiegészítése a *munkaegyesítés*, vagyis a több különmemű munkaszakoknak és munkamozzanatoknak egybefoglalása és természet szerű összesítése. Munkamegosztás és munkaegyesítés e szerint nem egyéb, mint két különböző oldala *egy és ugyanazon* technikai műfolyamnak, az ipari munkáénak, a melyben jelesül az egyes munkarészek csak egy egésznek előállítására czélzó momentumok, s az egész csak akkor lesz megfelelő, ha minden egyes a maga foglalkozási részében folytonosan az *egész készítményt* tartja szem előtt.

¹⁾ Szükséges lesz továbbá gondoskodni arról, hogy egészségveszélyeztető foglalkozások lehetőleg kevesbittessenek; kebelzetek, munkásszövetkezetek keletkezése előmozdíttassék; az életbiztosítási ügy elterjedjen; végre kívánatos lesz az is, hogy minden munkás lehetőleg egy egész foglalkozás-nemet tanuljon meg.

²⁾ Egy pusztán gyászkelemékkel kereskedő faluhelyen boltot nem tarthat; ékszerárús szegény mezei lakosok közt fenn nem állhat stb.

³⁾ A munkamegosztás *ellenesei* főleg a középkorias irányú nemzetgazdasági írók és állambölcselek.

48. §.

C) A töke.

A természetnek és emberi munkának javak előállításánál csak ott lehet sikere, a hol bizonyos eszközök és segédszerek, készletek és készülékek, szóval *tőke* áll a termelésnél rendelkezésre. ¹⁾ Értetik pedig «tőke alatt minden *termelvény*, a mely vagy *productióra* (illetőleg szerzésre), vagy tartós direct élvezetet nyújtó *használásra* van szánva.»²⁾ — Tökének lesznek e szerint nevezendők a következő gazdasági javak és vagyonelemek: 1-ör. *Épületek*, melyek a termelésnél közvetlenül működő embereknek lakhelyül szolgálnak. 2-ör. *Mesterséges utak* és *közlekedési eszközök*. 3-ör. *Termelési anyagok*, melyek a productionál feldolgoztatnak. 4-er. *Pénz*, mint általános fizetési és forgási eszköz, értékmérő, s vagyoneelőállítás- és megosztás közege. 5-ör. *Életszerek*, melyekből a termelők a productió folyamában eltartatnak. 6-ör. *Arukészletek*, melyek raktárakban, boltokban, üzletcelokból felhalmozvák. 7-er. *Munkaszerek*, készülékek, és gépek. 8-ör. *Haszon- és munkáállatok*. 9-er. *Földjavítások* (melióratiók), névszerint lecsapolási és földöntözési munkák, töltések és védgátak, ültetvények és kerítések, trágyaszerek. 10-er. *Szellemi és művészeti munkaeszközök* (pl. a tudós könyvtára, az orvos műtőszerei, a művészek készülékei,

mintái). 11-er. Közvetlen élvezetet nyújtó értéktárgyak.³⁾ (Ékszer-ek, könyvtárak, kéjlakok, művészeti gyűjtemények).⁴⁾ — Vagy *összefoglalva* mindezeket: a tőke részint jövedelemszerzési forrás, részint munka- és értékforgási eszköz, részint termelési anyag, részint tartós élvezetet nyújtó jóság; productió eredményét képező *érték-készlet*, s a gazdaság tulajdonképeni *anyaga*.

Közelebről vizsgálva: 1-ör. A tőkejavak vagy *szerzési* vagy *használási* tőkék; s különböznek egyfelől a *szabad* javaktól (melyek mindenkinek rendelkezésére állnak), és az egyszeri fogyasztásra közvetlenül rendelt élvezeti javaktól. 2-ör. Az, hogy valami jav tőke legyen-e, nem függ a javnak *természetétől*, hanem az emberek által neki adott *rendeltestétől*.⁵⁾ 3-ör. Valamely nemzetnek tulajdonában levő reális (nem fictitius) tőkejavak *összesége* annak *tőkevagyonát* képezi, melynek alkatelemei az államnál és az egyeseknél vannak. Külömbözik azonban a tőke közgazdasági és magángazdasági tekintetben, a mennyiben lehet valami utóbbi értelemben tőke, a mi az előbbi szerint nem az.⁶⁾ A tőke fogalma továbbá nem esik össze a gazdasági jav fogalmával: mert van sok gazdasági jav, mely tényleg nem szerepel mint tőke, s továbbá, mert tőke alatt anyagi (dologi) jav értetik, a miért is *testetlen tőkéről* szólni csak átvitt értelemben lehet; személyes *képességeket*, ismereteket, ügyességet, hitelt tőkének nevezni helytelenség; az *államot* magát tőkével azonosítani, az állam ethikai lényegének szem elől tévesztése; végre *követelés-jogoknak*,⁷⁾ *monopóloknak*, szabadalmaknak, szerzői jogositványok-és iparjogozatoknak a tőkék közé sorolása pedig annyiban nehezen indokolható, a mennyiben (bár az egyéni gazdaság szempontjából értékes javaknak tekintethetnek is, s bár a productióra és forgalomra szerkentőleg hathatnak) a *nemzeti tőkeösszeség reális alkatelemeit* (vagyonrészeket közgazdasági tekintetben) *nem képezik*; s ilyféle jogozatok teremtése által a társadalomnak sem dologi termelésközegei, sem tartós használási javai közvetlenül nem szaporíthatnak. 4-er. A *pénz* illetőleg, ez egyik kiváló neme a tőkejavaknak, habár nem is (úgy mint sokan tévesen állítják) az egyedüli vagy a legfőbb tőkejav. Tőke azonban (közgazdasági tekintetben) csak az önmagában is értékkel bíró ércpénz, ellenben a papírpénz és pénzpapír (mely lényegileg hitel- és tartozásjelző) csak a magángazda szempontjából.⁸⁾ 5-ör. A *földet* és *telket* illetőleg, ez mint eredetileg szabad jav és mint nem emberi productió eredménye, nem tőkejav (tőkejav a termelési karba helyezett telekben a befektetett értékek, meliorációk stb. *összesége*.⁹⁾ Tőkének nevezni a földet annyiban is helytelen, mert természete és jövedelmezősége a tőkétől egészen eltérő; a föld nem munkának, takarításnak gyümölcse; mint fix mennyiség nem szaporítható vagy fogyasztható; és a műveltségnek haladtával (ép ellenkezőleg az olcsóbbá váló tőkével) rendszerint drágább lesz.¹⁰⁻¹²⁾

¹⁾ Ld. ST. MILL: I. 4—6. fejelet. HERRMANN: St.-Unt. 221. sk. SCHÄFFLE: System I. 10., 135., 209., 264., 278. sk. MENIER: Le Capital (1877). OPPENHEIM: Die Natur des Kapitals (1868). WAGNER: Lehrb. I. 38. sk., 593. sk. és socialistikus szempontból MARX: Das Kapital (1868. és 1870) végre BÖHM-BAWERK: Kapital und Kapitalzins (1884) I. sk. I. és SCHÖNBREG: Handbuch I. 206 sk. lp.

²⁾ Illetőleg *felvetetik*. — Más definitiók közül az ismertebbek a következők: HERMANNÉ: «Minden olyan jav, mely tartós használmány (Nutzung) alapját képezi». SCHÄFFLE: «Szerzési vagyon, mint alapja üzletszerű jövedelemnek». WAGNERÉ: «Gazd. javak készlete, melyek új gazd. javak szerzésének eszközeül szolgálnak». ROSSIÉ: «Azon része a termelt vagyonnak, mely reproductióra van rendeltetve». KNIESÉ: «A gazd. meglévő oly termelési és fogyaszt. jav-összeség, mely a jövődöbeli szükséglet kielégítésére alkalmazható». BATBIEÉ: «Minden érték, mely új productióra fordítható». Végre MARXÉ, a ki a csereértéket bizonyos munkaidő megaludt mérvének (festgeronnenes Maass bestimmter Arbeitszeit), s a tőkét csak a pénzgazdasági forgalomban működő termelési kategóriának mondja. Ld. még az 51. §-nak 1. jegyzetét.

³⁾ Ez utóbbi pontot sok szakiró mellőzi, de helytelenül, ha már a fogalomhatározat úgy állítatik fel mint mi is itt tettük.

⁴⁾ STEIN szerint van jószág-tőke (sachliche Kapitale), személyi töké (kifejtett képességek), és értéktőke, azaz pénz.

⁵⁾ Tehát a mire- és a miként-használás dönt a felett: tőkének nevezendő-e valamely jav, avagy nem. L. még HELD: Gr. 34. l.

⁶⁾ L. HELD: egyenes distinctióját ez alapon tőkejavak és magántőkék között id. m. 33—36. l. s még határozottabban WAGNER, a ki azt mondja, hogy különbség teendő közgazdasági és magángazd. ért. vett töké között, amaz a valódi productiónális eszközök és készlet, emez az egyszerű privát tőkebirtok képezvén; míg amaz minden gazdaságban *okvetlenül* szükséges, emez (mint tulajdonjogi intézmény és birtokforma) csak oly országokban állván fenn, a hol a magántulajdonjog rendszere el van ismervé. Ennek nyomán egyszer a töké mint tisztán *gazdasági kategória* lenne tekintendő, s ekkor termelési eszköz (vagy készlet); azután tekinthető mint tőkebirtok *hisztoriai-jogi* értelemben, bizonyos személy tulajdonában arra a végre, hogy vele *jövedelmet* szerezzen. — KLEINWÄCHTER szerint: a «tőke magángazdasági szempontból: *szerzési*, közgazdaságiból pedig: *termelési* eszköz». Azon kérdés «tőke-e a járadékosnak (Rentier) értékpapirokban fekvő vagyona», azt felelhetni, hogy a közéletben sokan ezt szokták tőkének nevezni; az illető egyénre (magángazd. szemlélve) csakugyan töké is, mert jövedelemszerzési eszköz; de közgazdaságilag (miután az illető értékpapirok megannyi adóslevelek) nem lesz tőkének nevezhető.

⁷⁾ Miután jelesül a termelési eszközök az adósnak kezében már felszámítottak, mint a nemzeti ösztőke alkatrészei, továbbá miután az adós az adósságának megfelelő értékösszeget már elfogyasztotta.

⁸⁾ Hacsak talán azt nem hangsúlyozzuk, hogy oly nemzetnél, a mely papírpénzforgása által sok nemes-fémet külföldön való nyereséges elhelyezésre megkímélhet: e papírpénz közgazdaságilag is tőke-functiót teljesítőnek tekinthetik.

⁹⁾ WAGNER azt mondja «a mennyiben emberi munka által gazd. javvá lettek a telkek: tőkék».

¹⁰⁾ Tőkének akkor kellene neveznünk a telket, ha a tőke-fogalom meghatározásában e szót «termelvény» nem vennők fel.

¹¹⁾ *Emberek* is szerepelhetnek tőkeként ott, hol a rabszolgai institúció fennáll.

¹²⁾ A *következtetések* az itt jelzett fogalmakból, s ezek alkalmazása a részletekben: alább az egyes §§-okban.

49. §.

A tőke nemei és osztályozása.

A tőkék, tekintve először is *rendeltetésüket*: vagy termelési (s szerzési), vagy használati tőkék. A *termelési* tőke eszköz küljavak előhozásánál (p. o. a gép az iparvállalatban, a segédanyag a technikai műfolyamban); a *használati* tőke pedig személyi javak előállításának alapja (pl. a tudós könyvtára, az orvos műeszközei stb.). Egy és ugyanazon jószág mint tőke különböző alkalmazásban termelési vagy használati tőke lehet, például kölcsön-könyvtár a birtokosára nézve termelési, az egész társadalomra nézve használati tőke; egy épület, mely productív embereknek lakásul szolgál, használati, mint iparvállalati helyiség ellenben termelési tőke. A használati tőke könnyen válhat termelésivé, ha t. i. eddigi rendeltetésétől elvonatván, küljavak előhozására fordítatik (például egy hátszó, melyet az eke elé fognak). A miért is némely író a *használati* tőkéket «nyugvó», a termelésieket pedig «munkálgató» tőkéknek hívja; sőt vannak, kik elvetvén e megkülönböztetést, csak a termelésre ható javakat nevezik tőkéknek, az általunk használati tőkéknek czimzett javakat pedig állandó *használati vagyonnak* vagy közvetlen élvezésre szánt készletnek nevezik.¹⁻²⁾ A termelési tőke akkor, ha a jószág használata ellenszolgáltatásért másnak átengedtetik p. o. kibérlés, kikölcsönzés útján, *kölcsöntőkének* nevezetük.³⁾

Tekintve másodszor; a tőkék *alkalmazásának módját*, a tőkék vagy *álló* vagy *forgó*. Álló tőke az, mely a termelésnél többször használható, s melynek mindenkor csak használmányi értéke (Nutzung) megy át az új termelvénybe; forgó az, melyet a tulajdonos rendszerint csak *egyszer használhat* a termelésnél, s mely egész értékével átmenvén az új productumba, mint tőke létezni megszűnik. Így például «álló» tőke a földművesnek igásbarma, a gyáros gépe, a tudós könyvtára; forgó ellenben: a földbe elvetett mag, a feldolgozott segédanyag, a munkásoknak kiszolgáltatót tápszerek.⁴⁾— Az álló tőke rendszeren a forgó tőke segítségével válik igazán gyümölcsözővé; magas fejlettségű országokban az *álló tőkék* mennyisége mindig nagyobb szokott lenni mint a *forgó tőkéké*. — Összege azon álló tőkéknek, melyek valamely üzletben összehatnak, *alaptőke* (Anlagecapital); az ugyanott alkalmazásban lévő forgó tőkéké pedig *üzleti tőke* (Betriebscapital). Így péld. a mezőgazdaságban vagy a gyártásban alkalmazott gépek, készülékek, építmények: alaptőke; munkabér, lakás és gyárhelyiségért fizetett haszonbér, szállítási kiadások: az üzleti tőkéhez tartoznak. — E két tőke-nemnek egymás közt helyes arányban kell lenni; tanácsosb inkább kevesebb, mint sok álló tőkét felhalmozni a vállalatban; mert ha fölöslegessé válik, nehezen változtatható át forgó tőkévé. Nem is érintve, hogy a forgó tőke könnyebben fordul vissza s könnyebben kezelhető; az álló tőke teljes kihasználása kevésbé biztosított, s a

kisebb álló tőke sokkal könnyebben egészíthető ki, mint kevesbíthető a nagy, ha az üzlet-tőke elégtelennek mutatkozik. Sokszor egész időszakok állanak be, a midőn *igen is sok álló tőkére* alapított iparvállalatok mintegy gombaszzerű szaporasággal keletkeznek (p. o. vaspályák, házépítők, csatornázók, stb.); a minek rendszerint *forgalmi fennakadások*, s gazdasági krízisek szoktak következései lenni.

Tekintettel végül a tőkét birtokló *alanyra*: a tőkek vagy *magántőkék*, melyek t. i. egyes polgárok, vagy társulatok, egyletek stb. birtokában vannak; vagy *nemzeti tőkék*, a hová a közutak és az állam-vaspályák, a posta- és a távírdaintézet, kikötők és fegyvertárak, erődívenyek és csatornák, stb. tartoznak. — Meg kell még különböztetnünk: *folyó tőkét*, mely készletek és főleg pénz alakjában léteznek; *beruházott tőkét*, melyek valami vállalatba fektetvék s ott mintegy megkötve léteznek; *tétlen tőkét*, melyek hasznávértlenül hevernek, pl. letéti pénztárban gyümölcstelenül heverő pénzsommák. — A tőkék végre még *ingók- és ingatlanokra* is oszthatók; amazok alatt értetvén, melyek egyik helyről a másikra átvihetők, emezek alatt azok, melyeket át nem helyezhetni, s ép azért a vállalkozót némileg a röghöz kötik.⁵⁻⁶⁾

¹⁾ E szerint a productív emberek ruházata, laképületei stb. nem tekinthetnének tőkének.

²⁾ A főkülömbőség termelési és használati tőke közt abban is áll, hogy emez nem üti magát helyre oly közvetlenül hozadékában, mint amaz. E mellett a term. tőkével viszonyban *nagy mennyiségű* használati tőke művelt népeknél mindig biztos jele nagy vagyonosságnak is. SCHÄFFLE helyesen jegyzi meg, hogy csak oly szaporítása az élv-szereknek káros, mely a munkaerőt s képességet nem teszi annyival productívabbá, mint a mennyivel az egyébként előállandott productívabb volna.

³⁾ A készpénzbeli tőkét *értéktőkének* is nevezik.

⁴⁾ Némelyek szerint forgó tőke az, mely egyszerre hagyja el a gazdaságot, és így a jövedelemben (érték alakjában) egyszerre vissza is kerül; álló tőke ellenben az, melynek értéke az egyes gazdaságban csak több üzlet-s forgási szakok folyamában kerül vissza.

⁵⁾ Az ingatlan tőkék a mezei gazdaságban, az ingók a kereskedésben és hitelüzletben játszván a főszerepet.

⁶⁾ Ld. még SCHÖNBERG: Handbuch I. 210 sk. l.

50. §.

A tőke szerepe és fontossága.

A tőke productív ereje annak tulajdonain alapszik; azon tulajdonokon, melyeknél fogva az az emberi munkát és a természetet minden irányban támogatva és segítve a termelési műfolyam nélkülözhetlen elemeül jelentkeznek. — Tőke az, a mi a munka sikerességét, a természet productivitását, az emberi értelmiség és ügyesség valódi értékesítését biztosítja. Tőke által (pl. gépekkel) pótolható igen sok munka, egyszerűsíthető a legtöbb üzleti eljárás,

mozdítható elő a forgalom és a közlekedés, fokozható az emberi szorgalom és erőfeszítés eredménye. — Tőke az, melylyel a vad nomád ép úgy mint a polgárosult cultur-ember lételetét biztosítja s kellemessé teheti, és a barbár civilisálódhatik. A tőkék segítségével javítjuk földjeinket, készítjük utainkat és közlekedési eszközeinket; tőkék képezik a nemzeti erőalap nagy részét; velök védjük magunkat és a hazai földet; általok hasznosítjuk és tőkélyesbitjük szellemi és erkölcsi hódítmányainkat. — A hol tőkék hiányzanak, ott nem lesz vállalkozási szellem és éber tevékenység; nincs élénk kereskedés és ipari virágzás; nem lehet hitel és productiv pénzforgás; hiányzik szóval minden, a mi a nemzetet erőssé, gazdaggá, nagy erőfeszítésekre alkalmassá teszi.

51. §.

A tőkék eredete, szaporodása, s elenyészése különösen.

A tőkék «*takarítás*» vagyis előállított javaknak az azonnali fogyasztástól elvonása által erednek. ¹⁾ Minthogy pedig takarításról csak akkor lehet szó, ha előbb munka által javak és értékek előhozattak, másfelől a termelési költségeken túl tiszta haszon maradt: valódi forrásául a tőkéknek az emberi munka, jelesül a sikeres és gyümölcsöző munka tekintendő. — Közelebbről szemlélve, a tőketakarítás abban áll, hogy egyesek vagy egész nemzetek évi munkájok és fáradozásaik tiszta *hozadékát* nem közvetlenül fogyasztják el s fordítják élvek szaporítására, hanem további productióra, vagy tartós használat alapjaként értékekben fentartják. Azt mondja azért egy szakember: «a tőkeképződés szellemi feltételei: a rendszeret, az előregondoskodás és önmegtartóztatás; maga a tőke pedig eredménye a multnak (azaz: a végzett munkának), mely a jövő tekintetéből (vagyis új termelésre) a jelen élvezettől elvonatik». ²⁾ — Az a ki *takarít*, a javnak elhasználását vagy élvezését későbbre hagyja; s teszi ezt vagy azon okból, hogy későbbi *szükség* ellen magát biztosítsa, s függetlenebb lételt érjen el; vagy azért, hogy későbbre szabadabb használhatást vagy nagyobb élvezetet szerezzen magának. Megjegyzendő azonban, hogy *egyesek* általi magántőke megszerzése korántsem azonos értelmű a tőkejavak összsommájának szaporodásával, a mennyiben bizonyos már létező tőkejav az egyik gazdaságból a másikba átmegy. A valódi tőkeszaporodás az, a hol *új* tőkejavak jönnek létre, a nélkül, hogy egyidejűleg régi tőkék megsemmisülnének.

A tőkeszaporodás *mérve* lényegileg azon értékalap nagyságától függ, a melyből a megtakarítás történhetik; továbbá a takarékosági erélytől és kitartástól, mely valamely országban létezik, tehát mindazon viszonyoktól is, melyek amaz érték-alap növekedése meg a takarítási hajlam ébresztésére befolyást gyakorolnak. Így például főfontosságu lesz mindenkor a tőkeelhelyezési vállalatok *nyereséges*

volta; a takarítást és tőkeelhelyezést könnyítő mindennemű intézetek; szilárd jog- és közbátorsági állapot; a vagyonnali szabad rendelkezhetőség; politikai szabadság, jó közlekedés, helyes ipar- és kereskedelmi *törvények*; főleg pedig értelmiség, munkaszeretet, és improductív kiadásoktól idegenkedő *nemzeti jellem*. — A népek alsó műveltségi fokán, hol a tőke becse kevésbé méltányoltatik, az előre-gondoskodás csekélyebb mérvű, s a viszonyok mostohasága általában nehezíti a takarítást: a tőkeszaporodás mérve csekély, ellenben magas culturánál nagy; míg hanyatló népeknél (vagy időnként előforduló természeti csapások, háborúk miatt) ismét megakad a szaporodás, a mennyiben pazar életmód, erkölctelenség és jogbátortalanság, meg sociális rázkódtatások a tőketörzset megtámadják és a takarítási ösztönt elfojtják.³⁻⁴⁾

A *tőkeszaporodás* az anyagi tárgyak és természet-adományok meghatározott mennyiségében bizonyos természetes korlátokkal bir ugyan (eltekintve az időnként amugyis előforduló elemi tőke-rombolások, értékpusztító háborúk, sorscsapások stbitől); oly időpont azonban, hol a (helyes és észszerű) takarítás szükségtelemmé vagy ép ázorossá válnék, nem létezik; mert mindig találkozunk új meg új élvezeti és termelési alkalmak; s szükségleteink körének kiterjedése, műveltségünk emelkedése, s a technika folytonos haladásai ez irányban a legszélesb alapu tőkeszaporodás által sem szárnyaltatnak túl.

A mi végül a tőkék *elenyészését* illeti, ezt egyfelől a takarításnak ellentéte a *pazarlás*, továbbá elemi csapások, s társadalmi rázkódtatások, végre helytelen tőkealkalmazás szokták okozni.

A nemzeti tőke legnagyobb része használás és *újjaszülemelés* (reproductió) folytán szakadatlan formaváltozásban létezik.⁵⁾ A (termelési) tőke valódi célja ugyanis a reproductív alkalmazás, az elhasználásbani ismét-előállítás. A nemzetgazda a tőkét szaporodottnak, fenmaradónak, vagy kevesbedettnek tekinti a szerint, a mint annak értéke szaporodott, változatlan volt, vagy pedig csökkent. (*Pretium succedit in locum rei, et res in locum pretii.*)⁶⁾ A tőkék ez alakváltozásának hiányos felfogása a gyakorlati életben sok balnézetet szül; így egyebek közt azt is, hogy a gazdag osztályok pazar életmódja az alsó néposztályok jólétének egyik föltétele.

¹⁾ Már ARISTOTELES is így tekintette a tőkét. L. HERMANN: 289. sk. ST. MILL: I. 5. fejelet. SCHÄFFLE: System 106—112. I. SMILE: A takarékoság cz. munka angolból 1876. Ellenben CAREY és tanítványa DÜHRING a tőke ezen keletkezési módját tagadják. WAGNER szerint vannak javak, melyeknek tőketulajdonosága *inhaerens*, a mennyiben már kezdettől fogva oly egyenes célzattal *termeltettek*, hogy tőkeként alkalmaztassanak (gépek, bizonyos átalakítási anyagok, munkaszerek stb.), és oly javak, melyeknek tőketulajdonoságuk csak *később*, külön *dispositio* alapján áll elő, a mennyiben az elfogyasztástól elvonva, reproductív módon új javak előállítására alkalmaztatnak; úgy hogy takarítás utjání tőkeképződésről tulajdonkép csak az *utóbbi* esetben szólhatni. A tőkék és nemtőkék közti különbség (W. szerint) nem abban rejlik, hogy az első takarítás által támadnak, hanem a *jövendőbeni alkalmazás*

módjában s az ez utóbbinak továbbhatásaiban. A tőkének ilykép *reproductiv*, a nem-tőkének tisztán *consumtiv* használásáról szólhatni.

²⁾ A *takarítás* egyike azon tulajdonságoknak, melyek az embert minden egyéb teremtményektől megkülönböztetik. STEIN pedig egyenesen a gazdasági élet fejlődésének alaptörvényét látja benne. Hogy azonban határtalan takarítás nem helyeselhető, arról alább.

³⁾ Van a tőkeképződésnek a takarításon kívül egy más forrása is; tudniillik ott, a hol *műveltségi* vagy *technikai haladás* alapján, a már létező tőkéek *értéke* vagy használhatósága növeltetik. (Igy például egy ház tőkeértéke nagyobbá válhatik, ha vaspálya-indóház építettik melléje; nagyobbszerű közgazdasági vagy közigazgatási reformok által forgalmi eszközök vagy ipari vállalatok jövedelmezősége fokoztathatik stb.)

⁴⁾ A *magán-* és a *nemzetgazdaság* szempontjából vett tőkeszaporodás közt annyiban különbség lehet, hogy amabban valami tőkeérték növekvése egy másik gazdaságban ugyanakkora hiányt vagy érték-csökkenést okoz, például börzejátéki nyereséggel, egyedárui jogosítvánnyal szerzett tőkéek. Ugyanez áll több nemzetgazdaságoknak egymásközi viszonyára nézve is.

⁵⁾ Nem a formájában, hanem az új és új formában működő *értékben* tartja fenn magát a tőke.

⁶⁾ Śr. MILL szerint: «a tőke ép úgy tartja fenn magát nemzedékről-nemzedékre, mint a népesség, t. i. nem egyéni önfentartás, hanem *ön-reproductió* által».

HARMADIK CZIKK.

A termelés alakzatai.

52. §.

A termelési tényezők összhatása és a productió határai.

Minden sikeres productió az eddig ismertetett három termelési tényezőnek összhatása-, technikailag véve: helyes egyesítése- és combinációjától föltételezett; igazán nagy eredmények csak ott érhetők el, a hol természet, munka, és tőke lehető legteljesebben érvényesül; és azon gazdasági, társadalmi és culturális tényezők, valamint azon köz- és állami intézmények, melyek azok egyesített hatását könnyítik vagy biztosítják, minél teljesebb mértékben megvannak.¹⁾

A productiv tényezők egymáshoz viszonya (illetőleg aránya) különböző foglalkozási ágakban különböző. Igy fontos szerepe van a *természetnek* a mezői gazdaságban mint az iparban vagy a kereskedésben; míg viszont a *munka* a kézműben és a gyártásban; a *tőke* pedig a forgalmi és hiteli üzletekben áll előtérben. — A termelési tényezők továbbá nem mindig s nem mindenütt állnak egyenlő mérvben rendelkezésre, e mérv jelesül országok, műveltségfokok, sőt helyi és időbeli viszonyok szerint is különböző; kétségtelen csak az levén, hogy mennél fejlettebb valamely nép, annál teljesebb mértékben szokott is mind a három factorral rendelkezni, s az ezek összhatását biztosító előfeltételek és intézmények birtokában lenni.²⁾

Ennek egyik folyamánya az, hogy a mindenha tényleg rendelkezésre álló termelési tényezők mérve határozó arra nézve, mely ágaira a productionnak utaltatik ez vagy amaz a nép, ország vagy vidék, vagy műveltségi fok; másfelől arra nézve is, *mily termelési mód* és eljárás követtessék egyik vagy másik esetben, s jelesül: vajjon a belterjes vagy a külterjes (intensiv vagy extensiv) gazdálkodási rendszer követtessék-e. Így nevezetesen a mezei iparban ott és addig, a hol és a meddig termékeny föld még bőviben van, de munkás kezek és tőkék hiányzanak, általában czélirányosb lesz a *külterjes* rendszer, mely leginkább a természeterekre támaszkodik; míg ott, a hol a munkás kezekben bőség van, a tőkekamat alacsony, gépek, munkaeszközök nagy mennyiségben léteznek, ellenben használható föld már ritka: a *belterjes üzletmód* a megfelelőbb, a mennyiben ez utóbbi túlnyomólag a munka- és a tőke-tényezőre van utalva.

A productió minden életrevaló népnél folytonos fejlődésben van, jelesül mind a népességnek, mind a tőkéknek, mind a jobban és eredményesebben értékesített földnek s természetereknak sokasbodása folytán. — Határtalannak azonban nem mondhatni, egyfelől, mivel a megkivántatott termelési tényezők (föld, munka, tőke) sem fokozhatók a végtelenig, s mindenkor csak bizonyos mennyiségben és arányban állanak rendelkezésre; ³⁾ másfelől mivel a forgalomnak és az árukeletnek is megvannak bizonyos természetszerű korlátai; s jelesül senkisésem vásárol termelvényeket szükségéin túl, vagy fizetési erejét meghaladó mértékben. Ott, hol a termelés és fogyasztás ezen szükséges *egyensúlya* megzavartatik, rendszerint válságok szoktak beállani, melyek gyakran az egész közgazdaságot sulyok rázkódtatásnak teszik ki.

¹⁾ L. ROSCHER: Grundl. I. 46—94. §. KIEHL: 24. sk., 32. sk. GARNIER: Tr. 6. sk. fej. s főleg SCHÖNBERG: Handbuch I. 220. sk. lp.

²⁾ E szempontból tekintve majdnem minden egyes nemzetgazdaság fejlődési története három nagy időszakra osztható, melynek elsejében: a *természet-factor* (erdő, víz, legelő, gyérnépesség, rabszolgaság); másodikában, melyet az újabb művelt népek a középkor későbbi századaiban éltek át, s melyben a városok, a polgári osztály, a czéhek stb. fejlődtek ki: a *munka-factor*; a harmadikban pedig, a mely jelesül a föld értékének folytonos emelkedésével, a gyár- és géptüzleti iparral, és nagy hitel- és pénzműveletekkel karöltve jár: a *tőke-factor* a túlnyomó. L. ROSCHER: Grundl. I. 47. §. és HILDEBRAND: National-Oek. 274. sk.

³⁾ A végtelen haladás akadályai a következőkben rejlenek: 1-ör. Hogy a *népességnek* egyszerű szaporodása nem elégséges, a szaporodásnak a *létesítő* közök beszerzési lehetőségével arányban állónak kell lennie. 2-ör. Hogy a *tőkéknek* szaporodása abban találja korlátját, hogy igen sok ember részint szokásból, részint könnyelműbb életvezetéstől igen keveset takarít. 3-ör. Hogy főleg a *föld*, jelesen a termékeny és használható föld csak korlátozott mennyiségben áll dispositióra; s tény az, hogy bizonyos határon túl minden újabb mezőgazd. beruházás viszonylag kevesebb hozadékot ad, s minden újabb productum-mennyiség csak nagyobb költséggel állíthatatik elő.

53. §.

A vállalatszerű termelés és ennek alakzatai.

Azon módja a termelésnek, a mely valami általánosabb szükséglet állandó kielégítésére irányzottan *szerezési* (nyereségi) célból üzetik: *vállalatnak* (Unternehmung, Entreprise) nevezetetik.¹⁾ — Vállalat *annyiféle* lehet, mint gazd. jellegű foglalkozási nemek léteznek, tehát mezőgazdasági és ipari, kereskedési és pénzületi stb., megjegyezvén, hogy «vállalatról» mindig csak szorosb értelemben gazdasági foglalkozásra vonatkozólag szólhatni; s másfelől, hogy minden vállalat a gazdálkodó alany bizonyos önállóságát valamint azt föltételezi, hogy az a kockázatot azaz a nemsikerüléssel járó *karveszélyt* magára veszi.

Minden vállalat több (vagy mind a három) termelési faktornak egyesítését, erőnek és munkának, eszközöknek és értelmiségnek *terszerű* kombinációját, eredményességére nézve pedig az általa kielégíteni célezott szükségletnek helyes fölismerését, s a termelési költségek és kiadások találó kiszámítását, meg az egész üzletnek műszakilag és gazdaságilag megfelelő *berendezését* föltételezi. — Minden (nagyobb terjedelmű) vállalat kicsinyben tükre és képmása a nemzeti termelési processusnak; egy nemzet annál magasb gazd. műveltségfokon állónak tekinthető, mennél inkább alakulvák benne a létező gazdaságok *vállalatokká*; s annál fejletlenebbnek, mennél nagyobb számmal léteznek közigazdasági életkörében egymástól elszigetelten, s közvetlen saját (vagy legalább főleg ilyenmű) fogyasztásra termelő gazdaságok.

A termelési tényezők helyes összhatásra vezetésének közege a *vállalat*, mely a tekintetben ezer meg ezer elszórtan működő egyéni gazdaságok szükségleteinek rendes ellátásáról gondoskodik.

Azon kérdést illetőleg: *minő üzletviteli formák léteznek* a gazdasági vállalatokban, s mily természete és eredménye van ama formáknak a társadalmi vagyonosság szempontjából, a következőkre utalhatni:

A vállalatok módja és alakzata mindenekelőtt különböző magának a foglalkozási ágának neme és természete szerint. Így a mezői gazdaságban *társas-üzlet* (Compagniegeschäft), úgy mint a kereskedés és pénzület terén, alig állhat fenn; sőt még a részvény-társulati üzletforma is csak nehezen alkalmazható. A mi ellenben a *bér-üzletmódot* illeti, mely a mezőgazdaságban oly széles terjedelemben honos, ennek a kézműipar vagy a kereskedés körében nyílik kevésbé tér. Egyáltalában pedig mindez irányokban előáll rendszeren a *nagyban* vagy *kicsinybeni* üzlet kérdése, mely határozó fontosságú arra nézve, mily alakot ölt a vállalat; minő alkalmazhatási tere van egyik vagy másik üzletviteli formának bizonyos foglalkozási ágban; melyek hatásai és siker-esélyei ama formáknak általában és meghatározott foglalkozásnemekben különösen.

A vállalat lehet vagy *egyéni*, vagy *társias*, vagy *részvényi*, vagy *állami* vállalat. — Az *egyéni* vállalat az, a hol egy physikai személy önállóan saját vezetése mellett és kockázatára visz valamely üzletet. Ezen vállalati alak legáltalánosabb, s mind takarékoság, mind óvatos és erélyes tőkedispozíció tekintetében, rendszerint a legbiztosabb nyereségi kilátásokkal bír. Van azonban bizonyos *határa*, melyen túl soha nem terjeszkedhetik; jelesen a *magánvagyon* és a *magánhitel* adott nagyságában, valamint azon körülményben is, hogy gyakran olyan természetű a vállalat, melyre a velejáró rendkívüli kárveszély miatt *egy* nem adhatja magát.

A *társas-üzleti* mód az, melynél több egyén gazdasági tőkéjét és erejét összesíti, a vezetést és kockázatot közösen veszi magára, a nyereség pedig a részvétel aránya szerint megosztatik. Ezen üzletforma leginkább a kereskedésben lévén helyén, az ez utóbbiról szóló szakaszban fog tárgyalatni. — Ugyanez áll a *részvény-vállalati* formára nézve is, mely abban áll, hogy nagyobb számú *részvényesek* meghatározott összegről szóló *részvényjegyek* alapján bizonyos vállalat alapítására szövetkeznek, az ügyvezetést és a felügyelést egy igazgatóra meg az igazgató- és ellenőrző-tanácsra bizzák, s az üzletből folyó nyereséget a részjegyek aránya szerint: *osztalék* (Dividende) alakjában magok közt elosztják. A részvénytársulati üzletforma napjainkban rendkívüli elterjedésnek örvend, s nem egy irányban hat élenkitőleg a közgazdaság fejlődésére. Vannak azonban számos fogyatkozásai is, melyek egyfelől a nagy-ipar és associációval járó bajokból erednek, másfelől a vállalkozók helytelen magatartásának (szédelgésnek) következhetséi.

Egy újabb s mindjobban tértnyerő vállalatforma az úgynevezett szövetkezeti (societár), a hol ellentétben a régi vállalati formához (a melyben az egyes vagy a társulat mint vállalkozó az üzletfő és munkaadó, s korlátlanul rendelkezik a vállalat vitelmódja felett, viseli a kockázatot és hűzza a nyereséget, a többiek pedig munkások és segédek): minden egyes tagja a szövetkezetnek (Genossenschaft) egyidejűleg üzletfő és munkaadó meg munkás és segéd is; s ez az úgynevezett *productiv-szövetkezet*; vagy pedig az üzletfő és munkaadó a vállalatvitelmódja felett *önjogulag* határoz ugyan, azonban a munkásokat tőkebetételök mérve szerint a *tiszta-nyereségben* bizonyos mérvben részesíti; mely az úgynevezett «*industriális részességi*», vagy «*nyerrészesülési*» forma. — A szövetkezeti vállalat-forma igen fokozza a tagoknak a siker körüli érdekelttségét, biztosítja az erők és eszközök gazdaságos alkalmazását, s lehetségessé teszi a vagyontalan tagok általi tőkeképzést; azonban csak lépésenként foglalhat tért azon nehézség folytán, a melyel a szükségelt tőkének a kezdetben való beszerzése, a vezető személyek helyes megválasztása, és a tartós egyetértés és a szilárd tekintély fenntartása találkozik. A *nyerrészesülési forma* az előbbeni formának mind előnyeit, mind hátrányait kisebb mértékben osztja, s annyiban mégis előbb lehetségese, hogy

az industriális demotia árnyoldalait az üzletvezetés szilárd autoritásának érintetlenül hagyásával enyhíti.

A mi végre az *állami vállalatokat* illeti, ezek *szabályként* nem helyesíthők, mert: *a)* Egyesek vagy társulatok ugyanazon eredményt rendszerint kisebb költséggel érik el. *b)* Mivel az üzlettartó állam igen könnyen azon vádra ad alkalmat, hogy nyereszkedni akar, vagy egyeseket versenyzése által elnyom. *c)* Mivel fizetett tisztviselők által kényszerülven a vállalatot vezetetni, ezekben az érdekltség ritkán van meg kellő mértékben a siker irányában. végre *d)* Mert az államnak más, magasabb rendű és fontosabb teendői vannak. mint gyárak és ipartelepek vezetése, kereskedés és üzlet stb. — Vannak azonban *egyes* sajátnemű vállalatok, a melyek czélszerűen vezetettek *államilag*; így például, ha az állam valami igen fontos iparágat, melyre egyesek vagy társulatok a nagy kockázat miatt vagy egyéb okból nem vállalkoznak, meghonosít (hajógyártás, fegyverkészítés, vaspályák építése); ott, a hol az államélet meg oly *fejletlen*, hogy a kormány rendes adók nyomán a közszükségeket fedezni képtelen (pl. bányászat, dominiáljak, némely regálék); nemkülömben ott, a hol az állam jelentékeny üzleti reformokra *példaadás* által akar hatni; hol az egyesek üzleténél csalárdság- és károsításoktól lehet tartani; vagy bizonyos egységes összpontosított fő-vezetés más-ként nem volna biztosítható; végre ott is, a hol a magánosok haszna a köz-érdekekkel ellentétbe jó (pl. államerdő stb.).²⁾

¹⁾ Ld. SCHÖNBERG: Handbuch I. 221. sk. lp.

²⁾ Az állami iparüzletről bővebben a «Pénzügytanban» van szó.

54. §.

A foglalkozási ágak álláshelye, és a külterjes meg belterjes gazdálkodási rendszer.

A nemzeti productió helyes tagozatának szempontjából kiváló jelentőségű mozzanat a különböző *foglalkozási ágak álláshelyének* meghatározása; másfelől a gazdálkodási üzletmód illetőleg *rendszernek* olyszerű megválasztása, mely a lehető legkisebb áldozattal a lehető legnagyobb gazd. *eredmény* elérését teszi lehetővé.¹⁾ Az elsőre való tekintetben oly kiváló érdekű ugynev. *Thünenféle hypothesis* szerint (az «elszigetelt államról»), mely egy nagyterjedelmű, kerekalakú, mindenütt egyforma termékenységű s periferiáin mindenütt vadontól körülvevett *rónát* vesz fel, közepében egyetlen nagy *várossal* mint forgalompiacczal, de folyami vagy vasuti közlekedéscsatornák teljes hiányzásával: a foglalkozásnemek álláshelyére nézve csak a várostól való távolsághoz egyenes arányban növekedő *szállítási költségek* lennének határozók; azaz annyiban kellene azoknak concentrikus gyűrűkben a várostól távolabb esniök, mennél alább szállanának az illető termelési ágak productumainak szállítási költsé-

ségei; és a termelésnélküli vadonságnak ott kellene kezdődnie, a hol már semmiféle termelvény se hozatnék elő a kilátással, hogy a piacon a viteli költségek az árban megtéríttetnek. — E hypothesis annyiban megegyez a valósággal, hogy mennél magasabbra szöknek a piaci árak nagy-városokban, annál messzebbre nyúlik ki ez utóbbiak gazdasági vonzereje, s annál közelebb a városhoz telepedhetnek meg a sűrű személy- és jószágforgalmat föltételező *iparágak*, meg a nagyobb belterjességu gazdálkodási rendszerek. De nem felel meg már a valóságnak annyiban, a mennyiben a szállítási költségen meg a piaci áron kívül a foglalkozási ágak álláshelyére és mikéntüzési módjára még sok *más* körülmény is gyakorol befolyást; nevezetesen egyenlőtlen fejlettsége a helyi szállításügynek, egyenlőtlen hasznosága és ára a munkának és tőkének; egyenlőtlen vidéki földtermékenység, égalj, növény- és állatvilág; sok közép és kisebb fogyasztáskörök (falvak, kisvárosok stb.) képződése; az üzleteknek technikai egymásrautaltsága; államintézkedések, adó- és vámügyi rendszabályok stb.; a melyek azt eszközlik, hogy a különböző foglalkozás-ágak üzleti *zónái* a Thünenféle hypothesisnek körgyűrűiből tényleg a legváltozatosb alakzatu geographiai vonalokká húzódnak szét. — Ezekre való tekintettel csak egyidejü gondos figyelembevételével minden ide vonatkozó momentumnak lesz lehetséges adott esetekben ez vagy amaz a foglalkozási ág legczélszerűbb álláshelyét meghatározni; és geographiai és physikai viszonyok, a népesség sűrű vagy gyér-volta, munkában és tőkébeni bőség vagy hiány, a hitelviszonyok és közlekedési eszközök kisebb vagy nagyobb fejlettségfoka lesznek mindenha azon tényezők, a melyek ez irányban is döntő nyomatékukak.²⁾

A gazdaságosság elvének megfelelően kell a vállalatok *belső üzletmódját* is megállapítani; helyesen egyesítve s a lehető legnagyobb hatályosságra fokozva munkát, tőkét és természetert; a változó forgalmi conjunkturáknak megfelelően változtatva és alakítva e három termelési faktor vegyületi viszonyát; és ügyelve mindig arra, hogy értelmiség, szakképzettség, számítás és előrelátás minél teljeseb mértékben érvényesülhessen.

A mi a *gazdálkodási rendszereket* illeti (mint fentebb már említve volt), kettő különböztethető meg, a *külterjes* és a *belterjes*. Ezek mindegyike a nemzetgazdaság más-más fejlődési szakának felel meg, s más-más jelleget kölcsönöz a productionának. Minden népnek gazdasága a külterjes rendszernek a miveltség magas polczát jelző belterjesre való fokozatos fejlődését illetőleg átmenetét mutatja; a minek *oka* a productiv föld s természetertő költségesb voltában, a sűrűsbödő népességben, meg az e miatt szükségessé váló bőségesb productióban, valamint abban rejlik, hogy a munka és tőke magas fejlődési viszonyokban nagyobb mennyiségben áll rendelkezésre. *Föltételét* a belterjes rendszer alkalmazhatásának pedig kedvező fekvés szemben a piacczal, alacsony szállítási díjak, állandóan magas jószág-árak,³⁾ olcsó tőke, és kifejlett hitel képezik. Megannyi körül-

mény annak beigazolására, hogy *sikerre* való kilátással csak ott lehet a külterjes rendszerről a belterjesre áttérni, a hol e föltételek megvannak; s hogy a kellő *óvatossági* tekinteteknek ez irányban való elhanyagolása esetileg súlyosan boszulhatja meg magát.

¹⁾ V. ö. THÜNEN: Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwft und Nat.-Oek. (1826. 2-ik k. 1842). ROSCHER: System II-ik köt. 40. sk. §§. és Ansichten der Volkswft (1878.) II. 1—101. l. SCHÄFFLE: System II. 274—299. l.

²⁾ Az itt mondottak alkalmazásáról a *mezei gazdaságra* és *iparra* a «Második Kötetben» lesz szó.

³⁾ Az *áraknak* határozó befolyását e tek. mutatja egyebek közt az: hogy minden üzlet belterjességének határa ott van, a hol annak költséges volta a piaci árt elérné, s semmi nyereség sem volna; továbbá az, hogy minél magasabba emelkedik a piaci ár, annál tovább lehet menni munká- és tőkealkalmazásban s viszont.

55. §.

A nagyban és kicsinybeni termelés.

A productió eredményessége szoros összefüggésben áll azzal is, vajjon nagyban avagy kicsinyben üzetik-e, széles terjedelmű, s sok tőkét, munkát és természetertő egyesítő-e valamely vállalat, avagy szűkebb körre szoritkozó, s a termelési tényezőket csak kisebb mérvben értékesítő-e?

Az üzletnek *nagyság* szerinti alakzata függ részint a termelési feladat technikai sajátságától, részint azon mérvtől, melyben sűrű népesség, könnyű közlekedés, nagy tőkevagyon és magasb szakbeli értelmiség rendelkezésre van. — Közelebbről szemlélve: a *nagybani productió* ott, a hol ennek technikai és gazdasági föltételei megvannak, a kicsinybeni productióval szemben: 1-ör. *Általában* előnyösb lesz mind termelőre, mind fogyasztóra nézve, azon okból, mert a termelési elemek- és tényezőknek nagy üzletben lehetségessé váló leggazdaságosb kihasználása, mind a piaci árakat, mind a termelési költségeket apasztja. 2-ör. De *különösen* előnyösb a bérmunkásokra nézve azért, mert a nagybani vállalat üzletfennakadásoknál nagyobb biztosságot nyújt, a közhatalom részéről hatályosabb ótalmat szerez, s jóval szélesb kört nyit ellátási, segélyzési és biztositási szövetkezetek létesítésére. 3-ör. A nagybani productió az erők és tényezők teljesb, tervszerűbb összemunkálását s nagyobb mérvű hasznosítását teszi lehetségessé; gépek s mesterséges munkaeszközök, a technika minden vívmányai, szélesbalapu hitel, s a piaci viszonyoknak biztösb áttekinthetése annak nagy előnyeül szolgálnak, s szemben a kis-iparral eredményesebb teszik.

A nagybani termelés gyakran (s főleg korunkban) *associatio-nális* (társulási) formában jelentkezik, érteve (itt) associatio alatt «*többeknek vállalati célra* (tehát közös nyereség- és vesztőség vitelre) *irányzott érdek- és erőszövetkezését*», melynek alapja rendszerint

azon körülmény, hogy az egyeseknek rendelkezésére lévő termelési erők a nagyobb üzleti feladatra elégtelenek; vagy az, hogy valamely vállalat oly nagy kockázattal jár, hogy azt egyesek elvállalni nem képesek vagy nem hajlandók. — Legismertebb alakja a gazd. associatióknak a fentebb már említett *productiv szövethozók* meg a *részvénytársulatok*; s előnye különösen az, hogy az erőket módfelett hatványozza; nagy közgazdasági célok megvalósítását lehetőségessé teszi; tőkét, munkát és értelmiséget a leghatékonyabb combinatióba s érdeksolidaritásba hozza; sőt ellensúlyozza a túlhajtott versenyszabadság visszas hatását is.¹⁾

Meg vannak egyébiránt az associatióknak s vele a nagy-termelésnek is *természetszerű határai*, sőt *árnyoldalai* is. Így jelesül az associatióban az egyéni érdek és önhaszon hatalmas rugója nem annyira hatékony és közvetlen; s ezt bizonyos ponton *túl* az igazgatóságnak sem ügyessége és erélye, sem érdekelttsége és eszélye pótolni nem elégséges. A társulás továbbá mindig némi közérzületet és az *egészhez* *vonzalmat* föltételez, de ép ennek ébersége és hatása annál csekélyebb, mennél tágasb a kör, melyre az associatió (illetőleg a vállalat) kiterjeszkedik. Tény e mellett az, hogy a társulás csak *már létező erőket* hatványozni, de *hiányzókat* teremteni nem képes; valamint az is, hogy minden nagy s igazán alkotó intézkedésnek legközelebb az *egyéni kezdeményezés* és önelhatározásból kell kiindulnia, a collectiv tevékenység pedig lassabb és nehezkesebb szokott lenni. Végre felszeghatásuvá válhatik az associatió és a nagy-ipar az által is, hogy a *nagy tőkék* egyoldalú túlsúlyát alapítják meg, és (hatalmas vasuti, gőzhajózási, bank- meg keresk. társulatokban) monopólokra vezetnek egyes társulatok kezeiben. — E szerint tévednek azok, a kik az associatióban általános közgazdasági *panaccát* vélnak találni, sőt annyira mennek, hogy az associatiót nem a szabad egyesülés és érdektalálkozásra alapítják, hanem egyenesen kényszerítéssel és mesterséges erőltetéssel megvalósítani törekszenek, névszerint a socialisták, meg a napjainkban úgynevezett *collectivisták*.²⁾

Az associatió (s nagybani termelés) sikerességének tehát megvannak bizonyos *előfeltételei*, így: *a)* Helyén leendő az leginkább ott, hol az egyesnek erői elégtelenek, vagy a kockázatot egyes vállalkozók nem vehetik magukra. *b)* Ott, hol az illető műveletek egyformák, bizonyos előre megállapítható rendszernek (megkötő instructiók által) alávethek; vagy bonyodalmasb igazgatást, számvitelt stb. föltételeznek (pl. biztosító, pénz- és hitel-műveletekkel foglalkozó intézetek). *c)* A hol többeknek erkölcsi és közérzületen alapuló közreműködése igényeltetik. *d)* Minden vállalat közgazdaságilag előnyvel csak annyira terjesztethetik, a hol még *biztossággal áttekinthető* s egy központból vezethető; mert egyébként a szükséges egység és összevágó működés lehetetlenné válik.³⁾ Megjegyezvén, hogy minden ilyenmü associatióra alapított intézménynek a gazdasági dolgok természetéből, s *szerves módon* kell kifejlődnie, s hogy erőltetés és gépies

összehozása az elemeknek legtöbb esetben a cél meghiúsulásának csiráját már eredetileg magában hordja.

Ezek szerint: a kicsinybeni productiónak is vannak még pedig jelentékeny előnyei. Mig *eredménykép* az előre bocsájtottakból a következőket vonhatni le: 1-ör. Monstrosus mérvbeni termelés éppen úgy, mint a törpe-termelés egyaránt és mindenütt helytelen. 2-ör. Ez imént jelzett végleteken belől legkivánatosabb az, hogyha nagy, közép és kis vállalatok arányos vegyületben egymás mellett léteznek. 3-ör. Minden foglalkozási ágban intensiv tőkegazdaság a nagy vállalatokban, és intensiv munkagazdaság a kis vállalatokban lesz természetesen.

¹⁾ Tágasb ért. társulni nemcsak termelési, hanem forgalmi és fogyasztási cézlokra is lehet. Hogy a társulási ösztön az emberben már eredetileg megvan: ld. AHRENS: *Naturrecht* 206. sk. 1. és BAURILLART: *Manuel* 16. sk. 1.

²⁾ A nagy-ipar árnyoldalai közé sorolhatni azt is, hogy sok idegen, közvetlenül nem érdeklött személy alkalmazását teszi szükségessé; hogy sokszor mesterséges munka- és tőkemegtörődést okoz; hirtelen szaporodását a dolgozó osztálynak előmozdítja; és a nagy-, kis- és közép-üzletek helyes arányának megzavarására vezethet stb., mely tekintetben igaza van RÖESLER-nek, midőn azt mondja: «Der Siegeswagen der Grossproduction soll nicht allzu reissend und heiss dahinjagen, die Schwierigkeiten bei allen modernen Errungenschaften liegt fast immer im Maasshalten, aber der heisse Erwerbseifer kehrt sich nicht dran» stb.

³⁾ Miután bizonyos határon túl az üzletvezetési nehézségek majdnem geometriai arányban nőnek: önként válik megmagyarázhatóvá, hogy rendkívül nagy terjedelmű vállalatok fenn-nem állhatnak, s hogy miért nem kísértetett meg még soha bizonyos iparágnak az egész országra nézve egy gyárban való összpontosítása.

NEGYEDIK CZIKK.

A társadalmi jogrend, s ennek viszonya a javak termelése-, forgalma- és megoszlásához.

56. §.

A társadalmi jogrend a közgazdaságban.

Hogy a nemzetgazdasági viszonyok alakulása jó részben az állam és ennek intézményei befolyása alatt megy végbe, már volt jelezve. Ennek folyamányakép szükséges lesz immár közelebbről különösen azon jogintitutiókra is rámutatni, a melyek (kivált az újkori polgárosult népek közületi szervezetében) az egész társadalmi életrend, s névszerint a személyi- és a birtok-állapotok (meg az ezekkel kapcsolatos egyéb, jelesül örökösödési, szerződési, forgalmi stb. viszonyoknak) alapjául szolgálnak, és sociális szabályzatát képezik. —

E joginstitutiók foglalatá (legujabban) *közgazdasági forgalomjog* névvel illetetik, s a mennyiben kiváló jelentőséggel és hatálylyal a *javak termelésére* nézve bir, a tudomány ezen szakaszában vehető legezészerfibben tárgyalás alá.¹⁾

¹⁾ Ld. ROSCHER: System. I. köt. (18-ik kiadás) 67. sköv. §§. s főleg WAGNER: Lehrbuch I-só köt. (2-ik kiadás) 191—386. §§-okban.

57. §.

A személyi szabadság, és a szolgáltság általában.

A szorosabb értelemben vett közgazdasági *jogrend* első mozzanatát a *személyi jogállapot* szabályozása, a polgárok egyéni szabadságának, szabad mozoghatása-, forgalma és önérvényesítésének meghatározása képezi. — Általánosságban azt mondhatni, hogy a gazdasági népelet általában s az emberi munka s a javak productiója különösen, csak ott lesz valóban eredményes, a hol az ember személyisége elismertetik; a társadalom minden tagja erőinek és tehetségeinek szabad értékesítésében biztosítva van; költözködése, szerzési és szerződési szabadsága, valamint szorgalma gyümölcseinek élvezése tekintetében minden (a közérdek által nem követelt) megszorítások és korlátozásoktól ment marad. Ily jogállapot mellett ugyanis a személyi erők lehető legnagyobb megfeszítésével vitetik a munka és a termelés; és másfelől minden munkaerő és minden tehetség azon *munkaághoz* és *munkahelyhez* vonul, a hol annak értékesítésére a legkedvezőbb s legbiztosb alkalom kínálkozik.

Éles ellentétben áll ezek szerint a productió, sőt az összes közgazdaság érdekével azon állapot, a hol a népesség egy része személyi szabadságától megfosztva, vagy szabadságjogaiban magánérdekből korlátozva, *rabszolgai* vagy *röghözköttöttségi* állásban létez. — A rabszolga (és a röghözköttöttség) munkája ugyanis rendszerint rossz és selejtes, s a szabad munkásokéhoz távolról sem hasonlító; mert a rabszolga érdeklél munkája eredménye iránt nem viseltetik; a mi restsége vagy ügyetlensége miatt kárba megy, kinzójának vesztesége; a mit titokban fogyaszthat vagy lopva élvezhet, nyeresége. E mellett szorgalom és ügyesség a rabszolgára nézve legtöbbször még hátrányos is, mert mennél többet bir, annál több munka rovatik reá. — A rabszolga továbbá családról, jövőről való gondoskodást nem ismervén, a takarékoság és kitaró erőfeszítés erényét nem gyakorolja; nem erkölcsi rugó, hanem félelem által ösztönöztetik munkára. — Nagy árnyoldala végre a rab- és röghözköttöttségnek, hogy munkatökélyesbítés, *ipari haladás* mellette alig gondolható; hogy a nép szabad osztályaiban az anyagi munka megvetését s kerülését vonja maga után, sőt magokat a rabszolgotartó urakat erkölcsileg is megrontja, s nagy productivitásu termelésre képtelenné teszi; — úgy hogy joggal mondhatni, hogy az ilyféle állapot nemcsak az

emberi méltósággal és a morállal, hanem még az anyagi hasznosság tekinteteivel sem egyeztethető össze, a nemzet gazdasági fejlődését nehezíti, s így a közgazdaság szempontjából is helytelenítendő.¹⁾

¹⁾ A rabszolgaság keletkezésének többféle okai voltak: a) *Hadifoglyoknak* s elfoglalt helységek lakóinak szolgaságra vetése, s a helyett, hogy legyilkoltatnának, nehéz munkára alkalmazása; b) *Szegénység és eladósultság*, midőn az illető tartozását mással mint önnön személye lekötésével nem képes leróni; c) *Emberrablás*, főleg az újabb korban a rabszolgakereskedők által; d) *Sociális forradalmak*, melyekben egyik osztály a másikat elnyomja; e) A személyi szolgaság enyhébb formái a gyengébbeknek *védelem-szükségéből* vették eredetüket.

58. §.

A szolgaiság történeti fejlődése ; a szabadságjogok.

Kezdetleges gazdasági állapotokban a személyi szabadtalanság úgy jelentkezik egyfelől mint legnyersebb alakzata a munkamegosztásnak, másfelől mint az első jogi forma arra nézve, hogy a magángazdasági termelésben szükségelt munkaerők szolgálatra megnyeressenek, főleg a durvább anyagi javak előállításánál, s különösen a földnek művelésében.¹⁾ — A személyi szolgaiság, általánosb elterjedésének korszakaiban, sok egyénre nézve módot és eszközt képez legalább élet- és szerzési lehetőség tek. jogótalmat nyerhetni; másfelől az által, hogy sok súlyos munkát a népeség egy részének vállairól levesz, egy felsőbb népeségi réteg keletkezését teszi lehetségessé, a melyhez közvetlenül a társadalomnak kulturai fejlődése fűződik.²⁾ A minek nyomán a szolgaiság legalább nem *föltétlenül kárhoztatandó*, hanem oly intézményül tekintendő, a mely az emberiség fejlődésében bizonyos *átmeneti fokot* képez; míg másrészt enyhébb ítéletre bírhat azon történetileg beigazolt körülmény, hogy a rab- és rögszolgaiság primitív gazd. viszonyokban korántsem oly nyomasztó mint felsőbb műveltségi fokokon; miután ott az együgyü és gyöngé szivesen hódol az öt védő és vezető erősebbnek és értelmesebbnek; a végzendő munka csekélyebb mérvénél fogva a rabszolgának az agyondolgoztatástól tartania nem kell; s a munkára-kényszerítés talán az egyetlen mód bizonyos osztályát a népeségnek állandó foglalkozásra szoktatni, s kedélye és ereje nyers kitoréseit fékezni. — A műveltség haladtával mindez természetesen megváltozik; a rabszolga helyzetének lealacsonyító és súlyos voltát érezni kezdi; a szabadságvágy fölébred benne, s csak annyiban nyer keserüségi érzete enyhülést, hogy, miután egyidejűleg az erkölcsök is szelidebbek lesznek, az emberieségi irány elterjed,³⁾ és a rabszolgai kötelekek megtágnak: az intézmény lényegileg enyhébb formákat kezd ölteni, sőt magas fejlődési polczokon a rabszolgaság egyenesen el is töröltetik; ⁴⁻⁶⁾ felismertetvén (a fogyasztás növekedtével és a productió fokozásának szükségességével egyidejűleg) az,

mily roppant munkapazarlás rejlik ez intézményben, s hogy mennyivel jobb és gyümölcsözőbb a szabad munka a gazdasági foglalkozás minden ágaiban.

Tekintve a *személyi szabadság elvének* az imént jelzett alapon való gyakorlati létesítését, ez történik: a) *Nemleges*en, a személyi szolgáltság bármely alakban való elvetése, b) *Tevőleges*en, bizonyos szabadsági jogoknak, névszerint pedig: az egyéni jogegyenlőség vagy egyenjogúság, továbbá az úgynevezett *sociális szabadságjogoknak* elismerése, illetőleg érvényre emelése által. Az *egyenjogúság* jelesül abban állván, hogy az önálló gazdasági alanyok, kereset és szerzés tekintetében, nemkülönbén általános társadalmi viszonylataikban, egyenlőknek és egyenjogúaknak tekintetnek; *előjogok* és szabadalmak a többi polgárok rovására és érdeke csorbitásával sem egyeseknek sem osztályoknak nem adathatnak; s az állam iránti terhek és tartozások mérve egyenlékenyen, azaz mindenkire nézve erejés tehetségéhez képest állapittatik meg; — *sociális szabadságjogok* alatt a szabad egybekelés, az akadálytalan helyváltoztatás vagy költözködés (utazhatás, letelepedhetés), a kivándorlási szabadság, meg a szabad hivatás- és foglalkozásválasztás értetvén.

A polgárosodás terjedésével egyébiránt az állam követeléseinek fokozódása, és az embereknek magok közötti érintkezése pontjainak nagyobb változatossága: valamint a tulajdonjognak, úgy a személyi szabadságjognak is lényeges megszorítására vezetnek; ide tartozik például az általános hadszolgálati kötelezettség; bizonyos tiszteleti hivataloknak (békebiróság, esküdtszéki tagság) kényszerített elvállalása; az adóteherviselés stb.

¹⁾ Ld. WISKEMANN: Die Sklaverei (Leydenben, 1861). CAIRNESS: On slave power (1863) és az ismeretes Uncle Toms Cabine című regény Beecher-Stowe asszonytól.

²⁾ A hatalmasabbak vagyona ebben az időben főleg rabszolgák és cselédek, kik dolgoznak, míg uraik politikai és szellemi szolgáltatokat végeznek, s a közügyeket intézik.

³⁾ Hogy a kereszténység elterjedése, az arisztokrátiát gyengítő absolutismus, meg a reformációval s az újabbkori philantropikus eszmeiránnyal keletkezett új világnézet: e tekintetben főtényezők voltak, szükségtelen említeni.

⁴⁾ Ekkor ugyanis már az alsó néposztály nagyrésze munkabéréből önállóan is élélhet; a földes urak pedig mindig kapnak pénzen munkásokat, úgy hogy a *kényszer* teljesen fölöslegessé válik az egyesek *önérdeke* szempontjából is.

⁵⁾ A felszabadulási processus ugyan rendszerint lassan folyik le, mert a rabszolgaság előbb a rögzolgaságba és a colonátusba, azután a jobbágyságba megy át.

⁶⁾ A felszabadítás egyébiránt itt-ott visszás eredményeket is szült, s mind az urra, mind a felszabadultra átmenetesen nyomasztó hatása volt, amarra azért, mert munkáskezeket nem kapott; a munkásra meg, mert kiragadva a régi patriarchális viszonyból, minden védő és támogató elemtől megfosztva lett.

59. §.

Az egyéni vagy magántulajdon.

Az egyéni tulajdonjog: kizáró hatalma (rendelkezhetése) valamely személynek gazdasági (különösen pedig dologi) javak felett, hatalma jelesül azokkal szabadon bánni s intézkedni saját vagy átengedett értékesítésben (életben úgy mint halálesetére)¹⁾; s *gazdasági alapját* azon benső kapcsolatban birja, a melyben gazdasági javak az emberek szükségleteivel és életezéljaival s különösen az *egyéniséggel* jelentkeznek;²⁾ s a tulajdon ténye maga legalább eszmeileg úgy tűnik fel, mint az egyén létezésének mintegy a tárgyi világba való kinyúlása, s abbóli kiegészítése.³⁾ — A mi pedig *tényleges eredetét* e jognak illeti⁴⁾ a következőkre utalhatni. Miután gazdasági javak nem állanak korlátlan mennyiségben rendelkezésre, nem hajthat mindenki belőlök hatalmába, vagy legalább nem kívánt mértékben. Az embert tehát természetes ösztön és haszonvágy arra vezetendí, hogy törekedni fog a maga szükségletét a többiek kizárásával, vagy munka és fáradság útján való túlszárnyalásával, lehetőleg teljesen fedezni. Célját nem mindenki éri el, s nem egyforma mértékben; egyeseknek nem jutand vagy csak kevés; s így kivált alacsony műveltségi állapotban, a hol a jog- és jogtalanról fogalmak még igen fejletlenek, s a tisztos módoni szerzemény sérthetlensége elismerve még alig van, előáll szüksége, a vágyon birtokába helyezkedettek érdekében, bizonyos *óltalmi rendnek*, a gazd. javak tulajdonosait e tulajdonukban védő s biztosító közintézkedéseknek, melyeket a társadalmi közhatalom létesít. S e rendszabályok és intézkedések képezik a művelt népek *vagyonjogi rendjének* gazdasági alapzatait; míg másfelől könnyen felismerhető, hogy az egyéni tulajdon institúciója valami egészen természetes és szükségyszerű; hogy a tulajdont nem az állam és *positiv törvény* alkotja és hozza létre, hanem csak szentesíti s szabályozza (esetileg az össz-érdek szempontjából korlátozza); s hogy azt *eltörölni* az ember természete és életezéljai meg a gazdasági dolgok közt való szükségyszerű viszonymál fogva sem lehet, — eltörölni csak úgy lehetne, hogyha *végző okát*, tudniillik, a gazd. javak mennyiségében fennálló *disproporció*t, szüntethetnők meg, a mi kettőt föltételezne: 1-ör. Hogy vagy annyira lennének a gazdasági javak szaporítandók, hogy mindnyájoknak elég legyen s jusson; vagy 2-or a szükségleti mérv annyira leszállítandó, hogy a rendelkezésre levő javak tetteleg elégségesek legyenek; — a mi azonban mind az egyik, mind a másik irányban elérhetetlen.

Történelmileg vizsgálva, alacsony fejlődési fokon, a hol a szükségletek igen egyszerűek, az emberi célok és tevékenység egyenlők és kevés változatosságuk, s a társadalmi jog- és hatalomrend fejletlen: *egyéni* vagy *különtulajdon* főleg nem-ingó (nem közvetlen személyi használatra való) javakra nézve, nem létez, s a gazdasági

élet lényegileg *communistikus* jellegű ösztulajdon alakjában jelentkezik. A műveltség haladtával azonban mindenütt a különtulajdon elve jut érvényre, s pedig előbb egész mérvben az ingó vagyontárgyakon, később az ingatlanokon, lépésenként mellőzötten minden törvényszerű és társadalmi korlátok, melyek addig a tulajdonnak s különösen a föld- és telektulajdonnak elidegenítését, szerzését és kezelését megszorították.⁵⁾

¹⁾ Ld. AHRENS: Rechtsphilosophie (1870). II. 99—187. l. ROSCHER: System I. 77. sk. §§. J. GARNIER: Traité VI-ik feje. PROUDHON: Contrad. Economiques II. 11. feje. LAVELEYE: De la Propriété et des ses formes primitives (1877). SAMTER: Der Eigenthumsbegriff (1878). KIEHL: Volkswthft. 26—32. l. SCHMOLLER: Grundfragen stb. 53. sk. 83. sk. lp. s WAGNER: Lehrbuch I. 502—821. lp.

²⁾ A gazd. önérdék minden ember veleszületett természetes ösztöne, és ennek egyedül a magántulajdon felel meg.

³⁾ A tulajdonjog keletkezésének különböző *elméleteit* behatóan tárgyalja WAGNER (a fenn id. k.), de annyiban nem helyeselhetőleg, hogy végkövetkeztetésben az úgynev. *legál-theoria* mellett nyilatkozik, a mely szerint a tulajdon keletkezése és rendezése csak *positiv törvényen* és állami intézkedéseken alapulna; és csak azon alakban teljesen igazolt, hol nem tisztán magánjogi és magángazdasági, hanem sociál-jogi és így közgazdasági intézménykép jelenkezik; oly felfogás, mely esetleg az állami kényszer és önkény legrútább érvényesülését szentesítheti. (Ld. Wagner tulajdonjogi elmélete éles bírálatát BÄRON-tól a Kritische Vierteljahrsschrift 1877-ki folyamában.)

⁴⁾ L. MENGER: Volsw.-Lehrs 56. sk. l.

⁵⁾ A *tulajdonjogot*, mint alapját és elemét a társad. *vagyon-megoszlásnak*, tekinti ST. MILL: Pol. Econ. 2-ik könyv.

60. §.

Az egyéni tulajdonjog közelebbi igazolása.

Az egyéni tulajdonnak *természetes* s *jójos volta* mellett annak mind magán- mind köztekinteteből kiváló *hasznossága* s gazdasági *jelentősége* sőt *nélkülözhetlensége*¹⁾: az egész történelem s az emberiség összes kulturális fejlődése által igazolt tény; a miért is annak állam és törvény által való biztosítása, sértések és esorbitások elleni védelmezése, elsőrendű *közületi feladat*ot képez. — Szorosan gazdasági szempontból véve, a magántulajdonjog jelentősége abban áll, hogy mindenkit fáradsága, takarékosága és ügyessége által, vagy egyéb tisztos (s embertársait nem károsító) módon szerzett, szabad birtoklásában és élvezésében²⁾ biztosítja, s ez által a productiv erők és a szorgalom leghatályosb fokozását eszközli; a takarékoság utjání tőkeképződés,³⁾ a vállalkozási erély, az élet kényelmei megszerzésére szükséges nagyobb erőfeszítés s értelmiségi haladás hatalmas rugóává válik. — Egyéni tulajdonjog nélkül a termelési tényezőknek javak és értékek előállítására czélzó egyesítésére, az üzleti technikában teendő javítások s kísérletek tételére, nagy elhatározásokat föltételező merészebb kezdeményezésre: az emberek legnagyobb részénél kedv, ösztön és erély hiányzanék; ⁴⁾ földbe és telkekbe fe-

tetendő beruházások, melyek sokszor csak évtizedek múlva hozzák meg a megfelelő gyümölcsöt, igen gyéren történének; telek és tőke teljes sikerrel sohasem értékesíthetnék; bőven fizető belterjes gazdálkodás meghonosítása igen sok nehézségre találna; a *hitel* meddő s fejletlen maradna; ⁵⁾ az egész gazdasági élet rideg, lassú fejlődésű, elevevéget és melegséget nélkülöző lenne. — Megannyi ok az *ingatlan* tulajdonjognak gyakorlati igazolására, illetőleg annak felismerésére is, hogy habár az ez utóbbi mellett szóló érvek túlnyomólag a társadalmi *hasznosság* és *célszerűség* eszméjéből folynak, s az egyéni földbirtokjog elleni socialistikus támadások a tulajdonjog ellen általában emelt vádagnál könnyebben megmagyarázhatók: azon határozó momentumok, a melyek az egyéni tulajdonjog mellett egyáltalában szólnak, a föld- és telektulajdonra nézve is állanak; és így ez utóbbinak fentartása és biztosítása ép oly igazsági és gazdasági postulatum, mint bármely egyébnemű tulajdoné.

A socialisták s még inkább a communisták azon ellenvetésére, ⁶⁾ hogy az egyéni tulajdon az önzésnek és szivtelenségnek kútfeje, az irigység, kapzsiság és sok társadalmi viszály szülője, a népnek gazdagokra és szegényekre való feloszlásának és ez alapon örökös tusakodásának okozója, s hogy ennél fogva vagy erős korlátozása vagy egyenes eltörlése lenne kívánatos; még a következő választ adhatni: *a)* Az egyéni tulajdonjog elismerése *előtt* szegénység és szűkölködés volt közös sorsa az embereknek, s csak az ez alapon kifejlett munkaerő keresetvágy és szorgalom volt az, mely anyagi jobblétet teremtett, s a tőkének és a szabad jövedelemnek keletkezését lehetségessé tette. *b)* A tulajdonjog nemzője s ápolója volt az emberies érzelemnek (jótékonyosság, adakozás stb.), a hazai földhöz való meleg ragaszkodásnak, nemkülömben emeltyüje a családi érényeknek, az erkölcsi és értelmiségi haladásnak. *c)* Az egyéni tulajdonjog fenn- és szentültartása még azoknak is érdekekben áll, a kik nem bírnak semmit, mert ezernyi csatornán át reájok is jótékonyul kiható intézményként szerepel. *d)* A tulajdonnak ellenzői nem veszik kellően figyelembe azt, hogy a közös-tulajdon az individualitás legnyersebb megtagadása, a személyiség szabad fejlődésének lehetlenné tétele; hogy a productió leghatályosb fokozása és eredményesége a munkának egyéni tulajdonon alapuló productiv individualizációjától föltételeztetik; hogy ugyan ilykép a személyes munka legfokozottabb egyéniesítése a háztartásban az életboldogság és családi öröm forrása; hogy a munkaerő fejlődése, szabad hivatásválasztás, ingó és ingatlan tőkék egyénileg korlátlan értékesítése s ennek megfelelő személyi élvvagyon nélkül: a gazdaság igazán nagy sikerü soha se lesz. Nem veszik tekintetbe továbbá azt, hogy az a természetszerű s egészséges alapú communismus és socialismus, mely a mai mívelt népek gazdaságában és culturéletében megvan, s a mely a szabad egyéni érvényesülést az összerdek helyes érvényesülésével összhangba hozza, az általok tervezett mesterkelt tulajdon-

közösség által egyenesen lerontatnék, s a felbontott alakzatokat nem egy új rend, hanem a zürzavar váltaná fele. Ugyan ilykép téves a communismus azon tana abban is, hogy azt hiszi, hogy a gazdasági világ *egyetlen központból* mozgásba helyezhető s kormányozható, s hogy annyi millió érdek és munkakör, mely egy nemzet ökonomiai szervezetét képezi, egy sereg államtitisztviselő s hatósági közeg által az egyéni és az összerdeknek megfelelően szabályozható és igazgatható. *f)* A tulajdonjog ellen felhozott ellenvetésekből nem eltörlésének szüksége, hanem inkább az következik, hogy általánosíttassék s okszerű módon kifejlesztessék; valamint *g)* ez eltörlése a tulajdonjognak (korunkban) egyrészt a legnagyobb igazságtalanság és önkény volna, másfelől felbomlására vezetne azon kötelekeknek, melyek az egész anyagi és erkölcsi társadalomrendet fentartják, a productió és forgalom, az ipar és gazd. haladás föltételeit és biztosítékait képezik.⁷⁾ *h)* Azon egyenlőség, a melynek érdekében talán a tulajdon mellőztetnék, csak a tespedés, az önzés, és az emberiség legnemesb ideáljairól való lemondás tekintetébeni egyenlőség volna.⁸⁾

¹⁾ Ki vonhatná ugyanis kétségbe péld. azt, hogy az emberi nem magas fejlődési polczát és műveltségi állását igen jó részben ezen az alapon érte el! — Jól jegyezte meg azért egy újabb író, hogy a magántulajdon nemcsak úgy tekintendő, mint dolgok és javak felett való szabad s korlátlan rendelkezhetés, hanem mint *uralom a természet felett*, a mi ép legnagyobb emberiségi feladatunk.

²⁾ Az *öröknyajdsi jog* jelesül, mely a család eszméjének a tulajdon eszméjével való kapcsolatának folyománya: még a helyes vagyonosodási és népességszaporodási aránynak is egyik főbiztosítéka, és a társadalmi kapcsok egyik legerősibike.

³⁾ Ki takarítana ugyanis (kivált nagyobb mérvben és nagy kitartással), ha a takaritmánya feletti szabad rendelkezhetés jogával és tudatával nem bírna!?

⁴⁾ Az ember és a javak közti viszony oly szorós, hogy az utóbbiak csak úgy szolgálhatnak az embernek igazán, ha egyéni tulajdonba mennek által. — Csak az egyéni t. j. elismerése alapján áll elő lehetősége annak, hogy a különböző termelési feladatokra a legalkalmasb személyek és munkakerők lesznek rendelkezésre, valamint az e céloknak megfelelő eszközök mindenünnen legbiztosabban beszerezhetők és minden irányban leghatályosban alkalmazhatók.

⁵⁾ Örökjog nélkül ugyanis hitelügyletek alig történhetnének, mert különben az adósnak életével a hitelezőre nézve minden támasz elesnék.

⁶⁾ Ilynemű eszmék és törekvések minden oly időben merülnek fel, a mikor a gazdagok és szegények közti hézag tétongóvá vált; a munkamegosztás túlzásig vitetett; a köz jogérzet forradalmak s nagy szociális rázkódtatások által meggingattott vagy ép megzavarodott; s végül midőn az alsó osztályok félszeg-demokratikus szabadság által túlkövetelőkké válnak. (Roscher.)

⁷⁾ «A socialisták terveinek megvalósulása mindnyájunkat lomhakká és szegényekké tenne, és a szabad birtok egyenlőtleniségéből a nyomor szolgai egyenlőségére vezetne.» (Roscher.)

⁸⁾ A *szociáldemokratia* szövívői azt mondják: Minden érték emberi munka s munkafáradtság eredménye. A fennálló közgazdasági rend nagy félszegsége az, hogy a munkaeszközök és a productiószerek a tőkés monopólját képezik. Ennek megváltoztatása, vagyis a *productiv-eszközöknek tár-*

sadalmi köztulajdonná átalakítása tehát multhatlanul szükséges, kapcsolatban az *össz-munka* szövetkezetszerű szabályozása- és a *munkahozadék* igazságos felosztása- és közhasznu alkalmazásával. A minek folytán egyeseknek más különtulajdona mint *használati vagyon* (Nutzeigenthum) ezentül nem lehetne; a *termelési vagyon* a társadalom (illetőleg az állam) rendelkezése alá adatván, és ez utóbbi által szolgáltatván ki, a szükséglet szerint, az egyeseknek. — Ezekkel szemben arra utalhatni, hogy először is téves azon tan, mintha minden érték csakis egyedül *munkának* lenne eredménye; mert az érték végfolyamatban az emberi szükségletek mérve és iránya meg a javak használhatóságának mérvétől függ; s másfelől a javak *anyagát* nem a munka, hanem a természet szolgáltatja és hozza elő. Másodszor: a célbavett megkülönböztetés productív vagyon és használati vagyon közt inkább csak fogalmilag mint tényleg keresztülvihető; s nem lehetvén megakadályozni, hogy az egyes azt, a mi neki használati vagyonként átengedettik, termelő és szerzési vagyonul ne használja. Ily felfogás mellett a tulajdon szerző és alkotó erejétől megfosztatnék s pusztá szolgai munkaeszközzé törpülne; az érték felett a társadalmi szükséglet határozván; s miután minden tulajdonnak értéke van, ugyanaz értékesíthető is, függetlenül állami intézkedésektől, s különböző irányban, s jelesen kölcsönadás által jövedelemszerzésre is.

61. §.

A tulajdonjog szükséges korlátai.

A tulajdonjog intézményének van *egynemély árnyoldala* is, mely annak kifejlésével egyidejűleg jelentkezik. Nyilatkozik ez egyrészt a társadalom sok tagjának vagyon s különösen szerző vagyon hiányából származó s mindjobbban terjedő *szűkölködése* s az ez által föltételezett segélyreszorultságában; másrészt abban, hogy a tulajdonnal való élés sok *visszaélésnek* vált kutféjvé.

Ezekkel szemben az egyéni tulajdon ép úgy mint a személyi szabadságjog is *abszoltnak* nem tekinthető, s törvényes korlátolása nemcsak indokolt hanem szükséges is. — Így első sorban formaszzerű (szentesített stb.) jog a tulajdon az állam részéről elimerés mellett lesz, ez elismerés azonban azon *kötelességeknek* és korlátoknak elismerésétől tétetik függővé, melyek az *összeségnek érdekében* nélkülözhetlenek.¹⁾ A minek nyomán az úgynevezett állami megadóztatás-jog, az u. n. *kitünő jog* (jus eminens), és a *kisajátítási jog* stb. iránt kétség nem foroghat fenn. Ép oly kevésbé mint az iránt, hogy minden egyéni nagy-vagyon fensőbb erkölcsi sanctióját az által nyeri, ha annak tulajdonosai a vele való helyes élés és a vele járó *társadalmi kötelességek* tudatával bírnak, s ezeknek eleget tesznek. (Richesse oblige!) — Szem előtt tartva mindenkor, hogy az állam joga a korlátok felállításában, sohasem terjedhet tovább, mint a mennyire az az államczél által egyenesen követeltetik; másfelől azt, hogy mindig csak óvakodva és higgadt megfontolással kellend a tulajdonjog reformjához (illetve megszorításához) nyulni. Nem lehet e szerint helyeselni a *vagyon-maximum* meghatározásának elvét; a földtulajdonnak «*sociális tulajdon*» czíme alatt az államra vagy községekre való szállítását; a végrendelezési jogot korlátozni s különösen a távoli rokonokat kizárni akaró javaslatokat; sem a

földjára adék ügynevezett ki nem érdemelt részének az állam javára lefoglalását czélbavevő terveket; sem azt az eszmét, hogy a társadalmi vagyonegyenlőtlenség helyreütésére egybek közt az állam a maga *adópolitikája* által *közvetlenül* hatni hivatott.

A társadalmi vagyonállapotokban rejlő *visszásságok* és az innen eredő *bajok* elleni óv- és *orvosszer* e szerint nem a különtulajdon megszüntetésében, hanem annak egyfelől a társadalom minden tagjára nézve lehetségessé tett *megszerezhetésében* (tehát általánosításában), másfelől a vagyonnal való élés *erkölcsösítésében* keresendő. A kettős czél főleg az által lévén megközelíthető, ha a társulás és szövetekezés, mint egyik főszköze a gazdasági *önsegélynek*, minél teljesh érvényesülési tért talál; az állam a *socialis igazságosságot* törvényhozási, közigaztatási és adóztatási úton megvalósítani törekszik; a polgárok termelő erejének fokozására szükséges intézmények létesíttetnek; a közület minden javai és jöteteményeiben való részvétel a nép minden osztálya számára hozzáférhetővé tétetik; a munkaképtelenek és s nyomorékok pedig jól rendezett köz- és magánadakozás alapján a létfentartás eszközei birtokába helyeztetnek. ²⁻³⁾

¹⁾ Ld. SCHMOLLER: Grundfragen 54. sk. I.

²⁾ A nagyhirű romanista IHERING legújabbban (Zweck im Recht I. köt. 1877. pag. 504.) azt jegyzi meg, hogy jövend egy idő, a hol a tulajdonjog egészen elütő alkatot fog mutatni a jelenlegitől, s hogy a vagyonnali szabad rendelkezés az állam által akként leend korlátozva, hogy annak igazságosb megoszlása foglalhat helyet.

³⁾ A tulajdonnak egészen sajátos nemét képező ügynevezett *szellemi tulajdonról*, vagy helyesben szólva a *szertői jogról* (Urheberrecht), mely a szellemi munkán, mint a tulajdon egy közvetett szerzési nemén alapszik: lásd AHRENS: Rechtsphilosophie II. 147—158. I.

62. §.

A szabad verseny.

A személyi szabadság és az egyéni tulajdon intézményének olymértü elismerése alapján, mely a gazdálkodó alanyokat személyi erejük és érdekek érvényesítésében, s vagyonukkal való szabad rendelkezésben minden korlátok alól felmenti: azon rendszere áll elő a gazdasági jog- és forgalom-viszonyoknak, melyet (a tág értelembeni) *szabad verseny* rendszerének nevezünk; ¹⁾ — mely azon elvre van alapítva, hogy (az állam által az összeség érdekében megvont általános jogkorlátokon belül) mindenki a maga gazdasági *önérdekét* termelésben és forgalomban akadálytalanul érvényesítheti; önnön haszna és előnye biztosítására czélzó törekvéseiben (a jelzett jogkorlátokon kívül) egyéb direct megszorításnak alá nem vethető; — és így az üzleti alkalmaknak és helyzeteknek mindenki által való szabad felhasználhatóságában, az egyéni üzletérdekek egymással küzdelmében, a termelőknek egymást tulszárnyalási s minél nagyobb haszon.

és előny kivívására czélzó szándékaiban nyilvánul. — Ez alapon áll elő azután az úgynev. iparszabadság, a kereskedési szabadság, a birtokszabadság, valamint követelése a szabadságnak az árak, a munkabérek, a tőkekamat stb. tekintetében; — mind megannyi momentumai az általános *modern közgazdasági életnek*, a melynek egyik legjellemzőbb vonását is képezik.²⁾

A versenyszabadság a közgazdasági élet egyik kiváló s hatalmas rugója. Felszabadítja a gazdasági erőket; termékenyítőleg és fejlesztőleg hat a gazd. üzlet minden ágaira; emeli és bátorítja a tehetséget; s az által, hogy mindenkit a legnagyobb erőfeszítésre kényszerít, az erők szakadatlan mérközését és tusáját szüli, s a leleményességet fokozza: rendkívül nagy mértékben hat a productió tökélyesítésére, a természet-erők legeredményesebb kiaknázására, a tudomány- és technika minden vívmányainak értékesítésére, a gazdasági tényezők legbelterjesb kifejlesztésére, s a javak és termelvények bőséges s kiválóbb minőségben való előállítására. Míg másfelől előfeltétele annak, hogy a termelők folyton ébren tartassanak, s mindenki helyét illően töltsse be, éppen úgy mint annak, hogy a fogyasztók meg a nagy közönség jól legyenek szolgálva, szükségleteik tekintetében minél bőségebben s legjobb minőségű javakkal ellátva. — Ellenkezője mutatkozván mindezeknek ott, a hol verseny nincs, s az erők és érdekek szabad mérközése s a javak forgalom-szabadsága akár természetes, akár mesterségesen alkotott akadályok (monopólok, czéhek, vámok, árszabványok, szabadalmak, bértaksák, uzoratórvények, hűbéri kötelékek stb.) által korlátolva van. — A versenyszabadság más iránybani előnyös hatása az, hogy az önhaszonyvágy által sarkalt embereket a lehető legolcsóbb előállítás-szerű termelési költségekben való takarékoságra indítja, s ez alapon a piaci árnak az előállítási költségek színvonalához való közelebbvitele által a magánérdeket a köz- vagy általános érdeknek szolgálni kényszeríti. Kétségtelen lévén, hogy a versenyszabadságnak tulajdonított bajok és visszasságok gyakran nem onnan eredtek, hogy nagyon is sok vagy nagyon is korlátlan a verseny, hanem onnan, hogy az egyik oldalon csekély és elégtelen. — Verseny-és ellenébeni *ótalom* (mely után épp napjainkban hallunk esengeni) legtöbb esetben nem más, mint felmentés a kényszer alól, hogy valaki épp oly szorgalmas és ügyes legyen mint mások; s *clattatás* azokra nézve, kik bizonyos pontig előhaladtak, a mennyiben további haladásukban feltartóztatná! — Megannyi érv arra nézve, hogy a versenyszabadság nagy elve fontos ok nélkül meg ne szoríttassék, s hatósági mesterséges rendszabályozásnak alája ne vetessék.

¹⁾ Ld. ROSCHER: System I. 97. sk. §§. LEHR: Freihandel stb. 130. sk. BASTRAT: Harmonies Écon. 10-ik szakasz. GARNIER: Traité 7-ik fej. WAGNER: Pol. Oek. I. köt. 223—251. lp. WALCKER: Die Schutzzölle 492. sk. és 627. sk. I. SCHÄFFLE: System II. 29. sk. 336. sk., 526. sk. I. és SYM: Outlines of an Industrial System (1876) t. h.

²⁾ WAGNER az ily széles ért. vett versenyszabadsági rendszert egyesesen a modern közgazdasági rendszer uralkodó forgalom-jogi bázisának nevezi.

63. §.

A versenyszabadság ellen tett kifogások.

A versenyszabadság imént jelzett előnyeivel szemben, egész sorával találkozunk az e rendszer ellen intézett legélesebb ellenvetéseknek. Így jelesül az mondatik: *a)* Azon előnyök, melyekre a v. szabadság hívei oly nagy súlyt helyeznek, nem *szükséges* hanem csak *lehetséges* következései a versenyszabadság rendszerének. *b)* A versenyzés valódi célja lévén másokat túlszárnyalni (illetőleg legyőzni): a tényleges iránylat és eredmény *monopólra* vezetendő, monopólra azért is, mivel a termelők egy magok közt létesített *compromissumot* a (kölesönös gyengítésökre vezető) versenyzésnek rendszerint elébe teendik, másfelől a versenyzés küzdelmében a győztesek bizonyos tényleges *egyedúru* birtokába jutnak; és így nem állítható, hogy e rendszer mellett a nagy közönség jobban van szolgálva s a fogyasztók érdeke inkább biztosítva. *c)* Szabad verseny mellett az emberek minden rossz tulajdonsága és szenvedélyei érvényre jutnak; a küzdelem nem ritkán tisztátlan fegyverekkel (csalárdsággal, ravaszsággal stb.) vivatik; a termelvények selejtesek, minőség tekintetében mind kevésbbé megfelelőkké válnak; magában a versenyzésben pedig a diadalt azok aratják, a kik céljaikra való törekvésökben a legkiméletlenebbek s a legkevésbbé lélekismeretesek. *d)* A szabad verseny az emberek egymás irányában táplált bizodalját csökkenti, s mesterséges ellentéteket teremt egyesek és egész osztályok között. *e)* Igazi versenyzés csak ott lehetséges, a hol a versenyzés *feltételei* is egyenlők; miután pedig ez előfeltételek felette különfélek, egyének és osztályok szerint egyenlőtlenek és eltérők: a versenyzés lehetősége és sikere is különböző egyénekre nézve, és különböző viszonyok között, eltérő és egyenlőtlen fog lenni. *f)* Szükséges folyománya ennek az, hogy a gazdagabbak és tehetősebbek a szegényebbeket és gyengébbeket mindig legyőzendik; hogy a korlátlanul érvényesülő tőke- és pénzhatalmak szabadsága által a vagyon aránytalan megoszlása még fokoztatni, a kis-ipar a nagy-ipar által elnyomatni, s a társadalom alsóbb osztályaira nézve oly függetlegési viszonyok fognak kifejlődni, a melyek közgazdasági úgy mint kulturális és politikai tekintetben egyaránt károsak; főleg azért is, mivel ilymódon az önálló emberek száma mind csekélyebb, s a néhány dúsgazdag és a megszámlálhatlan szegény közti hézag mind tátongóbbá lesz. *g)* A versenyszabadság a pusztá egyéni önzés és haszonvágy kifolyása; melyet helytelenül neveznek *joq-elnnek*, midőn csak egyszerű *gazdasági categoria*, még pedig olyan, a mely csak a legujabb kor szüleménye, s nem a történelem szentesítésével dicsekszik.

Mindezekből (a versenyszabadság ellenzőinek nézete szerint) az foly: 1-ör. Hogy az egyéni önérdkeknek a gazdasági életben való korlátlan érvényesülhetése, mint sok visszásságnak és bajnak a kutforrása, a forgalom és üzletélet uralkodó elve nem lehet; s nem oly alap, a mely önmagától s mintegy természeti szükségességgel a legjobb s legmegfelelőbb alakulatokat idézi elő; 2-or. Az, hogy oda kell törekedni, hogy a versenyszabadság fensőbb érdekek szempontjából megszoríttassék; az összeséget károsító iránylatai positiv intézkedésekkel ellensúlyoztassanak; s a forgalom és üzletélet korlátlan szabadossága helyébe a közgazdasági viszonyoknak tapintatosan eszközölt *rendszabályozása* léptettessék.¹⁾

¹⁾ A szabad-verseny *ellenesei* közt találjuk első sorban a *középkorias* irányu (birtok- és forgalommegkötő intézményeknek felélesztéséért rajongó) társadalombölcseleket; továbbá a *socialistákat*, kik az állami munkaszervezést és üzletorganisasiót írják zászlaikra; végre napjainkban azon nemzetgazdasági írókat, kik a smithanizmus és különösen a *manchesterizmus* és az egyoldalú *kapitalistikus* gazdasági alakzatok ellen küzdenek.

64. §.

Eredmények.

Ez ellenvetések csak *részben* ismerhetők el indokoltaknak. Hogy jelesül a versenyszabadság félszeg eredményeket is szült, egyes irányokban a termelés elsilányulását, a forgalomban összeütközéseket, a társadalomban helytelen alakulatokat hozott elő: kétségbe nem vonható. — Tagadhatatlan az is, hogy azon föltevés, mintha az embereket gazdasági cselekvőségökben kizárólag az *önérdek* vezérelné, helytelen, s hogy még más erkölcsi rugók is hatnak gazdasági magatartásunkra. — Nem titkolhatni továbbá azt sem, hogy egészen megfelelő eredményekre e rendszer csak ott vezethet, hol a versenyküzdelem fegyverei egyenlően osztvák meg; s azon előfeltételek, a melyek alatt e rendszer alapján minden munka annak kezeibe kerül, ki azt legjobban és legolesóbban tudja végezni, nem hiányzanak. — Ugyanilymód elismerendő az is, hogy vannak esetek, a melyekben a versenyszabadság vagy éppen nem, vagy csak részben érvényesülhet, sőt nyomós tekintetknél fogva nem is kívánatos, hogy érvényesüljön, és *ha* érvényesülne, meg lenne akadályozandó; elismerendő, hogy a szabad verseny, felszabadítva a gazdasági erőket és elemeket, a rosszakat épen úgy mint a jókat ébreszti, s ott, hol amazok a túlnyomók, a hanyatlást épen úgy sietteti, mint a *virágzást* ott, a hol az utóbbiak vannak túlsúlyban. — Bizonyos továbbá az, hogy mint minden szabadság (s kényszer-megszüntetés) úgy a versenyzési is, csak ott lesz tartósan áldásos, a hol szilárd önmérséklet és a szabadsággal való eszélyes *élnitudás* lép a kényszernek helyébe; a hol nemesak *negatív* és bontó, hanem positiv és *alkotó* jellegűnek is bizonyul, s erkölcsileg is egészséges alapokon érvényesül. — Megengedhetni végül, hogy a pusztá versenyszabadság

egyedüli elve a közgazdaságnak nem lehet, hogy még más erkölcsi és politikai tényezők hatályosulása is szükséges, hogy igen sok esetben kikerülhetetlen lesz a versenygő erők mérséklésére a társadalom fensőbb érdekeire való tekintetből ténylegesen befolyjni, esetileg kényszerrel is hatni.

De mindezek ellenére a versenyszabadság *elvének mellőzése*, vagy olymértvő korlátolása, mely köztekintetek által nem követeltetik, helytelen s nem indokolható. Nemcsak azért, mert e korlátolás a modern társadalmi és közgazd. jogrend alapjainak (a személyi szabadság, az egyéni tulajdonnal való szabad rendelkezés, az individuális jog és önfelölősség, meg a jogegyenlőség elvének) csorbitásával járna; hanem mivel jó része a szabad concorrenza ellen emelt vádaknak túlzáson alapszik; s ugyan ez okon az újkori társadalom és gazdasági rend számos egyéb (érintheletleneknek tartott) intézményei és alakzatai mellőzését is lehetne követelni. — A közönseget *csalárdságok* ellen megóvni (eltekintve közegészségügyi és oly feladatoktól, melyeket az egyesek megvalósítani képtelenek) legbiztosabb mód az: megengedni mindenkinek ott bevásárolhatni, a hol azt legcélszerűbbnek ismeri fel, nem pedig hatóságai rendszabályozás. — A szabad verseny ellenzőinek nagy része nem köztekintetek, hanem *különérdekek* által vezéreltetik, midőn annak korlátolását sürgeti; így a protectívámokért esengő iparosok, kiváltságok és monopólok birtokában lévők, céheket kedvelő kézművesek stb. Nem kis mértékben járult továbbá maga a nagy közönsege is ahhoz, hogy a szabad verseny visszás jelenségeket is hoz elő; járult az által, hogy legyezven a látszatot, a lényegre kevésbé tekint; az árunak csak olcsóságát és nem minőségét nézi; nem véve figyelembe, hogy a legolcsóbban vett jószág sokszor a legdrágább, a selejtesnek a jobb készítmény felett elsőseget ad; s a solid üzletembert a szédelőgő kontárral egyenlő vonalra helyezi.

Az *önérdek* érvényesülését a forgalmi életben mesterségesen korlátozni annyi volna, mint a modern közgazdaság és cultura haladás egyik leghatalmasb rugóját megbénítani; szem elől tévesztése annak, hogy *önérdektelen* emberszereteti elvre *gazdasági* rendszer nem alapítható; s hogy megszüntetése vagy kellő mértékben túlmenő korlátolása a szabad verseny rendszerének: a mindenbeavatkozó s minden szabad mozgást s individuális erő-kifejlést és haladást elfojtó állami *rendszabályozásra*, végfolyamatban pedig a socialismus és *socialdemokratia kényszergazdaságára* vezetne.

MÁSODIK FEJEZET.

A JAVAK FORGÁSA.

Irodalom : J. B. SAY : Traité d'Econ Pol. III. 1. r. — HERMANN : Staatswirthschaftliche Unternehmungen 390—459. l. — ROSCHER : System I. köt. 89—143. §§. — STUART MILL : Political Economy 3-ik könyv. — SCHÄFFLE : System der Pol. Oekonomie 90—156. §§. — KNIES : Geld und Credit (1873—1879). — SCHÖNBERG : Handbuch der Polit. Oekonomie I. kötet 263—502. lap. — J. GARNIER : Traité 15-ik fejeztb. — STEIN : Handbuch der Verwaltungslehre (1876) 434. sk. — JOURDAIN : Cours d'Économie Politique (1882.) 403—710. lap.

ELSŐ CZIKK.

A javak forgása általában.

65. §.

A csere és a forgalom.

A termelvények nagy része, főleg előrehaladtabb műveltségi viszonyok közt, nem szükségeltetik és használtatik fel azon gazdaságban a hol előhozatott, hanem azon rendeltetéssel bir, hogy *más* gazdaságba javbeli ellenszolgáltatás mellett átmenjen. Ez átmenetel a *csere* útján történik, a mely javaknak javakérti *adása-vevése*, a gazdasági életnek legáltalánosb tüneménye ; s a mely onnan ered, hogy mindenki a maga szükségleteinek minél teljesebb kielégítésére törekszik. — A népelet azon szakában, midőn az egyes családok még kiválólag magok fogyasztják termelvényeiket, a csereüzlet köre igen szűk ; de a mint a műveltség terjed, a szükségletek változatosbakká lesznek, s főleg a *munkamegosztás* szélesb körben érvényesül, s a szállítás és közlekedés akadályai kevesbednek : a jószág- és termelvény-cserének egész *rendszere* fejlődik ki, melyet egy egész népet vagy országot átkaroló, *termelőket* és *fogyasztókat* folytonos csere-érintkezésben feltüntető jelenségeinek összesége szerint: *forgalomnak* (Verkehr) nevezünk ; míg maga a jószágok és termelvények üzletszerűen történő átmenete egyik gazdaságból a másikba : a javak *forgását* (Umlauf, Circulatio) képezi.¹⁾

A jószág-csere *oka* ezek szerint az emberi szükségletek különféleségében, erőink, tehetségeink s foglalkozásaink egyenlőtlenségében, az ország különböző vidékeinek különböző physikai és égálji viszonyaiban, városok és síkföld közti ellentétben, meg a productió és üzletlet változatos iránylataiban keresendő; az ezen alapuló adás-vevés az emberek egymás közti gazdasági érintkezésének lényeges előfeltétele, sőt azon szabályszerű forma is, a melyben az állandó és tartós azaz a mindkét félre előnyös jav- és értékforgás egyedül lehetséges.

¹⁾ Szorosabban különböztetve meg: *jószágok* forgalmáról és *értékek* forgalmáról szólhatni; utóbbiról ott és annyiban, a hol és a mennyiben a dologi jószág maga érintetlenül marad, de a róla mintegy *levált érték* adás-vevés tárgyává lesz, péld. a földbirtokra kiállított *záloglevélben*, a nemes fémre kibocsájtott *bankjegyben*, az árutárban fekvő készletre kiállított *váltóban* stb. (Erről többet alább.)

66. §.

A forgalom alapozzanatai és jelentősége.

A jószágok nem mennek mindig közvetlenül az első tulajdonostól (előállítótól) át a fogyasztóra, hanem harmadik személyek közvetítésével. Ily közvetítő személyek föllépése magában véve s feltétlenül nem nevezhető hasznosnak, tekintve azonban, hogy e közvetítés által a termelők és fogyasztók egyenes érintkezésével járó költséges jav-forgás olcsóbbá változtathatik, s a felekre nézve legtöbb esetben alkalmatlan idő- és értékvesztéseget okozó közvetlen találkozás szükségtelessé válik; e közvetítő gazdasági alanyok (kereskedők) működését mégis productivnak nyilváníthatni.¹⁾ — Ezen *személyi* közvetítés mellett egy másik hasonlóképp *dologi* közvetítő is szerepel a forgalomban, t. i. a *pénz*, mely általános csereeszközt, értékmérőt és fizetési szert képez; a közgazdaságban előforduló minden értékek *mérésére* szolgál; s azon gazd. jav, mely polgárosult népek gazdaságában nélkülözhetetlen, s kapcsolatban a *súly-, hossz- és térmértékekkel*, a melyek a jószágok mennyiségi, minőségi, térfogati viszonyainak meghatározására illetőleg *megmérésére* szolgálva, a forgalom könnyüségének úgy mint biztonságának lényeges emeltyüi ²⁾: a forgalom rendszerének egységét, szabályosságát, és állandóságát állapítja meg.

A forgalomba jutó javak és termelvények *árúknak*; a csere vagy adásvevési cselekvények ³⁾ *ügyletnek*; az áruk üzletszerű átmenetele a termelőktől a fogyasztókhoz *keletnek*; az ez átmenetelt üzletileg közvetítő foglalkozás *kereskedésnek*; a jószágoknak egyik helyről vagy vidékről másikkra való átvitelét eszközölő iparág *szállításnak*; s az e szállítást anyagilag lehetségesítő emeltyük *közlekedési eszközöknek*; azon terület, melyen az áruk és javak kelete rendszerint megy végbe, *piacznak*; a piacon megjelenő eladók *terme-*

lőknek, a vevők *fojgyasztóknak*; végül azon jószág, a melyért az áruk rendszerint becseréltetnek *fizetési eszköznek* (csereszernék); azon pénzmennyiség pedig, melyen bizonyos áru adatik és vétetik, *árnak* nevezetik.

A forgalom *jelentőségét* s a népek gazdaságában való fontos szerepét közelebről indokolni felesleges. — Az árucseré és kereskedés a legalkalmasabb mód arra, hogy mindenki az általa szükséglett s gyakran csak nagy nehézséggel vagy épp semmikép sem előállítható javak birtokába helyezkedhessenek. Csere és forgalom alapján emelkedtek ki egész törzsek és népek a vadságból; általa *szellemsítettik* át mintegy az anyagi javak egy nagy része s lesz értékeesebbé; valamint az *ingatlan* mozgóvá és könnyebben értékesíthetővé; a forgalom alapján válnak helyi előnyök és hódítmányok, az egyéni alkotás és a lángész teremtvényei közjává; ébresztetnek és fokoztatnak az erők; s lesz hozzáférhetővé még a leggyöngébbre nézve is a jóllét és polgárosultság ezernyi jótéteménye. — Nem is említve, hogy a kifejlett forgalom alapján az egyesek és osztályok kapcsolatbahelyezése által a legszelesebb s legjótékonyabb *associatio* is létesítettik, a mely csak gondolható; s hogy hangos bizonyítékot szolgáltat a mellett, hogy az emberek (egyesek, népek) érdekei nem szükségkép ellentétesek; s hogy rendszerint akkor elégitjük ki legbiztosabban önnön szükségleteinket, ha másokat is szükségleteik kielégítésében támogatjuk; s hogy ezek szerint nincs (közvetlen, hasznossági szempontból is) károsabb eljárás, mint a forgalom nehezítése és korlátozása, vagy olyszerű tervek létesítése, melyek a természet szerü adásvevés rendszerét egy új mesterkéltt s gépies formalmi szervezettel felváltani, socialistikus elvek szerint reconstruálni akarják.

¹⁾ Az amerikai CAREY-nek egyik főnézete az, hogy a kereskedőnek ezen közvetítési szereplése meddő s minél szűkebb tére szorítandó; a mivel összefügg azon további eszméje, hogy őstermelők és műiparosok minél közvetlenebb közelben létezzenek egymással, hogy ama közvetítésre ne szoruljanak.

²⁾ L. MANGOLDT: Grd. 55. sk. STEIN: Verwaltungslehre 435. sk. és RÖESLER: Vorles. 928. sk.

³⁾ A *jav és áru* fogalmának megkülömböztetésére nézve l. HELD: Grd. 13—14. és 41—42. l.

67. §.

A forgalom kifejlődése, különösen a forgalom-szabadság.

A forgalom helyes irányu fejlődésének s sikeres hatásának előfeltételét egyfelől annak *élénksége*, másfelől *szabadsága* képezi. Élénksége függ a nemzeti productió terjedelme és változatosságától, sűrű népesség, jó közlekedési rendszer, és virágzó hitelállapot, s mindenkefelett akadálytalan mozoghatása, illetőleg *szabadságától*. — Az áruk és javak tekintetében főfontosságú körülmény

azoknak *forgalomképessége*. Mennél könnyebben megy ugyanis az áru egyik helyről a másikra, mennél kisebb annak tériméje (volumen) viszonyítva az értékhez, mennél tovább tartható, s mennél ismeretesebb a jav használati ügy mint csereértéke: annál nagyobb is a forgalomképessége, annál inkább felel meg az áru az üzleti és értékgorgatási igényeknek. A honnan kitetszik az is, hogy minden javítás a közlekedési eszközökben s az értékgorgalmat közvetítő egyéb intézetekben, magának az egész nemzetvagyonnak forgalomképességét is fokozza, a termelést és árucserét eredményesebbé teszi.

A forgalom kifejlődése az általános mívelődéssel szokott karöltve járni, s ez alapon névszerint egyfelől *rendesebbé* és *gyorsabbá*, másfelől *szabadabbá* válik.

A forgalom e *szabadsága*, mely a gazdasági javak akadálytalan mozoghatóságában és az üzleti életnek mindennemű mesterséges bilincsektől ment szabad alakulásában nyilvánul, legegyszerűbben kisebb körökben s jelesül a *belső* forgalomban jut érvényre, természetes következtetésekép a mind teljesben érvényrejutó személyi szabadság-, magántulajdoni intézmény- és szabad szerződhetési jognak. Később a munkamegosztás terjedésével, az üzleti technika tökélyesbedésével a legkülönneműbb erők és képességek érvényesülésével, szóval a műveltség haladtával szélesb körben válik uralkodóvá, s az egész gazdasági élet egyik alapmomentumává lesz névszerint annak folytán, hogy az alacsonyabb fejlődési fokokon való jogbátortalanságot jogbiztosság s rendezett közállapot váltja fel; a birtok és érték szabad mozgását akadályozó családi, testületi, rendi bilincsek, megkötő szabályok (ösiség, hitbizomány stb.) és előjogok mellőztetnek; az állam eddigi gyámkodó mindenbe-avatkozásával szemben a gazdasági élet természetének megfelelőbb eljárás foglal helyet; s az üzleti világ egész körében, kifelé úgy mint benn az országban, és a foglalkozások minden nemeiben az erők akadálytalan mérkőzése, a minden irányu *versenyzés* válik lehetségessé.¹⁾

A forgalom-szabadság még egy más szempontból is méltandó. Minden javnak megvásárlása ugyanis (végelemzésben) csak más javval lehetséges; azaz értékek értékekkel, termelvények termelvényekkel szerezhetetnek meg. A ki tehát másoknak *eladni* akar, annak azoktól *vennie* is kell, mert minden vétel egyszersmind *eladás*, és minden eladás egyszersmind *vétel* is.²⁾ Innen foly az, hogy mennél nagyobb és sokoldalúbb a productió, annál könnyebben talál minden termelvény kelendősegre; hogy mindenki annál többet vásárolhat, mennél többet termelt maga;³⁾ s hogy minden osztály, mely termelvényeinek keletéből él, minden többi osztályok *jóllelte*, termelési képessége stb. által érdekeltetik.⁴⁾ De foly másrészt azt is, hogy mindez csak ott lesz lehetséges, a hol a forgalom szabadsága, a csere- és piac akadálytalan szabad mozoghatása biztosítva van; termelők és fogyasztók egymással könnyen és szabadon

érintkezhetnek; s minden olynemű intézmény és rendszabály, mely az áru- és értékforgalom szabadságának akadályát szolgáltatná, mellőztetik. — Megannyi igazság, melynek még a *nemzetközi* forgalomban is megvan érvénye, a mennyiben az utóbbi által közvetített jószág- és értékcsere annál előnyösebb és annál sikeresb, mennél szabadabban történhetik oly nemzetekkel, melyek a keresett jószágot legkönnyebben, legolcsóbban és legjobbban állítják elő; s a mennyiben másfelől azon megismerésre vezetnek, hogy a népek és országok *nem egymástól elzárkózásban*, hanem inkább a szakadatlan érintkezésben és bekés s szabad üzleti viszonyokban lelik fel jólétök s anyagi haladásuk legerősebb biztosítékát.⁵⁻⁶⁾

¹⁾ V. ö. BASTIAT: Harmonies Économiques 10-ik szakasz, ROSCHER: I. 97. sk. §§. GARNIER: Traité 7-ik fej. s főleg WAGNER: Pol. Oek. I. (1-ső kiad.) 232. sk.

²⁾ Hogy a vásárlási eszköz legtöbb esetben a pénz, az nem változtat a dolgon, mert a pénz (illetőleg az ennek anyagát képező nemesércz) maga is áru, s az, a ki pénzért elad, *pénzvevőnek* neveztetetik. Innen foly az is, hogy sokszor ott, a hol panaszkodni hallunk a felett, hogy *pénzhiány* miatt kevés áru kél el, a valódi ok nem ebben, hanem az ellenszolgáltatásul adható javak elégtelenségében rejlik.

³⁾ Mert egyiknek vásárlásra képtelensége a többiekét is csökkenti. Továbbá minden becsületes adásvevési ügyletben rendszerint mind a két fél (eladó és vevő) nyer, mert mindenik azon jav birtokába jut, melyet inkább szükségel.

⁴⁾ BASTIAT jelmondata szerint «tous les intérêts légitimes sont harmoniques.»

⁵⁾ Ezekre építette J. B. SAY a «Theorie de Debouchés» nevezetű tanulmányát, az internationalis kereskedés szabadságának megalapítására. L. még SZÉCHENYI észrevételét Stádiumja 289. l.

⁶⁾ A forgalom szabadság itt megérintett elve a nemzetek gazdasági élete egész szervezetével és így a törvényhozás és kormányzattal is legszorosab összefüggésben áll; folyamánjai és hatásai szerint tekintve, nem csak az anyagi érdekek, hanem az összes kulturai, társadalmi és politikai viszonyokra nézve is kiváló jelentőségű momentum; s ugyanazért egyike tudományunk majdnem minden ágazatában szereplő kérdéseknek.

MÁSODIK CZIKK.

A javak ára.

68. §.

A csereérték és az ár általában.

A jószágok valódi jelentősége vagyis értéke, gazdasági szempontból, egyfelől az illető jószág által kielégíthető emberi *szükséglet terjedelme* (nagysága- és fokától), valamint *minőségétől*; másfelől a *szükségfedező jószág mennyisége- és minőségétől*, végre az azon jószággért hozandó áldozatok s *erőfeszítés* mérvétől föltételeztetik.

Következik innen, hogy bizonyos jószágnak *értékmérve* a szerint emelkedik s lesz nagyobb, a mint nagyobb és sürgetőbb az illető szükséglet, s mennél nehezebben lehet annak a jószágnak birtokába jutni. Mennél korlátoltabb *mennyiségben* létezik valamely (általánosabban szükséglett) jószág, annál értékesb leend rendszerint abból egy *adott mennyiség*.¹⁾

Az érték nem valami *benn-rejlő* (absolut) tulajdonsága a jószágnak, hanem kívülről azoknak tulajdonított *viszonylata* meghatározott alanyhoz; miért is nem létezik érték önmagában, hanem csak tekintettel bizonyos gazdasági alanyokra. Ezen alapszik egyfelől minden javak összehasonlíthatósága; másfelől ugyanazon jószág *értékkülömbözésének* lehetősége különböző személyekre nézve, a mi tulajdonkép a szabad csereforgalomnak is föltétele. — Ezen cserében, az előbb csak a *számító öntudatban* létezett *érték*, tényleges külfijezésre jut, mintegy megtestesül, jelesen a különböző javaknak a cserében egymással egyenbecsüeknek ismert tömegük mennyiségviszonya által. (Igy mondhatjuk példának okáért: egy font cukor, fél font kávé, fél mázsa arany kétszáz hold földet, négy napi rab-munka egy napi szabadmunkát ér). Ezt a kifejezést lehetségesítő momentumot *csere egyenbecsnek* (Tauschäquivalent) hívhatjuk, míg magát az ez egyenbecsben megtestesülő értéket *csere-értéknek*, néha *árnak* nevezik.²⁾

A mondottakból foly, hogy *minden* jószágnak csereértéke *egyszerre* nem csökkenhetik, s nem emelkedhetik. Valamely javnak csereértéke ugyanis annak minden többi javakhoz való viszonya. Ha tehát *minden* javak egyenlő arányban szaporodnak, értékviszonyuk hasonló és változatlan marad;³⁾ ha azonban csak az egyik szaporodik, akkor annak értéke minden többi javak irányában alább száll. Igy például, ha a *nemes érczek* összes tömege megváltozik, de a többi javaké változatlan marad, akkor ugyanazon pénzdarabnak értéke a többi javak értéke irányában változást fog szenvedni, mert megszorodván a nemes ércz, értéktelenebbé vagyis bizonyos rész a többi jószágokból csak kisebb mennyiség megszerzésére alkalmassá válik; ha pedig megritkult, akkor értékesebbé lesz, vagyis az *áru-javakból* többet lehet ugyanakkora mennyiséggel megvásárlani.

A forgalomban minden egyes jószág-mennyiség ezerszeres kül-csereérték kifejezésre találhat (például egy mázsa kávé tíz főf postó, harmincz napi munkabér egy hold föld stb. értékével bir); mert a *hány jószág* forgalomba jő, annyi csereérték kifejezése is van minden egyes jószágnak. Miután azonban a tényleges üzleti életben nagyon bajos volna, ha minden jószágra nézve ennek ezerszeres *érték-viszonylatát* minden többi javak iránt fel kellene keresni, czélszerűbbnek mutatkozott egy bizonyos, általánosan ismeretes és közbecsben álló jószágnak (nemes ércznek tudniillik) meghatározott mennyiségét: *érték-egységül* elfogadni; a becslés

könnyebbitésére, a cseremennyiségek megmérésére, az érték kiegyenlítésére egy általános érvényű csereeszközt és értékmérőt, melyre minden jószágnevek és mennyiségek értékei visszavezethetők, vagyis egy általános érték-tárgyat, létesíteni, jelesen: a pénzt.

A csereérték-becslésnek az adásvevésben nyilvánuló eredményét az ár képezi. «Csereérték» és «ár» azonban két különböző dolog. Az árban ugyanis a csereérték mérve és nagysága szerint határozott konkrét alakot ölt, világosan megmértté válik.

A csereérték jelentősége az uralkodó vagyoni jogi rendszeren és a munkamegosztáson alapszik; maga a csereérték a termelés és fogyasztás valódi *regulátora*; emelkedése vagy csökkenése ugyanis az összes ipari és forgalmi életnek irányt ad és határokat szab; tőle veszi az üzletvilág épen úgy, mint a fogyasztás legfőbb impulsusát, kiterjedése vagy önkorlátolása mérszabályát.

¹⁾ V. ö. HERMANN: St. Unt. 390. sk. MANGOLDT: Volksw.-Lehre 357. sk. I. SCHÄFFLE: System I. 169. sk. BISCHOFF: Grundzüge I. 312. sk. CAIRNES: Leading Principles of Pol. Economy (1881.) 110—134. lp. KIEHL: V.-W. 62—66. I. HELD: Grdr. 42. sk. I. GARNIER: Traité 16-ik fejelet. ROSSI: Cours I. 4-ik lecke, J. NEUMANN a Schönberg-féle Handbuch I-ső köt. 263. sk. I. s. hazánkban PICKLER: Ricardo cz. m. 49—109. I.

²⁾ Egy áru csereérték-nagysága nem függ subjectív becsléstől, hanem emelkedik vagy csökken az *érték-mennyiség* szerint, a melyet *most* az odaadottal *tényleg* becsélni lehet.

³⁾ Az, hogy minden jószágárak egyszerre emelkednek vagy csökkennek, nem lehetséges, mert itt az egyik félen már a pénz szerepelve, megeshetik, hogy bizonyos időpontban minden árujávért több (vagy illetőleg kevesebb) pénz lesz adandó mint eddigé, a mennyiben a pénznek értéke azaz vásárlási ereje csökkent (vagy illetőleg emelkedett.)

69. §.

Az ár és különböző alakjai.

A javak és termelvények adásvevés útján való átmenetele egyik tulajdonból a másikba: az egyezkedő felek által meghatározott *áron* történik. Értetik pedig ár (Preis) alatt «valamely jószág csereértékének kifejezése egy más érte kapható jószág (szolgáltatás, termelvény) bizonyos mennyiségében». ¹⁻²⁾ (Tehát minden józágnak ára minden egyéb jószágok mennyiségében fejezhető ki, illetőleg minden forgalmi jav minden többi javak tekintetében fizetési eszközül szolgálhat. Így például, ha egy akó finom borért egy mázsa lisztet kapni, ez az egy akó bor az egy mázsa lisztnek az ára.) Miután azonban csak némileg is fejlettebb közgazd. viszonyok közt már nem a természetbeni csere, hanem a pénz szerepel, azt kell mondanunk: «*az ár valamely józágnak pénzben kifejezett csereértéke*» azaz azon pénz-mennyiség, mely a forgalomban bizonyos jószág vagy áru bizonyos mennyiségeért adatik és vétetik. ³⁾

Az ár többféle alakban jelentkezik. Így jelesül: *vételár*, melyen valamely jószág véglegesen tulajdonunkba hozatik, megszerезtetik; — *termelési* vagy *előállításí ár* (Kostenpreis), mely az illető jószág előállításí költségével egyez meg, s szükségkép megadandó, hogy a jószág rendesen előállíttathassék; — *bérletár* (Miethpreis), midőn valamely jószágna (péld. egy gépnek, egy háznak) csak használhatása vásároltatik meg; — *előszereteti ár* (Affectionspreis), mely valamely áru iránti különös előszeretetből, a rendes árt meghaladó mérvben, adatik; — végre *piaczi ár* (Marktpreis), mely alatt azon pénzben kifejezett ár értetik, a melyen bizonyos, rendesen előállíttatni szokott jószág, a szabad közforgalomban (meghatározott időben és körben) az adásvevési esetek legnagyobb részében, *kelni* (azaz adatni és vétetni) szokott.

Ez utóbbi ár-alak kapcsolatban a *termelési* vagy *előállításí* árral (mely még természetes árna is szokott hivatni) a közgazdaságban a legnagyobb jelentőségű. Megkülömböztethető még továbbá: 1-ör. *Szabad és hatóságí ár*, amaz az eladók és vevők akadálytalan érintkezése- és versenyéből eredett, emez a hatóságilag megállapított árt jelentve. 2-ör. *Névbeli és dologi ár* (Nominal és Realpreis), amaz alatt a (valódi értéke s vásárlási ereje tek. változásna is alávetett) *pénzben* (mint az általános csereeszközt képező jószág bizonyos mennyiségében), emez alatt az árujavekban kifejezett ár értetvén. Végre 3-ör. *Szabott* vagy *oly ár*, mely az eladó által mint olyan, a melyen alól a jószágot nem adhatja, előre megállapíttatik, s az adásvevésnél szokásos *alkudozást* kizárja.

Az árak folytonos *változásna* vetvék alája, s ingadozók; a mihez képest a piaczi viszonyok s a forgalom tüneményei különbözökép alakulna. Ha két jószág, például *A* és *B* árviszonya megváltozott, azt, hogy melyiknél történt a tényleges változás, csak ugy határozhatni meg, ha azt látjuk, hogy például az *A* jószág minden többi (tehát a *C*, *D*, *E* stb.) jószágokkal még most is ugyanazon árviszonyban áll, ellenben a *B* jószág nemcsak az *A*-val, hanem minden többi jószágok irányában is megváltoztatta árbeli állását; mely esetben kimondhatni, hogy *B* az, a melynek részén a változás történt.

¹) SCHÄFFLE szerint az ár: a «csereértéknek kifejezése a csereegyenbebsben»; WAGNER szerint «mennyisége azon más javakna, a melyekért valamely jav tetteleg cserében adatik». Azt is mondhatni: «az eladott jószág ára az ezért tetteleg szerzett mennyisége valamely más jószágna»; vagy: «az ár valamely jószág értékének kifejezése más érte kapható jószágban».

²) Arról tehát csak két vagy több jószág tekintetében egymáshoz viszonyítva szólhatni.

³) «Tauschwerth in Geld ausgedrückt ist Preis» (Kiehl). — Ha valamely áru mint *pénz* minden többi jószágok árbeli összehasonlítására használtatott, akkor ezen árna bizonyos mennyisége a felvett *egység*, a mely arra szolgál, hogy többszörözeteiben minden többi áru árna összehasonlítását kifejezésre hozza; e szerint a pénznek magána, a szó tulajdonké-

peni értelmében *ára* nincsen; s a mint a pénznek árt tulajdonitunk, megszűnik pénz lenni, és a *másik áru*, melynek mennyiségeiben az ár kifejeztetik, lesz *pénz*.

70. §.

A piaci ár és ennek képződése.

Az ár meghatározása vagy valami felsőbb hatalomtól származó *kényszer* tehát például törvény¹⁾ vagy *hatósági szabvánnyal*,²⁾ vagy a feleknek *szabad egyezkedése* mellett történhetik. — Az utóbbi mód a leggyakorabb s legtermészetszerűbb is, s azért első sorban erre az alapra fektetendő az árképződési elmélet, habár figyelemmel arra, nem korlátandó-e az egyezkedési szabadság, meg arra, hogy vannak esetek, a melyekben szabad szövetkezetekben arra jogosított közegek által határoztatik meg az ár.

A szabad egyezkedés alapján meghatározott árt illetőleg, ez legteljesebb kifejezését a *piaczi árban* találja, s ennek képződési mozanatainak méltatható legjobban, mire nézve a következőkre utalhatni:

Az ár a két érdekllett félnek: az *eladónak* és *vevőnek* megegyezése folytán jő létre, és függ mindenkor azon viszonyoktól, melyek az egyik félt a vásárlásra, a másikat az eladásra bírják; mely tekintetben a vevőnél a jóság *szükséges volta* s *használatossága*, az eladónál pedig annak *nélkülözhetősége* s az *előállítási költség* képezi az elhatározásra vezető indokot. Szövevényesebb e dolog a közforgalomban, a hol bizonyos áru vagy jóság ugyanazon időben sokaknak szükséges és így sokaktól kerestetik, de másfelől sokaktól elő is állítatik, illetőleg kínáltatik; vagyis a venni szándékozó *nem egy*, hanem *több* eladóra, és az eladni akaró nem egy, hanem több vevőre van utalva.³⁾

A keresés és kínálás ezen természetes folyamatában egyfelől az *önérdek* (a nyereség-vágy), másfelől a *versenyzés* (az egymást túlszárnyalási vágy) szerepel. Minden *eladó* ugyanis: termékeért a lehető legmagasabb árt kieszközölni, minden *vevő* ellenben az árut minél olcsóbban megszerezni törekszik. Ugy látszik tehát, mintha a két fél közt egyezés (azaz tényleges adás-vevés) nem is történhetnék; pedig a legtöbb esetben mégis történik, és pedig azért, mivel⁴⁾ az eladni szándékozónak mindig kell tartania attól, nehogy más eladó, olcsóbb árt engedve, a vevőt tőle elvonja, és így *ármérséklés*re kész lesz; másfelől meg a vásárolni akaró, abban az aggodalomban, hogy mások jobb ár ajánlásával a jóságot el fogják kapni előle, *többet ajánl*.

Ezek nyomán azt mondhatni: a (szabad) piaci forgalomban az árak: az ellentétes érdekű felek küzdelmében a *viszonyos versenyzés* befolyása alatt képződnek; vagy, a mennyiben e küzdelem folyamára egyfelől a venni akarók *kereslete* és másfelől az eladni szándékozók *kínálata* döntő befolyású szokott lenni, az árképződés

szabálya így is formulázthatatik: «a javak árai függnek a kereslet és kínálat⁵⁾ egymáshozí viszonyától, illetőleg az e viszonyra befolyó körülményektől»; — a minek természetes következése az, hogy például mennél nagyobb a kereslet, annál magasb, s mennél kisebb, annál alacsonyabb lesz bizonyos mérvű kínálattal szemközt azon ár, melyen valamely jószág a piacon kelni fog.⁶⁻⁸⁾

¹⁾ Például a katona szolgálatának ára.

²⁾ Például hús, liszt stb. limitationális ár, vagy a gyógyszerési taksa.

³⁾ «Eladók versenyzése alatt értvén bizonyos piacon megjelenő termelőknek összeségét s azok felismert vagy látszatos kívánságát bizonyos jószág-készletet eladni; vevők versenyzése alatt ellenben azon fogyasztóknak mennyiségét, a kik bizonyos áru meghatározott mennyiségét egy maximal-áron megszerezni hajlandók.

⁴⁾ Eltekintve attól, hogy mindkét fél *abban* a tekintetben *egy* nézetben van, hogy a kereslők a piacra került mennyiséget megvenni, a termelők pedig eladni szándékoznak; s másfelől, hogy a hűrt túlfeszíteni már jól felfogott önérdéknél fogva is egyik se fogja.

⁵⁾ «Kínálat» alatt az eladni szándékozó termelők által áruba bocsátott jószág-mennyiség, kereslet alatt a venni szándékozó (s fizetéképes) fogyasztók össz-szükségletének nyilvánulása értetvén.

⁶⁾ Azon tétel, hogy az ár a kereslet és kínálat közti viszonytól függ, megtámadatik RÖESLER által (Grundr. 252. l.), azt mondván, hogy az csak szükségbeli formula s összefoglaló műkifejezése számtalan befolyásnak, mely az árképződést elhatározza.

⁷⁾ Az árképződésre még befolyást gyakorolnak az adók is, ennek kifejtése azonban a «Pénzügytan» feladata.

⁸⁾ Az itt kifejtett (s főleg Hermann által megalapított) ár-elméletet megtámadja legújabbán NEUMANN: a Schönberg-féle Handbuch I. k. 286. sk. lp.

71. §.

A kereslet és kínálat különösen.

A kereslet és kínálat döntő szerepe a piaci árak képződésében azon viszonyok közelebbi szemügyre vételét teszi szükségessé, melyek arra határozólag befolyanak. Így jelsül:

a) A keresletet illetőleg főnyomatéku momentum: a jószág-nak a venni akaró szempontjából való *használati értéke* illetőleg szükséges volta; a vevő *fizetési képessége*, mely nélkül kereslet tőle nem eredhet; meg azon *költségek* vagy áldozatok nagysága, melyek a megveendő jószág vagy azt pótló jav *más utoni* megszerzésével járnak, miután a vevő rendszerint nem ad többet valamiért, mint a mennyiért más módon is azt megszerezheti. — Kitetszik ebből, hogy: aa) A használati érték határoz a vevőknél a felett, mekkora *áldozatot* hozhatnak szükség esetében a kívánt jószág megszerzésére; nemkülömben, hogy a jószág ára a használati érték növekvésével felebb szökni, csökkenésével pedig alább szállani fog; tehát a kereslet rendszerint legállandóbb leend a nélkülözhetlen, legingadozóbb pedig a nélkülözhető javaknál. bb) Hogy ott, a hol a *fizetési képesség* nagy vagy emelkedő, az árak is emelkedhetnek, pl. gazdag népes-

ség szükség idejében a tápszerárukat sokkal magasabbra szöktetheti mint szegény lakosság. Innen van az, hogy a nélkülözhetetlen javak megdrágulásával a nélkülözhetőkre irányuló kereslet csökkenni fog, és viszont; valamint az, hogy mennél drágább valamely jószág, annál kisebb azoknak köre, kik azt megvehetik. ¹⁾ cc) Mennél tökéletesebben fejlődnek ki a közlekedési eszközök, s mennél nagyobb a javak forgalmi képessége, annál egyenlőbbekké is lesznek az árak azon egy időben különböző helyeken és vidékeken. ²⁾

b) A *kinálatot* illetőleg, ez függ: az előállított jószág mennyiségétől, a jószágnak elnem adhatás esetében a tulajdonosra nézve való használhatóságától, az *egyéb* eladási esetekben tapasztalt ártól, mindennekfelett pedig azon *költiségektől*, melyekbe az eladónak magának került a jószág. Következik innen, hogy tartósan senki se hozhatna a piacra termelvényeket, ha legalább a *szükséges* (átlagos) *előállítási költségek* az árban neki meg nem térítették; s hogy a jószág-ár a termelési költségek változásával szintén változik, azaz emelkedik vagy csökken. — A jószág-árak azonban nem emelkednek vagy csökkennek mindig *egyenlő arányban* a kereslet vagy kínálat emelkedése-illetőleg csökkenésével; továbbá nem emelkedhetik a kínálat a keresletnek megfelelőleg *oly* jószágoknál, melyek vagy igen korlátolt mennyiségben léteznek (pl. tokaji bor, ritka ékkövek, vagy világhírű mesterek festményei), vagy nem szállíthatók, és el nem tarthatók. Így továbbá legmagasabbra azon jószágok árai szökhetnek, melyek tekintetében a kereslet csökkenő kínálattal csak nehezen vagy épp nem csökkenhetik (pl. ostromlott várban víz-, kenyér-szükséglet) és megfordítva. Főszabályt képezvén az, hogy *oly* jószágok árai ingadoznak aránylag legkevésbé, melyek tekintetében a kínálat a kereslet ingadozásaihoz és a kereslet a kínálat ingadozásaihoz legkönnyebben alkalmazkodik. ³⁻⁴⁾

¹⁾ Sav ezt egy pyramissal akarja képletileg kifejezni, mely mellé egy jószágár-skálát állít. Mennél magasb valamely jószág ára ezen skála szerint, annál kisebb a neki megfelelő átmérő a pyramison (azaz a venni képes emberek száma), és megfordítva.

²⁾ A fizetőképesség nem függ épen valakinek *pénzbeli gazdaságától*, hanem a cserében adható (de használható) termelvényeinek bőségétől.

³⁾ Hogy a cserébe kapható jószág is nagyfontosságú momentum az eladóra nézve, kétségtelen. Így például, ha a beveendő pénznek értéke csökkent, a termelő nagyobb árt fog kérni, és viszont kisebbet akkor, hogy ha emelkedett az értéke, pl. a bankjegyek diszagiója megszűnt, s a nemes ércszel való érték-egyenállásuk helyre állt.

⁴⁾ L. még MANGOLDT: Grd. 73. sk. 1.

72. §.

A termelési költségek az árra való befolyásuk szerint.

Legnagyobb fontossága a termelési költségeknek az ár-képződés folyamatában abban rejlik, hogy (föltéve a forgalom és adás-

vesés szabadságát) a *piaczi ár rendszerint az előállítási költségek átlaga körül ingadozik,*¹⁾ azaz a piaczi ár és a termelési ár egyenlősülési iránylatot tanusít. Ezt a *természetes ár törvényének* nevezik, s megfejtését abban leli, hogy szabad-verseny mellett (hol a javak akadálytalanul termeltetnek, hozatnak piacra és kerestetnek) a piaczi ár emelkedése a termelési költségek *fölé*: rendszerint a kínálat fokozódására (azaz nagyobb productióra) vezet, a minek azután az ár lejjebb szállása a következménye; ellenben akkor, ha a piaczi ár a termelési költségeken alább száll, a kínálat megcsökkenik, és így az ár ismét emelkedni fog.²⁾

E tétel közelebbi igazolását leli abban, hogy oly javaknak, a melyek egyenlő (átlagos, szükséges) előállítási költségbe kerülnek, a forgalomban rendszerint *egyenlő csereértékek* is szokott lenni; s hogy minden eltérés ezen színvonaltól csakhamar oly rugókat helyez működésbe, melyek a megzavart egyensúlyt helyrehozzák. — A legtöbb javak továbbá ugyanazon időben, de különböző körülmények közt, *különböző költségekkel* állítatnak elő. Ennek többféle folyamánya van. Először az, hogy ott, a hol az előállítási költségek különbözőek, a piaczi árnak irányulása a termelési ár felé, megzavartatik; mert ily javaknál a piaczi ár *csak azon esetben* szabályzódik a *legcskekélyebb* előállítási költségek szerint, ha a piaczi szükséglet a kedvezőbb helyzetben lévő (azaz olcsóbban termelni képes) termelők által fődöztethetik; míg az ellenkező esetben azon költségek szerint szabályzódik, a melyek a *legkedvezőtlenebb helyzetben* történő, de a szükséglet fődözésére még megkívántató productionál szükségkép teendők. Oly esetekben ugyanis, hol a szükséglet a legkedvezőbb körülménybeni productió által kielégíthető, *azon* termelők versenyzése lehetlenné lesz, a kik nehezebb körülmények közt (azaz nagyobb költségekkel) termeltek, mert az alacsony árban fáradságuk és kiadásaik megfizetve nem volnának. Akkor azonban, ha a szükséglet a kedvezőbb helyzetben lévő termelők által teljesen nem fődöztethetik, az árnak oly magasra kell szöknie, hogy még *azok is* termelhessenek, kik drágábban termelnek.³⁾

Egy másik folyamánya a fentebb jelzett tüneménynek az, hogy: *mert* nem egyenlő előállítási költségekkel hozatnak létre az (illető) javak, és mivel a gyakorlati életben igen sokszor a szabadverseny akadályokra talál: oly árak is foglalnak helyet, melyek az *előállítási költségen jóval alul vagy fölül* állanak. Ezek az úgynevezett *egyedárusági árak*, és a *szükség-árak*. Egyedárusági, vagy a termelési költségeken jóval *fölül* álló árak nevezetesen oly javaknál, melyek vagy természetből is már korlátolt mennyiségben léteznek (pl. finom borok, bizonyos művész-munkák stb.); vagy *szabadalmazás* tárgyai (feltalálások stb.). Szükségi (azaz a termelési költségeken *alul* maradó) árak ellenben akkor, ha a termelő productióját még kedvezőtlen körülmények közt is *kényszerül* folytatni (például ki nem vonhatván tőkeit a rosszul fizető vállalatból); vagy hogya

az áruk el nem tarthatók; vagy a midőn készletek *árverezés* alá kerülnek.⁴⁻⁶⁾

Az előállítási költségek sok jószágnál a műveltség haladtával *kevesbedni* szoktak, a mi *közvetlenül* ugyan többnyire csak az előállítónak előnyös, a ki a költségbeni takarítás módját feltalálta. A mint azonban az új üzletmód ismeretessé válik, rendszerint általános árcsökkenést von maga után, és így a fogyasztókra nézve is előnyössé lesz. Annyiban egyébiránt, a mennyiben a termelési költségek *kevesbedése* idézte elő az ár-csökkenést, a nyereség mind a termelőkre mind a fogyasztókra kiterjed, mert a fogyasztók most olcsóbban vásárolhatván, *többet vesznek*, és így a termelőnek nyereségét a nagyobb kelet által szaporítják.⁷⁾

¹⁾ Ez azután a tulajdonképeni súlypontja az ármozgalomnak. Egyébiránt eltérések e szabálytól nem ritkák, pl. midőn a term. tényezőket (pl. fekvő tőkét) máshová elvinni nem lehet.

²⁾ CAREY és ROSCHER szerint a döntő e tekintetben nem a jószágnak már a multhoz tartozó term. költségei, hanem azon költségek, melyekbe most t. i. a vevés idejében kerülne ama jószág előállítása. Annyiban is helyes meghatározás, a mennyiben elhárítatik az összetévesztés általános szokásos termelési költségek és egyes esetekbeni kivételes term. költség között. Jelesül: hogy ha időfolytán a termelési költség (például az által, hogy a gép-gyárak bizonyos gépet most olcsóbban képesek előállítani) lejjebb szállt: akkor ez újabb költség-tétel fogja szabályozni az illető jószágnak árát, mert csakhamar annyival olcsóbban lehet pótolni az eladott gépet. Némi módosulását a szabálynak az képezvén, hogy a szükséglet oly sürgős lehet, hogy az ujonnan való olcsóbb előállítást nem bírja bevárni. Úgy hogy azt mondhatni: hogy mennél gyorsabban állítható elő új készlet, annál inkább veszi el a már meglevő készletre nézve az előbbeni előállítási költség az ő befolyását.

³⁾ Az, a ki kedvezőbb helyzetben termel, a neki kevesebbe kerül jószág árában *fölül-nyereségre* tesz szert, a mely annál nagyobb, mennél kedvezőbbek az ő termelési körülményei azokéinál, kik a legkedvezőtlenebb helyzetben termelnek. (Kivételeket eredményező körülményekről alább.)

⁴⁾ Minél túlnyomóbb valami iparágban a *természettényező*, annál kevésbé lehet kényünk szerint a kínálatot kiterjeszteni vagy megszorítani; annál gyakoribbak és tartósabak lesznek tehát abban a monopólszerű meg a szükség-árak.

⁵⁾ A fent felállított árképződési szabályok alól *kivételek* még ott is fordulnak elő, a hol a termelő üzletét létbiztosítás tekintetéből üzi (pl. mezei proletár); a hol a vevők vagy eladók *összebeszélései* (Cartellek) hatnak az árakra; a hol *szokás*, megrögzött eszmeirány, vagy szociális *előítéletek* folynak be bizonyos jószágok kereslete- és kínálatára; végre ott is, a hol *cséhek*, szabadalmak, be- és kiviteli vámok, vagy *elővételi jog* s *monopólok* állanak szemb. L. alább.

⁶⁾ Legújában *ezen tantétel* is, hogy t. i. a termelési költségek kiváló befolyást gyakorolnak az árakra, megtámadtatott; először ugyanis MACLEOD-tól, s HIRT-től, a kik azt állítják, hogy ép megfordítva a piaci ár szabályozza a termelési költségeket, s hogy egyedül a szükséglet és készlet, amelytől a piaci ár függ; másodsor: HELD-től (Tüb. Zft. 1868. és Grundr. 50. l.), a ki arra utal, hogy oly sok- és különemű, változatos, és alig számbavehető okok és körülmények folynak be az ár-képződésre, hogy szoros tantéliei formulák e tekintetben alig állíthatnak fel.

⁷⁾ L. még MANGOLDT: Grundr. 64., 65. §§.

73. §.

Az ár-képződésére befolyó egyéb mozzanatok; a versenyzés és monopól különösen.

Az áralakulást föltételező eddig kifejtett okok hatása legfőképp *árváltozások* beálltakor ismerhető fel; azonban korlátoztatik és lassúbbá tétetik a *szokásnak* s erkölcsnek a szabad érdekharczot enyhítő hatalma, másrészt elhomályosittatik a *pénznek* úgynevezett *értékváltozása* által. — Az árak *jövendőbeni* alakulása egész biztossággal sohasem mondható előre, de némi valószínűséggel igen, jelesen a két félbeli versenyzésben való változások gondos megfigyelése alapján. Jövendőbeli árállásra csak államhatalmi *kényszer*, vagy pedig érdekfeleknek *szövetkezete* folyhat be határozóan. Ott, a hol ez nem történik, a kínálók összesége akként hathat a jövendőbeli árra, a mennyiben sikerül a kínálatot a keresők versenyzésben felismert változásoknak megfelelően megszorítani vagy kiterjeszteni. — Mennél szabadabb a kínálati verseny, annál erősebb az iránylat, hogy valamennyi eladó az előállítási *önköltségeken* túl a viszonylag egyforma többletre, azaz munkájok és tőkéjükhöz arányitva egyenlő jövedelemre teend szert. E cél azonban nem éretik el egészen, mert ellene hat: az egyes eladók különböző helyzete; a lehetetlenség a kereslet mérvét teljesen felismerni és kiszámítani; a túlspekuláció; a kínálatra nézve fennálló rendkívüli nagy nehézség gyorsan kiterjeszkedni vagy kisebb mérvekre szorítkozni; kedvező vagy kedvezőtlen conjunkturák. Innen foly az, hogy az úgynevezett természetes ár *egyedüli* okát és mérvét nem lehet az *előállítási költségekben* magokban keresni, ép oly kevésbé mint az *előállítási munkában* (l. alább), s hogy az ár tényleg mindenkor különböző okok és tényezők eredménye, a melyeket az emberek csak kis mértékben képesek előre felismerni és befolyásuk alá helyezni.¹⁻²⁾

Az ár és elárúsíthatás a termelőre (illetőleg a jószág-tulajdonosra) annál jelentékenyebb lesz, mennél teljesb érvényre jutott a személyi szabadság, az egyéni tulajdon és a szabad szerződhetés elve; mennél fejlettebb a munkamegosztás és a forgalom közlekedési és szállítási eszközök alapján; mennél könnyebben és biztosabban jehet a javakat *illő* áron eladni. — Az áruk e növekedő forgalomképesége, általában előnyös annyiban, hogy az emberek függősége birtokuktól csekélyebb lesz, s hogy általa a jószágok lehetőleg azoknak kezeibe jutnak, kik azokat leginkább szükséglik és legjobban használhatják. Ez nem történik ott, hol az eladás könnyüségé helytelen gazdálkodásra vezet, péld. szükségü eladásoknál. Épp így nem előnyös a köznek szempontjából, ha a forgási ügyletek szaporodása végeredményben nem a javak alanyi használhatóságát növeli, hanem üzéri hajhászattá válik a lehető legnagyobb individuális haszonrészt után az összvagyonban, tehát *mások rovására*.

Ezekkel viszonyban méltatandó az áralakulás azon tüneményköre, a mely a *monopól* alapján áll elő.

Oly esetekben jelesül, a hol a versenynek kivételes módóni nagymérvű korlátozásával állunk szemben, illetőleg valaki oly előnyös üzleti helyzetben van, hogy bizonyos jószágnak előállítását és forgalombahozatalát mások kizárásával a rendesnél nagyobb nyereggel eszközölheti: *egyedáruról* (monopól) szólunk. — Monopólok többfélék lehetnek; így 1-ör. *Természetesek*, melyek valakinek igen ritka, a maga nemökben egyedüli s vagy épen nem vagy csak nehezen szaporítható jószágok (régiségek, műremekek, rendkívüli ének-képesség stb.) feletti jogszerű rendelkezhetőségéből erednek. 2-ör. *Gazdászatiak*, melyek vagy valami technikai előállításmód titkának birtokából, vagy olykép keletkeznek, hogy valaki bizonyos vállalatot (péld. vasutat, szállítást stb.) először léptetett életbe, s e prioritásánál fogva mások versenyzését megnehezíti; vagy onnan, hogy a nagyobb tőkével és ügyesebben dolgozó a gyengébbet a versenytéről leszorítja. 3-ör. *Jogi monopólok*, melyek onnan veszik eredetüket, hogy az államhatalom a versenyt hatósági intézkedésekkel korlátozza (tehát pénzügyi monopólok, czéhek, szabadalmak, védvámok).

A *természeti* és a *gazdászati* monopólok néha egyenes állami beavatkozást tesznek szükségessé a fogyasztók védelmére, szemben a monopól általi kizsákmányoltatással; a *jogi monopólok* esetileg indokoltak lehetnek, mert a verseny nemcsak az állam által lehet korlátolt, s mert a concurrenzia túlzott mérvbeni érvényesülése nem ép mindig kívánatos; jelesen finantzmonopólok némelykor az adó igen czélszerű alakját képezik; rövid ideig fennálló védvám a nemzeti iparra előnyös lehet stb. *Elvként* áll azonban mindig az, hogy az egyedáruság által productiv erők leköttenek; a javak és értékek szabad forgalma megakadályoztatik; az ipari haladás feltartóztatik; s közgazd. alakulatok teremtetnek, melyek mesterkéltek és egészségtelenek.

Miután továbbá a *vevők* versenyzésének kiterjedése magas, az *eladókénak* kiterjedése pedig alacsony árakat idéz elő: minden félnek természetes érdeke az: a maga concurrenziaját megszorítani, az ellenfélét pedig kiterjeszteni. Ez érdekek és törekvésekből folynak cselekvények és intézkedések, melyek részint a közjával megegyezők,³⁻⁴⁾ részint egyes felek különérdekeinek szolgálnak. E tusakodó érdekek küzdelmében az állam odahatni hívatott, hogy az egyéni erőknél lehető teljes kifejlésére a tér ne hiányozzék, de ugyanezek mások elnyomása- vagy kiaknázásában meg is akadályoztassanak.⁵⁾

¹⁾ V. ö. MANGOLDT: Grundriss 61. sk. 90. sk. HELD: Grdr. 46—53. l. és SCHÖNBERG: Handbuch I. 269. sk. s 303. sk. lp.

²⁾ Névszerint annak folytán is, hogy a szállítási eszközök nem állnak mindig kellő mérvben rendelkezésre; a vevők és eladók ismeretsége és érintkezése mindig korlátolt; az áruk minőségi különbözősége jelentékeny befolyásu.

³⁾ Így jelesül a midőn a piacznak kiterjesztésére, a szállítási eszközöknek javítására, a közlekedés tökélyesbitésére hatnak.

⁴⁾ Összefügg ezzel azon már fentebb is jeleztük igazság, hogy minden osztály, sőt minden nemzet igenis közlekedésről van érdekelve a többi vele forgalmi viszonyban álló osztályok s nemzetek sorsa, jólléte tekintetében.

⁵⁾ Néha a versenyzők az által szorítottak le a piacról, hogy az erősebbik egy ideig veszteséggel ad el.

74. §

Drágaság, olcsóság, és a méltányos ár.

Drágaságról vagy olcsóságról akkor szokás szólni, hogyha az *élelemszerek* (főleg az elsőrendűek) nehezen vagy könnyen szerezhetők meg; valamint akkor is, hogyha bizonyos jószágért nagyobb vagy kisebb *pénzösszeg* adandó a megvevésnél, mint a legtöbb ismeretessé lett *egyéb* adásvevési esetekben. Ez értelmezés azonban nem megfelelő; mert a pénz maga is értékében változásnak alávetett jószág,¹⁾ tehát az áruknak, például, megdrágulásánál, nem mindig határozottan megmondható, az áru lett-e drágább s nem-e talán a pénz olcsóbb azaz értéktelenebb.²⁾ Némelyek azért e fogalmat *drágaság* és *olcsóság* az előállítás költségei nagy vagy illetőleg csekély voltával hozzák kapcsolatba.³⁾ Szerintünk a valódi drágaság vagy olcsóság csak a *reálérték* szerint mérendő, és drágának az a jószág nevezendő, a mely magas csereértékkel bír, azaz a melylyel más javakból többet, olcsónak ellenben az, a melylyel kevesebbet vehetünk. — Kitészik innen, hogy e fogalmak lényegileg viszonyosak, hogy drágaságról vagy olcsóságról *egy* jószágra nézve nem is lehet szó; valamint az, hogy drágaság vagy olcsóság egyidőben *minden* javakra nézve nem is tehető fel; mert ha az egyik jószág egy más jószág irányában drága lett: akkor szükségkép ez utóbbi jószág az előbbeni irányában olcsóbb lön, és megfordítva.⁴⁻⁵⁾

*Méltányos ár*nak nevezetik az, mely a *rendes termelési költségeket* egészen fődözi s az előállítónak további termelésre ösztönző méltányos (ügynev. közpolgári) *nyereséget* biztosít. Hogyha ugyanis az árak magasan állanak a termelési költségek felett, akkor a termelők a fogyasztók rovására nyernek; míg ott, a hol az árak a term. költségeken alul maradnak, a fogyasztók vannak előnyben a termelők kárával. Ennek következménye, hogy az első esetben a fogyasztók vásárlási képessége és fogyasztási ereje, az utóbbiban pedig a termelők termelési ösztöne és tehetsége csökkennek; és így azon árt kell legmegfelelőbbnek nyilvánítanunk, melynél a termelő biztos keletre találván, *productióját szabályszerűleg folytathatja*, a fogyasztók pedig *szükségeiket* rendszeren fődözhetik. Újabb bizonyossága annak, hogy egészben véve a termelők és fogyasztók *érdekei nem ellentétesek* hanem öszhangzók.

A méltányos ár megvalósulására pedig legbiztosabban vezet: az adásvevésnek minden mesterséges megszorítások alóli fölmen-

tése, illetőleg a *szabadverseny*, mely közönségesen mintegy önmagától viszi az embereket a javak és termelvények valódi értékének fölismerésére és méltányolására, valamint a rendelkezésre álló jószág-mennyiség meg a szükségletmértv adott viszonyának az adásvevésben való megfelelő kifejezésére.⁶⁻⁷⁾

¹⁾ Szorosan véve tehát az élelemszerekbeni drágaság vagy olcsóság is lehet *csak látszólagos*, hogyha tudniillik a pénz értékevel viszonyt szem előtt tartjuk.

²⁾ Főleg oly államokban vagy helyeken, hol nem az értékében kevésbé ingadozó nemes ércpénz, hanem a nagyobb hullámzatoknak kitett *papírpénzjegyek* képezik a forgási eszközt.

³⁾ Azt mondván: *drága* az a jószág, melynek előállítási költségei nagyok; *olcsó* a melyé kisebbek.

⁴⁾ ROSCHER és mások szerint valamely jószág drágának vagy olcsónak a szerint nevezendő, ha különböző helyen vagy különböző időbeni árai összehasonlítottván, kiderül, hogy az egyik helyen vagy időben drágábban illetőleg olcsóbban kel mint más helyen vagy más időben. Ha például Pesten egy mázsa bizonyos finomságu lisztért 6 frtot, Londonban pedig (a pénzérték mindkét helyen egyforma lévén) 8 $\frac{1}{2}$ forintot kell adnom: akkor a liszt Pesten olcsóbb, Londonban drágább.

⁵⁾ *Nebeli drága*-ságról szokás szólni ott, hol a pénz csekély értékkel bir, *reál-drága*ságról pedig, a hol az áru-jószág értékállásában állott be a vevőre nézve kedvezőtlen változás.

⁶⁾ Hogy a szédelgésre hajló korunkban (részben a versenyszabadság viszsza befolyása alatt is) az emberek nagyrésze inkább olcsón és rossz productumot, mint drágábban de jót szeret venni: alig tagadható, pedig az *ilynemű olcsóság*: a *legdrágább vétel*.

⁷⁾ L. még MAURUS: Ueber die Ursachen der Theuerung (1874.) 8. sk. I. GARNIER: Traité 409. §. NEUMANN-SPALLART: Die Theuerung der Lebensmittel (1874) általában.

75. §.

Hatósági árszabványok.

Oly intézkedések, melyek bizonyos javak árainak *hatósági megszabására* czéloznak (árlimitációk, hatósági árszabványok), elvileg helytelenítendőek s legtöbb esetben czélszerűtlenek.¹⁾

Az árszabvány ugyanis nem egyéb mint *önkényszerű belenyulása* az e tekintetben illetékesnek el sem ismerhető hatóságnak: a lakosok szabad adásvevési jogába. Az árszabó *közeg*ek ily módon olyasmibe kapnak, a mire nem képesek; huzamosan csak az a hatalom szabhatván meg helyesen valami jószág árát, mely a kereslet és kínálat közti viszonyt, illetőleg az erre befolyó körülményeket meghatározhatná, a mit pedig feltenni nem lehet. Eltekintve attól, hogy a legtöbb jószágra nézve *igazságos árszabályzás* nem is lehetséges, a *minőség* tekintetében rendkívüli különfeleség miatt. — A hatósági szabványok továbbá rendszerint *kijátszatnak*; és *vagy* megfelelnek a természetszerű piaci viszonyoknak, s ekkor fölöslegesek; *vagy* ha nem, akkor *vagy* legyezik a vevőt a termelő rovására, *vagy* a termelőt a vevő rovására; a mihez járul, hogy a hatóság többnyire egyoldalú értesítések nyomán indulván, már e tekintetből

sem képes helyes határozatot hozni. — Helytelen ezeken kívül az árszabályzás annyiban, hogy a hatóságnak, mely *mint párt* látszik föllépni, tekintélyét és hitelét csökkenti; sőt alkalmat szolgáltat arra is, hogy a műveletlen néptömeg olyasmért is felelősséget hárít reája, a mi jog- és hatáskörén messze kívül esik. — Végre soha sem éri el a hatóság ily intézkedésekkel kitzított *czélját*, vagyis azt, hogy a szegényebb osztályra nézve az olcsóbb bevásárlás lehetőségessé tétessék, vagy azt, hogy a piacz szakadatlan *ellátása* (Approvisionierung) biztosíttassék; névszerint azért, mivel, tekintve az elsőt: a termelést sujtja és megszorítja alacsony árak állapításával; az utóbira vonatkozólag pedig: mivel sohasem gyakorolhat oly *kényhatalmat*, hogy a termelőket oly esetben is kényszerítse eladásra, mikor ez bizonyos tönkrejutásra vezethet.

Vannak egyébiránt *esetek és körülmények*, a melyekben árlimitációnak hely engedhető. Így jelesül ott, a hol a természetes árképződés föltétele, a *szabadverseny hiányzik*,²⁾ vagy még ki nem fejlődött (pl. hus-limitatio elszigetelt falukban, tariffa csónakásokra nézve valami elhagyott helyen; vaspályai vendéglőkben stb.); — továbbá lehet helye árszabványoknak *rendészeti* tekinteteből, és *humanitási érdekek* megóvása végett (pl. gyógyszerészeti, egészségügyi vállalatoknál); vagy ott, hol azt az együgyűségnek a *ravaszság ellenében* való megvédelmezése teszi szükségessé. — Egészben véve tehát inkább lesz helye árszabványoknak *alsóbb* mint felsőbb műveltségi fokokon. Ez fejt meg, hogy századunkban a taxák és árlimitációk köre mind szűkebbé vált; s hogy egyes közvetlen tapasztalatok, melyek ily szabványok eltörlésénél tétettek, nem lehetnek döntő nyomatékuk, a mennyiben az árszabvány ellentételének a szabadversenynek is *időre* van szüksége, hogy teljesen érvényesülhessen.

¹⁾ Hazánkban SZÉCHENYI «Stadium» című művében (10. sk. l.) utalt már erre különösen.

²⁾ Egy osztromlott várban a hatóság például nem teheti ki az egész lakosságot egy gabnakereskedő vagy husáros egyedáruskodásának.

76. §.

Az árak története.

Az árak időszerinti változásai és története tekintetében a következőkre utalhatni:

A) Egészben véve azt találjuk, hogy a közgazdasági művelődés haladtával az árak *rendesebbekké*, állandóbbakká és *egyenlőbbekké* válnak; minek oka az, hogy az ipar és forgalom kifejlődésével kapcsolatban az adásvevés, a fogyasztók és termelők érintkezése mindig biztosabbá és kiterjedtebbé lesz; a fizetési képesség növekedése s a termésköltségek kevesbedése a vevőket és eladókat egymáshoz közelebb hozza; a kifejlett közlekedési eszközök segélyével kereslet és kínálat jobban találkozhatik; a jóság-isme töké-

lyesbül, és így mind *csalási* mind *tévedési* árak elkerültethetnek; főleg pedig *egy önálló kereskedő osztály* is képződik, mely (már önértékénél fogva is) olcsó áraknál bevásárolva és magasb áraknál eladni iparkodva, az első esetben az árt versenyezve felszököti, az utóbbiban pedig (kinálata által) lenyomja. — Egy másik jelensége a magasb műveltségi fokoknak egyfelől a nagyobb *társadalmi becsületesség*, mely a helyes árképződésnek egyik föltétele, másfelől a *szabott árak* érvényre jutása, mely legtöbb esetben mindkét félnek előnyös, a mennyiben (feltéve az eladó részéről a becsületességet) a méltányos ár ilykép sokkal biztosan éretik el, mint az alkudozás hevében. — Az árak lehetőleg *állandósága* végül az egészséges fejlődésű forgalomnak egyik föltétele, s előnyös azért is, mivel ha az árak igen változók, a nélkül, hogy a termelési költségek is változnának, az egyik fél rendszerint csak azt nyerheti, a mit a másik vesz; nemkülönben azért is, mivel az árak szilárdsága az összes társadalmi produktió és consumtio biztosságának és szabályszerű alakulásának egyik biztosítékát képezi.

B) Tekintve, különösen az egyes *főbb jószágok és jószágnevek árainak* történetét: ¹⁾ a) Azon jószágok, melyeknek előhozásában a csak korlátolt mérvben rendelkezésre álló *természeti tényező* viseli a főszerepet (tehát nyerstermékek, ipar-anyagok stb.) a műveltség haladtával rendszerint drágábbakká lesznek. ²⁾ Azon jószágok ellenben, a melyeknek előállításához a majdnem végtelenig szaporítható tőke és munkaerők járulnak legnagyobb mértékben (tehát iparczikkek, gyártmányok stb.), a magas fejlődésfokokon olcsóbbakká. Ennek folytán a műveletlenebb népek a gyártmányokat, műveltebbek a földtermelvényeket becsülik inkább; a mi azt is megfejtí, hogy miért előnyös mindkét félre nézve, ha virágzó iparral bíró ország agricol-állammal lép kereskedési összeköttetésbe; vagy ha egy magas műveltségű anyaország fiatal gyarmattartományaival üz elevenebb kereskedést. b) *Gabona és ásványok* rövid időközökben nagy ingadozást mutatnak; hosszabb időközt véve azonban, átlagos áruk meglehetősen állandó, de mégis lassan emelkedő. ³⁻⁴⁾ c) A *nemes-érczeknek* ára, ellenkezőleg a gabona árával, csak hosszú időszakon át tanusít jelentékenyebb változásokat, rövidebb időközökben szemlélve ellenben állandó. d) Felsőbb műveltségi polczokon a javak ára annyiban is csökkenni szokott, mennyiben a *kereskedéstől* függ; ez utóbbiban pedig a tőke- és munkaerő a túlnyomó, s e mellett a tőkélyesbedő közlekedési eszközök és a versenyzés szabadsága is hatnak az árak alábbszállására. e) Az *emberi munkának* ára, végül, egészben véve, szintén csökkenik a műveltség fejlődésével, minek okairól alább. ⁵⁾

¹⁾ Ez egész §-ra nézve l. ROSCHER: Grundlagen I. 134—135. §§. és SCHÄFFLE: Systemje I. köt. 205. sk. 1.

²⁾ *Vad, házibarom, fa, hal*, stb. alacsony műveltségfokon bőven vans olcsó, később azonban sokkal magasabbra rug árak. Ezen ár-emelkedés leg-

előbb a könnyebben elszállítható tárgyaknál mutatkozik, pl. bőrök, gyapju, szőr, fogak, azután helyt foglal a hus és tej, vaj és hasonneműeknél.

³⁾ Gabonábani szolgáltatások e szerint a műveltség és a viszonyok változásában egyformán megmaradó szociális helyzetet biztosítanak; a mivel összefügg az, hogy miért szokott nagy főuri családok szociál-politikai állása földbirtokra, vagy gazdag kereskedői családoké házbirtokokra kiválólag alapíthatni.

⁴⁾ A hol a nyersanyag a gyártmányban a túlnyomó alkat-elem, ott a jószág drágább is lehet, például finom fakészítmények.

⁵⁾ A nemzetgazdák már rég óta törekszenek egy oly jószág kitalálására, mely értéke tekintetében változatlan, általános és állandó érték- és ármérőt képezne; minek az volna haszna, hogy a nevezett jószág segítségével *historiai sommáknak* s külömbféle időben és országokbani pénzösszegeknek valódi értéke tüzetesen meghatározható lenne; értékek összehasonlítása megkönnyítenék; és örökjradékok, melyek tudniillik az azokat élvezőknek mindenkor egészen egyforma érték- és élvmenységet biztosítanának, megfelelő módon állapíthatnának meg. — Ily jószág azonban nem létezik. Egyfelől ugyanis gondolni sem lehet ilyet, ha *oly* jószág értetik, a mely minden többi javak irányában *mindig* ugyanazon csere-erővel (csereképességgel) bírjon; mert ez azt tenné fel, hogy egy jószág sem ingadozik árában, mert egyébként legalább *ennek* irányában maga az ármérő ingadozó volna. Nem gondolható továbbá ily jószág azért sem, mivel a javak ára a szükséglet mérvétől és a készlet nagyságától, azaz a kereslet és kínálat viszonyától függ; ezen érték és ár-képző tényezők pedig szakadatlanul változnak úgy, hogy a nevezett viszony maradandónak legkevésbé sem tekinthetjük. — Némi értelme tehát a feladványnak csak úgy volna, ha egy oly jószágot keresnénk, melyre a *belső s önnönszerű* árképződési viszonyok mindenkor egyformán hatnának; mert ennél megváltozván más javak irányában csereértéke, legalább annyit tudnánk, hogy a változás oka az utóbbiakban rejlik. Egy ily jószághoz azonban ismét kettő kívántatik meg: a) Hogy belőle bizonyos mennyiség meghatározott számú emberekre nézve mindig egyenlő használati értékkel bírjon. b) Hogy ama jószág előállításá mindenütt és mindenkor egyenlő termelési költségbe kerüljön. A mi azonban szintén alig képzelhető; miért is az újabb nemzetgazdák e kérdést a «*circuli quadratura*» kérdésével azonosnak nyilvánítják. — Sikertelen erőlködésnek kell ezek szerint neveznünk azon régibb szakferfiak törekvését, a kik majd az átlagos *egynapi tápszükségletet*; majd az *emberi munka* bizonyos mennyiségét, pl. az egynapi munkát, vagy napszámot; majd a *gabonát*, meg a gabonában kifejezett legalacsonyabb *egy napi bért*; majd végre a *nemes érczet* vették fel ily általános mérőül. Szem elől tévesztve azt, hogy sem a napszám vagy a gabona, sem a munka vagy a nemes-ércz, nem oly mérő vagy jószág, mely értékében állandó, változatlan, mindenkor és *mindenütt egyenlő*, s mely minden helyen és minden időben az emberekre nézve ugyanazon jelentőséggel és becselvel bíró tárgyat képez. Azon esetekre nézve tehát, a melyekben egy ily változatlan mérőnek megjelölése bizonyos célra szükségesnek mutatkozik, legmegfelelőbb lenne nem *egy*, hanem *több* jószágot, a melyben a kívánt tulajdonságok némileg megvolnának, alapul venni, olykép, hogy egyik a másikat kiegészítse, egyik a másik hiányának s fogyatkozásainak pótlására szolgáljon. És e tekintetben kétségtelenül legalkalmasnak bizonyul: a *nemes-ércz* és a *gabona* (talán a közönséges *munka* napszámáé is), jelesül annyiban, hogy e két jószág tulajdonságai az érintett célra nézve egymást leghelyesebben egészítik ki és igazítják meg; mert egyik nélkülözhetlen életszer, a másik közkedvességű fényüzelmi tárgy; az egyik (a gabona) hosszabb időközökben felette állandó s rövid időközökben ingadozó értékű; a másik (a nemes-ércz) ép ellenkezőleg hosszabb időközökben ingadozó, rövidebben pedig igen állandó értékkel bíró. — Az itt jelzett feladvány tudományunk legujabb fejlődési mozzanataiban nem igen

szerepel már; s az előbbeni időkben neki tulajdonított fontosságból sokat veszített. *Irodalmilag* érdekesb részleteit a kérdésnek ROSCHER: Grundlagen-jei 127—129. §§-han (utalással egyebek között ROBERTUS-nak e részben figyelemreméltó nézetére) szolgáltatja.

HARMADIK CZIKK.

A p é n z.

77. §.

A pénz fogalma.

A legelső műveltségi polczokon¹⁾, hol a szükségletek köre még igen szűk, s majdnem minden háztartás a szükségelt jószágokat *maga állítja elő*: a forgalom pusztá áru-cseréből áll, azaz mindenki közvetlen közelében termékeinek *kicserélése* útján iparkodik a maga részéről kívánt javakat megszerezni. A mint azonban a munkamegosztás helyt kezd foglalni, a népesség sűrűbb, a szükségletek köre tágasabb lesz, s a gazdasági viszonyok szövevényesebbé válnak: a jószág-csere már igen sok akadályra talál, a mennyiben az, a kinél az egyik fél valami szükségelt jószágot föllel, ritkán szorul ép arra a jószágra, melyet amaz cserében adhat, úgy hogy elkerülhetlenné lesz egy második, harmadik stbhez fordulni, és többszörös csereügylet nyomán (a mely ismét szerfelett nehézkes és nagy idő- és erőpazarlással járó mód volna) az illető jószágot megszerezni.

Minden némileg *műveltebb népnél* azért a kölcsönös szükségletkielégítés s az áruforgalom csak úgy eszközölhető könnyen és biztosan, hogyha közhasználatra elfogadtatik egy oly jószág, melyet mindenütt és mindenkor s mindenki szívesen vesz; mint általános forgalmi használhatósággal bíró tárgy minden javak és termelvények csereértékének *megmérésére* és külső kifejezésére alkalmas, és igazi *vásárlási erő*; tehát *általános* csereeszközt, s ugyanolyan *ár- és értékmérőt*, és (akár hallgatagon, akár tüzetes államhatalmi szentesítéssel ellátott) *fizetésszert* képez.²⁻⁴⁾ E jószág a *pénz*.

A pénz tehát azon jószág, a melylyel minden többi javak és áruk *értékét mérjük*; minden javak becserélhetők illetőleg megszereshetők; mint *fizetési eszközzel* tartozásainkat rójuk le, és adásvevési ügyleteinket foganatosítjuk; — valódi általános *egyenbecs* (Aequivalens); szolgálatok és visszszolgálatok végleges jellegű *kiegyenlítője*; az áru- és értékforgalom egyetemes közvetítő műszerve; a vagyonnak és értéknek leghatályosb formája; közbecsben álló, mindenkitől készségesen fogadott jav; s mint ilyen, minden birtokosának kezében közérvényű *utalvány* minden többi javakra s értékekre; végül a takarítás és *tőkegyűjtés*, valamint a térben és időben való *értékviselés*

egyedül biztos, semmiféle más jószág által sem helyettesíthető eszköze.⁵⁻⁶⁾

¹⁾ LD. SMITH: WEALTH I. 4. BÜSCH: Ueber den Geldumlauf (1803.) CHEVALIER: De la Monnaie (1850). HOFFMANN: Die Lehre vom Gelde (1838). ST. MILL: Principles III. 7—9. és 11-ik fej. WOLOVSKY: De la Monnaie (1860). GARNIER: Traité 17—18. fej. HARTMANN: Rechtlicher Begriff des Geldes (1868). ROSCHER: Grundlagen. I. 116—144. §. STANLEY-JEVONS: On Money (németül 1876). H. POOR: Money and its law (1877). STEIN: Hbuch der Verw. Lehre (1876.) 434. sk. l. §. KNIES: Geld und Credit (1873). új kiad. 1884.) FR. WALKER: Money (1878 Newyork.) NASSE a Schönberg-féle Handb. I. 336—396. l. HILDEBRAND: Theorie des Geldes (1883). és GOLDSMIDT: Handb. des Handelsrechtes 3-ik kv. 2-ik fejezetét.

²⁾ Ez utóbbi tulajdonságában a pénznek vélik sokan rejleni annak valódi lényegét. SCHÄFFLE a pénzt az érték-nagyság kifejezésére szolgáló társadalmi eszköznek nevezte; SAVIGNY szerint: vagyonhatalom; JEVONS szerint normálérték; GARNIER valamennyi értéknek typusa, æquivalense és mértékének, meg egy felsőbb jellegű javnak nyilvánította.

³⁾ A pénz tehát eredeti s tisztán gazdasági értelemben «oly forgalmi jószág vagy tárgy, a mely szokás és erkölcs útján általános fizetési eszközzé s egyuttal általános ármérszabály (Preismaass) és cseréértékmérővé (Tauschwerthmesser) vált. — Ezen két rendbeli ökonomiai funkciójához a pénznek akkor, hogyha államtörvény által valutává azaz kényszer-forgalmi jelleggel felruházott törvényes fizetési eszközzé tétetik: a harmadik vagyis a jogi funkció járul; a mivel azután a pénznek lényege illetve fogalomhatározata (polgárosult népek gazdasági rendje szempontjából) teljesség és befejezett lesz. LD. még WAGNER: Lehrbuch I. 485. l. NASSE a Schönberg-féle Hdbuch. I. 337. l. STEIN: Verw-Lehre 434 sk. ROSCHER: Grundlagen 116. §. és KNIES: Tüb. Zeitschrift 1858. foly. 200. l.

⁴⁾ A pénz fogalmának imént adott meghatározása mellett még a következőkre utalhatni: 1-ör. A pénz a jószágok forgalmában általános csereszabály, generális jav és forgási szerként szerepelvén, a természetbeni s direkt csere mellőzhetésével a tertium permutationist, és a direkt értékösszehasonlítás és értékbecslés kikerülésével a tertium comparationist és aestimationist képezi. 2-ör. Ha a pénz «értékmérő», akkor magának a pénzjavnak is értékkel bíró az az oly tárgynak kell lennie, mely pénzüll való használhatása mellett még másnemű használat által is létesített értékkel bírjon. 3-ör. Ezen funkciója mellett a pénznek mint értékmérőnek van funkciója mint ármérszabálynak (Preismaasstab) valamennyi egyéb javakra nézve; a mivé jelesül az által lesz, hogy a javak és árak érték-nagyságában mutatkozó minden állás és mozgalom (a mint ama javak a szolgáltatás- és viszonszolgáltatáson alapuló forgalomban társadalmilag becsültetnek) a pénzjavnak megfelelő és változatos mennyiségeiben megmért kifejezését találja. 4-er. A pénznek mint értékmérőnek és mint ármérszabálynak, főleg jogi szempontból, megkülönböztetésére nézve szem előtt tartandó az, hogy törvényes intézkedés az értékmérő tekintetében, ha az állam aranyat vagy ezüstöt oly érték tárgyul jelel meg, melynek forgalmi-értékében minden egyéb érték tárgyának érték-nagysága jogérvényesen megbecsülendő, valahányszor bírói ítélet arra szükségeltetik; tehát kijelentése annak, mely tárgy szolgáljon az érnek anyagul; ellenben az ármérszabály törvényes megállapítása által az határozatik meg, mely quantuma az értékmérőül szolgáló javnak szolgáljon egységül az árak számításánál; mely sokszorzatai vagy mennyedleteiben ezen «egységek» történhetik jogérvényesen becselés; mely érték-quotákban állapíthatók meg és rövhatók le jogszertien tartozások. 5-ör. A nemes-érezből pénz nemcsak azért pénz, mert az állam is annak nyilvánítja, hanem mert magában is értékes jav, melynek a közhatalom törvényes fizetési szerként való elismerése vagyis valutává való emelése által csak jelentőségét és forgalom-

képességét fokozza; illetőleg a pénznek mint általános csereeszköznek és értékmérőnek *gazdászati jellegéhez* még a *juridikaiit* is csatolja; s ez által fizetések és tartozások lerovásánál *kényszerfolyamud* (azaz vissza nem utasíthatóvá) változtatja. L. különösen KNIES: *Das Geld* cz. m. (1-ső kiad.) 105. sk. 174. sk. 206. sk. 1. és STANLEY-JEVONS: *On Money* 8. sköv. fejt.

⁵⁾ Ld. POOR: *Money* stb. 3. sk. 102. sk. 127. sk. 149. sk. és SCHÖNBERG: *Hb. I.* 337. l.

⁶⁾ A pénz fogalmának meghatározása legujabb időben a *jojtudósok* között is többoldalú discussió tárgyává tétetett; mire nézve legyen elég HARTMANN-nak, és GOLDSCHMIDT-nek fentebb idézett jeles dolgozataikra utalnunk.

78. §.

A pénzül használandó jószág kellékei, s a nemes-érczböli pénz különösen.

Arra, hogy valamely jószág pénzül használtathassék, szükséges, hogy bizonyos tulajdonságokkal birjon. Így *a*) Általánosan elismert *használati értékü* tárgynak kell lennie, hogy mindenkor kész elfogadóra találhasson, s biztos csere-eszközül használtathassék. *b*) A pénz-józágnak nem szabad *sem igen könnyen* (munka és fáradtság nélkül), *sem igen nehezen* (vagy szerfeletti termelési költséggel) előállíthatónak (vagy rendkívül ritkának) lennie; mert az első esetben értéke csekély volna, s nagyobb vásárlásoknál nagy tömege szükségeltetnék (vas, ólom); az utóbbi esetben pedig a forgalom igényei ki nem elégíthetnének, s kisebb értékü jószágok adásvévére alkalmatlan volna (gyémánt). *c*) A pénzül használandó jószág előállításában bizonyos *rendesség s folytonosság* uralkodjék, mert, ha majd igen nagy majd igen csekély mennyiségben hozatnék forgásba: értéke és ára igen ingadozó lenne, és így pénzül nem igen használtathatnék, mert az, a ki ma bevénne, néhány nap mulva talán csak nagy veszteséggel adhatna tovább rajta. *d*) A pénzjózágnak végre *könnyen szállíthatónak*, és megoszthatónak, hosszabb időn át *eltarthatónak* (égalji, vagy elemi behatások által nem könnyen megronthatónak), és minőség tekintetében *egyenlőnek* kell lennie; mert csak ezen tulajdonai alapján alkalmazkodhatik a forgalom igényeihez s felelhet meg teljesen rendeltetésének.

A különböző népek történetében *különböző jószágokkal* találkoznak, melyek pénzül használtattak. Így például *kőso és bőrok, thea és kagylók, datolya és elefántesont, vas és réz*, meg *nemes-ércz*. Alacsony műveltségü népeknél majd oly jószág szolgált pénzkép, mely a forgalomban leggyakrabban fordult elő, tehát igen keresett és kelendő tárgy volt; majd meg oly jószágok, melyek értékek felhalmozására és eltevésére legezlszerűbbeknek mutatkoztak. Magasb fejlődési polczokon ellenben már az *ércz* s legkiválóbban a nemes-érczek azok, melyek e czelokra legalkalmasabbnak tartatnak; s közismeretü tény, hogy az arany és ezüst a viláfgorgalomban mint közérvényü csereeszköz és értékmérő meg fizetésszer szerepel.¹⁾

Az aranynak és ezüstnek pénzül használatát a polgárosult népek körében igazolja leginkább azon körülmény, hogy a jelzett *tulajdonságok* a nemes érczekben lehető legteljeseb mértékben csakugyan megvannak. Így jelesül: *nagy és általános értékkel* bir az arany és ezüst azért, mivel szépsége, fénye s finomabb szükségletekre czélzó, s egyéb tulajdonságainál fogva valóban közkedveltségű jószágot képez; s e mellett természetes ritkaságánál fogva kínálata aránylag csekély s nem is kényünk szerint nagyobbítható, miután semmikép sem utánozható természet-productum. — A nemes érczek továbbá *kis térimében nagy értéket* képviselvén, s könnyen és kevés költséggel szállíthatók is lévén: különösen jól használtathatnak fel kereskedési közvetítésre és áruforgatásra, mely tekintetben előnyük az is, hogy az aranynak és ezüstnek messze téreken *egyenlő értéke* szokott lenni, s keresletök és kínálatuk majdnem az egész polgárosult világ körében egyenlő vonalon tartható meg. A mire megint az foly be, hogy lényegileg *fényüzelmi* szükségleteknek szolgálnak, és így úgy mint a nélkülözhetetlen jószágok rövid időközökben ár-ingadozásnak alája nem vetvék; másfelől pedig az is kiegyenlítőleg hat rájuk, hogy pénzül és fényüzelmi jószágul szolgálván, ott a hol kínálatuk csekély, arany- s ezüstszerek, edények stb. kevésbé fognak kerestetni, sőt régiek be is olvasztatni; és viszont, ha nagyobb bőségben állnak rendelkezésre, az arany és ezüst fényüzelmi tárgyakban fog elhelyeztetni. — Az *arany és ezüst* továbbá felette tartós, tűz, víz, levegő behatásai folytán nem romló, fekvés közben értékét el nem veszítő, sőt kopás által is csak csekély mérvben enyésző jószág; eltekintve attól, hogy specifikus súlyában a hamisítás ellen jelentékeny biztosíték rejlik; továbbá könnyen és tartósan alakítható (érmek készítése- és veretésénél); végre egyenlő lényegű, s majdnem végtelemig megosztható, olyképen, hogy minden egyes részecske a tériméjének megfelelő értéket teljesen magában bírja.

Mindezekből foly, hogy a nemes fémeket, mint pénzanyagot, teljes joggal *világjóságnak*, s kellő formába hozva: *világfizetési eszköznek* nevezhetni. — A mi pedig az aranynak és ezüstnek pénzzé való *alakítását* illeti, ez olyképen történik, hogy a nemes ércz állami intézetekben vagy állami szabályzat szerint, bizonyos nagyságu, értékű és nevezetű darabokban veretik, a mely darabok *érméknek* (Münze, Moneta) neveztetnek, s arra szolgálnak, hogy miután az általuk kifejezett érték egyszer mindenkorra közhitelességű módon már előre megmértett, az adás-vevésnél minden újabb becslés és mérés szükségtelenné válik, tehát könnyen forgó és biztos fizetési eszközt képeznek.²⁻³⁾ Az így forgalomba hozott érmék azonban rendszerint csak az illető ország határain *belől* bírnak kelendősséggel; mert a nemzetközi forgalomban (hol az államhatalom hiteli tekintélye oly föltétlenül nem ismertetik el) a nemes ércz *rudakban* (Barren, Bullion, Lingot) azaz több fontot nyomó darabokban használtatik fizetések eszközlésére; e rudak azonban biztosítékul rendszerint az illető állam

czimerét, az érczöntöde jegyét, az évszámot, meg a finomsági fokot kifejező bélyeggel láttatnak el.

¹⁾ V. ö. ROSCHER: Grundlagen 117. sk. §§. GARNIER: Tr. 426. sk. §§. STANLEY-JEVONS: On Money 1. sk., meg a 8. sk. fej. és SCHÖNBERG: Handbuch I. 337. sk. 1.

²⁾ A forgalom e kényelmes és biztos volta érdekében szükséges a pénznek *hatósági* (névszerint állami) *szabályozása*, minek folytán az csak a fentjeleztük meghatározott *alakban*, azaz mint *érme* válik törvényszerű és teljes biztossággal használható fizetési eszközzé.

³⁾ Ez állami pénz-szabályozás az ugynevezett *érme-politikát* képezi, melyről a II-ik Kötetben tüzetesen lévén szó, e helyen csak a következőkre utalunk: 1-ör. Az állam fentartja magának (s pedig helyesen) a regalitást (a kizárólagos jogot) arra, hogy az ország lakosságát *érme-alakban* pénzzel ellássa, de azután kötelessége is e pénzt alak és fémtartalom (s egész technikai jellege) tekintetében megfelelően előállítani. 2-or. Az érmekre nézve az állam határozza meg a *pénzlábat* vagyis azt, hogy bizonyos nagyságu érmesulyból (mint fölvelt egységből) hány (egyszerű, bizonyos nevezetű) pénzdarab, s mily finomtartalommal verendő. 3-or. Ugyanilykép az államhoz tartozik a *valutának* (országos pénzbecsnek) vagyis azon jószág-nak, illetőleg nemesfémnek meghatározása, a mely az országos forgalomban szilárd (normál) értékmérő, és általános, s elfogadási kényszerrel járó *forgási eszközt* (legal tender) képezzen. Ld. még NASSE Ért. a Schönberg-féle Hdbuch I. 347. sk. 1.

79. §.

Egyéb fizetési eszközök s jelesül a papírpénz.

A nemes érczekből készült érmek a tulajdonképeni *folyópénz* (a tág ért. vett Courant-Münze), melynek *valódi* azaz *belső* értéke a törvényben megszabott értékkel egészen egyenlő, s mely ugyanazért általános csereeszközt és ármérőt képez. — E tulajdonképeni pénz-érmeken kívül vannak a forgalomban egyéb érmek is, a melyek azonban csak csereeszközü (avagy kereskedelmi áruként) használhatnak, de valutaszerű értékmérőt nem képeznek. Így jelesül: oly országokban, a hol ezüstvaluta létezik, kereskedési áruként forgó s árfolyammal bíró aranyérmék;¹⁾ továbbá *váltóérmék* (monnaie de billon, Scheidemünzen), melyeknek belső értéke névbeli értéköknél kisebb, s aranyvalutas országokban ezüsből, másutt egyéb, kisebb-értékű érczből (rézből, bronzból, nickelből) veretnek.²⁾ Az *apró-pénz*ül szolgáló *rézpénz* különösen azon rendeltetéssel bír, hogy a nemes fémbeli pénz-forgás kiméltessék, s másfelől, hogy az adás-vevésben a csekély értékű tárgyakra nézve megfelelőbb forgási szer álljon rendelkezésre.³⁾

Az érczpénz mellett még másnemű fizetési eszközzel is találkozunk, főleg miveltebb országokban, a hol az értékforgalom eleve-nebb és a *hitel* kifejlődött. E fizetési eszköz: a pénzköveteléseket jelképező, ugynevezett *képviselési*⁴⁾ vagy *jelvényes pénz*, s *pénzhelyettesítők* (Geldsurrogate), különösen a *papírpénz*; a melynek valódi rendeltetése az, hogy a fémpénzt *forgási* és fizetési *eszköz-*

ként való szereplésében helyettesitse. — Értetik pedig papírpénz alatt: «minden olyan *nemkamatozó*, előmutatóra szóló, s bizonyos (rendszerint kerek) *pénzösszeget* kifejező fizetés-jegy, a melyen az azt kibocsátó megigéri, hogy vagy bármikor teljes névértékben *érmével beváltja* (kifizeti); vagy fizetések teljesítésénél *készpénz helyett* mindenkor elfogadja». Ezen fizetésjegy akkor, ha a kibocsátó az *állam*: (szorosb értelembeni vagy tulajdonképeni) papírpénznek, ha pedig egy magánjellegű *bank*- vagy pénzüintézet: *bankjegynek* (némelyek által pénzpapírnak) nevezetik.

A papírpénz és bankjegy egymástóli különbözőségének tüzetb meghatározásául arra utalhatni: 1-ör. A *bankjegy* az ezt kibocsátó bankintézetnek önmagára kiállított s látra fizetendő utalvány; hitelérdemessége, illetve értéke, a kibocsátó bank hitelén alapszik; s az által, hogy a közforgalomban készségesen fogadtatik, tartozások és fizetések teljesítésénél akadálytalanul használtatik: *pénzhelyettesítő szerré* válik, sőt néha még az állam által törvényszerű fizetéseszköznek is elismertetik; érintetlenül maradván a bank kötelezettsége a maga jegyeit mindenkor, készpénzzel (valutapénzzel) beváltani. 2 or. A bankjegytől lényegesen eltérő jellegű fizetési eszköz a (szorosb értelembeni) *papírpénz*. Mig ugyanis a bankjegy, addig a mig *beváltható* (convertibilis), készpénznek *helyettesítője*, s csak annyiban értékkel bír, a mennyiben meghatározott készpénzösszeg leendő kifizettetését megigéri: addig a *tulajdonképi* szoros értelembeni vagy *papírpénznek* lényegét azon két tulajdonság képezi: *a)* hogy más pénzre be nem válthatóan bocsátatik forgalomba; *b)* hogy *kényszerforgalmu*, vagyis hogy állami rendelet folytán mindenki köteleztetik annak készpénzbeli fizetés helyett, s névszerinti értékben való elfogadására.⁵⁾ E tulajdonságánál fogva ezen tulajdonképeni papírpénz a nemesércpénz mellett egy külön s önálló *pénz-nemmé*, sőt (bár helytelenül s sok káros következással) *valutává* is lesz (papirvaluta),⁶⁾ s ennél fogva teljesíti a pénznek minden funkcióit; azaz szolgál csereeszközül s egyidejűleg csereérték-mérszabályul is; mig a bankjegy értékmérő nem lehet, mert csak helyettesítője az igazi, a valutászerű készpénznek.⁷⁾

¹⁾ Ilyen «kereskedelmi érme» (Handelsmünze) például az osztrák cs. k. *arany*.

²⁾ A váltópénzzel nem tévesztendő össze a *folyó-érme* (Courantmünze) részdarabja, péld. az osztrák-magyar forintosnak $\frac{1}{4}$ -dét képző érme, mert ez is *teljértékben* veretik ki.

³⁾ Oroszországban századunk első felében *platinából* (érenyből) is verettek pénzek, de miután a veret nem bizonyult eléggé tartósnak, a fém nem lett volna mindig kellő mennyiségben beszerezhető, s a közforgalomban a platinának az ólommal való hasonlatosságánál fogva csalások is fordultak elő: lassanként az éreny-pénzdarabok a forgalomból kivonattak.

⁴⁾ Ide sorolandók tehát a papírpénzen kívül még váltók, chequek, bankutalványok, lejárt szelvények stb. (E kifejezés «képviseleti és jelvényes»

pénz némelyek szerint a *váltópénz* megjelölésére lenne helyesebben használható. L. NASSE a Schönberg-féle Hdb. I. 347. és 357. l.)

⁵⁾ Ha valamely jegybank által kibocsátott jegyek az állam által kényyszerfolyamuakká és benemváltandókká nyilvánítottak: a tulajdonképeni papírpénz jellegét öltik magokra.

⁶⁾ E nagyfontosságú kérdésnek részleteiről a II. Kötetben tüzetesen van szó.

⁷⁾ A papírpénz, végül, annyiban, hogy előállítására közel semmibe se kerül, összehasonlítva a nemes-ércz-pénzzel: majdnem *szabad* (ingyenes) *jav*-nak tekinthető, mely használmányát ingyen lehetségesíti, míg a fém-pénz használmányának csereértéke van. Másfelől ha az ércz-pénz, mely a papírpénz által nélkülözhetővé vált, jól van elhelyezve, akkor a nemzet a papírpénz által javakban gazdagabbnak (vagy legalább értékeit teljesben gyümölcsötetőnek) mondható, habár tőkéinek sommája lényegileg ugyanaz, a mely volt a papírpénz behozatala előtt. L. még ROSCHER: Grundlagen 955. §. 2—3. j. és Nat. Oek. des Handels 50—59. §, mely utóbbi helyen R. akként különböztet, hogy állami és bankintézeti pénzjegyeket összefoglalva: *papírpénznek* (Papirgeld) nevezi, minden *többi* hitel s értékpapirokat pedig *pénz-papírnak* (Geldpapier), a *különbőséget* abban találván a két hitelpapírnem közt, hogy míg a papírpénz szorosban *pénzi* (fizetési) s *csereeszközi* czélokra szolgál: addig a pénz-papírok tulajdonkép egy *gazdasági jogviszonylat* okiratszerű kifejezésére rendelvek.

80. §.

A pénz behozatalának következményei és előnyei.

A pénznek behozatala mind *gazdasági* mind *culturai* tekintetben igen nagy horderejű jelenség, melynek számos előnyei vannak. Igy jelesen: *a)* A társadalom a pénz által egy általános és *közérvényű ár- és értékmérőnek* jutván birtokába, a primitívjellegű nehézkes árucserre mellözhetővé válik; a jószágok és termelvényeknek előbbi homályos csereértéke a pénz-árban világos, határozottan mérlegelhető mennyiséggé lesz; az ingatag s ezeryni tévedésre alkalmat szolgáltató csere (permutatio) pedig biztos alapu *adás-vevesség* (emptio-venditio) alakul. *b)* A pénz azon általános jav, mely tulajdonosának kezében minden többi javak megszererezhetőjére mintegy hatalmi eszközt és utalványt képez.¹⁾ *c)* A pénz, melyre majdnem minden vagyoni alkatelem átváltoztatható, melyért majdnem minden jószág mások vagyonából megkapható: minden jószágokat (ámbar privátvagyonba tartoznak) *társadalmi* jószágokká változtatja. *d)* A pénz behozatalával a munkamegosztás kiterjedése, annyiban a mennyiben annál könnyebben adhatja magát valaki *egy* bizonyos jószág előállítására, mennél biztosan szerezhet meg minden egyéb javakat pénzen, előmozdittatik; tehát a gazdasági haladás ez úton is hathatós lendületet nyer. *e)* A pénz hatalmas eszköze a *tőkegyűjtésnek*, a mennyiben csak a pénz behozatala után válik az önszükségetlen túli productió igazán lehetőségessé; és tőkék kikölcsönzése,²⁾ kamatok megállapítása, takarítványok félretétele csak ilyen, kis térimében nagy értékű, s e mellett tartós, könnyen őrizhető, megosztható és kezelhető jószágban eszközölhető biztosan.

f) Ép oly fontos szolgálatot tesz a pénz az által, hogy a legtökéletesebb *tőkeátruházási* és *jövedelem-kiosztási* eszközt is képez, melynek segítségével az értékek átvitele egyik kézből a másikba, nemkülömben a productivtényezők egyesítése a termelés és forgalom érdekében legsikeresebben történik. g) Pénznek hiányában a vagyoniag tehetősnek fölnye a gyöngébb felett még nagyobb volna, a mennyiben például élelemszerek tulajdonosa irányában az azokra szoruló esetleg nyomasztó függőségben lenne; valamint másfelől a pénz behozatala a *személyi szabadságot* és *egyenlőséget* is hathatósan előmozdította, a mennyiben a nehézkes középkori terménygazdaságot hűbéri alakzataival mellőzhetővé, a természetbeni napszámot pénzbeli munkabérrel felválthatóvá tette, és így a munkást és munkáját felszabadítá. h) A pénz végtére nemcsak a javak és áruk, hanem az *csmék* és *érdekek* érintkezését is megkönnyíti; a szállítást és közlekedést, a forgalmat és árukeletet, az ipart és vállalkozási erélyt fokozza és fejleszt; minden irányban termékenyítő befolyást gyakorol, úgy hogy valódi culturális tényezőnek s világtörténelmi intézménynek nevezhető; s egyike azon haladási emeltyűknek, melyek, úgy mint a *betűírás*, a *nyomda*, a *posta*, a *távirada* meg a *gözmözdony*; az emberi szellem és a civilisáció legnagyobb vívmányai közé sorolhatók.³⁻⁴⁾

Ezekhez járul még a következő: a pénz tagadhatlanul a legszabadabb s legfüggetlenebb formája az értéknek és tőkének, a mely ezen alakban legnagyobb hatályosságra fokoztatik; legelőbb tömörül és öszpontosul, de legelőbb enyészik is és válik (például vállalatokban) elégtelenné. Járul továbbá az, hogy ha a pénznek mint vásárlási eszköznek, tőkeátszállítási instrumentumnak, csereügyleti és értékmérési tényezőnek szerepét a közzgazdasági életben veszszük szemügyre: akkor annak *productivitása* felett sem lehet kételkedni, s e tekintetben is a társadalmi ipar- és forgalomrend egyik leghatalmasb rugójának lesz nevezendő.

¹⁾ Valódi *nervus rerum gerendarum*.

²⁾ Pénz nélkül, jelesül a kölcsön visszafizetésénél az érték minősége és ugyanazonossága nem biztosíthatatnék, péld. egy kölcsönadott igásbarom, vagy egy gép nem lesz az, ha visszaadatik, a mi volt akkor, a midőn használatra átengedtetett.

³⁾ A pénz nagyobb mérvbeni meghonosulása az ugynevezett naturalgazdasági időszakot bezárja és a pénzgazdaságit nyitja meg. Mig jelesül a naturalgazd. időszak az emberi gazdasátnak igen fejletlen fokát képezi, a melyen a magokban zárt családok, községek, hűbérurak és parasztok szolgálataikat és javaikat in natura cserélik egymással, pénzforgalom és kereskedés pedig alig van: addig a pénzgazdaság időszaka a kifejlett forgalmi s ipari életnek a stádiuma, a magángazdasági tevékenység valódi társadalmi rendszere, s a polgárzatot eleveőbb mozgalomban feltüntető, tartozásokat, adókat, szolgálatokat pénzben megállapító fejlődésfok L. még HOFFMANN: *Lehre vom Geld*. 176. sk. ROSCHER: *Grundl.* 117. §. HILDEBRAND: *Nat.-Oek.* 277. sőt ARISTOTELES-t is *Polit.* I. 3.

⁴⁾ Vannak egyébiránt a pénz és pénzgazdasági rendszernek számos

ellenesei is. Így egyfelől a *socialisták*, kik a pénzt a fukarság, az önző haszonlesés, s egyéb bajok szülőanyjának nevezik; azután a *feudál-középkorias* irányu szakemberek, kik arra utalnak, hogy egyes pénz-gazdag embereket felette gyorsan vezet még nagyobb gazdaságra, s az egyoldalú kereskedői és *lucratív pénz-tendenciát* ápolja a valóban productív ipar és mezei gazdaság rovására; továbbá, hogy nagyon is mobilizálván minden birtokot, a folytonosságot a gazdasági állapotokban veszélyezteti, s az önzést és a vagyonegyenlőtlenséget is előmozdítja, a minek végeredménye a tömeges elszegényedés; továbbá figyelmeztetnek arra, hogy már a legrégibb időkben is a nagy bölcselők a pénz e veszélyeit felismerték (ARISTOTELES, PLUTARCH, VIRGIL, HORÁTZ és JUVENÁL), az újabb időkben pedig magok jeles nemzetgazdák is óva intettek eszéyles bánásra a pénzzel (GENOVESI és CONDILLAC, ORTES és MÖSER), s fájlalva romboló hatásait, rámutattak arra, hogy a pénz a tőke egyoldalú uralmára s accumulációjára, a testületi életrend leontására, s az egészséges alapú östermelés helyett a szédelgő pénz- elaljasulását hozza elő, az erkölcsöket megmértelyezi, s így nagy morális és politikai veszélyeket szül; nem is említve, hogy a pénzgazdaságban a társadalmi áruforgalom folytonos hullámszerűségben létezik, válságok napirendűek, a nemzeti gazdaság ipar és kereskedés egyoldalú kosmopolit-jelleget ölt. Ismeretesek e részben a rómaiak nézetei, így jelesül azt mondja CICERO: «Pecunia omnia effici possunt»; OVIDIUS: «Aurea nunc vere sunt sæcula; plurimus auro venit honor»; és Quisquis habet nummos secura naviget auro; és PROPERTIUS: «Aurum omnes pietate colunt».

81. §.

A pénz mint jószág és áru különösen.

A pénzt, tudományilag, sokan túlbecsülik, mások kevesbe veszik, némelyek egyenesen károsnak nyilvánítják.

Azok, a kik *túlbecsülik*, abból indulva ki, hogy a pénz felette energikus mozgékony és bárhová könnyen fordítható hatalmi eszköz, hogy egyike a nemzeti productió és forgalom legkiválóbb emeltyüinek, s hogy legtöbb esetben jobb bizonyos értékösszeget pénzben mint egyéb formában birni: annyira mennek, hogy a nemes érczből pénznek valódi *büvös erőt* tulajdonitnak, s azt hiszik, hogy csak szaporítása szükséges, hogy a nemzet gazdaggá és boldoggá legyen. — A pénz ezen bálványozóival szemben azok állanak, kik azt viszont igen kevésbe veszik, azt állítván, hogy *puszta értékjel*, melynek bece csak emberi képzeleten vagy egyezményen alapszik, s nem egyéb mint külső képviselése és kifejezése a tulajdonképeni jószágoknak.¹⁾ Még tovább mennek ezeknél a *socialisták*, kik (eszmerokonságban a már említett feudál-középkorias irányu írőkkel) a pénzben a társadalmi bajok egyik főkutatforrását vélik rejleni; a fukarság, a birtok-egyenlőtlenség, a tőkesarnokság stb. szülőanyjának nevezik; és azt követelik, hogy küszöböltessék ki a nemzetgazdaságból, s hogy térjenek az emberek vissza az *ős-jószág*cseréhez.

Mindezek ellenében a következőkre lehet utalni:

A pénz (értjük: az értékes anyagból készített pénzt) minde-
nekelőtt *áru*, *jószág*, mely úgy, mint bármely más jószág, csere-
értékkel bír, bizonyos költségekkel állítatik elő, kisebb vagy nagyobb
mennyisége szerinti árában és értékében változásokat szenved, a
nemzetközi forgalomban csakis áruként szerepel, és melyből úgy
mint *egyéb* jószágból, a szükségesnél több azaz fölösleg is lehet egye-
seknek vagy nemzeteknek birtokában.²⁾ — A pénz, továbbá, nem
az egyedüli, vagy a főalkatrész a nemzeti vagyon sommájában,
hanem annak csak *egy eleme*; a pénzbőség jele ugyan a gaz-
dagságnak, de nem maga a gazdagság; s pénzt gyűjteni csak hogy
felhalmozottsák, félreismerése ez utóbbi valódi rendeltetésének; s
az, ki szükségesen túl szaporítja *pénzkészletét*, ép oly helytelenül cse-
lekszik, mint cselekednék például az a földbirtokos, a ki vagyonát az
által hinné növelhetni, hogy folytonfolyvást kocsikat és ekéket vásá-
rolna; vagy azon gyáros, a ki gépeit a végtelenig szaporítaná. —
A gyakorlati élet is tanúsítja azt, hogy a leggazdagabb tőkes vagy üzlet-
ember sem tart rendszerint több *kézpénzt* otthon, mint a mennyi házi
és üzletzsükségeire megkívántatik.³⁾ — Innen láthatni azt is, mily
nagy tévedés *tőkehiany*t vagy *hitelhiany*t összezavarni pénzhiany-
nyal. Habár ugyanis helytelen azt mondani, hogy *pénzben nem lehet*
hiány, s hogy a pénz nagyobb mennyiségbeni megléte közömbös
dolog: az is kétségtelen, hogy az ugynevezett pénzhiany sok esetben
nem egyéb, mint nyilatkozása annak, hogy nehézséggel jár idegen
tőkét és vagyont forgatásul megkapni.

A pénzt pusztá *értékjelnek* nyilvánító szakemberek tévedése
abban áll, hogy az ércpénznek, mint (magában is) értékes jószág-
nak jellegét figyelmen kívül hagyják (s így azt is tagadják, hogy
ára és értéke változhatik), annak anyagát képező jószágnak *reális*
becsét szem elől tévesztik, s odajutnak, hogy ércpénzt meg papir-
pénzt azonosnak vesznek.⁴⁾

A mi végre a *socialisták* pénz-kárhóztató nézetét illeti, erre
azt jegyezhetni meg, hogy ők annak nemcsak ezernyi előnyeit egye-
nesen szem elől tévesztik, hanem oly visszaélésekért is kárhóz-
tatják, a melyek egyfelől oly mérvben mint állítják nem is léteznek,
és másfelől, ha pénz nem léteznék is, bizonyosan megvolnának, s
csak a forma, melyben nyilvánulnának, lenne más és a mostanítól
különböző.⁵⁾

Végezetül azt mondhatni: az (értékes anyagból való) pénz,
áru, de *igen kiváló*, s minden többi (ugynevezett «specificus») *javak-*
tól sokban elütő, *saját-jellegű* áru, a mennyiben a legkeresettebb, a
legkedveltebb, (rendszerint még állami szentesítéssel is ellátott) for-
gási és fizetés-eszköz és általános cserejószág gyanánt szolgáló (mintegy
a *legfőbb árut* képező) dolog; mely birtokosának (legtöbb esetben)
az *áru*-jószágok birtokosa felett tagadhatlan fölényt szerez; a sza-
baddá lett tőke legvalódiabb s leghatályosb formája;⁶⁾ s mely kivált
válságok és politikai mozgalmak, háborúk és közhitelműveletek

idejében rendkívül fontos szerepet játszik; s annak kezében, a ki bővíben van, valódi hatalomeszközt képez.⁷⁻¹⁰⁾

¹⁾ Ez írók szerint a pénznek, úgy mint más jószágnak, árváltozásai, s áringadozásai nem is lehetnének.

²⁾ Hogy *áru* onnan is kiténik, hogy eredetileg az érmek mint áruk mérlegeltettek, súlyuk szerint becseltettek, mint az *ass, marka, pondus, font* nevezetek is tanusítják.

³⁾ Ez egyébiránt onnan van, mivel az életben megszokjuk tőkéinket pénzben mérni, gyűjteni és kikölcsönözni. A fentebbi tévedés ép olyan, mintha a kereskedő a posztó-megdrágulást a posztórófók hiányának tulajdonítaná, vagy hogyha valaki e szólamot: «pénz a háborúviselés főeleme» úgy értené, hogy a fegyvereknek és golyóknak is ezüstből vagy aranyból kell lenniök. L. még M. CHEVALIER: *La Monnaie* 18. sk. 1. és NEURATH: *Volkswirth.* L. 378—387. 1.

⁴⁾ Szem előtt tartandó egyébiránt mindig a különbség, a mely a tulajdonképi *pénz-szükséglet* és a pénz-kereslet között elrejtett *tőkehiany* között létezik. L. erről NEURATH: *Volkswirth-Lehre* 177. sk. 1.

⁵⁾ Egy újabb terv a pénzt a forgalomban létkülöztetvé változtatni s a hitelre alapított direct csereüzletet életbe léptetni, nem rég Párisban BONNARD: «Banque d'échange»-jában került napirendre, azonban nem különös eredménnyel. I. RÖESLER: *Grundr.* 269—270. 1.

⁶⁾ Mihez hozzá lehet tenni, hogy megsemmisítése a pénznek a productív erők minden nagy előmozdító eszközeit rontaná le, s a kereskedésnek épúgy, mint a munkamegosztásnak és az iparnemeknek különülését és kifejlődését lehetetleníténé.

⁷⁾ MACLEOD szerint a pénz mintegy megtestesült kifejezése a társadalom iránt tett szolgálatokért való igénynek.

⁸⁾ Az egyoldalú antimerkantilizták ez utóbbi tulajdonságait a pénznek nem kellőkép méltatják, s így hibás következtetésekre jutnak. L. még WAGNER: *Russ. Valuta* 72. 1. és ROGERS: *Pol. Econ.* 3—4. fej.

⁹⁾ A *pénz*nek *különbözését az árutól* illetőleg J. MEYER azt mondja, hogy a pénz szorosan *cserélési*, a többi javak pedig *használati* célra fogyasztatnak. Ujabbán OPPENHEIM (*Natur des Geldes* I. 29. sk. 1.) azt állítja, hogy a pénz csak a kezdetleges gazd. stádiumban s fejletlen forgalmi viszonyok közt *áru*, később már csak *áru-képviselő*. Még határozottabban vitatják ezt HILDEBRAND (*Theorie des Geldes* 10. 1.), azt mondván, hogy a pénz épp ellentétele az *árúnak*; továbbá a *bimetallisták* egy része, névszerint SCHÄFFLE (*Doppelwährung* 1881. 22. sk. 1.), azután a *kamatszabrdnyok* pártolói (hazánkban VOLNY), sőt maga NASSE is (a Schönberg-féle *Handbuch* I. köt. 336. 1.) utalva különösen arra, hogy minden adásvevési esetben a pénz egyenes ellentétben jelentkezik az *áruval*; hogy az *árúnak* rendeltetése a piacról eltűnni, míg a pénz ott marad; hogy más a pénz- s fizetési eszköz szükséglete s más az *áruk* szükséglete; végre hogy a *pénz* sokkal közvetlenebb befolyásolása és szabályozása alatt áll az államhatalomnak, mint az *áruk*. — E *különböséget*, a mely *pénz* és *áru* között létezik, elismeri ujabbán ROSCHER is *Grundlagen* 121. §-sában. L. még J. MEYER: *Das Geld* 11. sk. 1. LAVELEY: *Les crises* (1865. ném. 61. sk. 1.) és PASCHE: *Geldentverthung* cz. m.

¹⁰⁾ A «pénz» fogalmának meghatározásáról a régi időkől a jelenkorig, érdekes dogmatörténeti áttekintést nyújt NEURATH: *Volkswirth. Essays* (1880.) 313. sk. 1. tüzetes utalással a tudomány kiválóbb képviselőinek e részbeni nézeteikre és különösen a *papírpénz* körüli eszmeifejlődésre és jelenkori felfogásokra.

82. §.

A pénznek értéke és ára.

A tudományban úgy mint az életben előforduló ezen két kifejezés: *pénzérték* (Geldwerth), és *pénzár* (Geldpreis), egymástól külön választandó. *Pénzérték* alatt ugyanis a pénznek (s bizonyos pénzmennyiségnek) csereértéke, illetve *vásárlási ereje* (Kaufkraft des Geldes) vagyis az értetik, hogy vele ennyit vagy annyit lehet áruból, javakból megszerezni.¹⁾ Ellenben *pénz-ár* vagy helyesebben mondva, *pénzbeli ár*: a jószágoknak *pénzben* kifejezett árát (vagy: az árnak pénzben való kifejezését) jelenti.²⁾

Ma csak jószág-árról pénzben, s nem pénz-árról jószágokban beszélünk;³⁾ s így azt mondván: *pénz-ár*, nem a pénznek az árára, hanem valamely jószág árának pénzben való kifejezésére gondolunk. — E szerint: *magas pénzár* nem azt jelenti, hogy a pénz drága, vagy hogy a pénznek nagy az értéke, hanem ellenkezőleg: azt, hogy a pénz kevesebb értékű s bizonyos jószágért többet kell adni, illetően hogy a jószág drága; ugyanilykép: *alacsony pénzár* nem annyit jelent, mint hogy a pénz olcsó, hanem annyit, hogy a pénz drága (értékesebb) és a jószág olcsó.⁴⁻⁵⁾

Ha tehát a forgalomban a pénz megszaporodik: valamennyi speciális javaknak (árúknak) pénzbeli ára fel fog szökni, vagyis a jószágok megdrágulásáról lesz szó; ha pedig a pénz kevesbedik, akkor a speciális javak pénzbeli ára csökkenni fog, s olcsóságról lesz szó. Vagyis az előbbi esetben bizonyos mennyiségű jószágért *több*, az utóbbiban pedig *kevesebb pénzt* kellend adni.

Ezen szóval «*pénz-ár*», végül, még a *kölcsön-tőkének a kamatját* (azaz használatásának az árát) is szoktuk megjelölni; így péld. magas kamat annyit tesz, mint magas pénz-ár (pénz-tőke-ár); drága pénz annyit, mint csak magas kamatra kapható *pénz-kölcsön*.⁶⁾

¹⁾ Például ha azt mondjuk: Angliában a nemesfémbeli pénz vásárlási ereje (illetőleg csereértéke) kisebb mint Magyarországon.

²⁾ Például azt mondván: tíz mázsa finom lisztnek az ára 100 forint.

³⁾ A pénznek mint általános ármérőnek *pénzben* való *áráról* nem szólnunk, nem is lenne helyes, a mennyiben a pénz maga-magát nem veheti meg. De az az eset előfordulhat, hogy két különböző pénz-nem (fizetési eszköz) egymással kicserélve, ár-külömbözet jelenkezik, például, ha 250 franknak osztrák államjegyekben 125 forint az ára. L. még BAMBERGER: Reichsgold cz. műv. 112. sk. 1.

⁴⁾ Szükségtelen említeni, hogy e kifejezés «*pénzérték*» (pénz-csereérték) azért nem veszi el értelmét vagy használhatóságát.

⁵⁾ E szerint: alacsony vagy olcsó jószág-pénzár annyit jelent, mint olcsó jószág, és drága (értékesebb) pénz; és magas jószág-pénzár annyit, mint drága jószág és olcsó (vagy kisebb értékű) pénz.

⁶⁾ L. még: SCHÖNBERG: Handbuch I. 337. sk. 1.

83. §.

A pénznek csereértéke különösen.

Hogy «mitől függ a pénznek csereértéke» (az árujavakhoz viszonylata), vagy a mi ezzel egyértelmű: «mitől függ a pénz vásárlási ereje; s továbbá «mely viszonyok határozzák el az árujavak pénzárát a forgalomban»: a következőkre utalhatni: ¹⁾

A pénz csereértéke iránti kérdés, azért, mivel a pénz nemes ércből készül, lényegileg azonos az anyagaúl szolgáló ezen nemes érc értéke iránti kérdéssel. Ennek folytán, ha a nemes érczek értékének képződési szabályai kimutattatnak, egyidejűleg a pénz ár- és érték képződésének kérdése is meg van oldva.

Mint minden javnál, úgy a pénznél is használati és csereérték különböztetendő meg.²⁾ Az arany és ezüst *használati értéke* két irányban mutatkozik. Egyfelől ugyanis finomabb fényüzelmi szükségek (ékszerek, diszitmények, technikai eszközök beszerzése, illetőleg kielégítésére célzó külön tulajdonságai tekintetéből; másfelől azért bir használati értékkel, mert legtökélyesb pénz-anyagot képez, s a forgalom és productió egyik leghathatósbb segédszereként szerepelvén, mind köz- mind magángazdasági tekintetben szükségelt, kiváló fontosságu, általános becsü jószágnak el van ismerve. — A mi pedig a pénznek vagy nemes ércnek *csereértékét* illeti, ez (mint az előbbi §-ban láttuk) a pénznek s nemes ércnek *más javak becsérlésére való alkalmatosságát* azaz vásárlási erejét jelenti; és akkor, hogyha minden többi jóságok *pénzára* (pénzbeli ára) alacsony, nagy, ellenkező esetben pedig csekélynek mutatkozik.³⁾ Így például: ha két rőf finom posztót vehetek egy aranyforintért, az e forintban rejlő nemes érc többet ér (nagyobb csereértékkel bir), mint ha csak egy rőf lett volna vele vehető. Vagy, ha egy font ezüstöt nyomó pénzösszezen Angliában három mázsa (bizonyos finomságu) lisztet bírok vásárolni, Magyarországon ellenben négy mázsát: akkor Angliában az ezüstnek csereértéke (vásárlási ereje) csekélyebb, mint Magyarországon, azaz a lisztnek pénzára az utóbbi országban kisebb, mint az előbbeniben.

A pénz csereértéke teljesen csak úgy ismerhető fel, ha a pénzt (illetőleg annak anyagát a nemes érczet) mindig *minden többi jósággal való szemközt-állásában* vizsgáljuk. Különösen pedig az, hogy a pénz (nemes-érc) értéke bizonyos időben változott-e, abban mutatkozik, ha ügyelünk a javak pénzbeli áaira. Hogyha ugyanis ezen javak pénz-árai *feljebb* mentek, azaz több pénz adandó érték, akkor a pénz-érték csökkent; ha pedig *alábszálltak*, akkor a pénz értéke emelkedett; a hol ismét szemmel tartandó az, hogy a pénz értékváltozása igen sokszor csak *látszólagos*, s hogy tulajdonkép a specifikus jóságok értéke változott, nem pedig a pénzé.

¹⁾ L. még MANGOLDT: Grundr. 79. sk. §. HELD: Grdr. 57. l. NEBENIUS: Oeff. Kredit 3. fej. BAUMSTARK: Staatskredit 76. sk. 93. sk. l. SENIOR: On the value of Money (1840).

²⁾ Hibás SMITH-nék, RAU-nak és másoknak azon állítása, hogy a pénznek használati értéke nincsen. L. HERMANN: Unters. 64. l. OPPENHEIM: Natur des Geldes 32 l.

³⁾ «Sachgüter, Dienste, Leistungen sind geldwohlfeil, wenn Geld theuer ist, und beziehungsweise geldtheuer, wenn das Geld wohlfeil ist», mond KOSEGARTEN (142. l.): azaz ha kevés pénzért bizonyos áruból sokat kapok, a pénzérték nagy; ha kevesebbet, akkor csekély. E kifejezés *vas drága*, annyit jelent, mint: kevesebb vasért mint azelőtt most épen annyi pénzt kaphatni mint eddig. «A pénznek csereértéke minden árunak átellenében az áru árának *visszája*» (KIEHL.)

84. §.

A pénzérték a kereslet és kínálat viszonya alapján.

Mint minden jószágnak a pénznek is értéke: a kereslet és kínálat közti viszonytól, illetőleg az erre befolyást gyakorló körülményektől függ.¹⁾ Jelesül:

a) *A kereslet* függ egyrészt azon mérvtől, melyben az arany és ezüst fényüzelmi célokra kerestetik; meg attól, többé vagy kevésbé szükségeltetik-e a nemes ércz *pénzül*, azaz forgatási célokra és tőkésítésre; végre attól, mekkora a pénzt-kereslők fizetési képessége, vagyis specifeus jószágokbani gazdagsága, melyekkel pénzt vásárolni akarnak. — A nemes érczekre pénzül való használat tekintetéből célzó kereslet különösen függ: a forgatandó jószágok mennyiségétől; a forgatási eseteknek bizonyos időben tapasztalható átlagszámától, mely forgatási esetek ugyanazon idő alatt az egyes pénzdarabok segítségével eszközölhetők (a pénzforgalom úgynevezett gyorsasága); végre magától a pénznek értékétől. Mennél több pénz szükségeltetik a forgatásra, annál kisebb a pénz értéke, és mennél kevesebb, annál nagyobb; azaz mennél értékesebb a pénz, annál kisebb lehet azon pénzösszeg, melylyel bizonyos jószág-mennyiség forgatható, és viszont. Miből az következik, hogy oly ország vagy vidék, hol a forgalom csekély és fejletlen, kevés pénzt (mint forgatási eszközt) fog becserélni törekedni, s ha jószágokban szegény, kevés pénzt fog tényleg becserélhetni.²⁾

b) *A kínálatot* illetőleg: határozó momentum a nemes érczek előállításának könnyüése vagy nehézsége; s különösen az arany és ezüst termelési költségeinek nagyobb vagy csekélyebb volta.³⁾ Hosszabb időközök vége a pénzkinálat a *nemes érczek előállítási költségei* szerint igazodik; és pedig olykép, hogy miután e költségek különböző bányákban különbözők, az aranynak és ezüstnek értéke rendszeren a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő bányákban költségek szerint fog szabályozódni, föltéve, hogy a szükséglet teljes fedezésére ezen kedvezőtlenebb helyzetű bányák is igénybe veendőek. A miből ismét az foly, hogy mennél kedvezőtlenebbek az ércztermelési viszonyok,

annál nagyobb mennyisége az árujavnak lesz bizonyos mennyiségű nemes érczel megvásárolható; és viszont ott lesz legalacsonyabb a nemes érczek ára, a hol azok könnyebben és kisebb költségekkel állíthatóknak elő, a mely esetben bizonyos mennyiségű pénzzel már csak kisebb mennyisége a jószágoknak lesz megszerezhető.

Az *idők folyamában* a pénzérték különféle változásokat szenvedhet, melyek részint a kereslet, részint a kínálat tekintetében beálló változások által okozatnak. Így a *keresletre* befolyást gyakorolhat: a rendes forgalmi összeköttetések körének tágasbodása; az élvezeti czélokra fordítandó nemesérc irányábani kereslet növekedése (emelkedő jólét folytán); a forgatandó javak mennyiségében beállott változások; tökélyesbedése a hitelügyletnek, mely pénztökék tétlenül heverését akadályozza; esetleg az államkincstártól támasztott igényletek (kölsönfölvétel, külföldre teljesítendő nagy fizetések stb.). — Míg a *kínálat* változására fontos momentumot képez az ércz-bányák emelkedő vagy csökkenő bősége; a nemes-ércz-productió (technikai stb.) megkönnyebbedése vagy drágulása; végre a szállítás és forgalmi eszközökben való változás, főleg oly népre nézve, mely külkereskedés útján szerzi be a szükséglett nemes érczet. Megjegyezvén, hogy nem ritkán e változások egymást ellensúlyozva és kölcsönösen kiegyenlítve történnek, úgy hogy hatásaik nem egész terjedelemben valósulhatnak meg, és folyhatnak be a nemes érczek érték-állásának módosulására.⁴⁾

¹⁾ Pénzkinálat alatt a bizonyos időben forgásban levő összes pénzösszámát értve, sokszorozva ez utóbbit a vételek számával, mely vételek átlagosan az egyes pénzdarabokkal eszközöltetnek; pénzkereslet alatt pedig azon jószágok összeségét, melyek eladásra kínálatnak. — Egyébiránt pénz és specifikus javak egymást folytonosan fölkeresik, s egyik a másikra nézve viszonyosan kereslet és kínálat.

²⁾ Itt egy jótékonyan kiegyenlítő szabályozó (mely minden pénznek ár- és érték hullámzását kevesebbit) rejlik azon szükségben, mely szerint ugyanazon mennyiségű forgalom-ügyletek tekintetében, ha a pénz olcsóbbá lett, belőle több alkalmazandó, — ellenben ha drágábbá, kevesebb.

³⁾ Nemes érczét az ország vagy saját bányáiban productió útján, vagy külkereskedése segélyével, szerzi meg magának. Az első esetben a belföldi term. költségek, az utóbbiban a nemes érczért *cserébe adandó jószágok előállításai költségei* képezvén azon áldozatok mérvét, mely bizonyos mennyiségű nemes ércz beszerzésére szükséges.

⁴⁾ L. még SENIOR: On the cost of obtaining Money (1840). ST. MILL: III. könyv. 8., 9., 12. és 13. fejelet. MANGOLDT: Grundriss 79—84. §. SCHÄFFLE: Syst. I. 237. sk. I. és NASSE a SCHÖNBERG-féle: Handbuch I. 356—374. I.

85. §.

A nemes-érczek értékállása a világforgalomban.

A nemes-érczek ára különböző országokban *azon egy időben* egymástól igen eltérő nem szokott lenni; hanem egyenlőbb mint bármely más jószágé. Oka ennek az, hogy a nemes fém általános

kedveltségnek örvendő s rendkívül forgásképes árut képez, melynek (éppen azért) az egész polgárosult világ tulajdonkép *vásárpiacza*; másfelől az, hogy általános a törekvés a nemes-érczeket onnan, a hol értékük csekélyebb, oda, a hol magasb azaz a hol velök több javat lehet vásárolni, átvinni; a mi épen az áregyenlősülést idézi elő;¹⁻²⁾ s újabb bizonyosága annak, hogy a nemes-érez is úgy mint minden egyéb jószág, azon piacz felé vonul, a melyen leginkább kerestetik s legjobban fizettetik meg; és hogy a félelem a nemes-érczpénz szerfeletti *kimenetelétől külföldre* alaptalan, mert a mint az országban a pénzérték és pénzkereslet nagyobb lesz, a pénz ismét bejő.³⁾

Ezen ár-egyenlősülési iránylat a nemes-érczek tekintetében országok és országok közt azonban némi *előfeltételektől* függ, sőt néha egyenes akadályokra is talál. Így jelesül: a) Nemes-érez csak oly országba szállítható, a mely érte más jószágokat adni képes, s e szerint amaz ár-kiegyenlítődesi folyamat csak egymással nemzetközi forgalomban álló népek közt foglalhat helyet. b) Föltétele amaz ár-egyenlősülési iránylatnak a *szabad internationális kereskedés*, mely az áruk és jószágok akadálytalan ide-oda vonulását teszi lehetségessé; míg ellenben mesterséges kormányi intézkedések, súlyos vám-tételek stb. a nevezett czélt meghiúsíthatják. c) A nemes-ércznek ára és értéke különböző lehet és maradhat még azon okból is, mivel sok ország a nemes-érczet saját termelvényeivel kényszerülván megvásárolni, e termelvények *előállításai költségeit* tekinti a megszerzett arany és ezüst előállításai költségeinek, melyek pedig nem minden népnél egyformák, és így különböző országok a nekik szükséges nemes-érczet nem egyenlő mérvű áldozattal szerzik meg. Ezek szerint a nemes-érczek értéke nagyobb lesz oly államokban, melyek azokat nagy termelési költséggel előállított és nehezebben szállítható ószágokkal vásárolják (milyenek jobbára a kevésbé művelt, s főleg nyers-anyagokat kivivő országok), vagy melyek nemes-ércztermelő országokkal nem igen érintkeznek, vagy bányákkal egyáltalában nem bírnak, vagy a melyekben az uralkodó jogbátortalanság miatt a *kincs-elásás* és a *kincshalmozás* (Thesauratio) van szokásban; alacsony ellenben magasb műveltségű s fejlettebb iparral és forgalommal dekeskő országokban, a hol e viszonyoknak *ellentéte* t apasztható.⁴⁻⁾

Olcópénz (tehát pénzbőség), s csekélyebb értékű nemes-érczek mindgazdasági, mind politikai tekintetben előnyös helyzetbe hozzák az országot; névszerint annyiban, hogy ez utóbbi (vagyis az ércz- és pénzgazdag ország) a szegényebbeknél, hol az ércznek nagy értéke van, sokat és olcsón bevásárolhat; az utóbbi ellenben az érczgazdag országtól drágán kényszerül megvenni a szükségelt cikkekét!⁶⁾ Továbbá, a mennyiben két, egyébként mindenben egyenlő helyzetű, állam közül az, a melyiknek kétannyi pénze, s kétszer akkora jószág-árai vannak, mint a másiknak, ugyanazon erőfeszítéssel kétannyi

adót szedhetne, háboru esetében pedig (hol nagy és gyorsan eszköz-
lendő vásárlások a fődolog) szintén jelentékeny fölénynek örven-
dene. Olesó pénz végre mind a *productiót*, mind a *forgalmat* élénkíti,
a jövedelem-megoszlást könnyebbíti és gazdaságosabb módon lehet-
ségesíti, sőt fényüzelmi és ékszertárgyak könnyebb félreterehetésében
jelentékeny nemzeti tartalék-alap képződését is mozditja elő.⁷⁾

¹⁾ «Wie gleiche Flüssigkeit in communicirenden Röhren, so streben die edlen Metalle über den ganzen Erdkreis nach Einem Niveau des Preises.» (ROSCHER).

²⁾ A különbség a szállítás- és viteldij különbségében lévén.

³⁾ Némelyek e törvényt tagadják, azt mondván: ily általános világ-
ára a nemes érczeknek nem létezhet, mert ha így volna, akkor a nemes
érczeknek addig kellene nyughatatlanul ide-oda vándorolni, míg egyforma
jóságoknak pénz-árai valamennyi államban egyenlők volnának; továbbá,
mert ez azt föltételezné, hogy minden ország ugyanazon termelvényeket
egyenlő nagyságu költségekkel hozza elő; a mi azonban nem úgy van, stb.

⁴⁾ A világforgalomban előforduló nemes ércz-szállításokban háromféle
iránylat észlelhető. Először: nagy áramlat van mindig a *nemes-ércztermelő*
országokból a nagy kereskedő államokon át a forgalmi világ minden részei
felé; másodsor: észlelhető bizonyos *apálya* és *dagálya* a nemes érczek ide-
oda vonulásának, mely leginkább az egyes országok árukivitele és bevitel
egyensúlyától való el-eltérésben leli indokát (egyébiránt bizonyos hitel-
adások által meg is szorittatik ez apálya és dagálya); végre gyakran *hirtelen*
hullámzások állanak be főleg akkor, hogyha egy országnak pl. kölcsönök-
nél, vagy rossz terméskor, egyszerre nagy arany- vagy ezüsttömeget kell kül-
földre kivinnie fizetésül. Ld. még BERNHARDI: Grundeigenthum 190. sk. l.

⁵⁾ Egy nemzetnek mindaddig, a míg van mit cserében adni valója más
népeknek nemes érczért, soha sem kell tartania attól, hogy a szükséglet
nemes-érczkézzel nem rendelkezend, föltéve, hogy papírpénz által a
nemesérczpénzt a forgalomból erővel ki nem tolja.

⁶⁾ A *pénzbőség* annak is a jele, hogy *egyéb* javakból is elég van, mert
külömben a nemzet nem adta volna el a specifikus jóságokat, melyekért
ezt a sok pénzt kapta; s így azt is mondhatni: ha van *jóság- és ter-
melvény*: rendszerint (azaz a mennyiben az más ország által kerestetik és
megfizettethetik) *pénz* is lesz elég. — Hogy egyébiránt ennek is megvan a
határa, s hogy a szertelen *pénz-felszaporodásnak* visszas következései is lehet-
nek, kétségtelen. L. NEURATH: Volksw. Lehre 173. sk. l. és a jelen munka
II. Kötetét.

⁷⁾ Helyesen jegyezte meg azért gróf DESSEWFFY, hogy nemes-ércz-
pénz nagyobb mérvbeni birtoka minden polgárosult népre nézve valódi
szükségletet képez, s tényleg alapja és eleme minden rendezett államnak,
hatalomnak és culturának. L. még M. CHEVALIER: Monnaie 372. sk. l.

86. §.

A pénz-érték időbeni változásainak hatásai.

A pénz értékének időbeni változása valamely államban a *nem-
zetvagyon* mint egészét közvetlenül nem változtatja meg, de jelen-
tékeny befolyással van annak *megoszlási* módjára, s az egyes társa-
dalmi osztályokra. — Ha az értékváltozás fokenként történik s nem
hirtelen, akkor alig érezhető, mert egykorulag a többi javak ár-
viszonya is megfelelőleg módosulhat; ellenben hogyha hirtelen áll

be, nyomasztóvá lesz, s egyesekre vagy egész osztályokra súlyosan nehezedhetik. Ily, *árforradalomnak* nevezhető, változás jelesül vagy a pénzérték emelkedésében, vagy annak csökkenésében állhat. Ugyanis: *a)* Ha *emelkedik* a pénz értéke és csökken a javak ára: akkor nyerne mindazok, kik régóta megállapított követeléseket most hajtának be; nyerne továbbá a fizetéses egyének, járadékosok, s maga az *állam* is annyiban, hogy adójövedelmei (a fix tételek alapján) növekednek; nyerne pedig mindezek az adósnak, a kötelezettnek rovására. *b)* Ha ellenben a pénz értéke *csökken* és a javaké feljebb megy, akkor vesztenek a követelésekkel bírók, a bevévők, az állam mint adószedő hatalom; és nyerne az adósok.¹⁾

Ez utóbbi esetben azonkívül azon közgazdasági előny, hogy most a nemes érczből való fényüzési tárgyak könnyebben szereztethetnek meg, némileg ellensúlyoztatik azon hátrány által, hogy a felhalmozott ércz értéktelenebbé válván, a pénzül való használatra nagyobb ércztömeg fog megkívántatni mint ezelőtt. — Egyáltalában felette mélyenható következményei szoktak lenni az ily ár-forradalomnak mind gazdasági, mind politikai és sociális tekintetben, ha *tartóssá* válik a pénzérték-változás. Így jelesül azon néposztály, mely a nemes-ércz és a pénzérték csökkenésekor az első arany- és ezüst-ésőt felkapja, igen sokat nyer, annyiban, a mennyiben a *többi jószágok* árai nem azonnal emelkednek; s általában véve a pénzérték-csökkenés leginkább a *demokratikus* elemeknek, a munkások s iparosok osztályainak válik rendszerint előnyére. Ellenben ott, hol a pénzérték felszökik, az *aristokratikus* hatalmak jutnak előnybe, s a vállalkozó osztályok s a munkás-elem érdeke szenved.

Az érczpénz érték-állása, továbbá, a műveltség haladtával karöltve *szabályszerűbbé* és *rendesebbé* válik, s egyidejűleg csökken is. Amaz jelesül azért, mivel a gazdasági cultura emelkedésével az érczpénz mind biztosban megítélhető jószággá lesz, a pénzpiacz nagyobb, a szabadverseny teljesb, és így a pénzárak hirtelen és nagyobb mérvű ingadozásai ritkábbak. Olcsóbb pedig lesz a nemes-ércz ára annyiban, hogy tömege szakadatlanul szaporodik, a bányák jobban és eredményesben műveltetnek, új ércztelepek fődöztetnek fel, s a nemes-ércz szállítása távol vidékekről is könnyüvé s biztosabbá válik. — Nem csökkenik egyébiránt a pénznek értéke épp azon arányban, a melyben mennyisége szaporodott; mert a műveltség terjedésével a csereforgalom is nagyobb s így több pénzt vesz igénybe; a nemes-érczeknek *fényüzési* czélokra használása is jobban helyt foglal, s e mellett a *kopás, elveszés, elásás, elrejtés* által is megkevesbül az idők folyamában az ércznek tömege. — Továbbá akkor sem csökken az országban létező pénz ára, daczára a pénz szaporodásának, ha az ujonnan bejött ércztömeg nem jó forgásba, hanem vagy azonnal ismét *kimegy* vagy *pénztárakba* helyeztetik el nagy bankok által a netán megingatott hitel megerősítésére.²⁾ — Végül nem emelkedik a pénz ára mindig épp azon arányban, melyben

mennyisége csökkent, mert forgásba hozott *pénzjegyek* (hitelpénz) által a támadt hézag néha sikeresen kitölthető; nemkülömben az ércztömeg kevesbedése ott szokott megfelelő pénzáremelkedést előidézni, a hol valamely ország teljes elszigeteltségben lévén, más országokkal semmi kereskedést sem űz, és így egyéb országok pénzárvizonyai reája befolyással nem lehetnek.

¹⁾ L. még ROSCHER: Grundl. I. 126. és 141. §. KNIES: Ueber Geld-entwerthung (Tüb. Zeitschr. 1858.) RAU: Lehrbuch I. 268. sk. §. MANGOLDT: Volkw.-Lehre 82. §. NEUMANN: Die Theuerung der Lebensmittel (1874) cz. Ért.

²⁾ L. FULLARTON: Regulation of Currencies (1845.) 71. sk. 139. ff. WAGNER: Lehre von den Banken. 88—105. sk. I. FRÉRE-ORBAN: La Monnaie stb. 27. sk. 40. sk. 62. sk. I. és a jelen munka II. Kötetét.

87. §.

A szükségelt pénzmennyiség nagysága.

Minden népnek bizonyos mennyiségű nemes-érczkészletre van szüksége; részint azért, hogy *finomabb szükségleteit* fedezhesse, diszszerekre, technikai czélokra fordithassa; részint hogy pénzzé átalakítva fizetések könnyen és fenakadás nélkül eszközöltethessenek. Azt azonban, hogy mekkora legyen a pénzmennyiség, általánosan meghatározni nem lehet, minthogy ez különböző körülményektől szokott függeni. Így jelesül: *a)* Független azon *forgalmi műveletek mennyiségétől*, melyek pénz által közvetítendők; tehát több pénz fog szükségeltetni a naturalgazdaságból a pénzgazdaságba való átmenetelnél; a szabad munka, tőkeforgás és a pénzadók rendszerére alapított államháztartásban, stb. — *b)* Független az áru-forgalomban leginkább *előforduló tárgyak minőségétől*; mennél értékeesebb és nagyobb becsü javak forgatásáról van szó, annál több pénz is lesz szükséges; miből az is foly, hogy csak gazdag és sokat termelő országban foroghat sok pénz. — *c)* Magától a *nemes-érczek értéke és árállításától*. Ott ugyanis, a hol arany és ezüst depreciálva van, azaz csekélyebb értékű, természetesen több pénz fog szükségeltetni bizonyos áru-tömeg forgatására, mint ott, hol a nemes-ércz értéke magasan áll.¹⁾ — *d)* Nagy fontosságú körülmény a *hitelügy fejlettsége*, a mennyiben sok fizetésnek továbbra halasztását lehetővé teszi, s így bizonyos időközben a pénzszükségletet kevesbitheti; részint annyiban, hogy számos fizetési *pót-szereket* hoz elő (bankjegyeket, váltókat, utalványokat), melyekkel tartozások szintén leróhatók és az áruk forgatása eszközölhető (Ebben is rejlik egyik erős ellenérv azon *felfogás* ellen, a mely a fémpénznek jelentőségét merkantilistikus módon annyira túlbecsüli; nemkülömben az ellen is, a mely szerint a pénznek értéke annak *mennyiségétől* függ, s a mely e tekintetben a hitel nagymérvű hatását a pénzértéknek úgy állandóbbá tételére mint kiegyenlítődéására nem eléggé méltatja. — *e)* Összefügg

evvel a *pénz forgásának gyorsasága* is; mennél gyorsabban megy ugyanis a pénzdarab egyik kézből a másikba, annál kisebb lesz a szükségelt összeg, ugyanazon sommával többször történhetvén fizetés. Így egy ezüst forint, mely egy éven át tizszer fordul meg adásvévesi ügyletben, annyi szolgáltatot tesz mint 10 forint, mely ugyanazon időközben csak *egyszer* jó forgásba. — Hogy e tekintetben az áru-forgalom élénksége, a kereskedelem szabadsága, s a közbiztonság szilárdsága, meg eredményes productió lényeges *előfeltételek*, magától értetődik.²⁻³⁾

Kisebb mennyiségű ércpénz ugyanazon szolgáltatot teheti a forgalomban, mint a nagy; a mennyiben jelesül ily esetben a pénznek értéke felszökvén, minden darab pénzzel többet vásárolhatni; valamint viszont, ha *nagyobb* a *pénz tömege*, értéke csökkenvén, bizonyos mennyiségű árujóság megvásárlására több szükségeltetik. A minnek egyébiránt van bizonyos határa, illetve hátránya, a mennyiben a pénzérték végletei a pénz használhatásának természete által határozottatnak meg, s jelesül a pénz-érték azon ponton túl nem emelkedhetik, a hol az *egyes pénzdarabok kicsinységöknél fogva* nagyon is alkalmatlanokká lennének; valamint azon ponton alúl nem szállhat, a hol nagyságuknál fogva a forgást akadályozná; mert mindkét esetben más csere-eszközre kellene a közönségnek áttérnie.⁴⁾

Megjegyzendő még, miszerint itt mindenütt *szabályszerű* (normális) forgalmi állapotok föltételeztetnek, nem pedig oly viszonyok, a hol az áru-forgatás, a nemes-érez eltűnvén a forgalomból, kényszerfolyamu papírpénzjegyekkel eszközöltetik; továbbá az, hogy a *hitelen* alapuló pénz- és fizetési eszközök meghonosulása az itt kifejtetteket több tekintetben módosítja.⁵⁾

¹⁾ Azt mondja RÖESLER: «Die Geldsumme eines Landes ist nicht Ursache, sondern Wirkung; die Preise sind nicht hoch oder niedrig, weil viel oder wenig Geld umläuft, sondern es läuft viel oder wenig Geld um, weil die Preise hoch oder niedrig sind». (281. l.)

²⁾ Ámbár a gyors és könnyű pénzforgás (mint folyománya élénk iparnak s hitelügynek) épp oly hatású mint a pénz szaporodása, nem kell túlbecsülni annak fontosságát (mint egyebek közt nálunk SZÉCHENYI is, és másfelől a merkantilista irányú szakemberek szokták tenni), mert igazán *hasznos* csak akkor, hogyha *gazdászatiilag helyes csereügyletek* eszközzésére, productív emberek foglalkodtatására, és a termelés fokozására hat; ellenben káros ott, a hol a pénz minden ellenérték nélkül megy át egyik kézből a másikba (pl. hazardjátékban); a hol nagy elemi csapások tömeges pénzkidást szükségesítnek; a hol háboru vagy állambankrott hirtelen pénzforgási élénkséget hoz elő; a hol egyik a másik rovására nyer (börzejátékban stb.) A pénzforgalom természetéről és hatásairól l. még OPPENHEIM id. m. 78—106. l. és KNIES: Das Geld II. 260. sk. l.

³⁾ Az itt jelzett tantól eltérőleg legujabban H. POOR (id. k. 180. sk. l.) azt mondja, hogy a pénz mennyisége a forgalom terjedelmének felel meg; minden mozgása a pénznek áruk mozgásától kísértetik, s ha az áru nyugton hever, a pénz is így marad; minden áru-átszállítás pénzdarabok átszállítását is vonja maga után illetőleg föltételezi; ha a pénz tőke vagy tőke-képviselő.

és ha a forgalomban más tőkékkel becséréltetett: akkor mozgékonyasága semmiképen se lehet nagyobb mint a többi tőkéké, tehát nem is létezhet viszony annak mennyisége és mozgékonyasága között.

⁴⁾ A pénznek a forgásból való kivonását illetőleg, ez történhetik vagy kivándorlások, vagy országos kincsgyűjtés, vagy fényüzelmi szerek felhalmozása, vagy háborúk és forradalmak által; minek nyomasztó hatása a termelő osztályokra meg az új vállalatok alapítóira felelt nagy lehet.

⁵⁾ L. még ROSCHER: Grundlagen 123. és 124. §§. RAU: Lehrb. I. 269. §. ERDÉLYI: Nemz. Iparunk 40—42. l., meg a jelen munka II. Kötetét.

88. §.

A nemes-érczek értékének változásai a régi időktől a jelenkorig.

Az ó- és közép-kort illetőleg kútfők hiányában biztos adatok nem közölhetők.¹⁾ Tényül áll azonban, hogy a nemes-érczek ez időszakokban is nagyobb ár- és érték-változásokon mentek át. Az ó-korban jelesül, a hol a kincshalmozás igen el volt terjedve, valahányszor rendkívüli események alkalmával a felgyűjtött tömegek forgalomba jutottak, valóságos árforradalmak állottak be (Peloponnesi háboru után stb.), melyek közepette a jószágok árai felszöktek, a nemes-érczeké pedig alászállott. Rómában Augustus korában a kizsarlott világ kincsei összefolyván, a pénz- és érczbőségnek hatásait egyebek közt abban is látjuk, hogy a telkek két-három akkora áron keltek, a tőke-kamatláb pedig jelentékenyen megcsökkent. — Egészben véve a nemes-érczek értéke a római császárság fénykoráig szakadatlan hanyatlást mutat, de azontúl s főleg a közép-koron át, midőn a nemes-érczbányászat megakadt, s a nagy népharcok zivatarai közt igen sok ércz részint elveszett részint elásott: *emelkedés* mutatkozik, a mi egyebek közt a javak mesés-csekélységű áraiban is mutatkozik ez időkb. — Az *ujabb kor* elején (a 16-dik század első felében) felfödözött dúsgazdag amerikai (mexicói, perui, potosi) nemes-ércztelepek kiaknázása, kapcsolatban több rossz termésű év hatásaival, a fejedelmek pénz-rosszabbító intézkedéseikkel, s a *váltók* szokásba jöttével: jelentékeny árforradalmat idézett elő; a javak mind megdrágultak, az életszerek és egyéb szükségletek magas ára miatti panaszok általánossá váltak. (Daczára annak, hogy egyidejűleg a középkori termény-gazdaság helyébe a modern pénzgazdaság lépett, s így mindenestre több érczpenz szükségeltetett.)

A 17-ik század második felében megszűnt a nemes-érczek értéksökkenése s 1700-ig átlagáruk változatlan maradt, sőt a 18-ik század kezdetétől fogva annak közepéig némi emelkedése is mutatkozik az arany és ezüst árának; a mi a kiaknázás csökkenő eredményének meg a növekedő szükségletnek tulajdonítandó. — Ettől az időtől fogva egészen a 19-ik század elejéig csökkenő iránylatot tapasztalunk a nemes-érczek értékében, okozva az ismét szaporodó behozatal által Amerikából. — Századunk első negyedében megint

emelkedik az ércz-ár, főleg azon törekvések folytán, melyek az amerikai polgári háboru, meg a Napoleoni hadak alkalmával kibocsátott papirpénznek nemes-ércz-alapra való visszavitelére irányoztattak ez időben. — A 19-ik század második negyedében a közviszonyok szabályosb fejlődése a nemes-érczek árállását állandóbbá tévé, s a kifejlett ipárnál és hitelnél fogva nélkülözhetőbbé lettek az újabb készletek; úgy hogy a nemes fém azóta 1848-ig jelentékenyebb ár-változást nem is szenvedett. Annál mélyebbre ható ellenben a századunk közepe táján felfödözött australian és californiai dűsbőségű arany-telepek befolyása az összes művelt világ forgalmi viszonyaira és pénzügyi helyzetére.

Ezen nagy horderejű tüneménynel szemközt azon kérdés merül fel, nem *tarthatunk-e napjainkban* egy a 16-ik századbelihez hasonló *árforradalomtól*, mely kereskedelmi és gazdasági állapotainkat megrendíthetné, s az akkori időbeliekhez hasonló jelenségeket idézne elő? Mire vonatkozólag határozott választ adni (mivel nem tudható, meddig fog a bőséges kiaknázás tartani) nem lehet; azonban tekintettel azokra, kik aggálylallyal néznek a jövőnek elébe, némi megnyugtató meríthető azon körülményből, hogy több országban mindekkoráig igen észrevehető hatást az arany megszorodása nem gyakorolt; mert a fényűzés folytonos terjedése, meg a technikai czélok roppant tömegeket absorbeálnak; a forgalom és ipar gyors emelkedése szintén jelentékeny szükségletnövekedést von maga után; s e mellett a más világrészek (India, China) felé irányuló kereskedése is Európának évenként növekedő nemes-érczkészleteket követel.²⁾ Megannyi momentum, melynek hatása igen valószínűleg ezentúl is hasonló maradand, s feltartóztatandja a nemes-érczeknek jelentékenyebb mérvű depreciációját.³⁾

¹⁾ L. még HELFFERICH: Die Schwankungen im Werthe der edlen Metalle (1843.) JACOB: Production and consumption of precious metals (1831, ném. 1838). SOETBEER: a Petermann-féle Mittheilungen 1879-ki foly. 57-ki pótfüzetében; TOOKE és NEWMARCH: «History of Prices» 6. köt. (Németül Aschertől 2. köt. 1859). PASCHE Über die Geldentwerthung (1881); ROSCHER Grundlagen 135—143. §§. és NASSE a SCHÖNBERG Hdb. I. 364—366. l.

²⁾ Sőt maga a nemes-ércz érték-csökkenése is jelentékenyen fokozza a fizetési eszköz szükségelt mennyiségét, és így már önmagától is feltartóztatja a szerfeletti depreciációt; míg másfelől azon meder, melybe az új arany és ezüsthullámok beömlenek, valóban óriási terjedelmű.

³⁾ Az angol nemzetgazdák TOOKE és NEWMARCH, továbbá a francia LEONCE DE LAVERGNE és a német SOETBEER tagadják az újabb időben beállott pénzérték-csökkenést; s a jószágok ára emelkedését a jószágokban történt változásból (válságok, szűk termés, emelkedése az alsó osztályoknak stb.) származtatják. Ellenben ROSCHER, KNIES, LEROY-BEAULIEU, JEVONS, LA-SPEYRES, NEUMANN, HANAUER, SCHÄFFLE, CHEVALIER és LEVASSEUR a pénzérték-csökkenésnek is tulajdonítják az áruk áremelkedését.

NEGYEDIK CZIKK.

A hitel.

89. §.

A hitel és hitelügyletek általában.

Nem minden adásvevési esetben kapja meg mindkét fél az *értékegyent* azonnal, hanem gyakran az egyik az ellenszolgáltatást későbbre halasztja, a másik pedig a létrejött ügylet alapján csak jogi igényt szerez arra, hogy amaz ellenszolgáltatás *később* tényleg megtörténjék.¹⁾ Az, ki e később leendő kielégítésnek *megígéréssel* beelégszik, az adós-maradó fél iránt *bizalommal* viseltetik, hogy ez tartozását a kellő időben teljesítendi.²⁾ — Minden oly forgalom, a melynél (akár szükségszerűen, akár szándékosan) a szolgálat és a vissz-szolgálat közt bizonyos *időkülömbözet* (időbeli intervallum avagy időbeli *egymásután*) van: *hitelforgalomnak* (Creditverkehr); az ez alapon létrejövő jogügyletek, vagy dologjavak vagy használmányok, szolgálatok, pénznek forgására vonatkozó gazdasági cselekvények pedig (megkülömböztetésül az úgynevezett készpénzi forgalom, s készpénzi ügyletektől [Baargeschäft]: *hitelműveleteknek* (Creditgeschäfte) nevezetnek.

Az eddigiek szerint a hitel két lényeges momentumból áll, ugymint *bizalomból* valakinek jövődöbeli fizetésekésségében: a hiteltadó-, és *tehetőségéből* másnak vagyonelemeit az élvezett bizalomból fogva rendelkezési körébe vonhatni: a hiteltvevő részéről. E szerint a hitel fogalma ekként lenne meghatározható «a hitel valakinek *tehetősége* idegen vagyonelemek felett rendelkezni: azon belé helyezett *bizodalom* alapján, hogy az ilykép támadt fizetési tartozásának *később* eleget teend»; vagy pedig ekként: «Hitel azon *szabadakaratu adása és fogadása gazdasági javaknak*³⁾ *külömböző személyek közt*, a hol az *egyiknek szolgáltatása*, a *másik által a későbbi ellenszolgáltatást megígérő biztosításában helyezett bizalomból történik*». ⁴⁾ — A hitelezés e szerint olynemű gazdasági ügylet, melyben egy hitelt *adni* akaró egy hitelt *venni* kívánóval közvetlen viszonylatba jut; egyik alapföltétele az, hogy a hitelező szabadon és *nem kényszerítve* hitelez, míg másfelől (legalább rendszerint) a hitelezett összegért (például ki nem fizetettáért, vagy a kölcsönkapott tőkékért) bizonyos *díj* (kamat, haszonbér stb.) szokott megállapittatni. — Megjegyzés, miszerint a hitel vagy *productiv* célokra, azaz új javak előhozására, vagy *consumtiv* szükségletre, azaz folyó létfentartási vagy élvezeti kiadások fedezésére szokott igénybe vétetni.

A hitelügyletek egyik főalakzatát a *kölcsönzést* illetőleg, a következők tartandók szem előtt. A *productiv* módon értékesíthető

vagyon vagy tőke, ha tulajdonosa által használatul valakinek átengedtetik: *kölcsöntőkének* nevezetik. E kölcsöntőke kétféle, vagy olyan, hogy természeténél fogva a jószágnek csak *használmánya* (Nutzung) engedtetik át, oly kikötéssel, hogy ugyanezen jószág (melyet fix kölcsöntőkének nevezhetni) a maga idejében visszaszolgáltassék (például egy ház, egy gép, egy hajó); mely esetben *bérletről* (bérleti ügyletről, a rómaiak locatio-conductioja, Pacht, Miethe) van szó, és a tőke a hitelezőnek *tulajdonában* maradván csak birlalásából megy ki; — vagy pedig olyan, hogy *pénz* alakjában, vagy egyéb helyettesíthető (fungibilis) értékben adatik át a jószág (mely a folyó kölcsöntőke), a mely azután a kölcsönvevőtől (mint a kinek tulajdonává vált) használtatik és el is fogyasztathatik, s csak *értékében* szolgáltatandó vissza (tehát pénz, némileg gabona, bizonyos hitel-papírnemek darabjai, melyeknek egyenlő minőségű egyforma mennyiségei egymást teljesen helyettesítik). — A hitelügylet nem mind e két formájánál szólunk *kölcsönzésről*, hanem csak ott, a hol a más rendelkezése alá bocsájtott tőke: *fungibilis* érték, s nevezetesen *pénz*; a mennyiben, gyakorlatilag véve, majdnem minden egyéb jav nehezebben kezelhető, a kölcsönben birt jószág visszaszolgáltatásánál az értékfogyás, de meg a minőség is teljesen alig constatatálható; főleg pedig azért, mivel a kölcsönvevő a kapott pénzzel minden szükséglett javat könnyen megszerezheti. Megjegyezvén még, hogy az e nemű hitelügyleteknél, melyek a *tulajdonképi kölcsönügyletek* (a rómaiak *mutuumja*, Darlehensgeschäfte) csak a kölcsön *értékének* a visszaszolgáltatása ígértetik meg, a kölcsönadó gazdaságnak pedig csak *követelésjog* marad arra az értékre.⁵⁻⁶⁾

¹⁾ Ld. ez egész cikkre nézve: NEBENIUS: Ueber den öffentl. Credit (1829.) Gróf SZÉCHENYI: Hitel (1830.) 184. sk. l. ROSCHER: Grundlagen 94—99. §§. SCHÄFFLE: System II. 303. sk. l. MACLEOD: Economical Philosophy I. köt. 440. sk. l. és 513. sk. GARNIER: Traité 19-ik és 22-ik fej. STUART MILL: Principles III. 111—12. fej. KNIES: Geld und Credit (1873.) két kötet. FAVAREL: Theorie du Credit (1876.) MANGOLDT: Grundriss 3. sk. §§. LAMPERTICO: Il Credito (1884.) WAGNER AD. a Schönberg-féle Handbuch I. köt. 397—432. l. ENDEMANN-COHN: Handbuch des Handelsrechts (1882.) II. 354. sk.

²⁾ Az, a ki a vásárláskor nem fizet, úgy tekinthető, mintha neki az eladó az ár-pénzt kölcsönözte volna. Hitelre venni annyit tesz, mint később fizetni.

³⁾ E szót szoros értelemben véve, úgy hogy legalább az egyik félén *dologjav* legyen a hitelügylet tárgya.

⁴⁾ Némelyek a hitelt: a *szabadakaratu tőkeátvitel eszközeknek*; mások az adósságlerovás szabadon megengedett elhalasztásának; ismét mások bizalomnak, hogy a feláldozott érték később visszakérülni fog; bizalomnak, valaki jövőbeni *fizetés-képességében*; sőt valamely gazd. vállalat hozadéka részben előleges *anticipációjának* is nevezik.

⁵⁾ Ld. SCHÄFFLE: System II. 304. s. k. 310. sk. és HELD: Grundriss 61—63. l. a KNIES-WAGNER-féle széles értelmű felfogástól eltérő meghatározásával a hitel fogalmának.

⁶⁾ Ott, a hol a másnak *használatul* átengedett, de e közben el nem használt jószág képezi a hitelügylet tárgyát: *haszonkölcsönről* (a rómaiak *commodátumja*) van szó.

90. §.

A hitel különböző nevei és formái.

A hitel *alapjait* illetőleg, ezek: a kölcsönvenni akarónak egyfelől *fizetési képessége*, másfelől *fizetési akarata* (fizetési szándéka, készsége);¹⁾ vagyis a hitelügylet alapja vagy *vagyoni*, azaz a későbbi kielégíttetés (tartozás-lerovás) reál biztosítékát nyújtó; vagy *személyi*, azaz a kölcsönvevő ismeretes jelleme, ügyessége, üzleti állása, soliditása iránt táplált bizodalomban gyökerező.²⁾ — E szempontból azután a hitel is tényleg kétféle, ugymint vagy *személyi hitel* (Personalcredit), vagy *dologi hitel* (Realcredit); az elsőnél az adós személyisége, az utóbbinál vagyona (illetőleg az általa biztosítékul is nyújtható *zálog*) képezvén a határozó momentumot. (A reálhitelezési ügylet alapján a hitelező tulajdonjogot nyer nem ugyan az illető jószágon, hanem annak értékén, melyet mintegy megvettnék tünik fel, a mi onnan is kitetszik, hogy ez tovább eladható, megosztható, örökbeahagyható.)³⁾ — *Üzleti hitelnek* (Geschäftscredit) azon alakzata a hitelügyletnek nevezetetik, a mely termelési célra szolgáló álló és forgó tőke beszerzésére irányul, a személyi és reál-hitel mintegy összeolvadásából ered, s a kölcsönvevő *vállalata iránti* bizalmon meg a vagyoni és személyi lekötését eszközölő *váltói* tartozásán alapszik.⁴⁾

A hitel (s hitelügyletek) különböző *neveit* tekintve, van 1-ör: *Productiv* és *consumtiv* (termelési és fogyasztási) hitel, mint fentebb már jelezve volt. 2-or: A productiv jellegű hitel, tekintve a *célt*, melyre közvetlenül irányul, lehet: *mezőgazdasági, ipari*, vagy *kereskedelmi*, a szerint, a mint vagy östermelési műveletek (például földjavítások, üzemkiadások), vagy iparvállalatok alapítása és vitele, vagy pedig kereskedelmi üzlet, áruforgatás, szállítás stb. tekintetéből vétetik igénybe.⁵⁾ 3-or: Ugyancsak a productiv hitel lehet még vagy *vagyoni rendezkedésre* (örökös-társak kifizetése), vagy járadek-hajtó *birtoktárgyak* megszerzése, vásárlására irányuló. 4-er: A fizetés-teljesítés időhatára szempontjából a hitel vagy *meghatározott időre* (terminált hitel) szóló, a mely tekintetben azután *rövid* és *hosszu lejáratu* hitelről is szólhatni; vagy *határozatlan* időre terjedő (unterminirter), a hol t. i. a visszafizetésre nézve a hitelügylet létrejöttkor bizonyos határidő nem állapittatik meg.⁶⁾ 5-ör: *Személyi* és *reál-hitel*; melyről előbb volt szó. Végre 6-or: A hitel vagy *magán-* vagy *közhitel*, a szerint, a mint a hitelt igénylő jogalany egy *egyes* vagy *társaság* (résztvényvállalat); vagy pedig egy *közület* (község, tartomány, testület) s különösen az *állam*, mely utóbbi esetben: *állam-hitelről* (Staatscredit) szólunk. (Más fogalomhatározat szerint: *közhitel* az volna, a mely kiválóan *értéktőzsdei* közvetítéssel létesül, s melynek jogi okiratai: *nyilván-értékpapírok* (közhitelpapírok) alakjában jelentkeznek.⁷⁾

A hitelügyletek alapján keletkezett jog-, illetve *követelési viszony*⁸⁾: külső kifejezését bizonyos *okiratban*, illetőleg a tág értelemben ugynevezett *hitelpapírok-* vagy *értékpapírokban* (Creditpapiere, Werthpapiere) nyeri; melyek meghatározott alakban és módon kiállítva egyfelől az adós *tartozásának* (s e tartozás mérvének) megjelölésére szolgálnak, másfelől biztosító *igazolványok* a hitelezőre nézve a kielégíttetés követelhetése tekintetéből; egyuttal pedig, a mennyiben a hitelokmány által a hitelezőnek *követelésjoga* (Forderungsrecht) átruházható s adás-vevés tárgyát képezhető dologgá lesz: *árújószágot* képeznek, s a követelések forgalomképességét jelentékenyen fokozzák; a miért még azt is szokás mondani, hogy ily módon a hitel *mobilisáltatik*.⁹⁾ — Az ezen (tágabb) értelemben vett hitel- és értékpapírok sorába tartoznak: az egyszerű adóslévél; utalványok; váltók; checkek; pénztárjegyek; állami-, községi- és magánkötvények; továbbá részvények; bankjegyek, államjegyek; záloglevelek; sőt bizonyos tekintetben a nyilvánkönyvekbe való bejegyzés és a kereskedői könyvadósság is.¹⁰⁾

¹⁾ De meg a vagyona feletti rendelkezési képesség is, mert oly ember, a ki ezzel nem bír, nem igen talál hitelre. Ugyanily módon főfontosságú a *készfizetési* képesség, s nem a fizetési képesség általában.

²⁾ Hogy t. i. a hitelbe kapott tőkével gyümölcsözőleg tud bálni. Legujabban OPPENHEIM az érintett föltételhez még kettőt adott hozzá, mondván: a hitel függ még az állam jó hitel- s adóssági törvényeitől (fizetésre szorítás tekintb.), másfelől rendezett valutaviszonyoktól az adós hazájában.

³⁾ A reálhitel jogi biztosítása a *zálog-adás*, mely ha ingó javakban adatik, *kézinek* (Faustpfand), ha ingatlanokban: *jelzálognak*, (hypothekának) nevezetik. L. még SCHÖNBERG: Handbuch I. 399 sk. l.

⁴⁾ STEINnek erre vonatkozó nézetét s ennek bírálatát illetőleg ld. SCHÖNBERG: Hdb. I. 401. l. és STEIN: Verwaltungslehre 365. l.

⁵⁾ E három iránybani hitel közül a kereskedelmi legelőbb, a mezőgazdasági legkésőbb fejlődik ki és jut érvényre, és pedig azért, mivel a kereskedőnek gazd. állása és hitelképessége könnyebben ismerhető fel; üzlettárgyai pedig olyanok, hogy sokkal könnyebben változtathatnak át folyó fizetési eszközzé (tétethetnek pénzzé), mint a földbirtokos telke és termelvényei.

⁶⁾ Ezzel kapcsolatban szólhatni még: *felmondható- és fel nem mondható* hiteltől. (Bankdepositumok, bankjegyek, államkötvények stb.) Ld. SCHÖNBERG: Handbuch I. 403. l.

⁷⁾ Az *államhitel* egyik ismérve az is, hogy az *adós* a fizetésre nem kényszeríthető.

⁸⁾ A hitelügyletek mai napság legnagyobbbrészt *írásban* jönnek létre és határozottnak meg. Ez alapon létesül nyilvánkönyvekbe vagy magánkönyvekbe való *bevezetés*, mely bizonyos alaku *okiratok* kiállítása által történik, mely utóbbiak (jórészben) *közhitelesítéssel* is láttatnak el.

⁹⁾ Ld. még HELD: Grundriss 63. l.

¹⁰⁾ E hitelpapírok egy része különösen arra igen alkalmas, hogy a *követelés* könnyen s minden különös formaszertéség nélkül ruháztathatik át péld. a *váltónál*, a melyen a fizetés ígérese a tartozás okának megjelölése nélkül történik; *zálogleveleknél*, *államkötvényeknél* stb., melyek egyszerű átadással (esetleg a *gíró* reávezetése mellett) mennek át a vevő tulajdonába.

91. §.

A hitel hatásai és jelentősége.

Nem szükség külön kiemelni azt, hogy a *hitel* a közgazdaság egyik leghathatósab s legjelentékenyebb rugója, a mely az ipari és forgalmi életet minden irányban s határozó módon befolyásolja; minden gazdasági funkciónak sikerét s gyorsaságát fokozza; s a három termelési tényezővel majdnem egyenlő vonalon álló módon szerepel.

E jelentősége és előnyössége a hitelnek a következőkben mutatkozik: a) Felette élénkítő befolyást gyakorol az mindenekelőtt a *javak forgalmára*, s ennek kifejlődésére; jelesen az által, hogy vásárlási képességet teremtve, számtalan adásvevési ügyletet (mely készfizetés mellett elmaradna) tesz lehetővé, a mi által a productió és a forgalom szabályosabbá is változtatik, minden jószágnak az azt leginkább használható *vevő* kezeibe való átmenetele megkönnyítettik, s az árak egyenlőbbekké és állandóbbakká lesznek. b) A hitelezés a *kölcsönadóra nézve* annyiban előnyös, hogy az ez uton magának rendes és munkafáradtság nélküli *jövedelmet* biztosíthat, s a szükségleti szereknek különböző gazdasági időszakokra való egyenlőbb s célszerű megosztását eszközözheti; míg a *kölcsönvevő* haszna abban áll, hogy ez utóbbi az időleg elégtelen vagyon mellett a szükséges létbiztosításra, sőt önálló keresetre válik képessé, másfelől oly helyzetbe juthat, hogy üzleti tőketörzset a mindenhai szükség szerint kiterjesztheti, és nagy tömbökben összpontosíthatja. Nem is említve, hogy hitel segítségével a *vagyontalan*, de ügyes és *szakképzett embereknek* (az ugynevezett tőke nélküli talentumoknak) az összeségre nézve is előnyös *önérvényesítésre* nyílik alkalom, s sok kitünő vállalkozási tehetség ezen az alapon képessé lesz a nemzetgazdaság gyarapodásához járulni. c) Élénkítőleg hat a hitel a *termelésre*, a menyiben tőkéket a productióba átvezet, a tőkék hatályát fokozza, s átmenetöket azoknak kezeibe teszi lehetővé, a kik gyümölcsözőbben használhatják mint tulajdonosaik (pl. árvák, özvegyek, papok stb.) a kik felgyújtotték; a mi megint a tőkék mind nagyobb mérvű szaporodását, mind helyesb megosztását a különféle vidékeken és vállalatokban segíti elő.¹⁾ d) A hitel (főleg magasb műveltségi fokokon) egyik rugója nemcsak a *speculációnak*, mint a gazdasági haladás egyik emeltyüjének, hanem a *tőkeösszpontosításnak* is, mely által (épp ugy mint a munkamegosztás és egyesítés által a munka) a tőke hatályossága fokoztatik, s nagy vállalatok, részvényüzletek, bankintézetek stb. keletkezése lehetségessé tétetik; a mennyiben hitel útján az e célokra szükségelt nagy tőke számosak kezéből összegyűjthető s egy ponton hatályosítható. e) Hitel útján szerezhetők meg a belföldi productió és gazdaság számára *idegen tőkék*, a mi

együttal a nemzetközi tőke-áramlatot élénkíti és helyes irányba vezetheti. *f*) A hitel ma már nemcsak egyszerű kölcsönzési ügylet-alapként, hanem úgy is tekinthető, mint egy külön s nagyfontosságú forgalom-képes értékforma, mely a pénz helyébe kerül, és javakat mozgásbáhozó eszköz; utóbbi jelesül annyiban, hogy hitelműveletek segítségével ingatlanok és helyhez kötött javak (földbirtok, telkek, bányák, épületek) a reájok kibocsátott hitelokmányok (záloglevelek, elsőbbségi kötvények, részvényjegyek) alapján mobilisálthatnak, s a róluk mintegy levált érték szerint (egészben és részeikben) forgalom tárgyává lesznek. *g*) A hitel az által, hogy hiteljegyekkel való fizetést tesz lehetségessé, a kész ércpénzbeli forgási eszközök kimelését könnyíti meg, s az ezekben rejlő tőkék más módon (pl. külföldre kikölcsönzés által) való értékesítését segíti elő. *h*) Annak folytán, hogy hiteljegyekkel fizetni is lehet, a hitel az árak alakulására szintén jelentékeny befolyást gyakorol; mert (bizonyos határig) vásárlási tehetséget vagy erőt szerezve az illetőnek, az a ki váltók-, bankjegyek-, utalványokkal fizet, bár nem adhat reál ellenértéket, épp akkora keresletet támaszt, mint a ki készpénzzel vásárol.²⁾

¹⁾ Ez által a hitel nemcsak sok improductív kiadást meggátol, hanem valódi erkölcsösítő rugóvá is válik.

²⁾ A hitel fizetési szerekeknek szerepéről és hatásáról a közgazdaságban s különösen a forgalomban, nemkülömben azok összefüggéséről a pénz-értékkel a II-ik Kötetben van szó. Ld. különben KNIES: Geld und Credit II. 260. sk l. a kinek fejtegetéseiben különös érdekű az, hogy a gazdasági és a jogi momentum szoros kapcsolatban és egyidejűleg méltattatik; a mi által a tudomány úgy kül- mint belterjes módon tőkélyesbül.

92. §.

Folytatás.

Vannak szakemberek, kik túlozva a hitel jelentőségét, azt valódi vagyionforrásnak, s ezzel, egyenesen tőkének is nevezik, miután szerintök a gazdálkodó alany (például a kereskedő) által mint (erkölcsi) tőke gonddal szereztetik, készpénzi szolgálatokat tesz, és a hitel útján keletkező követelésjogok, s az ezeket kifejező értékpapírok arányában a vagyion is növekedik.¹⁾

E felfogás képviselői 1-ör is: Azon ferde nézetből indulnak ki, hogy a gazdasági jóllét a minél nagyobb mennyiségű pénzben rejlik, és hogy a fizetési eszközök véghetetlenig szaporíthatók, s azok bármily mérvbeni bősége sohasem lehet káros. 2-or. A hitel képes ugyan átszállítható követelésjogok alakjában (bizonyos határig) új árakat létrehozni; hathat közvetve a javak szaporodására a már létező javak teljesb kihasználásának lehetővé tétele, a tőkék hatályosságának fokozása, s néha még csak később keletkező értékek mintegy anticipatív hasznosítása, meg termelésre buzdítás által: de ama köve-

telésjogokat kifejező hiteljegyeknek *nem önmagokban* van értéke, hanem csak azon értékösszegekre való vonatkozásban, a melyekre a tulajdonosnak (vagy hitelezőnek) kezében utalványt képeznek (a miért a hitel néha még a tőke árnyékának is szokott nevezetni). 3-or. Minden követelést tartalmazó hitelpapirnak (kötelezvénynek) a másik félnél vagyis a kölcsönvevőnél mindig ugyan-akkora *passivum* (tartozás) felel meg. Ha a hitel tőke volna, akkor nem keresné a tőkét; s ott, a hol valaki másnak tőkét, értéket kölcsön adott, e tőke és érték *már nála nincsen*, általa többé nem alkalmazható, szóval az által, hogy valami hitelügylet létesült, a javak mennyisége több nem lett²⁾; a tőkének értéke maga ezen lényegileg *alaki* művelet által nem növesztetett; s az egész ügyleti folyamat végelemzésben nem egyéb, mint fizetésteljesítésnek elhalasztása, két egymástkövető *birtokváltoztatás* s *jogviszonylat*, mely inkább a tőkék mikénti *megoszlására* mint keletkezésére hat.³⁾

A hitel kétélű fegyver, mely sebezhet is, s helytelenül használva fel, veszélyekkel jár. Így jelesül: *a*) Káros mindazon esetekben, hol a kölcsönvevő a tőkét kevésbbé gyümölcsöző módon hasznosítja, mint a kölcsönadó; mert értékek eredmény nélkül semmisíttetnek meg; így például ott, a hol iparos pazar naplopónak hitelez, vagy földhitelbanktól nyert tőkék nem a telekre, hanem improductiv célokra fordítatnak. *b*) Könnyen található hitel szaporítja a *könnyelmű életmódu* emberek számát, s fokozza a meddő fogyasztást; kétszeresen veszélyes körülmény főleg oly népekre nézve, melyek a naturalgazdaságból egyszerre a pénzgazdaság szakába lépnek át, s erejüket messze túlhaladó hitelüzletekbe ereszkednek, vagy életmódjukat fényüzési lábra állítják. *c*) A hiteljegyek nagymérvű és *hirtelen szaporítása*, a kellő érték-biztosítás elmulasztatván, egyszerre az egész forgalmat válságos rázkódtatásnak teheti ki.⁴⁾ *d*) Ártalmas a hitelezés ott, hol *nem reális üzleti szükség*en, hanem mesterkélten, meg a speculáció szédelőg kiterjesztésén sarkall. *e*) A hitel a vagyoni egyenlőtlenséget is fokozhatja, a mennyiben az amugy is gazdag sokkal könnyebben talál hitelre, és ennek útján alkalmat új erőeszközök szerzésére, mint a vagyontalan. *f*) Végre félszeg hatásává válhatja a hitel akkor, hogyha kormányok által az államadósság mértékentuli kiterjesztésére használtatik fel, és ez által a nemzeti jövedelem már előre megterhelhetetik, s a plutokratikus elemek az egésznek kárára erősíttetnek.⁵⁾

¹⁾ Így a hirhedt LAW, azután PINTO, SCHRÖDER, HAMILTON, STRUEN-SEE és MÉLON a mult században; ST. CHAMANS és ZACHARIAE századunk első tizedeiben; legujabban pedig DIETZEL (a System der Staatsanleihen cz. műnek szerzője), MACLEOD az angol nemzetgazda (Econ. Philosophy I. 435. s köv. l. és Dictionary «Credit» szó alatt), meg RÖESLER Grunds. 300. lap.

²⁾ Ha okoskodásuk állana, akkor azon esetben, ha például valaki jószágát 100,000 frton eladná, de adóslevelet kapna fizetés fejében: most a

100,000 frtnyi érték kétszer léteznék, egyszer az új földbirtokosnál, mászor az eladónál. L. még St. MILL: Principi. III. könyv 6-ik fej. 1. §.

³⁾ L. Hock: Oeffentliche Abgaben und Schulden (1863-ban) 266—269. l. ROSCHER: Grundlagen 95. §. s főleg KNIES: Der Credit (1876) 1. Rész 73. sk. 1.

⁴⁾ Csalárd vagyoni-költés, váltónyargalások, szédelő üzletek, hogy valaki gazdagnak látszassék, a ki nem az, a forgalmi élet nyugodt folyamának erőszakos felzavarása stb. mind a hitellel való félszeg visszaéléseknek következményei. Helyesen utal ROSCHER arra, hogy a hitel az egyszer kitört válságokat annyival mérgesebbekké változtatja, hogy mennél bensőbbben fűzvék össze a hitel alapján a közgazdaság különböző ágai, annál előbb fogja egy bankrott sok másnak bankrottját maga után vonni. Ld. még: BOURON: Guerre au Credit (1868).

⁵⁾ A személyihitel szempontjából a jelenkori forgalomban oly nagy szerepet játszó azon adósság-okirati forma, hely *váltónak* (Wechsel, Lettre de Change) nevezetik, s melynek főtulajdonsága az, hogy általa az adós (a váltókiállító, vagy a váltóelfogadó) a közönségesnél *szigorúbb* jogformaszerűségek mellett kötelezi magát a fizetésnek egy *meghatározott* időpontbani teljesítésére: a kereskedelmi és üzletvilág egyik elsőrendű, leghatékonyabb, s legelterjedtebb *fizetési eszköze* a melynek számos igen nagy előnye van, s a melyet nélkülözni vagy mellőzni lehetetlen. A mennyiben azonban igen sokszor egyoldalú pénz- és tőkebeszerzésre használtatik fel; hitelre szorulóknak megszorultságával, könnyelműségével vagy tájékozatlanságával való visszaélése eszközül szolgál; s egyáltalában a pusztá üzleti spekulációt hathatósan elősegíti: *veszélyes és kártékony* volta sem vehető tagadásba, és elismerendő, hogy modern közgazdaságunk nem egy kóros tünetményének forrása. Ld. még SCHÖNBERG: Handbuch I. 422. sk. 1. és itten alább a «Kamatjövedelemlről» szóló cikket.

93. §.

Pénzgazdaság és hitelgazdaság.

A pénzgazdaság stádiuma a népek életében az, a hol a pénznek *ár- és értékmérői* tulajdonságánál fogva a javak és termelvények ára pénzben méretik és állapittatik meg. Mennél inkább tolatik a naturalgazdaság háttérbe a pénzgazdaság által, annál általánosbá is válik a szokás, *hitelügyleteket* (kölcsonöket) pénzben megkötni. A pénz tárgyává lesz ama szerződéseknak, s az innen származó *adóssági okmányok* a pénzgazdaságban legtöbbsnyire *ígéretnek* a tekintetben, hogy bizonyos *pénzbeli* összeg később ki fog fizettetni. Ezen adóssági okmányok, mint némileg formák, melyekbe a hitel öltözködik, gyakran arra vezetnek, hogy a tulajdonképeni pénzt a forgalomban helyettesíteni képesek, sőt onnan ki is tolják; a miért *pénz-surrogatumoknak* vagy *hiteli forgás-eszközöknek* is neveztetnek. — Ezek nyomán ítélendő meg a hitelnek és a hitelen alapuló pénz-helyettesítők (pénz-surrogatumoknak) viszonya a pénzhez. A hitel ugyanis a pénz helyébe lép, a hol ez utóbbi eddig közvetlenül s anyagilag az adásvevések eseteiben, kölcsönzéseknél stb. eszközül szolgált. Amde a hitelforgási eszközök a pénzt *csak csere- és forgási eszköz minőségében* helyettesítik, ellenben a pénz maga *ár-mérő* s

törvényes fizetési eszköz, s a pénzszerződések jogi objectuma marad; a mit a hitelfizetési eszközről nem lehet mondani.

Azon állapotot a közigazdaságban, hol a hiteljegyekkel és pénzhelyettesítőkkal való fizetés nagyobb mérvet öltött már, *hitelgazdaságnak* nevezük, s ily értelemben szokás napjainkban (főleg Európa nyugati álladalmában) a közigazdaságnak hitelgazdaság által való háttérbeszorításáról szólni; s *igy* fogva fel a nevezett jelenségkört, igaz, hogy a *jövő* nemzetgazdasága épp oly formán lesz *hitelgazdaságnak* nevezhető, mint a jelenkori: *pénzgazdaság*, a mult századoké pedig *termény-gazdaság* vala. — Tévedés volna azonban ezekből azt következtetni, hogy a *pénz* a hitelgazdaságban már nem szerepel, s hogy a terménygazdaságból való átmenetel a közigazdaságba a *pénz* behozatalában, a hitelgazdaságba való áttérésben rejlő haladás pedig a *pénz* ismétli kiküszöbölésében áll, mert hiszen az utóbbi mint ár- és értékmérő fennmarad, mely functióiban az érczpenzt hiteljegyek soha sem fogják egészen pótolhatni.

Naturalgazdaság, közigazdaság és hitelgazdaság a népek háztartásában bizonyos időrendi egymásutánt (illetőleg haladást) jelzenek ugyan, de azért nem pusztá *ellentételek*, s egymást kizáró létformák és állapotok. Mind a három ugyanis csak különböző idoma a csere-gazdaságnak. Az elsőben jelesen: a gazdaság célja és eredménye: *anyag* jószágok, és a javak és szolgálatok *in natura* és közvetlenül cseréltetnek ki, sőt néha értékek is egymásban méretik és becseltetik. A másodikban a cél és eredmény a *pénz*, a mely általános értékmérő és csereeszközül használtatik; a harmadikban végül a *pénz* értékmérő és törvényes fizetési szer marad, de csereeszközi szerepében a *hiteljegyek* által egy részben pótoltatik, minek folytán a valódi *visszszolgáltatás* a szolgáltatástól *időközileg* elvál. — Ugy hogy a három gazdasági létforma ekként határozható meg: a naturalgazdaságban javak javakkal cseréltetnek; a közigazdaságban javak pénzzel; a hitelgazdaságban javak *pénzre való ígérettel*. A principiális haladás pedig abban áll, hogy a kezdetleges jellegű naturalgazdaság a sokkal elevenebb s productivebb *pénz- és hitelgazdaság* által háttérbe tolatik; s hogy azon erők és rugók, melyek a terménygazdaság szakában lekötve vannak, a *pénz- és hitelgazdasági* fejlődéspezon minden irányban felszabadulvák, s egész mértékben hatályosulnak.¹⁾

¹⁾ I. d. még WAGNER AD.: Die Geld- und Credittheorie (1863.) 67. 104—112. HILDEBRAND: Nat.-Oekonomie 272. sk. 1. és a jelen Kötet 81. §. a jegyzetekkel együtt.

94. §.

A hitel kifejlődését előmozdító jog-intézmények.

A hitel fontosságánál fogva bizonyos intézményekről kell gondoskodni, melyek annak kifejlését előmozditják, vagy ez utóbbinak

akadályait eltávolítják. Így azonkívül, hogy a hitel sociális előfeltételeit (jogbiztonságot, soliditást, takarékosági szellemet) kell törekedni létesíteni, föltétele lesz a hitelügy kifejlésének mindaz, a mi az *adós és hitelező közti jogviszonyt*, a tartozások és követelések nemét és mérvét, világosan meghatározza és biztossá teszi; s jogsértést, rosszakaratot, csalárdságot, köztekintély közbejöttével gyorsan s kevés költséggel megakadályoz vagy orvosol.¹⁾ Névszerint tehát *jó telekkönyvi* rendszer és adókataszteri fölvételek, melyek nyomán az egyesek hitelképessége fölismerhető; jó törvénykezési rendszer, különösen olcsó és kevés formaszerepességgel járó *perrendtartás*; továbbá határozott s végtelen kifogásokat nem tűrő hitel- és *adósi törvények*, melyek alapján az adósnál netán hiányzó fizetési akarat, késedelmesség stb. hatósági kényszer közbejöttével pótoltatik, s így a hitelezés kockázata kevesbedik. Szigoru *hiteltörvények* jelesül azért szükségesek, mert a becsületes hitelezőnek biztosítására szolgálnak, s végfolyamatban magoknak a hitelre szorulóknak is javára vannak, a mennyiben kedvezőbb föltételek mellett való kölcsönzést tesznek lehetségessé. — Azon kérdést, vajjon az adósi törvények szigorú annyira terjedjen-e, hogy az adós *fogságba* is vettethessék, az újabb törvényhozások *tagadólag* döntenek el, azon elvből indulván ki, hogy a büntetés nem mindenkre hat egyforma súlylyal; az adósnak munka- és szerzési képtelenségét vonja maga után; nem áll igazságos arányban a különben csak büntényekre és vétségekre alkalmazott büntetés eszméjével, s e mellett célra mégis ritkán vezet, sőt ártatlanokat (rokonokat stb.) is sújtó.²⁾

Arra nézve: helyeselhethők-e *moratoriumok* (fizetés-késlelmek), vagyis a fennálló adóssági törvények felfüggesztése bizonyos esetekben, a következő felelet adható. *Külön moratoriumok egyesek* javára *akkor*, hogyha ki bírja az illető mutatni, hogy, ha azonnal kell fizetnie, csőd alá jut s tönkre megy, egyébként pedig nyujt kilátást a kielégítésre, indokoltak lehetnek. *Generalmoratorium* vagy általános fizetés-felfüggesztést engedő intézkedés azomban, mely válságos időkben szokott történni, és azon érveléssel indokoltatik, hogy annyi bankerott-ügy «lege artis» egyszerre elintézhető sem volna, s hogy számtalan üzlet azonnal fennakadna, a tömegesen elbocsátandó munkások kenyeröket vesztenék stb.: nem helyeselhethő, mert a mely mértékben az adósok helyzete könnyebbül, a hitelezőké súlyosabb lesz, s e mellett hosszú időre az általános hitel is megingatgatik.³⁾

A hitelügy *szabályozására* célzó jogintézkedések foglalata képezi a *hiteljogot* (Creditrecht).

¹⁾ L. ROSCHER: Grundl. I. 96. §. WAGNER: a Schönberg-féle Hdb. I. 418. sk. l. és SZÉCHENYI: Stadiumja 53. 74. 84. 133. l. és «Világ»-ja 178. sk. lap.

²⁾ Az adóssági fogság *Frankonban* 1867-ben megszüntettetett; *Angliában* 1865-ben s *Belgiumban* 1869-ben erre célzó törvényjavaslat került

a parlament elé, fennáll még azonban Hollandiában. Ellenben oly esetekben teljes joggal lehet sőt kell is alkalmazni a fogságot, a midőn az adós *rosszakarata és csalárdsága* constatálható. Ujabban BAYLÉ-MOULLARD francia és ULLMANN német író meg LEON LÉVY értekeztek e kérdésről.

³⁾ Hogy átmenetesen *rövid időre* bizonyos alkalmakkor (vis major eseteiben) vagy bizonyos nemű adósságokra, e szabály alól kivételnek lehet helye: nem szenved kétséget. Ld. SCHÖNBERG: Hdb. I. 432. 1.

95. §.

A pénzforgást és a hitelt közvetítő intézetek.

A gazdasági élet fejlődését általában, és a *pénz- és hitelviszonyok* kedvezőbb alakulását különösen, elősegítő tényezők közt: legkiválóbb helyet azon *intézetek* foglalják el, a melyeket *bankoknak* (e szót tágabb értelemben véve) neveznek.¹⁾ — A *bank* oly vállalat, a mely a *pénz- és fizetésszerek* valamint a *hitelértékek forgását közvetíti*, illetőleg pénzzel és pénznemekkel, *tőkével* és *hitelárakkal kereskedik*; hitelezést és kölcsönzést (hitel-adást és vevést) üzletszerűen folytat; a pénz- és tőkebirtokost a fáradságtól adóst keresni, az adóst vagy tőkére szorulókat pedig a fáradságtól hitelezőt találni, felmenti; s ez alapokon maga is egyfelől hitelezővé másfelől adóssá válván, s a pénz- és hitelforgalom kisebb-nagyobb csomópontjává alakulván, a *pénztőkék* és a *hitelértékek üzleties concentratiojának közegül* szolgál.²⁾

Közelebbről szemlélve, a bankok vagy szorosb értelemben *pénzbankok*, vagy pedig *hitelbankok*. *Pénzbankok* akkor, ha előke-lőleg a pénzforgalom közvetítésével foglalkoznak (s a hová a pénz-váltók, a fémkereskedési, a depositum vagy letét-elfogadási, meg az átírási vagy giro-üzlet tartozik); *hitelbankok* (a milyenekké korunkban a régiebbeketü pénzbankok átalakultak) akkor, hogyha közvetlen működési céljuk a hitelforgalom közvetítése, hitelezés és kölcsönvadász ennek legkülömbözőbb alakzataiban; s a melynek alapján a bank egyfelől hitelezővé másfelől adóssá lesz, illetve activ és passiv üzleteket vivőként jelentkezik. Így tekintve, a hitelbank foglalkozási ágai: *a*) A *kölcsönzés* kézi zálogra, jelesül ékszerekre, fémre, értékpapirokra, árukra stb. (Lombardüzlet), kölcsönzés jelzálogra (Hypothecális üzlet); a *discontirozás* vagy váltóleszámitolás (váltók megvásárlása); az *értékpapír-kereskedés* (állami s részvénytársulati kötvények, részvényjegyek stb. adása, vevése); a *folyószámla-üzlet* (Conto-Corrent) a midőn a bank könyveiben egy üzletfélnek hitelt nyit, illetve annak számlájára fizetéseket eszközöl; kölcsönzés az államnak, meg az u. n. *credit-mobilier-üzlet* (közkölesönök kibocsájtása, részvénytársulatok alapítása, ipari s keresked. vállalatok megindítása); együttvéve mint *activ üzletágak*; míg: *b*) A *passivekhez* a következők tartoznak: a bankjegykibocsájtás vagy *jegybank-üzlet*; azután a *betéti* vagy *deposit-üzlet* (átvétele pénzeknek az üzletfelektől üzletszerű alkalmazás-, illetve gyümölcsötzetésre, kamatozó vagy

nemkamatozó módon, s kiszolgáltatva a betevőknek vagy e betétre szóló *pénztári jegyeket*, vagy pedig úgynevezett *checket* mint a betét felett rendelkezhetési okiratot); s végre a *záloglevél-kibocsátás*, mint hosszú-idejű kötelezvényekre alapított pénzbeszerezési mód.³⁾

Sok és külömbféle üzletággal a banknak foglalkozni nem tanácsos, s azért bizonyos tagozat vagy osztályzat is létezik e szempontból, s különösen *négyféle bankok* szoktak megkülönböztetni, jelesen: 1-ör. *Kereskedelmi bankok* (Handelsbanken), a melyek rövid időre adnak és vesznek hitelt, főleg a mobil tőke és értékek forgatására czéloznak, s névszerint jegykibocsátással, lombardkölesönzéssel és váltóleszámitolással foglalkoznak. 2-ör. *Jelzálogbankok* s *földhitelintézetek* (Hypothekbanken, Bodenereditbanken), melyek ingatlanokra (telkekre, jószágokra, házakra) kölesönöznek, hosszú időre szóló hitelt adnak, s főleg a földbirtokos osztály hiteligenyeinek kielégítését tekintik feladatuknak. 3-ör. A már említett *Credit-Mobilier* (üzér-) bankok, melyek vállalatok alapításával, nagymérvbeni hitelműveletek keresztülvitelével, ipari, kereskedelmi üzletek, meg részvénytársulatok létesítésével foglalkoznak. 4-szer. A modern deposit-bankok egy nemének tekinthetők az úgynevezett *népbankok* (előlegezési egyesületek), melyek a szövethozatba lépett *kis-iparosok* hiteligenyeinek egyetemleges kezességre alapított gyors és lehetőleg olcsó kielégítését czélozzák; részben a (hitelműveletekkel foglalkozó) *takarék-pénztárak* is; — végre 5-ör a *bank* nevezetet már csak átvitt értelemben viselő *biztosítási* intézetek.⁴⁾

Egy másik körét a pénzforgás és a hitel közvetítésére és könnyítésére szolgáló intézeteknek és közegeknek képezik végül: a *pénzbizományi* üzlet; a *kereskedelmi* ügynökségek; a kölesönös tartozás-tisztázásra és leszámolásra rendelt úgynevezett *clearing-house* és *saldirozó telep* nevű intézetek; nemkülömben az áruforgatás s különösen az *értékpapirokkal* (állami kötvények, részvényjegyek, váltók stb.) való kereskedés gyúpontjait és tulajdonképi organumait képző *tőzsdék* (börzék).⁵⁾

¹⁾ Ld. AD. WAGNER: Értekezését a Schönberg-féle Handbuch I. köt. 433 sk. lp.

²⁾ Bankot egyesek, vagy részvénytársulatok, vagy maga az állam is állíthatnak fel; s e szerint szoktunk *magán-, részvényi- és állambankokat* megkülönböztetni.

³⁾ Üzletbeli nyeresége a banknak részint saját tőkéjének *kamatozó* elhelyezése- és *gyümölcsösztetéséből*, részint az *activ* és a *passiv* üzletek alapján előálló *küloböztetéséből*, részint *activáiknak árfolyama* emelkedéséből származik.

⁴⁾ Szorosan *gazdasági* és *üzletviteli* szempontból a bankok osztályozásáról ld. WAGNER id. h. a 456—458 lp.

⁵⁾ Mindez tüzetesebben a II-ik Kötetben tárgyalatik.

ÖTÖDIK CZIKK.

A közlekedési eszközök.

96. §.

A közlekedés és szállítás általában.

A javak és értékek forgásának egy további, a pénz- és hitelnél nem csekélyebb jelentőségű, tényezőjét képezik: azon eszközök és intézmények, a melyek az áruk és termelvények, személyek és jószágok, hírek és tudósítások *térbeni helyváltoztatására* vagyis *szállítására* rendeltetvék, s együvé foglalva: *közlekedési eszközöknek* nevezetnek.¹⁾

Az emberi szükségletek és czélok sokfélesége, az üzleti és a területi munkamegosztás, a termelés- és foglalkozási ágak változatosága, az embereknek folytonos egymásrautaltsága, de meg a műveltségi és a politikai érdekek is: a polgárosult ország lakosai közt szakadatlan érintkezést s közlekedést föltételeznek és hoznak elő; érintkezést és közlekedést, a mely nélkül különösen sikeresebb gazdálkodás, élénkebb iparosság és productió, eredményes vállalkozás, kereskedelem és üzletélet, szóval kielégítő gazdasági állapot és gazdasági haladás lehetetlen.

A közlekedés- és szállításügy, melylyel, mint érintve volt, az emberek ugy gazdasági mint politikai és culturális tekintetben szükséges érintkezésének legnagyobb akadályja, a *térben és távolságban rejlő nehézség*, legyőzetik vagy enyhíttetik: — bizonyos *rendszeres egésszet* kell hogy képezzen, s ezen körön belül két nembeli alkotványokat különböztethetni meg; ugymint olyanokat, a melyeket egyenesen vagy tulnyomólag a *természet* nyújt, s olyanokat, a melyeket lényegileg *emberi erő* és *munka* hoz létre; az első osztályba a (helyes értelmezéssel, azaz szorosán ugynevezett) közlekedési *eszközök*, jelesen pedig *az országutak* és *a folyók*; az utóbbiba ellenben a közlekedési *intézetek*, névszerint pedig a *hajózat*, a *posta*, a *távirda* meg a *vasut* soroltathatván.²⁾ — Mig más szempontból akként tagozódik a közlekedésügy, hogy meg lehet különböztetni: 1-ör. A szállítási *tárgyak* tekintetéből: áru-, személy- és hir-szállítást; 2-or. A közlekedési *utak* minősége szerint: szárazföldi és viziszállítást; s 3-or. A közlekedés *intézetei* szempontjából: hajózeti, postai, távirdai és vasuti szállítást.

¹⁾ Ld. M. CHEVALIER: Les intérêts matériels en France (1838). KNIES: Die Eisenbahnen und ihre Wirkungen (1853). U. A. Der Telegraph (1860). AD. WAGNER: Das Eisenbahnwesen als Glied des Verkehrswesen (1877). FOVILLE: Les Moyens de transport etc. (1880.) s különösen E. SAX: Die Verkehrsmittel in Staat- und Volkswirthschaft (2 köt. 1879.) és ROSCHER: Nationaloekonomik des Handels und Gewerbfleisses (1881. s azóta többször) a 76—96 §§-ban.

²⁾ Az itt jelzett két osztály között mintegy *közép-állást* vagy *fokot* képeznek a *csatornák*, melyek részben természetadomány, részben emberi munka és tőkeáldozat szüleményei.

97. §.

A közlekedési eszközök hatásai.

A közlekedési ügy magasb fejlettségi állapota: az emberi haladás és jóllét egyik kétségtelen föltételét és emeltyűjét képezi; ¹⁾ mert a termelést és ipart, a forgalmat és üzleti életet minden irányban hatványozza; az emberi tetterő- és tehetségnek, meg a teremtő érznek vívmányait közjává változtatja; a szellemi érintkezést, az eszmék terjedését, az erők és képességek mérkőzését közvetítve, a gyorsabb emelkedést biztosítja; a feltalálások és fölfedezések, a javítások és reformok minden nagy eredményeit mindenkire nézve hozzáférhetőbbé teszi; és így, természetesen a *javak forgására* nézve is határozó fontosságú tényezővé lesz; a minél fogva egyfelől mint *ön-cél*, azaz *abszolút* (és általános) emberi (illetőleg *culturai*) *szükséglet*, másfelől mint *eszköz* és mint *segédszer* a népek gazdasági háztartásában méltatandó.

Hatásait a fejlettebb közlekedésügynek tekintve, ezek következőkép jelezhetők: Első sorban a *jószágárak csökkenése* (az olcsóbb bevásárolhatás) az, a mit a közlekedésügy megjavulása előidéz, a mennyiben a szállítási költségek minden termelvény előállítás költségeinek elemét képezik. — Ezzel karöltve jár a *productió kiterjeszhetősége* és a termelvények *kelendőségének fokozódása*, az által, hogy a javak jó közlekedési eszközök mellett sokkal könnyebben szállíthatóknak, s minden javnak sokkal nagyobb távolba való vitele lehetővé válik; másfelől meg a *fogyasztó* közönség azon helyzetbe jut, hogy szükségleteit a legmesszebb vidékekről bevásárolt jószágokkal elégitheti ki, és így önellátását sokkal jobb s viszonylag olcsóbb módon eszközölheti. — E kettős hatásnak folyománya a *jószágáraknak* sokkal *messzebb vidékek és térkörökön belül való ki-egyenlítődése*, a mi az által éretik el, hogy a szállítás (s pedig mind a jószág-, mind a pénz- és a hírszállítás) fokozott gyorsasága- s biztosságánál fogva a termelőre nézve lehetővé válik a különböző szükségleti pontokon való *conjuncturákat* jobban kihasználni; áruit a mindenkor legjobban fizető piacokra vinni; s a keresleti és kínálati viszonyok iránt idejekorán tájékozódhatni; míg viszont a fogyasztók is *onnan* láthatják el magukat, a *hol* adott pillanatban a bevásárlás legelőnyösben történhetik; — s mindezek nyomán az előbbeni szűkebb forgalomkörben némi ár-felsőzés, az új s szélesb forgalomkörben pedig ár-csökkenés következvén be, a jószágáraknak nagy piac-körökön belül *egyformasága s egyenletessége* létesül; sőt mi több ugyan ez alapon tartós nyomasztó drágaság vagy épp *éhség-*

veszély is elháríttatik, és a közgazdaság a *véletlenség* sokszor igenis nyomasztó uralma alól némileg kiszabadul.

A szállításügynek az ár-viszonyokra gyakorolt *e hatásai* további eredményeikben az összes *productiót* és a *vagyonmegosztást* is befolyásolják. Jelesül: *a*) Az előállítási költségek kevesbedése és a kelendőségi piacz kiszélesedése szükségkép a *termelés és ipar növekedésére vezet*; névszerint az által is, hogy az áruk olcsóbbodása fokozott fogyasztást s összkeresletet teremt, a termelők pedig az eddiginél sokkal tágasb kör számára lesznek képesek termelni és árukat szállítani. — *b*) De nemcsak terjedelme, hanem *minősége* is megváltozhatik a *productiónak* ily viszonyok között; jelesül az által, hogy a *termelésnek* bizonyos ponton túl való *kiterjeszthetése* megadja a lehetőséget az extensiv gazdálkodásról az *intenzívre való átmenetelre*, a *productió* technikai tökélyesbitésére, a munkamegosztás fokozása s különösen a *nagy iparnak* is szélesb körben behozatalára. — *c*) Csak ily viszonyok közt lesz azután lehetővé, hogy a gazdasági élet egyéb mozgó rugói és erői, a *pénz*, a *tőke*, a *hitel* is egész hatályosságukban nyilvánulhassanak; s minden tényező s minden javítás az emberi előmenetel s az anyagi fejlem-színvonal emelésere közrehatasson. A honnan egyidejűleg kitűnik *féltszége* azon némely közgazdasági író (például különösen Carey) által kifejezett nézetnek, hogy a közgazdaság eszményi állapota az volna, a hol a *productió* szorosan *localisált* (helyileg és vidékenkint elzárkózó) volna, csak-hogy a kereskedelem költségei megkiméltessenek; s mely féltszeg fel-fogás nem egyéb, mint hibás generalisatiója annak, a mi a territorialialis munkamegosztás tekintetében *indifferens* jóságokra nézve áll.²⁾

¹⁾ Ld. KNIES: Eisenbahnen 6. sk. 61. sk. ROSCHER: Nat. Oek. des Handels 79—81 §§. SAX: Verkehrsmittel l. 16—61. l. FOVILLE: Moyens de Transport I—XXIII. lp.

²⁾ Az e §-ban mondottaknak több irányban (s jelesül a közlekedés-ügy tökélyesbedésével karöltve járó *olcsóságát* s *gyorsaságát* a szállításnak, utazásnak és forgalomnak illetőleg) jeles illusztrációját nyújtja FOVILLE: (id. m. Introduction XXII. l. azután l. sk. 12. sk. 29. sk. 48. sk. 57. sk. 219. sk. 230. sk. 245. sk. 264. sk. 340 sk.) utalva egyidejűleg arra is, hogy a közlekedési eszközök ekként mint valódi *termelési tényezők* jelentkeznek, némely kereskedési ágat (péld. a *hús* tekintetében) teremtettek; az *iparnak* közzénel (az ipar ezen kenyerével való) ellátása által a gyártás felvirágzását, továbbá az építési, a czukortenyésztési stb. iparágot hathatósan elősegítették stb.

98. §.

Folytatás.

Ezek szerint: a közlekedési eszközök tökélyesbedése úgy is tűnik fel, mint tökélyesbedése az egész gazdasági *forgalom-gépezetnek*. A szállítási erőfeszítés ugyanis a jóság-forgalom *holt súlyának* kevesbitése, tehát igazán egyenlő-értelmű hasznos erők megfelelő

meztakarításával más czélokra. A szállítási eszközök előállítása, kezelése ugyan sok költségbe kerül, de haszonhajtó szolgálataik oly előállítási költségtétel mellett történnek, a mely egyenlő szolgáltatásnál a *külömben* szükségessé válандott kiadások megett annál messzebb marad, mennél tökéletesb az új szállítási eszköz. Nem is szólva arról, mennyivel jobb, megfelelőbb, biztosb és megbízhatóbb az ily alapon lehetségessé váló szállítása a javaknak, a személyeknek, a híreknek, a hivatalos közleményeknek; mennyivel kevesebb érték romlik vagy enyészik el; mennyivel kevesebb tőke fekszik (a lassu szállítás miatt) gyümölcstelenül ily közlekedési rendszer mellett; mennyivel kevesebb physikai erő, fáradság és munka igényeltetik ily körülmények közt hasonlíthatatlanul nagyobb jószág tömegek vitelezése-, kezelése-, őrizésére; s mennyivel rövidebb idő alatt és nagyobb kényelemmel jár az emberek helyváltoztató mozgása, az utazás, a költözködés, stb.

Nem csekély befolyással van a közlekedésügy (a mondottak szerint) még a *társadalmi vagyon és jövedelem* megoszlási viszonyaira, s névszerint a vállalkozói nyereség, a tőkekamat, a munkabér és a földjáradék alakulására; s pedig az által, hogy mindez irányokban vidékek és országok szerint *kiegyenlítőleg* hat; aránytalan olcsóságot épen úgy mint szertelen drágaságot akadályoz; vidéki és központi kínálat és kereslet közt helyesb egyensúlyt hoz létre; de egyidejűleg a munkának és a földnek becsét és értékét teljesb elismerésre juttatja; s egészben véve a közgazdaságnak *színvonalát* ez irányban is magasabbra emeli.

Nagy a közlekedési eszközöknek mint igazi *culturai tényezőknek is a jelentősége.* Ugyanakkor jelesül, a midőn az anyagi javak és termelvények forgalmát közvetítik és fokozzák, s az emberi szükségletek, olcsóbb, könnyebb, kényelmesb kielégítését lehetővé teszik: a szállítás rendszere és eszközei egyuttal a többi, nemesb életczélok (a szellemi, erkölcsi, politikai stb. szükségletek kielégítését illetve) elérését is jelentékeny mértékben elősegítik; mely tekintetben annál nagyobb lesz fontosságuk az *emberi művelődésre* nézve, mennél csekélyebb feláldozásával életerőnek és anyagi értékeknek, mennél szélesebb körben, s mennél czélirányosabban történik a közlekedés s rendeztetik be a szállítás.

A közlekedési eszközök segélyével, továbbá, a *távolság* elszigetelő s elválasztó befolyása a népek életében mérsékeltetvén, a *szellemi és politikai művelődés* is a leghathatós b lendületet nyeri. Czélszerű közlekedési rendszer alapján az államok középkorias szaggatottságukból kiemelkedhetnek, s összpontosulásuk s összefüggőbb *egészekké alakulásuk* megkönnyítettetik. — A közlekedés eszközei tágitják az egyesek és népek látkörét, gazdagítják tapasztalataikat, fölfedezések- és feltalálásokra vezetnek, fokozzák a polgári és nemzeti öntudalmat épp úgy, mint az embernek a természet feletti hatalmát. Nem is említve, hogy az ipar, a forgalom, az eszmefejlődés stb.

is produktivebbé s egyetemesb irányuvá válik, s egyik javítás a másikat követvén, *minden reform* növekedő haszonra, s minden *haszon* és vívmány új reformra szolgáltat alkalmat. — Ezekhez járul, hogy a közlekedési eszközök segítségével népek és néposztályok *közelebb hozatnak egymáshoz*, s így egymást jobban megismerni, becsülni, méltányolni tanulják, egymás intézményeinek s törekvéseinek felfogására alkalmat találnak, tehát az *általános műveltség egyenlősülése*, s a nagyobb különségek kiegyenlítése megkönnyítettetik; elzárkózni akaró országok kapui megnyílnak; *politikai* tekintetben pedig a *szabadsági eszmék* és institutiók kifejlése, s helyes *democratiai* elvek érvényrejutása előmozdítottatik. — A közlekedési eszközök kifejlett rendszere, végtére, emeltyű és biztosíték arra nézve is, hogy a modern művelődés, nép- és államélet nagy hódítmányai: a sajtó, a hírlapirodalom, a tudomány, a technika, teljes érvényre juthassanak; köz- és társadalmi állapotaink, *kormányzat és hadviselés, pénzügy és diplomacia*, új s megfelelőbb formákat ölthessenek; az erők és törekvések *összpontosítása s a szellemek* tömegmérvekben való együttműködtetése, s ez által a mind magasb kulturai polczra való emelkedés lehetségessé váljék.¹⁾

¹⁾ Nem vonható egyébiránt kétségbe, hogy a közlekedési eszközöknek szélesb terjedelemben meghonosodása *egyes irányokban* hátrányos hatásokat is szül. Így péld. tagadhatatlan, hogy egyik előmozdító rugója az *óriásvárosok* túlsúlyának; a közélet mozgalmi bizonyos pontokon megtorlódásának; a kis-ipar, a *vidék*, az alsóbb osztályok háttérbe szorításának; nemkülönben annak is, hogy a modern közlekedési rendszer alapján a *vidék* a központ, a *metropolok* anyagias életiránylatának, üzérzsellemének, divatkórjainak stb. *kényuralma* alá jut; az állami centralisatio és gépies bureaucratismus abban hathatós támogatóra talál; a helyhatósági rendszer kifejlődése nehezítettetik stb. Ép így tagadhatatlan az is, hogy egyes vidékek és osztályok élelmezési s kereseti érdekei csorbítottatnak, a mennyiben a tökélyesített közlekedési rendszer által az ott bőségesen rendelkezésre álló termelvények, jószágok, munkaerők, a nyereségesb értékesíthetős céljából, máshová vonatnak; sőt azelőtt nyugalmas, a *válságok* által nem érintett vidékek a nagy forgalomélet mozgalmi közé ragadtatnak. Bizonyos végre, hogy az oly magas tökélypolczra emelkedett közlekedési rendszerben a *tulajdonsértések*, lázongások és forradalmak hatalmas szövetségesre találnak; — habár másfelől, ép az ezáltal nyújtott úton és módon az illető *ellenzerek és védintézkedések hatálya* is kétségtelenül fokoztatik. Ld. még ROSCHER: id. munka 70. §. és FOVILLE: Moyens 277. sk. lp.

99. §.

A közlekedési eszközök fejlődési folyamata.

A szállítási tényezők fejlődésében az *útak*, a *fuar-eszköz*, meg a *mozgató erő* a határozó momentumok. — *Utul* jelesül, kezdetben a természet-nyújtotta pályák (a folyó, a tenger, a hegyi szorosok, a róna) használtattak. Az *út* annál tökélyeteseb közlekedési elem, mennél kisebb mozgató erővel lehet rajta szállítani, mennél kevésbé

romlik a fuvarszer, s mennél biztosb és gyorsabb rajta a szállítás. Mindez irányokban a *mesterséges* utak építése felel meg a szükségletnek, s jutott, főleg korunkban oly polczra, hogy polgárosult országokban már minden igénynek elég van téve. — Hasonló czél volt elerendő a *fuvar-eszközök* tekintetében, s e téren is jelentékeny haladás constatálható, a mennyiben az eszközök mind technikai szerkezet, mind biztosság s tömeges szállításra alkalmas voltuknál fogva már minden lényeges szükségletet kielégitene. — A legnagyobb haladás azonban abban mutatkozik, hogy a fuvarszközök mozgásbáhozására *mechanikai erő* alkalmaztatik, s az emberi és az állati erő mellett (a mely alacsonyabb műveltségi fokokon az egyedüli mozgató emeltyü vala) egyrészt a *természetörök* (a víz, a szél, a vizesés stb.) s másrészt a *gőz*, sőt legújabbban már a *villanyosság* is szolgálatába hajtattott a közlekedésnek; s oly vívmányok érettek el, a melyekről az előbbeni századoknak még sejtelmök sem volt. — Ezek szerint a közlekedésügy világtörténeti fejlődés-menetében is *ama nagy törvénynek* nyilvánulását látni, a mely szerint alacsony műveltségi fokokon a *természetörök*, azután az emberi *munka*, és a magas polczon a *tőke* érvényesül különösen és jut határozott tulajdlyra.¹⁾

¹⁾ A szállításügy tehát szintén a gazdasági élet azon általános törvénye alatt áll, hogy a *külterjes* üzletről mindig belterjesebbre történik az átmenetel; s legmagas fokra akkor és azon intézkedésekben jut, a midőn és a melyekben a közlekedés három főeleme: az *út*, a *fuvarszer*, és a *mozgató erő*: munka- és tőke-erőknek teljes szolgálatában létez, s egymáshoz helyesen alkalmaztatva együttesen működhetik. Kezdetben jelesül a *természtényező* tulnyomó (ítül: a szabad föld, folyó, tó, tenger — vonószertül a kéz, a hát, a váll, — mozgató erőként: az *az emberi és állati erő meg a szél szolyálván*); valamivel előbbrehaladt stádiumban az elemeket már munka- és tőkeberuházás által eszközölt tökélyesb alakban látni (*készített utak hidakkal, szabályzott folyam, kikötőkkel bíró tenger, csatornák, kocsik, csolnakok, hajók, zsülipek* stb.); a legmagas fejlettségi polczon végre már a mesterséggel, sőt művészettel előállított, s kiválókép nagy tőkén és szakértelmiségen alapuló szállítási készüléket, jelesen a *gőzhajót*, a *vasutat* és a *távírdát* találjuk; általában pedig az tapasztaltatik, hogy e különböző transport-elemek kifejlésében és harmonikus összműködésében mutatkozó haladás *fokok* szerinti, s épp olyképen föltételezett a népesség- és a forgalomgyarapodástól, mint viszont e gyarapodást a maga részéről föltételező és hatványozó. Ld. még ROSCHER: System III. köt. 76. §.

100. §.

A javak forgásának egyéb előmozdító eszközei.

Az áruk és értékek forgásának eddig ismertetett eszközeim és segédszereim kívül van még egynémely más is, a mely szintén jelentékeny, de egyidejü és közvetlenebb viszonyánál fogva a *kereskedéshez*, helyesebben az erről szóló szakaszban méltatható; — a miért mi is csak a *Második Kötet* illető helyén tárgyaljuk tüzetesen.

HARMADIK FEJEZET.

A JAVAK MEGOSZLÁSA.

Irodalmi források: Ad. SMITH: Wealth I. kv. 8. 9. fej. és II. kv. 2. fej. I. B. SAY Traité II. 4—5. és Cours V. 1. sk. fej. RICARDO: Principles 26—27. és 32-ik fej. ROSSI: Cours III-ik köt. HERMANN: St. Untersuchungen (2. kiad.) 460—598. lap. ST. MILL: Principles II. kv. 11. sk. fej. BERNHARDI: Über Grundeigenthum 135. sk. 297. sk. 367. sk. ROSCHER: Grundlagen 144—205. §§. SCHÄFFLE System I. 205. sk. és II. 272—379. I. SEDGWICK: Political Economy II. kv. 6—12. fej. és III. kv. 6—7. fej. HELD: Grundriss 68. sk. I. COHN: System der Nat. Oekonomie I. 561—645. I. MITHOFF SCHÖNBERG-féle Handbuch der Polit. Oekonomie I-ső köt. 589—696. I. Ad. WAGNER: Lehrbuch der Pol. Oek. I. 88 sk. 110. sk. I. és LEROY-BEAULIEU: Essai sur la Répartition des Richesses (1881).

ELSŐ CZIKK.

A javak megoszlása és a jövedelem.

101. §.

Vagyonbani változások kiadás és bevétel alapján.

A javak termelésének és forgásának elméletéhez azon tanok fűződnek, a melyek azon *törvények* kiderítésére vonatkoznak, melyek szerint a nemzeti productió útján előállított javak és értékek a társadalom különböző osztályai és tagjai között *bevétel* s különösen *jövedelem alakjában megoszlának*; minden egyes, állásánál fogva vagy foglalkozása alapján a nemzet gazdasági tevékenysége által egy bizonyos időközben létrehozott vagyonban vagy értékben *részese-dik*. — Nyomós s nagyfontosságú feladvány azért is, mivel csak ennek megoldása alapján lesz lehetséges valamely ország vagy nép anyagi erejét és hatalmát kellőkép felismerni; a nemzetek gazdasági gyarapodása és fejlődése mérvét helyesen meghatározni; valamint azon viszonyokat jól megítélni, a melyektől a polgárok adó- és közteherviselési képessége (tehát a modern államháztartások e legfőbb momentuma) föltételeztetik.¹⁾ — Ezek egyenként lévén figyelembe veendő, bevezetésül a vagyonbani változásokra vetendő egy pillantás.

A javak és értékek folytonos mozgásban, hely, állag és birtokos tekintetében változásban vannak. Egyikét e folyamat legjelentékenyebb mozzanatainak az képezi, hogy a javak az egyes gazdaságok rendelkezési körébe majd bejutnak, majd meg onnan kimennek, illetőleg *bevételek* és *kiadások* alakjában jelentkeznek; kiadás alatt a gazdaságból kimenő javak és értékek összesege, bevétel alatt pedig az ugyanoda jutó javaknak és értékeknek sommája értetvén. Az egyes gazdaságok bizonyos pozitív tevékenységén alapuló ezen jav- és értékmozgalmon kívül van még egy *másnemű*, a gazdálkodó alanyoktól független *változás* is a vagyonállapotban; jelesen az, mely vagy magokban a jószágokban fordul elő (az által, hogy azok természetbehatások folytán minőségök, használati- vagy csereértékek tekintetében változást szenvednek); vagy az, a mely az embereknek a javakhozi viszonyában foglal helyet (például az által, hogy a míveltség haladtával a javak új szükségletkielégítési tulajdonságai ismertetnek fel); vagy végül az, mely az üzleti *conjunkturában* beálló változások következtetése, a midőn t. i. az *egyes* vagy vagyonszaporodásra tesz szert a nélkül, hogy azt áldozat vagy munka által kiérdemelte volna, vagy *vesztiséget* szenved, a mely nem egyéni hibájának, vagy helytelen eljárásának tulajdonítható. A conjunkturára magára befolyással lévén főleg: a gabonaproductióbani nagyobb ingadozás; a termelési technikában, továbbá a szállítás s közlekedésben, a hitelviszonyokban, a forgalmi piacok terjedelmében stb. beálló *hirtelen változások*; nemkülönben oly mélyebbható átalakulások, melyek az embereknek bizonyos jószágok felőli nézeteiben (divatcsere), a nemzeti és az internacionális áruforgásra vonatkozó gazdasági rendszabályokban, végül az egész népnek vagy egyes néposztályoknak összes társadalmi és ökonomiai állapotaikban foglalnak helyet.²⁾

Közelebről szemlélve: a javak megosztásának tüneményeiben egyuttal a gazdálkodó társadalomnak (úgy egészben mint tagjaiban): *szerezési, kereset- és vagyonképződési* viszonyai is kifejezésre jutnak és válnak tüzetesen megfigyelhetőkké.

¹⁾ A javak megosztása s az evvel kapcsolatos jövedelem-megosztási kérdések nemcsak gazdasági, hanem *általános emberiségi* szempontból is felette fontosak, a mennyiben az ember és a társadalom összes szellem-erkölcsi és fizikai viszonyai, szabadsága és előhaladása, elégteltsége és jóléte, tekintélye és hatalma jórészen attól függ: *mily megoldást nyerne*nek e kérdések egyik és másik népnél, országban, időszakban, stb.

²⁾ Ld. meg WAGNER: Lehrbuch I. 62—84. §§.

102. §.

A hozadék, a jövedelem és a járadék.

A javak megosztásának elméletében sarkalatos fogalmakként a *bevétel*, a *hozadék*, a *jövedelem*, meg a *járadék*val találkozunk.¹⁾

Azon *értékszaporulat* vagy új javak összesége, a mely valakinek *bármely módon és czímen*, s tekintet nélkül az annak szerzésére netán tett kiadások- és áldozatokra, tulajdonába jut: *bevételnek* (Einnahme) nevezetetik.²⁾

E bevétel akkor, hogyha az ezt szolgáltató *tárgyra*³⁾ vonatkoztatik, illetőleg valami *kereseti* vagy *szerzési forrás* (például telek, tőke, munka, foglalkozás) *folyományaként* tekintik: *hozadéknak* (Extrag) nevezük. — A *hozadék* vagy *pénzbeli*, a mely esetben szoros értelemben *bevételről* szólunk, vagy *természetbeli* (Naturalertrag); és akkor, hogy ha az előállításra vagy megszerzésre tett *költségek* értékük szerint még abban bennfoglaltatnak: *nyers* hozadéknak (Brutto- vagy Rohertrag); ellenben, ha ezen költségek *levonása* után tekintjük: *tiszta* hozadéknak (Netto- vagy Reinertragnak) hivatalik.⁴⁻⁵⁾

A *bevétel* illetőleg *hozadék* fogalmával szoros kapcsolatban áll a *jövedelemé* (Einkommen); a mely azon az alapon áll elő, hogyha a hozadék a *gazdálkodó* vagy *bevételező alany* szempontjából tekintetik.⁶⁾ Értetik pedig *jövedelem* alatt: «azon összesége a gazdasági javaknak, a mely mint *tiszta hozadéka* valamely *tartós jellegű* kereset- vagy *szerzésforrásnak*, vagy mint *vagyonhasználmány*, időközönként ismétlődőleg valakinek tulajdonába jut, illetőleg *vagyonszaporodását* képezi.⁷⁾

E fogalomhatározat szerint: a) A *jövedelem* első sorban és legnagyobbbrészt *gazdasági tevékenységnek* vagy *viszonynak* képezi eredményét⁸⁻⁹⁾; és oly értéknövekedés, a mely mint *új* vagyonelem szerepel a gazdaságban, s ugyanazért a g. alany által vagyonának csorbitása nélkül el is fogyasztható, s a szerzési vagyon-alapnak épenmaradásával vagy élvezetre, vagy tőkésítésre fordítható.¹⁰⁾

b) Polgárosultabb népek gazdaságában (tehát az ugynevezett forgalmi-gazdaságban) a *jövedelem* kiválóan *két elem*ből áll, úgy mint: egyszer azokból a vagyonba jutó új javakból, a melyek a *bevételezőnek* tőkéje értékesítése, meg munkaszolgálati alapján *idegen gazdaságokból* folynak be; másszor azokból a javakból, a melyek a *gazd. alany saját* munkaszolgálatából és tőkéje értékesítéséből eredőleg *közvetlenül* a maga *tulajdon* gazdaságában nyeretnek.

c) Az a *tiszta-hozadék*, a melyről itt szó van, minden költségeknek és így azoknak a *levonásával* is értendő, a melyek *más*, a hozadék nyeresénél szintén érdekllett személyekre nevezve szintén *jövedelmet* képeznek.¹¹⁾ Nem mindig jut ugyanis az egész hozadék az ennek létesítője vagyonába, sőt legtöbb esetben csak kivételesen. d) Míg a hozadék szempontjából lehet, sőt kell is *nyers* és *tiszta* elem közt különböztetni: addig a *jövedelem* tekintetében a *nyers* és *tiszta* *jövedelem* szerint való megkülömböztetést (a mint az sokak s főleg régiebb szakemberek által történik) helyesebb mellőzni, és a *jövedelem* szóval mindig csak a *tiszta* *jövedelmet* jelölni meg.¹²⁾ Bár nem szenved kétséget, hogy az összefüggés a gazdasági alany

jövedelme és a tiszta-hozadék közt sok esetben (névszerint a személyes szolgálatok, azután a munka, vagy pedig a munkaszolgálat, jogozat s követelés-jogok tiszta hozadékánál) felette szoros és közvetlen.

Azon jövedelem, mely a tiszta hozadékban, *tőke-értékesítésből* állóként jut kifejezésre: *nyereségnek* (Gewinn, Profit); az pedig, a mely *munkabeli* áldozatból: *keresetnek* (Verdienst) szokott neveztetni. Az végül, a mely a gazdálkodó alany vagyonából, annak *személyes és közvetlen közreműködése* (vagy mint röviden mondani szokás: *munka*) *nélkül* szereztetik;¹³⁾ továbbá az a jövedelem is, a mely a *rendes, átlagos jövedelem-mérvet meghaladólag*, valami fontosb s kiválóan *ritka* (s így jobban megfizetett, s külön valami *felülnyereséget* nyújtó) *termelési eszköz* vagy *szerzésforrás* vagy *tulajdonosság* alapján éretik el: «*járadéknak*» (Rente) tág értelemben véve itt e kifejezés, neveztetik.^{14—15)}

Bevétel, szerzés, kereset, jövedelem: minden gazdaságnak és gazdálkodási tevékenységnek a *főcélja*; — jelentősége és szükséges volta a jövedelemnek pedig azon körülményben rejlik, egyfelől, hogy az egyesnek úgy mint az egész társadalomnak összes gazdasági helyzete, anyagi jólléte előhaladása stb. lényegileg ettől függ; másfelől, hogy valamennyi javak és értékek mulandók, enyészetnek és megsemmisülésnek alávetvék, s így arra kell az embernek folyton törekednie, hogy úgy természeti és használati, mint élvezeti érték-készletét folyton megújítsa, újra előhossa és helyreépítse.

¹⁾ Ld. HERMANN. St. Unt. 581. sk. SCHÄFFLE: System I. 158., 272., 277. sk. WAGNER: Lehrbuch I. 64—83. §§. MITHOFF: a Schönberg-féle Handbuch 590. sk. s főleg SCHMOLLER: Die Lehre vom Einkommen a Tüb. Zeitschrift 19. köt.

²⁾ Tehát nemcsak gazdasági tevékenység, hanem ajándék, alamizsna, örökség, kártyázás, kölcsön és hitelezés, lelet, természetbehatások alapján illetve címén is.

³⁾ Illetőleg: forrásra; figyelmen kívül hagyva a bevételt élvező *alanyt*.

⁴⁾ Szem előtt tartandó itt az, a mi a *termelési költségek* felől fent a 41. §-ban mondatott; azon hozzátétellel, hogy a hozadékból kárpótlandó, illetőleg jutalmazandó *személyi áldozatok* alatt nemcsak a *munka-szolgáltatás*, hanem azon javak közvetlen *használmányáról* való *lemondás* is értendő, a mely javak a tulajdnosaiktól a termelésre fordítatnak.

⁵⁾ Polgárosult népeknél, a hol a termelés már nem történik saját fogyasztásra, hanem eladásra a *nyers-hozadék* az eladásból nyert pénzértékben, másutt ellenben az előhozott természetbeni javak összességében áll.

⁶⁾ Más szóval: *jövedelemről* csak emberekre, *hozadékról* csak dolgokra nézve beszélhetni.

⁷⁾ A vagyonhasználmányt az elhasznált érték levonásával értve. Ld. WAGNER: Lehrbuch I. 84. §.

⁸⁾ E szót «*gazdasági*» azon tágasb értelemben véve, melyet a tudomány mai napság annak ad, tehát beleértve a *személyi szolgálatokat* és a *testetlen javakat* is.

⁹⁾ A jövedelem definitiójában kizáróan a *gazdasági momentumra* helyezni súlyt, mint ROSCHER is teszi: szertelen megszorítása lenne e fogalomnak. Ld. többet WAGNER-nél id. h.

¹⁰⁾ Némelyek csakugyan ezen formulában határozzák meg a jövedelem fogalmát. Rövidebben azt is lehetne mondani «a tiszta hozadék a g. alany bevételeként véve: a jövedelem».

¹¹⁾ Tehát például a tőkekamatnak, és a munkabérnek, a melyet a vállalkozó a tőkebirtokosnak, illetve a munkásnak fizet. — Az eladósodott mezei gazda az ő tiszta-hozadéka egy részét kamatként a bítelezőnek kényszerül átengedni. (Tehát megtörténhetik az is, hogy a vállalat hozott tiszta-hozadékot, de jövedelemként tetteleg semmisse marad a vállalkozónak. És így helyesen mondja SCHÄFFLE «Erträge und Einkünfte fallen nicht genau zusammen; denn der Ertrag ist ein der Production, die Einkunft ein der Vertheilung des Produktenwerths angehöriger Begriff.)

¹²⁾ A kik *nyers* és *tiszta jövedelmet* különböztetnek meg: *nyers* alatt összeségét értik azon javaknak, a melyeket a gazdaság új értéként bizonyos időszakban előhozott; *tiszta* alatt pedig a nyersnek azt a részét, a mely a termelési költségek levonása után megmarad, mely tehát a vagyontörzs csorbitása nélkül elfogyasztható. Kétségtelen egyébiránt, hogy sok érték abból, a mit az egyik magángazdaság termelési költségnek tekint, egy más gazdaságra nézve tiszta jövedelem, így például, a mit egy vállalkozó: földjára, munkabér, és kamat czimén kifizet: az illető bevételezőkre nézve tiszta jövedelem. Ld. még ROSCHER: Grundr. 145. §. WAGNER: Lehrb. 84. §. és MITTHOF a Schönberg-féle Handbuch I. 592—594. lapján, hol a RICARDO-féle iskola azon, e részben eltérő, tanára történik utalás, a mely szerint a *munkás* jövedelme nem része vagy eleme a tiszta nemzeti jövedelemnek, hanem csak a nyersnek, a mennyiben a tiszta jövedelem csak vagyomból, rentéből, s tőkenyeréségből áll.

¹³⁾ Így például: a földbirtokosé, a tőkésé, meg a házbirtokosé; egyáltalában az ugynev. *fundált* jövedelem élvezőé.

¹⁴⁾ Így szólunk különösen földjára, értékről.

¹⁵⁾ A *járadék* vagy *rente* fogalmáról ld. a köv. §§-kat.

103. §.

A jövedelem különböfélé nemei.

A jövedelem s különösen az *egyéni* vagy *magán*-jövedelem közelebbi szemügyrevételénél annak a következő *nemei* különböztethetők meg:

a) *Eredeti* és *származékos* jövedelem. *Eredeti* az, a melyet az azt élvező vagy saját vagyonából (ennek használmányából) vagy személyes szolgálatai alapján húz; *származékos* az, a mely idegen gazdaságból visszszolgáltatás nélkül nyeretik. Megjegyezvén, hogy míg a régibb felfogás szerint csak az a jövedelem nevezetett *eredetinek*, a mely *anyag*i javak és értékek előállításának volt folyománya: *ma* már minden jövedelem *eredetinek* mondatik, a mely bármily gazdaságilag productivnek nevezhető foglalkozással (tehát például személyes szolgálatokkal) szerezhetik. A miből az is következik, hogy minden productiv tagja a társadalomnak *saját* jövedelméből (azaz a maga által előállított értékekből) él (vagyis minden productiv egyénnek *eredeti* jövedelme van); és *mások* jövedelméből csak az, a ki nem hoz elő semmi értéket, vagy másoktól eltartatik, vagy jogtalanul szerzett javakat fogyaszt.¹⁻²⁾

b) Oly jövedelem, a mely valami *időközileg rendszeren visszaterő hozadék* vagy vagyonszaporulatból áll elő: *rendesnek*; ellenben az, a mely ezen *kivül*, például különösen kedvező conjunkturák, örökösödés, lotteria alapján nyeretik: *rendkívülinek* szokott nevezetni.³⁾ Bár logikailag következetesebbnek látszik, a jövedelemnek felállított fogalomhatározatánál fogva, *rendkívüli* jövedelemről nem is szólni, s az ilyenmü vagyonszaporodást inkább egyszerűen: *bevételnek* nevezni.

c) A jövedelem vagy *szükséges* (megkötött) vagy *szabad*; *szükséges* alatt az a jövedelem értetvén, a mely a gazd. alany szükség-szerű vagy állásbeli, illetőleg normális élettartási költségeinek fedezésére megkivántatik; *szabad* alatt az, a mely a most említett mérvén túl rendelkezésére áll, s így szabadon használható fel, akár tőkésítésre, akár élvezetek szaporítására. A szabad jövedelmen nyugszik a lehetőség az élettartás színvonalának emelésére, a kulturai javak s nemesb élvek körének kiszélesítésére, valamint a fokozott adó-szolgáltatás által az államkincstár bőségesebb ellátására is; a miért lehetőleg *nagy szabad nemzetjövedelem* mindenkor főczélját kell hogy képezze az összes közgazdasági fejlődésnek.⁴⁻⁵⁾

d) Meg lehet még különböztetni a jövedelmet *fundált* és *nemfundált* szerint is; a mint tudnillik az vagy *vagyonhasználmányból* (ház-, tőke-, földbirtokból) foly s tartósabb és biztosb, vagy pedig *munkaszolgáltatások* (személyesszolgálatok stb.) az eredménye; s így a személy kevésbbé szilárd s biztos tulajdonságaihoz fűződő; — s mely megkülönböztetésnek egyfelől a járadék fogalmával van közvetlenebb összefüggése, másrészt annyiban van jelentősége, hogy a helyes *adópolitika* egyik főbb tétele erre kell hogy legyen alapítva.⁶⁾

e) Lehet még szólni *szükséges* és *illő* jövedelemről; amaz alatt az a jövedelem értetvén, mely nélkül a g. alany termelési *képessége* és *munkaereje* lenne veszélyeztetve; emez alatt az, mely valakinek *állásához* illő módon való létet biztosít; továbbá *reál-* és *nominál-jövedelem*ről, amaz a *specificus* (naturális) javakban, emez a *pénzben* kifejezést nyert jövedelmet jelentvén; ⁷⁾ — végre *egyéni*, *társulati*, *állami* és *nemzeti* jövedelemről.

¹⁾ E szerint nem mondhatja például a gazda azt, hogy eselédje az ő zsebéből, az anyagi javat előállító földbirtokos vagy iparos azt, hogy az értelmiségi foglalkozásuk az ő pénzéből élnek.

²⁾ A *physiocraták* szerint csak a földbirtokosnak, SMITH szerint csak a dologjavak előállítóinak, a socialisták és legújabbán ROBERTUS-nak és tanítványainak nézete szerint csak a munkás-osztálynak van igazán *eredeti* jövedelme; s minden többi osztályoknak csak *származékos*.

³⁾ Ld. még MANGOLDT: Grdr. 124. l. és MITHOFF id. m. 591. lp. Mely utóbbi arra utal, hogy miután a rendkívüli jövedelem legtöbb esetben mások vagyonából nyeretik, magángazdasági szempontból jövedelemnek tekinthető ugyan, de *közgazdaságból* nem; mert nem áll ujonnan előállított értékekből, és így nem is fogyasztható el a nélkül, hogy a *nemzeti jövedelem* megfelelően ne kevesbbitessék.

⁴⁾ Az a jövedelem, mely épen a szükségletnek megfelelő: *megélhetőinek* (Auskommen) nevezhető.

⁵⁾ A hol a termelési költségek nagyobbak mint a hozadék: *vesztésről* (Einbusse) szólunk.

⁶⁾ Erről többet alább a «Munkabér» elméleténél.

⁷⁾ Ld. erről és a jövedelem-elméletéről általában WEISZ-FÖLDES: tartalmas Érték. a Tüb. Zeitschrift 33—34. kötetben.

104. §.

A közgazdaság hozadéka és a nemzeti jövedelem különösen.

A magángazdaságok szempontjából a hozadékról és jövedelemről kifejtett fogalmak az *egészként* vett közgazdaságra is alkalmazhatók; ¹⁾ a minek következtében azt mondhatni, hogy a *közgazdaság nyershozadéka*: «összeségét foglalja magában bizonyos időszak alatt egy egész nemzet gazdasági tevékenysége által előhozott javaknak»; melyből, ha azon javak és értékek, a melyek az előállításnál olyképen használtattak el, hogy senkinek élvezetet nem szereztek, az az egy gazdaság tisztahozadéki részét, vagy valamely gazdasági alany jövedelmének elemét *nem* képezték, levonatnak: ²⁾ a *közgazdaság tiszta hozadéka* áll elő; — a *nemzeti jövedelem* (Volkseinkommen, Nationaleinkommen) pedig foglalatja «egy ország területén létező valamennyi, ugy egyéni, mint társulati, testületi stb. gazdaságok által (bizonyos időszakban) *eredeti jövedelemként* nyert vagyonelemeknek és élvezett vagyonhasználmányoknak.»

A *nemzeti jövedelemben* tulajdonképen *eredeti és származékos* elemeknek megkülönböztetése nem bir fontossággal, mert az *összeségre* nézve teljesen közömbös, hogyha, például, egy atya a fiának rendes évpénzt biztosít stb., mert ez által a nemzet vagyona nem lesz nagyobb. Egy nemzet csak tagjainak gazdasági munkássága és erőfeszítése által gyarapodhatik; a nemzeti jövedelem nagyban és egészben véve csak *eredeti* lehet, egyenlő értelmű a nemzeti productió eredményével illetve hozadékával; és áll mindazon javakból és értékekből, melyek a nemzetben magában hozattak elő, bármily természetűek legyenek azok (tudniillik, akár anyagiak, akár nem-anyagiak), s akár jutottak légyen forgalomba, akár közvetlenül az illető gazdaságban fogyasztattak el.

A mi a nemzeti jövedelem *megmérését és felbecsülését* illeti, ez kétféle módon történhetik; úgymint vagy az *értéktárgyakból* indulva ki, a melyek a közgazdaság nyers- és tiszta hozadékát képezik, és így a nemzeti productió *tiszta hozadékát* constatálva; — vagy pedig a *gazdálkodó alanyokhoz* tartva magunkat, s egyenesen ezeknek *jövedelmét* puhatolva ki és összegezve. Amott a bevételezett *javak*, emitt a bevételező *személyek* szolgálnak irányadóul.³⁻⁵⁾ Így jelesül: az *első* módot illetőleg, a közgazdaság *nyers hozadéka* a következő elemekből áll: *a)* A belföldön előállított új javak és értékek összességéből. *b)* A külföldről behozott jószágokból és értékekből, melyek

belföldieknek más országban elhelyezett tőkék vagy követelések után járó kamatokból állanak. *c)* A nemzeti hajózás külkereskedésben eszközölt s külföldi javak behozatalával megfizetett keresetéből. *d)* Külföldről esetleg befolyó sarczokból. *e)* Azon értéktobbletből, melylyel a nemzetközi forgalomban előforduló áru- és pénzüport a megfelelő exportot meghaladja. Végre *f)* A használati tőkék használmányának értékéből. — Mig a *tiszta* hozadék azon értékösszeg leendő, a mely megmarad, ha a nyers hozadékból a következő tételek levonatnak: *a)* Azon termelési költségek, melyek szorosan közgazdaságiaknak neveztetnek, illetőleg oly értékfogyasztásból állottak, a mely senkinek sem szerzett előnyt vagy élvezetet. *b)* A külföldre vitt javak és értékek, melyek hitelügylet alapján vagy idebenn elhelyezett idegen tőkék kamataiként fizettetnek le. *c)* Idegen hajózáti vállalatok megfizetésére szolgáló árukivitel. *d)* Esetleg külföldre fizetendő sarczok, s ellenszolgáltatás nélkül maradó értékkimenetel. *e)* Az exportnak netáni értéktobblete szemben a behozott értékmennyiséggel. Végül *f)* A használati tőkék értékeveszedése a használat folytán.

A közgazdaság ekként meghatározott *tiszta hozadéka*: a *nemzeti jövedelem*,⁶⁾ a mely mint fentebb is már mondva volt: «összesége bizonyos időközben valamely ország lakosai gazdasági tevékenysége által előhozott (szoros ért.) új javaknak és értékeknek, illetőleg minden, egy országban létező gazdálkodó alanyok (egyéni, testületi s állami gazdaság) *jövedelmeinek*.» Magától értetvén, hogy ide veendő a közvetlenül élvezett vagyon használmányának értéke is; továbbá, hogy a külföldre folyó adósságkamatok mindig levonandók; ⁷⁾ s végül, hogy *szabad* nemzeti jövedelemnek az össz-jövedelem azon *részét* nevezhetjük, mely megmarad, ha a népesség normális élettartási szükségletei kielégítették.⁸⁾

Azt a kérdést, végre, illetőleg: «*mi kívánatosabb*, az-é, ha a *nyers*, avagy az, ha a *tiszta* közgazdasági hozadék, illetve nemzeti *jövedelem* növekedik», azt mondhatni: minthogy a gazdasági produciónak közvetlenül más rendeltetése nincs, mint emberi szükségletek kielégítése: a nyers hozadéknak pusztá fokozása nem bír oly nagy fontossággal mint a *tiszta hozadéké* (illetőleg *nemzeti jövedelemé*), a mennyiben ez utóbbi lehetőséget nyújt a nemzetnek számilag szaporodni, vagy élvezetkörét kiterjeszteni, vagy mindkettőre egyidejűleg. Hogyha a *szabad* n. jövedelem az élvezetnélküli termelésekköltségek kevesbedése által növekszik, a nemzetre nézve előny és szerencse; de hogy ha az embereknek (talán a többségnek) életszükségletei korlátolása következtében: úgy mind erkölcsi mind politikai tekintetben nagy visszaállás, sőt szerencsétlenség.⁹⁾

¹⁾ Ld. WAGNER: Lehrbuch I. 113. sk. ROSCHER: Grundl. 146. és 147. §§-ok. MITTHOF: id. m. 593—594. lp. és ROBERTUS: Das Kapital (1884) 82. sk. 1.

²⁾ A melyekről az mondatik, hogy ezek azon föltétlenül szükséges

költségek, a melyekkel a természetnek és erőinek a termelésnél való közreműködése megvásároltatik.

³⁾ A közgazdaságban egyáltalában sok tiszta hozadék és jövedelem csak *látszólagos*, a mennyiben ez sokszor nem egyéb, mint *átvitel* különböző személyek vagyonából.

⁴⁾ A javakból kiinduló számítás a nemzetnek jólléte és a természetfeletti uralma felől nyújt tájékozást; a személyekből kiinduló inkább a társadalmi osztályok egymáshoz viszonya felől.

⁵⁾ Hogy mind e számítások és becslések csak viszonylagos értékkel bírhatnak, s *approximativ* eredménynél egyebet nem képesek nyújtani: szükségtelen külön említeni. Ld. SOETBEER: Umfang und Vertheilung des Volkseinkommen im Preussischen Staate [1875] LOSCH: Die Vertheilung des Volkseinkommens [1886].) és BERNÁT: A vagyon megoszlása Magyarországon. [1888].

⁶⁾ Ertendő megint «tiszta» jövedelem.

⁷⁾ Egyáltalában pedig: kamatjövedelem a hitelező gazdaságában mint eselekvő elem, de az adósában mint *passivum* veendő, azaz a jövedelemből levonandó.

⁸⁾ «Ein möglichst hohes freies Volkseinkommen muss als Strebeziel der volkswirtschaftlichen Entwicklung bezeichet werden. Diejenige Organisation der Volkswirtschaft, die die Erreichung dieses Zieles am meisten begünstigt, ist (unter Voraussetzung einer günstigen Vertheilung des Volkseinkommens) die *vorzüglichste*»: mond WAGNER.

⁹⁾ Kiegészítésül az itt mondottaknak szolgálhat még a következő. Mennél kisebbek a nemzeti productió u. n. *közgazdasági* értelembeni költségei, annál nagyobb a tiszta közgazd. hozadék, s kedvezőbb a népek (egészeben véve) gazd. helyzete. Másként áll azonban a dolog a *magángazdasági* értelembeni költségek tekintetében. Így jelesül: munkabér, tőkekamat, földjáradék a nyers hozadék értékébe átmennek, a vállalkozóra nézve *költségek*, a melyeket a vállalat tiszta hozadéka kiszámításánál a nyersből levon; de a munkásnál, a tőkésnél és a földbirtokosnál *jövedelmet* képeznek, illetve a nemzetgazdasági tiszta-hozadék alkatelemei. Ha már most a vállalkozó ezen nembeli költségeit *kevesbítheti*, az eddigi jövedelem-élvezők jövedelme megesőkkenik; és a nemzetgazdaság szempontjából nem *költség-megtakarításról* lehet szó, hanem az *össz-tiszta-hozadéknak megváltozott szétoszlásáról*; a mi közgazdaságilag azután előnyös vagy hátrányos leend, a többi gazdasági viszonyok és körülmények szerint. Ugyanilykép a vállalkozónak *személyi áldozatai*, a melyek csak magángazdasági tekintetben termelés-költségek: a productio tiszta hozadéka által jutalmaztatnak meg; s növekedésük vagy csökkenésük nem a közgazdasági ért. vett költségeket érintik, hanem a nemzetgazdasági tiszta hozadéknak *szétoszlására* folynak be. Ld. a 41-ik §-ot és a 102. §-nak főleg 4., 11. és 12. jegyzetét.

105. §.

A nemzeti jövedelem megoszlása, és a társadalmi jogrend.

Miután a társadalmi gazdaság nem megannyi egymástól elszigetelten álló, hanem inkább szakadatlan kapcsolatban levő egyes háztartások alakjában létezik: ¹⁾ az *összjövedelemnek* az egyes gazdasági alanyok közt való megoszlása nem a pusztan *rétlen* vagy az *önkény* szerint, hanem egyfelől a közgazdaságot uráló s annak természetéből folyó *törvények*, másfelől bizonyos *köz-erkölcsi* állapotok, és különösen az *állami jogrend* alapján megy végbe.²⁻³⁾ — Ez utóbbi tekintetben különösen kétféle alakulat különböztethető meg;

úgy mint *kényszer-megoszlás*, a midőn törvény vagy hatósági intézkedés által az egyesnek az összjövedelmet képző javakból bizonyos rész szolgáltatnék ki; vagy a *szabad-szerződési* megoszlás, mely által a jövedelem szerzett vagyonjogok alapján *szabad egyezkedés* szerint osztik meg. Az első *rendszer* csak ott gondolható, a hol valamennyi tőkejavak tekintetében az *össz- vagy köztulajdoni jogrend* állana fenn, s az állam még a munkára-kényszerítés jogával is felruházva volna. A másik *rendszer* abban áll, hogy mindenki saját tőkéi és szolgálatainak gyümölcsei felett szabadon rendelkezhetik; azt vagy magának fenntarthatja vagy másoknak (ellenszolgáltatért) átengedheti; hogy mindenki termelvényeinek, melyeket tőkével előhoz, független urává válik; az érdekek küzdelmében erőinek érvényesítése s jogos használata körül mesterséges akadályoknak alávétve nincs; s hogy szerződés útján azon tiszta hozadék megosztása állapíttatik meg, a mely támad akkor, hogyha egyesek (tőkések és munkások) kereseti vállalatokra egyesülnek.

Ez utóbbi rendszer, melyet (ellentétben az elsővel vagy *socialistikussal*) *individualistikusnak* nevezhetni, s mely a *szabad-verseny* elvének alapján érvényesül: a jelenleg minden polgárosultabb országban uralkodó, bár nem korlátlanul és minden megszorítás nélkül, a mennyiben módosíttatik az egyéni tulajdont korlátozó különbféle intézmény, továbbá bizonyos szerződések tilalmazása, az államnak meghatározott szolgálatokat s adókat követelhetési joga, végre a családok s szövetkezetek kebelén belül helytfoglaló kényszermegosztások által.

A *szabad jövedelem-megoszlás eredményét* tekintve, ez igen nagy mértékben attól függ, mennyiben van e rendszer korlátozva; s mely föltételek alatt foglalhat helyet tulajdonszerzés, vagyis hogyan alakult az eddigi vagyonmegosztás. — A megosztás maga sem *egyenlően*, sem a *szükségleteknek* és a *szolgáltatásoknak* megfelelően, nem történik, hanem csak részben az *érdem* szerint, s részben oly *befolyások* alatt, melyek az egyéntől függetlenek s általa kevéssé módosíthatók (Conjunctura). S bármily kívánatos volna is a jelenleginél jobban megfelelő, s a humanitással és igazsággal megegyezőbb jövedelem-megoszlás, teljes *igazságosság*⁴⁾ nem érhető el; már csak azért sem, mert az individuális szolgálatok s áldozatok eredményének különválasztása mindnyájoknak a termelésnél való megkülömböztethetetlen közreműködésénél fogva lehetetlen; s e mellett az érdem megítélése subjectív; sőt sok szolgálat anyagi javakkal meg sem jutalmazható. Az *egyenlőtlenség* (némelykor a véletlen) csak szűkebb körre szorítható, de egészen el nem távolítható, ha egyáltalában az *egyéni szabadságot* (a modern emberiségi cultura és társadalomrend ez egyik sarkelvét) fenn akarjuk tartani; mire nézve kétségtelen, hogy az emberek könnyebben tűrik a véletlent, mint valamely kényszerítő hatalom *önkényét*. Szem előtt tartva, hogy az emberhez méltó anyagi léthez a tulajdon erők szabad érvényesítésének bizonyos mértéke

okvetlenül szükséges; a rideg egyenlőség és igazságosság az éltető és fejlesztő szabadságot megölné, s a gazdasági létszerben stagnatiót idézne elő; hogy a vagyon- és jövedelemmegosztás bizonyos egyenlőtlensége alapföltételét képezi minden haladásnak, előretörekvésnek s magasb műveltségnek; az ember saját elhatározásainak következeit élvezni akarja, s viszonylag könnyen viselheti. — Eltekintve attól, hogy a *Socialisták* által tervezett államhatósági jövedelemmegosztás az egész fennálló birtok- és tulajdonrend megváltoztatását feltételezné, megoldhatlan feladatot róna a közhatalomra,⁵⁾ a szociális viszálykodás s elégtelenség ezernyi új forrásait nyitná meg,⁶⁾ s e mellett csak igazi despotikus uralommal (mely a munkát és munkamennyiséget az egyesekre ráparancsolná) volna fentartható; — másfelől attól, hogy nagy félszegség itt mindig *igazságtalanságról* beszélni, a mennyiben egyrészt a történelmi fejlődés és jogalapok sem ignorálhatók, s különösen az *elévülés* szempontja figyelmen kívül nem hagyható; s másrészt *hatalom* nem áll szükségkép ellentétben *joggal*, sőt inkább gyakran és éppen idevágó dolgokban ez utóbbinak biztositéka és támasza.

Kétségtelen csak annyi, hogy a fennálló társadalmi és gazdasági rendben sok meg nem érdemlett jutalommal épp úgy mint nyomorral találkozunk; hogy egyik osztálynak érdekesorbitása a többiekre is visszahat; hogy a korlátlan versenyszabadság és az államnak nem mindig helyes magatartása következtében a közgazdaság számos kinövést és visszás állapotot mutat e tekintetben is; hogy a (néhely irányban) növekedő vagyonegyenlőtlenség az általános emberi jog-egyenlőség eszméjével nehezen békithető ki, sok veszélyeket rejt magában, s az állam és társadalom öntudatos és erélyes összeműködését teszi szükségessé arra, hogy a *véletlennek* uralma szűkebb korlátok közé szoríttassék, s emberiesb állapotok létesíttessenek; s hogy különösen a gazdag osztályok untalan arra figyelmeztetendők, hogy a gazdagsággal a társadalom iránt *kötelességek* is járnak, melyekről megfelelkezniök nem szabad, tehát hogy anyagilag súlyos helyzetben levő embertársaik nyomorát enyhíteni egyik fő feladatuknak tekintik.⁷⁾

Igy lesz ebben a körben is *conservativismus* és *progressismus* békésen kiegyeztethető; s a valódi főkérdés napjainkban nem az, vajjon a jövedelemmegosztás oly alapokon nyugszik e, melyek valamely *subjectiv* igazságossági eszménynek megfelelők, hanem az, egészséges állapotok képezik-e következtét, s szolgál-e az emberiségnek a legmagasb kulturái ideálok után való törekvésében! ?⁸⁾

¹⁾ V. ö. ST. MILL: Principles II. könyv, AHRENS: Naturrecht 240. sk. HELD: Grdr. 68. sk. 89. sk. HILDEBRAND: Nat.-Oek. (1847) 241. sk. DÜHRING: Krit. Grundlag. der Volkswirtschaft 301. sk. 331. sk. SCHMOLLER: Grundfragen des Rechts und der Volkswft. (1875) főleg 53. sk. TREITSCHKE: Gönner des Socialismus (1875) 102. sk. FRÖBEL: Wirtschaft des Menschengeschlechts II. 189. sk. és NEURATH: Volksw.-Lehre (1885) 101. sk. 329. sk. lp.

²⁾ Hogy minden gazdaságban van bizonyos mérvig *szerep* vagy *vétletlenségi* elem, alig vonható kétségbe.

³⁾ Az összjövedelem megoszlása világgazdasági szempontból az egyes nemzetek között az internacionális forgalom és ennek jogrendje alapján megy végbe. ST. MILL szerint: míg a *productio* szabályai oly változhatlanok mint a természettörvények; a javak *megoszlása* oly törvények szerint megy végbe, melyek nagyobb részben *emberi akarattól és intézményektől* függenek.

⁴⁾ Egyébiránt a pusztá «igazságosság» sem elégséges, mert ha a közérzet és szeretet hozzá nem járulna, mi történék a nyomorékokkal, a gyermekekkel, az aggastyánokkal?

⁵⁾ S mely feladat, ha meg is o'datnék, a *jelenleginél* megfelelőbb állapotokat legalább tartósan alig volna képes megteremteni.

⁶⁾ Ezek szerint itélendő meg azon némely újabb nemzetgazda (St. Mill, Lange, Schmoller, Wagner, Umpfenbach, Samter stb.) által is kegyelt eszme, hogy a nemzeti vagyon megoszlása tulajdonkép a társadalmi törvények- és szokásoktól függvén: az, a mit az egyes előhoz, általa csak a közület beleegyezésével tartathatik meg. s hogy ez alapou a vagyontalan (munkás stb.) osztályok érdekében jelentékeny birtokreformok lennének keresztülviendők.

⁷⁾ Némileg eltérően formulázza ezeket legújabbán WAGNER, arra utalván: hogy az államnak a helyesb vagyonmegoszlás érdekében meghatározott közgazdaság-politikai feladatai vannak, melyek egy e tek. maga elébe tűzendő *eszményi* (de nem utópistikus, hanem realistikus alapon nyugvó) *czélből* folynak; — hogy a szabadverseny rendszerén alapuló *magára-hagyása* az embereknek a vagyonmegoszlásban tapasztalható aránytalanságok sőt végletek egyik forrása, a mely ellen az állam minden erejéből hatni hivatott; s nem helyeselhető sem az elvont *manchesteri optimismus* sem a *socialistikus pessimismus* mint alap- és kiinduláspon, hanem va ó alakulásáról, a tulajdonjogi rendszerrel való összefüggéséről, történetileg majd patriarechalis, majd feudalis, majd liberális jellegéről: szól WEISZ-FÖLDES (id. ért. 689. sk.) és részben SCHMOLLER id. m. 53. sk. l. L. még alább a jelen «Fejezet» utolsó szakaszait.

⁸⁾ A jövedelem-rend egyenlőségi, egyenlőtlenégi és arányossági elvéről, érdekek ellentétele és harmoniája alapján va ó alakulásáról, a tulajdonjogi rendszerrel való összefüggéséről, történetileg majd patriarechalis, majd feudalis, majd liberális jellegéről: szól WEISZ-FÖLDES (id. ért. 689. sk.) és részben SCHMOLLER id. m. 53. sk. l. L. még alább a jelen «Fejezet» utolsó szakaszait.

106. §.

Az egyes jövedelemágak közelebről szemlélve.

A nemzeti jövedelem mindazoknak *összműködése által* jö létre,¹⁾ a kik a *productióban* (tág ért. véve e kifejezést) résztvesznek; és azért épp oly természetes mint az igazságnak megfelelő, hogy benne (a nemzeti jövedelemben) azok, a kik annak létesítéséhez járultak, áldoztak és fáradtak, osztozkodnak is. Osztozkodnak pedig akként, hogy a három termelési tényezőnek, a *földnek*, *munkának* és *tőkének* megfelelően, az ezeket szolgáltató földbirtokosok, munkások és tőkésék, első vonalban részesednek; és így három fő jövedelemág különböztetik meg, ugymint földjövedelem, munkajövedelem és tőkejövedelem. Megjegyzvén, hogy az illető egyéni gazdaságok mindegyikének a jövedelme a jelzett jövedelemágak egyikére vitethetik vissza, habár vannak olyanok is, melyek két vagy mind a

három jöv. ágban részesülnek. — E három jövedelemághoz járul egy negyedik: a *vállalkozói nyereség*; s mint ötödik: az *állam* jövedelme, mely utóbbi azon kulturai és politikai javak meg szolgáltatok jutalmát képezi, melyekkel az állam a nemzeti productionának általános föltételeit állítja elő, a vagyontermelést forgalmat s fogyasztást védi és biztosítja stb., szóval mint valódi termelési tényező kiváló közgazdasági functiót teljesít.

Az összjövedelembeni része valamely gazdálkodó alanynak: ez utóbbi egyéni vagy *magánjövedelmét* képezi.²⁻³) Annak meghatározása azonban, hogy mekkora részét az összjövedelemnek állította elő minden egyes, lehetetlen. Épp így vannak oly részei a nemzeti jövedelemnek, melyek végelemzésben physikai személyek élesen megkülönböztetett egyéni jövedelmeikké nem választhatók szét, jelesen tőkejavaknak (péld. közutak), melyek nyilvánjogi személyek tulajdonában vannak s mindenki szabad használatára állanak, élvezete. — A *magánjövedelem nagysága* egyenlő azon vagyonjogok tartalmának értékével, a mely vagyonjogokkal az egyes az összjövedelmet képző javak és használmányok tekintetében bir; s gyakorlatilag helyesen akként ismerhető fel (legalább megközelítőleg), ha kiszámitatik, mennyit fogyaszthat el a jövedelmet élvező bizonyos időközben vagyónának csorbitása nélkül, a mely vagyon az illető időköz elején vagy magának vagy jogelődjének tulajdonában vala.

Szem előtt tartandó ezeken kívül az is, hogy a jelzett egyes osztályoknak (névszerint földbirtokosoknak, munkásoknak, tőkéseknek, vállalkozóknak) jövedelmei a nemzeti jövedelem összefoglaló szempontjából tekintve,⁴) nem ez utóbbinak *növesztési elemeit* képezik, hanem *forgalmi formákat*, melyek alapján az összjövedelem somája az egyesek közt eloszlik; a nemzeti jövedelem nem az *egyeselek szerzeményének halmaza*, hanem egy nagy *jav- és értéktömb*, melyet az elosztás actusai és ezek eredménye továbbat már nem nagyobbbitnak; — másfelől az, hogy *jövedelem és nyereség*, tőke- és munkadíj: gazdasági *indokoltságát* nem csak az egyénileg jól meg sem határozható érdemben, hogy valaki az illető jövedelem-tartalmat létrehozta, hanem abban is birja, hogy a tőkés és a munkás, a vállalkozó és a földbirtokos, meg a személyes szolgáltatokat tevő: a *társadalom* érdekében levő *legeredményesb termelési szolgáltatot* biztosította, s az «egésznek» fennállását és fejlődését is lehetségessé tevő módon munkálkodott és járt el gazdasági hivatásában.

Az egyéni gazdaságok jövedelme,⁵) továbbá, folyománya vagy: a) A társadalmi jogrendszer alapuló *kényszernek* (mint például a katonának, a tisztviselőnek előleg s hivatalosan megállapított jövedelme, illetőleg fizetése); vagy b) Közvetlen eredménye az egyéni szabadság- és tulajdonjognak (saját használati tőkének vagy tulajdon szolgáltatásoknak élvezése); ⁶) vagy c) *szerződések közvetítésével* létesül; mely utóbbi alakzat (főleg napjainkban) a leggyakoribb; és jelentkezik a *munkabérben*, vagyis annak jövedelmében, a ki (mint

bérmunkás) bérszerződés nyomán másnak (a munkaadónak, vállalkozónak) keze munkáját s szolgálatait bizonyos díjért átengedi; továbbá *tőkekamatban*, mint azon jövedelmében egy hitelezőnek, a melyet ez utóbbi adósával létesített hitelügyi szerződés alapján állapított meg; végre a *haszonbérben*, mint azon jövedelemben, mely a telettulajdonosnak jut azért, hogy telkének értékesítési jogát másnak (a haszonbérelőnek) átengedte.⁷⁾ — A tudomány az egyes jövedelem-ágakat (a vállalkozó-nyereségnek kivételével) kiválólag *ezen a szerződésszerű alapon*, illetőleg, megkülönböztetve közvetlen vagy *eredeti*, és közvetett vagy *kikötött* jövedelemtételt: ez *utóbbi* nyomán vizsgálja; mert ez uton, vagyis a szabadverseny mellett *szerződésileg* kikötött és *tüzetes* kifejezésre hozott mérvnek alapján, jóval könnyebben képes az illető jövedelem-alakulási tüneményeket megmagyarázni; az egyes jövedelem-ág, mint *közvetlen* szemlélve, azért mert legtöbbször más jövedelemággal *összefolyva* van s nem kellőképp izolálható,⁸⁾ nehezebben figyelhető meg eléggé élesen; végül azért is, mivel az itt jelzett alakban vizsgálva, azon szempontnak, mely a jövedelmi ágakat mint *közvetleneket* elemezi, igényei is kielégítettnek, a jövedelmet *elhatározó törvények* mindkét esetben *ugyanazok* lévén.

A productió érdekében hozott áldozatok és teljesített szolgálatok ugy is tekintethetnek mint *áru*, és az azokra eső jövedelemrészek ugy mint az ez áruknak megfelelő *ár*; a minnek folytán a jövedelem-elhatározó okok iránti kérdés mellé azon további kérdés lép: «mely okok határozók valamely productióhoz megkívántató áldozatok árát illetőleg»; és az árelmélet szabályai itt is alkalmazhatókként jelentkeznek.

A jövedelem *mérve* és *nagysága*, az eddigiekben jelzett jövedelem-ágakban, azokra nézve, a kik egyenlő tőkét alkalmaznak, s egyenlő fáradsággal és erőfeszítéssel dolgoznak: vagy az *átlagon alul*, vagy *felül* áll, vagy azzal *megegyező*; az átlagon alul maradó bevétel *vesztéséget* képez; míg az azon, illetőleg a *termelési költségeken* jóval felül álló jövedelem *külön* (vagy felül-) *nyereségnek* nevezetik. E különnyereség, tág értelemben ugynevezett *járadék*, mindenik jövedelemágban fordulhat elő, legjelentősb és legállandóbb jelleggel azomban a *földbirtok* terén bir, — eredménye különösen kedvező termelési situációnak; s rendszerint okozója vagy alapja vagyoni egyenlőtlenségnek, de egyuttal rugója is erélyesb és megfeszitettebb gazdálkodásnak. — Közelebbről meghatározva: a járadék nem képez a productiónál hozott áldozatokért járó jutalmat vagy kárpót-lást; s nem alkateleme a termelési költségeknek.⁹⁻¹⁰⁾

Azok, a kik egyenlő nemű jövedelemmel bírnak: *érdekeik* rokonságánál fogva ugynevezett gazdasági osztályt képeznek; így például a munkások vagy a tőkések osztálya. Egy és ugyanazon osztály egyes tagjai magok a legmagasb jövedelemtétel iránt versenyeznek; de minden osztály mint *egész*, minden többiek irányá-

ban a nemzeti összjövedelemből a legnagyobb rész elnyeréséért küzd. A legfontosb érdekellentét, mely osztályok közt mai napság létezőként fölvetetik az, a mely egyfelől a tőkegazdag vállalkozók és másfelől a vagyontalan bérmunkások közt észlelhető.

¹⁾ Lásd ROSCHER: Grundlagen 148. §. BERNHARDI: Grundeigenthum 255. sk. MITHOFF: id. m. 597—603. lp. HELD: Grundr. 68. sk. 89. sk. 1. SCHÄFFLE: Kapitalismus und Socialismus. 77. sk. 503. 663. lp.

²⁾ ROBERTUS és HELD azon fictióval élnek, hogy az egyes jövedelem-ágak a nemzeti összjövedelemből mint előbb létező egészből folynak; holott a dolog épp megfordítva áll. Érdekes különben a félsocialista Rodbertus azon nézete, hogy az egész társadalmat egy nagy munkás, egy nagy tőkés és egy nagy földbirtokosban képviselnek kellene gondolni, hogy a munkabért, a tőkekamatot, meg a földjáraadékat jól megérthessük; míg FRÖBEL szerint az egyes gazdaságok mintegy *fiókjai* a nagy egészként jelentkező közgazdaságnak.

³⁾ Némely szakember a földjáraadékat, más a vállalkozói nyereséget nem ismeri el külön jövedelemágnak; amazt tőkekamatnak, emezt fensőbb munkadíjnak tekintvén.

⁴⁾ Erre ROSCHER és BERNHARDI utalnak tüzetesen.

⁵⁾ Az életben ugyan gyakran fordul elő az, hogy ugyanazon gazdálkodó alany több czímen vesz részt a termelésben (péld. a tőkés vagy a vállalkozó mint munkás is működik, a kis paraszt-földbirtokos telkével, munkájával, tőkájével stb.); és így megfelelően többféle jövedelemre is tesz szert. Az elmélet azonban a különböző jövedelem-elemeket (illetőleg ágakat) elkülönítve kell, hogy vizsgálja, mert csak így leszünk képesek az egyes jöv. ágak *naqyságát* külön-külön elhatározó okokat és mozzanatokot helyesen fölismerni; s mert ezen eljárás mellett az a czél is elérhető, melyet a másik, vagy összefoglaló szemlélet tűzhet maga elé.

⁶⁾ A hol tehát például a vállalkozó egyuttal a tőkés, vagy a telektulajdonos is.

⁷⁾ Ld. ROSCHER: Grdl. 148. §. és MITHOFF: id. m. 600—601. lp. — A közvetlen jövedelem azon eredményekben vagy gyümölcsben állván, a melyet a bizonyos termelési tényezőnek saját gazdaságunkban és saját számunkra való alkalmazása hozott elő; a közvetett vagy kikötött (ausbedungenes) jövedelem pedig azon árban, a mely az illető termelési tényező tulajdonosának e tényező használhatásáért egy más vállalkozó által fizetetik; nem szenvedvén kétséget, hogy a közvetlen vagy eredeti jövedelem-tétel, hosszabb időt véve, a kikötött jöv. tételnek nagyságára nézve, a határozó momentum. — Hogy a vállalkozó-nyereségi jövedelem-ágot mindig mint eredetit, vagy közvetlent vizsgáljuk és elemezzük: azért van, mert ennél kikötött jövedelmi tételtől szólni nem lehet.

⁸⁾ Például tőkejövedelem a munkajövedelemtől, — vagy a munkajövedelem a vállalkozói nyereségtől, stb.

⁹⁾ Közvetlen oka a járadéknak az illető termelvény, szolgáltatás, jószág magas árban rejlik, a mely ismét a kínálat szertelenül korlátozott voltából, vagy az illető jószág, szolgáltatás-képesség stb. ritkaságából ered; úgy hogy némely szakember a járadékat (általában és tágasb ért. véve) egyenesen ritkasági jutalomdíjnak (Seltenheits-Prämie) nevezi; míg mások úgy nézik, mint a társadalmi gazdaság művezetének distributiv rendjében valami egészen természetszerű és jótékony jelenséget, mint önmagától jól ható szabadsalom-élet; ismét mások, s névszerint a socialisták és félsocialisták pedig mint valami szerfeletti igazságtalanságot, a mely akként orvoslható, ha az állam (főleg a föld- és tőkebirtokosoktól) egyszerűen elkobozza.

¹⁰⁾ A járadék fogalmát szélesb értelemben vevő nemzetgazdasági írók által a renté-t illetőleg még a következők jegyeztetnek meg: a) A járadék

élvezési lehetősége néha át is szállítható, s ez esetben ez élvezet cseréérté-
küvé válik, s a folyó kamatláb alapulvétele mellett tőkésíthetik is. *b)* A rente annál magasra emelkezik, mennél ritkább az illető jav s men-
nél vagyonosbak a magasb árt fizetni képes fogyasztók (Nagy városokban
vagy azok közvetlen közelében: telkek.) *c)* A produktióban tett haladások
alapján is keletkezik járadék, a midőn az új s olcsóbb eljárást felfedezett
termelő még tovább is az eddigi magasb árakon adhatja el készítményét.
d) Másfelől hatalmas elleniránylatok is támadnak, névszerint a műveltség
terjedésével, a rente-keletkezés ellen, midőn fennálló természetes monopólok
megszüntetését idézik elő, a szabadversenyt érvényrejuttatják, a közleke-
dési eszközöket tökélyesbitik, az áruszállítást a távolabb vidékekről lehe-
tővé teszik. *e)* Jelentősége a rentének abban áll, hogy jutalmát képezi (leg-
több esetben) annak, a ki bizonyos előnyös helyzeteket, alkalmakat legelő-
ször élesszemüleg felismert, erélyesen kiaknázni kezdett, s ez által az *egészre*
nézve is jelentékeny szolgálatot tett stb. — Nem szabad azonban sohase feledni
azt, hogy az *itt* jelzett, azaz a *tág értelemben vett járadék*, nem egyféle,
hanem különböző okokból és különböző módokon keletkezik, s hogy e szerint
jellege és hatásai is különbözők. Rámutatott erre már HUFELAND, BUCHANAN,
HERMANN, SCHÄFFLE és MANGOLDT, az angol CAIRNES, meg a francia BOUTRON,
mire nézve ld. LÁNG: Közgazdaság elmélete (1882) cz. m. 203. sk. lp. és
PICKLER: Ricardo (1885) cz. m. 158. sk. l. Mig a «járadékról» általában lásd
MANGOLDT V. L. 455. sk. és Grundr. 165—177. lp. SCHÄFFLE: Theorie der
ausschliessenden Absatzverhältnisse (1867) és Systemjének I. 208. sk. 272.
sk. és II. 76. sk. lp. — A *mi* nézetünk itt alább, a «Földjáradék» tanát
tárgyazó §§-ban van részletesebben kifejtve.

¹¹⁾ Tagadhatlan egyébiránt, hogy más irányban meg *érdek-összhang*
létezik ez osztályok közt. — Ez osztályok *organizációja* (mely korunkban oly
főfontosságú momentuma társadalmi mozgalmainknak is) minden osztályon
belől a tusakodást elszüntetni törekszik, hogy a *többi* osztályokkal való
harczra annál képesebb tegye. L. még MITHOFF: a Schönberg-féle Hand-
buch 604. l. és a jelen «Fejezetnek» utolsó §§-ait.

MÁSODIK CZIKK.

A földjáradék.

107. §.

A földjáradék általában.

Vannak termelvények, melyekből *egyenlő mennyiség*, különböz
helyzetekben és viszonyok közt, *különböző* (azaz egyik helyen
nagyobb, a másikon kisebb) *költségekkel* állíthatatik elő; a piaci
ár azonban (hosszabb időközt véve) oly magas, mint *annak* a jószág-
mennyiségnek előállítási költsége, a mely mennyiség a legkedvezőt-
lenebb helyzetben hozatott elő, de előhozandó volt a végre, hogy a
piaci kereslet kielégíthetessék.¹⁾

Ezen különböz előállítási költségekkel szemközt: *felülnyere-
sége* tesz szert az a termelő, a ki a kedvezőbb helyzetben termel,
vagyis a ki vagy szerencsés véletlen, vagy kedvezőbb állás, vagy a
piaczezal való közelebbi összeköttetés, vagy technikai titok bírásánál

fogva: az általa termelt jószágot másoknál előnyösebben, olcsóbban tudja előállítani s forgalomba hozni; és pedig szert tesz annál nagyobb felülnyereségre, mennél nagyobb az illető jav után a piacon mutatkozó szükséglet; s mennél nagyobb az előállítási költségkülömbzet az ő saját termelése meg azé a termelőé közt, a ki a legkedvezőtlenebb helyzetben termel, de még termelhet azért, mivel a piaci ár még mindig oly magas, hogy neki előállítási költségeit fedezi, s még némi vállalkozói nyereséget is hajt. — Több irányban, s minden termelési tényező hatásai körében fordulnak elő ily *járadékszerű* jövedelem képződését előidéző helyzetek és körülmények. A közgazdaságtudomány azonban a járadék kérdését kiválóan annak a termelési tényezőnek hatásai alapján vizsgálja, a melyiknél a gazdasági élet e sajátos tüneténye leghatározottabb kifejezésre jut, s legjellegzetesb formában figyelhető meg, tudniillik a *természeti tényezőn*, illetőleg a *teléken* és a *földén*, a mely esetben *szoros értelemben* vagy *tulajdonképi járadékról* szólhatni.²⁾

¹⁾ A n. g. tannak legtöbb vitára okot szolgáltatott s legnehezebb feladványainak egyike az, mely a telekjövedelem természetének, képződésének, és változásainak megfejtésére irányul; s annyiban is kiváló fontossága, a mennyiben a társadalmi háztartás és jövedelem-eloszlás legfőbb törvényeinek egyikét veszi taglalat alá. A földjáradék elmélete jelesül azon kérdés megfejtésével foglalkozik: hogyan és mily mértékben részesülnek a földbirtokosok a nemzeti jövedelemben; hogyan jut ki nekik azért, hogy telkeikkel a javak produktióját lehetségesítik, jutalmuk; mily ára van a föld közremunkálásának a termelésben; s melyek azon viszonyok, melyek ezen egyik fő-jövedelemág nagyságára és változásaira befolyást gyakorolnak!? Ld. e kérdésre nézve RICARDO: Pr. II. s köv. fej. ST. MILL: Pr. II. 16. fej. THÜNEN: Der isolirte Staat. I. 13. sk. l. 227. sk. l. HERMANN: St. Unters. 507. sk. l. BERNHARDI: Grundeigenthum 257. sk. l. RODBERTUS: Sociale Briefe (1851.) Nr. III. FONTENAY: La rente foncière (1854.) BAUMSTARK: Erläuterungen 436—584. l. SCHÄFFLE: Theorie der ausschliessenden Absatzverhältnisse (1867.) 58. sk. *Ugyanaz*: System I. 2 S. és II. 458. sk. 464. sk. l. WOLKOFF: Sur la rente foncière (1865.) ROSCHER: Grund. I. 149—159. §§. SCHÜTZ: Tüb. Zeitschr. 1855. foly. 171—221. l. J. GARNIER: Traité 32. fej. és 787. sk. §§. MANGOLD: V. Lehre 455. sk. 471. sk. l. CAREY: Social Science (Magyarul) 425. sk. l. LASPEYRES: a Bluntschli-féle államszótár VIII. köt. 622—627. l. HERTZKA: a Faucher-féle Virt. Jahrschrift. 14. évf. I. füz. BOUTRON: Theorie de la Rente Foncière (1867.) BERENS: Versuch einer krit. Dogmengeschichte der Grundrente (1868.) LORIA: Sulla Rendita (1880.) WALKER: Land and its Rent (1883.) LEROY-BEAULIEU: Repartition des Richesses 1—4. fej. SCHULLERN: Unters. über die Grundrente (1883.) MITHOFF: a Schönberg-féle Handbuch I. köt. 604—626. l. s *hazai* írónk közül LÁNG LAJOS: Közgazd. Elmélete 200. sk. PICKLER: Ricardo cz. m. 149—164. l. meg RÁTH: A földjáradék (1887.) mindhárman igen becses részletező fejtegetésekkel.

²⁾ Némely szakember *földjáradékot*, mint önálló jövedelemágot nem ismer el, s az e nemű hozadékelemet *tökenyereségnek* (illetőleg a tőkejáradék egy formájának) tekinti; a mi azonban nem indokolható felfogás: Ld. MITHOFF id. h. 605. lp. és az itten alább következő fejtegetéseket.

108. §.

A földjáraadék keletkezése, és fogalma.

A földben működő természetöröknek a javak előhozásában való közrehatása, addig, a míg mindenki könnyen szerezhethet magának földet, és telkek (péld. egy újonnan elfoglalt gyarmattartományban) bőviben vannak: nem bir csereértékkel, azaz *ingyenesnek* mondható. — Ha tehát oly földeken, a melyek még uratlanok, gazdasági művelés útján termékek nyeretnek, ezek a termelőt illetik, a ki azok értékéből a munka- és tőkebeli költségeket fedezi,¹⁾ jövedelmeül pedig azt a részt veendő, a mely ezen költségeken túl megmarad, s lényegileg *vállalkozási nyereséget* képez.

Ez azonban még nem földjáraadék. A földjáraadék ugyanis csak azon stádiumában a gazdasági életnek áll elő, midőn a népesség már sűrűbb; a földek nagy része már magántulajdonba ment át, illetőleg a földben rejlő *természetöröknek* a termelvény előhozásában való közreműködése *ingyenes* lenni megszűnt, s a telek használatáért hasznobért is fizetnek; továbbá a gabonaárak a piacokon tartósan magasbak, és az e piacokon nyilatkozó szükséglet fődözésére már több, jelesül *kedvező és kedvezőtlenbb helyzetben* levő (azaz: jobb és rosszabb, közelebbi és távolabbi) telkek is veendők művelés alá.

Ezek nyomán földjáraadék alatt lesz értendő: «*azon része valamely jóság (telek) rendes átlagos tiszta hozadékának,*²⁻³⁾ illetőleg a földbirtokos jövedelmének, a mely az ez utóbbiban foglalt *munkabérek és tőkekamatok*⁴⁾ levonása után megmarad», tehát a telkeknek, tisztán mint ilyeneknek, használatáért járó *ár* vagy díj; — és foly a szükséglethez képest csak *korlátolt mennyiségben* rendelkezésre levő telekben munkálódó természetöröknek a productionál való közrehatásából, mint a melynek megjutalmazását képezi.⁵⁻⁶⁾ — Előáll pedig a földjáraadék annak következtében, hogy *egyenlő* jóság-mennyiség *külömböző* telkeken *külömböző* nagyságu költséggel állítatik elő, a termelvény piaci ára pedig *azon* előállítási költségek szerint szabályzódik,⁷⁾ melyek a legkedvezőtlenebb, de a szükséglet fődözésére még megkivántató productionban teendők. E szerint azon földbirtokosok, a kik a kedvezőbb körülményeknek örvendő telkeken termelnek, termelvényeik árában járadékot képző többletre tesznek szer, a mely egyenlő: az egyenlő nagyságu értéket a *kedvező és kedvezőtlen körülményekben előhozó productió költségei közötti különbözettel*; míg azok, kik a legkedvezőtlenebb helyzetben termeltek, ily jövedelmi felültségben nem részesülnek, a mennyiben termékeik ára éppen csak költségeiket fedezi, és némi vállalkozási nyereséget ad.⁸⁻⁹⁾

Szem előtt lesz itt mindig tartandó még az, hogy e szóval: «*földjáraadék*» a *közönséges nyelvszokás*: a földbirtokosnak, földjéből és jóságából folyó *össz-jövedelmét* jelöli meg (vagyis azt a tiszta hozadékot, a melyet bizonyos időszakban gazdasága¹⁰⁾ általában

eredményezett); míg a *tudomány*: földjáraadék alatt ezen ép említett földbirtokosi összjövedelemnek azt a részét vagy alkatelemét érti, a mely sem munkának, sem tőkének az eredménye (illetőleg megjutalmazása = bére, kamatja), sem vállalkozói nyereség: hanem a földbirtokos kizáró tulajdonát képző s a szükséglethez képest csak korlátozott mennyiségben rendelkezésre lévő telekben munkálódó *természeterőknek* a termelésnél való közrehatása folyamánya, illetve e birtoklás és közrehatás jutalma vagy díja; ¹¹⁻¹²⁾ vagy még tüzetesebben (magával az ez elmélet szerzőjével Ricardóval ¹³⁾ szólva: «a földjáraadék, mint *kikötött* jövedelem-elem, a földbirtokosnak a haszonbérrelő által azért fizetett ár (díj, haszonbér), hogy telke *őseredeti és kimeríthetlen* ¹⁴⁾ haszonértékének (erőinek) *használmányát neki átengedte.*» ¹⁵⁻¹⁶⁾

¹⁾ Azaz: a munkásokat és a tőkéseket kielégíti.

²⁾ BAUMSTARK Ricardo commentátorja azt mondja: «Grundrente ist derjenige Ueberschuss des Reinertrags des Bodens über den üblichen Gewinnst, welcher dem Grundeigentümer, als solchem, oder als Lieferer der im Boden enthaltenen Naturkraft zufließt».

³⁾ A «rendes» szónál itt a gazda átlagos ügyességére kell gondolni. Az ügyetlen gazdánál ugyanis semmire szállhat le a járaadék, az igen ügyes és szemesnél pedig a rendesnél magasabbra.

⁴⁾ Sőt még a *vállalkozói nyereségnek* is levonása után. — A tőkekamatot illetőleg, természetesen, tekintet nélkül a netán fizetett *adósság-kamatokra*; másrészt a kamatnak valamint a munkabérnek *országos átlagos tételét* véve.

⁵⁾ THÜNEN, Ricardo továbbfejlesztője, szerint: «Grundrente ist, was nach Abzug der Zinsen, vom Werthe der Gebäude, des Holzbestandes und überhaupt aller Werthgegenstände, die vom Boden getrennt werden können, von den Gutseinkünften noch übrig bleibt, und somit dem Boden an sich angehört». — Némely újabb írók külömbeséget téve: azon értéktöbbletet, mely a telekre fordított költségeken túl megmarad *tág értelemben* földjáraadéknak, azon értékmennyiséget pedig, a melyet a föld, eltekintve az abba fektetett tőke és munka jövedelmétől, szolgáltatott: *tulajdonképeni* földjáraadéknak nevezik. — A járaadék kiszámításának egy tüzetes példáját ld. THÜNEN nyomán HERMANN-nál: St.-Unt. 169. lap. Ld. még WALCKER: Die soziale Frage 12. l.

⁶⁾ A járaadékot lehet mint *terménybelit* és mint *pénzbelit* tekinteni. L. LASPEYRES: Staats-Lexikon VIII. köt. 622. sk. 1.

⁷⁾ Megjegyezvén, miszerint *hasonnemű és minőségű* termékeknek ára a piacon *egyforma* szokott lenni, akár nagy akár kis költséggel állítottak elő.

⁸⁾ Szem előtt tartván az ár-elméletnél fentebb kifejtett azon körülményt, hogy azon jószágok tekintetében, melyek nem egyenlő költségekkel állítatnak elő, a piaci ár irányulása a termelési ár felé megzavarthatik; mert ezeket illetőleg a piaci ár csak *akkor* szabályzódik a legkisebb előállítás költségek szerint, ha a piacon mutatkozó szükséglet a *kedvezőbb* körülmények közti productió által fődözethetik; ellenkező esetben pedig azon költségek mennyisége szerint, a melyek a legkedvezőtlenebb körülmények közötti, de a szükséglet fődözésére még okvetlenül megkívánató termelésnél teendők.

⁹⁾ A földjáraadék *keletkezésének* mintegy fejlődési folyamát Ricardo a következőkben adja elő. Egy újonnan elfoglalt s földben bővelkedő tartományban addig, míg jóminőségű, vagyis *első osztályu* s termelésre egyenlően kedvező helyzetben telkek bőven állanak rendelkezésre: a tulajdonba vett telkeken földjáraadék még nem keletkezhetik. A mint azomban az első osztályu telkek egészen művelés alá vonattak (telkek, melyeken bizonyos mennyiségű tőkével és munkával péld. 5 mérő hozatik elő holdanként), és a megszapor-

dott népesség már *második osztályu* vagyis kevésbé jó földekre való átmenetelt tesz szükségessé, hol ugyanakkora tőkével és munkával már csak 4 mérő hozhatik elő egy holdon: akkor az első osztályu telkeknél már minden holdra 1 mérőnyi (azaz 1 mérő pénz-árának megfelelő) földjáraadék keletkezik, mert a 4 mérőnek piaci ára akkora, hogy a termelési költségeket mind fedezi. Ekkor jelesen több termék jó ugyan a piacra s akadályozza a további áremelkedést, de az ár annyira még sem szállhat le, hogy a rosszabb telkeken való productió költségei ne födöztenének. Az árbóli bevétel itt csak az előállítási költségeket fődí, de földjáraadék még nem létezik; de igenis van földjáraadék (illetőleg jutalma földbirtoklásnak) azon jószágok tulajdonosaira nézve, kik *kedvezőbb* helyzetben termeltek, jobb minőségű földet bírnak. — Ha most a népesség számarányának és szükségeinek még további növekedésével a *harmadik osztályu*, tehát még silányabb telkekre kell átmenni, a hol már csak 3 mérő állíthatatik elő ugyanakkora tőkével 1 holdon: az ár annyira felszökik, hogy már három mérőbóli bevétel is födözi a költségeket; tehát most földjáraadék már a második osztályu földeken is lesz, és pedig 1 mérőnyi értékben, az első osztályuakon pedig már 2 mérőben; és így tovább. Mely tekintetben szem előtt tartandó egyébiránt az, hogy valamennyi újonnan keletkező piac körül a fölhozott telkek egészen hasonló módon sorakoznak; hogy kisebb piacok a közvetlen közelükben fekvő telkeket veszik szükségletük kielégítésére igénybe, nagyobb piacok pedig még azon kisebb körök közt fenmaradt telkekről való szállítást is szükséglenek. Végre kétségtelen az is, hogy Ricardo ezen formulája inkább theoretikus értékű és horderejű, és inkább csak az alapeszme illusztrációjára nézve, mint a praktikus élet concret viszonyait feltüntető czélra állított fel általa. L. az idevonatkozó részleteket BAUMSTARK: Erläuterungen cz. m. tabelláiban és LASPEYRES-nek a BLUNTSCHLI-féle St.-Lex. VIII. köt. 622. sk. l.

¹⁰⁾ S az e gazdaságban: a földön, mint természeti tényezőn kívül, alkalmazott *tőkék*, és *munka*, valamint a *vállalkozói* szereplés.

¹¹⁾ Tehát az a rész a földbirtokos jövedelmét képző tiszta hozadékban, a mely előáll illetve megmarad akkor, hogyha a nyers hozadék értékéből levonatnak: *a)* az összes művelési vagy üzleti költségek; *b)* a felhasznált álló és forgó tőke normális kamatlata, beleértve a földre fektetett s még nem amortizálódott tőkének a kamatját is; *c)* az üzletben alkalmazott tőkének megfelelő normális vállalkozói nyereség. (Az újabban tett megkülönböztetésről: naturális és kikötött földjáraadék közt. Ld. MITHOFF: id. h. 609. l. és NASSE a Conräd féle Jahrbuch. I. 97. l. KNIES ellen és itt alább a 15. jegyz.

¹²⁾ Meg lehet különböztetni az itt adott értelmezés alapján a (Ricardo-féle járaadék tekintetében): *tárgyi* és *alanyi* járaadékat; amaz tőkésített alakban rendszerint felszámított a mostani birtokosnak az által a kitől a jószágot vette; emez meg azon része a tárgynak, a mely az utolsó tulajdonos-változás óta képződött.

¹³⁾ Érdekes irodalom- és dogmatörténeti momentum az, hogy legújabban MALTHUS-nak kezd tulajdoníthatni az itt kifejtett földjáraadéki elmélet szerzősége. Ld. LESER: Zur Gesch. der Nat. Oek. (1881.) és magának MALTHUS-nak: Principles-jei 134—191. lp. Másfelől kétségtelen, hogy a német socialbölcselő THÜNEN volt az, a ki e tant mélyebb alapokra fektette.

¹⁴⁾ E kitélt *természettani szempontból* erős ellenzésre talált; de Ricardo s tanítványai nem is veszik azt abszolút értelemben, hanem csak *relativben*. L. itt alább.

¹⁵⁾ A f. j. elmélet szerzője Ricardo, tisztán angol viszonyok szemelőtt-tartásával, fejtegetéseiben mindig *hasznóbóleti* állapotot vett alapul; a mi egyoldalúságra vezethet. Földjáraadék ugyanis (természetszerűleg, és az általunk itt jelzett felfogás szerint) *ön-gazdálkodási* állapotban is létezik s kell hogy létezék. Kiemelte ezt már MALTHUS (Pr. 155. sk.), J. B. SAY (Traité 2. köt. 4. kv. 16. fej.) s újabban KNIES (Geld und Kredit. II-ik Rész 316—344. l.) tüzetes utalással az általa ugynevezett *naturál* földjáraadéokra (melyet

a földbirtokos közvetlen hűz) és a *kikötöttre*, a melyet közvetetten (a haszonbéri) díjban nyer; nemkülömben SCHULLERN Untersuchungen cz. m. 147. sk. 1p.
¹⁶⁾ A földjáradékot mint *kikötött* (szoros értbeni) földjövőlelmet (ad normam: munkabér és kamat) szintén vehetni; a mely esetben *földbérnek* is nevezhetnök. (Ld. fentebb a 106. §-ot s ennek főleg 7-ik jegyzetét.) — De már fogalomzavarra ad okot, ha az mondatik, hogy a földjáradékban munkabér és tőkekamat is foglaltatik.

109. §.

A földjáradék közelebről szemlélve.

Keletkezése és természete szerint vizsgálva a földjáradékot: igazi *alapja* és *oka* ennek a bizonyos minőségű (természetű, fekvésű, helyzetű) föld *természetes haszonértéke elemeinek viszonylagos ritkaságában* rejlik;¹⁾ míg a *mérve* (a földjáradék nagysága) azon *előny* szerint határozódik, a mely előnyvel a *telék termékenységére és fekvésre* nézve a *legterméketlenebb s legkedvezőtlenebb fekvésű telkek* szemben bír, de a mely telék a szükséglet kielégítése tekintetéből még *mivelés alá* veendő; a minek nyomán még azt is mondhatni, hogy «az egyes telkek járadékának mérve *egyenlő* azon *külömbzettel*, a mely az ő hozadékuk meg a még szükségkép mivelés alá vett legrosszabb, vagyis csak a *termelési költségeket megtérítő* telkeknek a hozadéka közt létezik». ²⁻³⁾

Mint hogy pedig az e járadékot előhozó viszonyok és körülmények nemcsak *mezőgazdaságilag* hasznosított föld- és telkek tekintetében, hanem ugyanezen *természettényezőnek* más, hasonnemű termelésnemeknél való közreműködése alapján is érvényesülnek: nem szenved kétséget, hogy ugyanezen tünemények, illetőleg járadékok: még *bányáknál*, az *erdőszetben*, s egyéb őstermelési foglalkozás-nemekben, nemkülömben *városi telkeken* is, jelesül házaknál és épületeknél is, előfordulnak és constatálhatók lesznek. — A földbirtokosnak a haszonbérő által (a földhasználmány átengedéseért) fizetett *ár* (= a földjáradék) is, ugy mint minden egyéb jószágnál: a *kereslet* és *kinálat* közötti viszonytól függ, a kereslet nevezetesen a vevőknek (a haszonbérőknek) szükséglete és fizetési képességétől; de már a kinálat legkevesébbé sem a termelési vagy *előállítás* költségektől, mint a melyek (az itt kifejtettek szerint) nem léteznek. — Nem szenved különben kétséget, hogy a földbirtokok (telkek) abban megegyeznek más termelés-eszközökkel, hogy áruk (vétel-árúk) lényegileg a velők előhozott termelvények áráról függ, és ezen az alapon képződik.

A földjáradék legjobban ismerhető fel ott, hol a tulajdonos földjét *haszonbérbe* adja, azonban ugy, hogy *csak* a föld (telék) használhatási joga engedtetik át, s a bérösszegben a netán szintén átvett épületek-, marhák, munkaszerek, gepekért (szóval az u. n. fundus instructusért) járó használatdíj nem foglaltatik. Ily ese-

tekben ugyanis a haszonbér tüzetes kifejezése a *földjárdéknak*.⁴⁾ Mig ellenben ott, a hol a tulajdonos telkét maga miveli s önrovasra üzi a gazdaságot, a földjárdék azon értékfölletben áll, mely a fen-
tebb kimutatott módon, minden termelési költség levonása után megmarad. Ezen *közvetlennek* nevezhető földjárdék tüzetes fölis-
merése legtöbb esetben fölötte nehéz; azért, mivel a mivelésre fordí-
tott tőkék kamataival meg a vállalkozói nyereséggel olyannyira össze-
folyva van, hogy csak úgy határozható meg megközelítőleg, ha a
nevezett két jövedelemág átlagos tételét (más foglalkozásokban való
alkalmazás szempontjábóli) összehasonlítás útján kitudjuk, s a meg-
maradó összeget eszmeileg azoktól elválasztjuk. Nehéz másfelől azért,
mivel korunkban a földbirtokosok nagyrésze földjét már nem *eredetileg*
birja, hanem a járdékokat *tőkésítve* pénzen megvásárolta, vagy
pénzben megbecselve örökölte;⁵⁾ tehát legtöbb esetben a földjárdék
kérdése már nem telek-, hanem tőkejövedelem kérdéseként szerepel;
és az kerestetik: *hogyan kamatoz a telek* megvásárlására fordított
tőke, s mennyiben növeszti az időközben netán fokozódott földjárdék
a telek pénzbeli tőke-értékét.

A földjárdék *értékének becslése* ott, a hol a gazda egészen
saját számára termelt, az előhozott termékek *használati* értéke sze-
rint történik, ott ellenben, a hol (mint ez rendszeren történni szokott)
eladásra termeli a földbirtokos termékeit, ez utóbbiak *cseréértéke*
vagyis forgalmi ára szerint.

¹⁾ Mindig szem előtt tartva itt (és általában ez egész tanban) azt, hogy
a föld és telek javtermelési *tényezőit* képezőnek vétetik; a föld mint *termé-*
szetfactor és nem mint *tőke* tekintetik; a földnek és teleknek használatértéke
illetve gazdasági javtulajdonsága van; s hogy ebből folyólag ép oly termé-
zetesnek mint igazságosnak tartatik az, hogy az előállított termelvény érté-
kének *egy része* mint saját-érték, annak (a föld és teleknek illetve ennek
tulajdonosának) kiszolgáltatik, a mely saját-érték ép az, a *mit földjárdéknak*
hívnak, s a mely a jövedelemnek egy önálló *neme* és formája. Ld. még
MITHOFF: id. m. 624. l. és SCHULLERN: Unters. 145. sk. lp.

²⁾ A Ricardoi iskola szorosb felfogása szerint: az itt érintett *legked-*
vezőtlenebb helyzetben lévő (de a productióra még alkalmazott) telkeken: föld-
járdék épenséggel nem létezhetik. Ezzel szemben némely újabbak (Roscher,
Schullern, stb.) azt vitatják, hogy *kivételkép* létezhetik itt is földjárdék,
jelesül, hogyha a bérlők versenyzése igen belterjes s uratlan föld már egy-
általában nincsen; valamint ott, a hol a népesség és a tőke gyorsan szapo-
rodnak, a gabonaár tartós emelkedésére biztos kilátás van, s mivelhető föld
mind nehezebben hozzáférhető lesz. (Kérdés azonban az, hogy csakugyan
rente-é ez a jövedelem-többslet!?)

³⁾ Ld. ROSCHER: Grundlagen 149—152. §§. és MITHOFF: id. m. 609. sk. l.

⁴⁾ S egészen átengedhető a haszonbérlő által a földbirtokosnak, mert
a vállalkozói nyereség, meg a munkájának és tőkéjének (péld. gépjeinek)
megfelelő jövedelem még mindig megmarad neki. (Magszorítást szenved e
tantétel azon esetben, ha a telek valami rendkívül kiaknázó művelésnemet
vivő bérlőnek adatott.)

⁵⁾ Ez esetekben *járdéknak* megint az lesz tulajdonkép nevezhető, a mi
az új birtokos kezében a kifejtettek szerint előálló jövedelem-felültségként
képződik.

110. §.

A földjáradék nagyságára befolyó viszonyok különösen.

A földjáradék képződésének tüneteményei kiválókép az élelem-szerek és nyers anyagok előállítására alkalmazott telkeken figyelhetők meg; a miért is, miután az azoknak alapul szolgáló szabály egyéb telekhasználási módokra nézve (jelesül a bányászat, legelő, erdők, és házépítésre fordított telkek tekintetében) is áll, elégségesnek látszik, ha amaz *egy* főpontra szorítkozunk. — Azon okokat és körülményeket illetőleg, melyek telkek és telkek közt a termelési költségek különbözősét előidézik, illetőleg a telekjáradék nagyságára nézve határozó fontosságúak, a következőkre utalhatni:

Első helyen áll a telkek *természletes minősége*. Mennél termékenyebb jelesül a föld, annál nagyobb mennyiségű nyerstermék hozható rajta elő viszonylag csekélyebb költséggel.¹⁾ Ha tehát az ár a rosszabb minőségű földeken való termelési költségeket fedezi, akkor a jobb földek mivelése földjáradékot nyújt.

Második helyen találkozunk a *telkek fekvési viszonyaival*,²⁾ tekintve főleg a piacot. Ott ugyanis, a hol a kedvezőbb fekvésű telkekről a szükséglet nem fedezhető, s *távolabb* fekvőről is kell hozni termékeket a piacra, a közelebb fekvő telkek birtokosai annyival olcsóbban vihetik azokat a piacra, a mennyit a szállítási költségek tesznek, a mely összeg azután földjáradékukat képezi.³⁾ Sőt mi több, ha mindjárt *valamennyi telkek* egyenlő jóságúak volnának is: már magából a fekvési különbségekből is származnék földjáradék, a mely kétségtelen, hogy bizonyos telkek, melyek laképületekül, vagy gyártelepek előállítására kerestetnek, puszta fekvésöknél fogva magasb árra találnak, és járadékot is hoznak.

Jelentékeny harmadszor: a járadék nagyságára nézve a *tőkekamat és a munkabér*. Mennél olcsóbban szerezethetik meg ugyanis e két tényező (tőke és munka) a telekbirtokos által, annál kisebb az előállítási költség, tehát annál több marad fenn járadékképen.

Negyedszer: kiváló fontosságú a fogyasztási szükséglet, melynek növekedésével (föltéve hogy a többi viszonyok nem változnak) akkorára emelkedik a piaci ár, hogy ki fog terjesztetni a productió vagy terméketlenebb és távolabb fekvő földekre, vagy a már művelés alatt álló telkeken a termelés nagyobb tőke- és munkaerőkkel lesz eszközlőbe veendő. Ezen *ujjonnan* alkalmazott tőkék és munka közvetlenül s addig, míg a telkek természetes termékenysége teljes hatékonyságra fokoztatott, sikeresb foganattal működendnek; a nevezett ponton túl azonban minden újabb beruházás viszonylag csekélyebb eredményű, mert a productió fokozásával bizonyos határon túl az *nehézebbé* válik.⁴⁻⁵⁾

Ötödször: a termékek árának befolyását a földjáradéokra illetőleg: az áremelkedés (a többi viszonyok változatlanul maradván) a

járadék szaporodására, az árak csökkenése pedig annak kevesbedésére hat, úgy hogy azt mondhatni: magas földterméki árak okoznak magas járadékot, de magas földjáradék nem az oka az áremelkedésnek.⁶⁾

Hatodszor: magának a *termelvénnyek nemének*,⁷⁾ valamint a föld miként-használásának is van befolyása a járadékra; így nevezetesen fokoztathatik ez az üzlet ügyes berendezése (jelesül a helyesb vetésforgás, trágyaszerekkel való tapintatos bánásmód stb.) által. A mi különösen az üzleti javításoknak hatását a földjáradékra illeti, ott, a hol azok csak egyes jószágokon történnek (tehát az össz-productumot észrevehetőleg nem szaporítják), rendszerint a *tulajdonosnak* előnyére leendnek;⁸⁾ ellenben ott, a hol ama javítás általános, s növeszti az összproductumot, a földjáradék csökkenését vonja maga után, ha csak egyidejűleg a hasonlóképp szaporodott népesség és emelkedett kereslet az árt *nem tartja fenn*; a mi egyébiránt rendszeren szokott történni.⁹⁾ — Végre nem csekély befolyással leendnek a földjáradék nagyságára a jószágon netán *fekvő reál terhek*; nemkülömben a *bérlők versenyzése*, mely utóbbi, ha igen élénk, akkorára fölverheti a bérletösszeget (illetőleg az ebben rejlő földjáradékot), hogy még egy részét a bérlő vállalkozói nyereségének is elnyeli; továbbá a *földadó-rendszer*, mely az egész rentét is elnyelheti; azonkívül a *vám- és kereskedelmi politika is*, a mennyiben jelesül mesterségesen felszoktathetik a földjáradék, ha idegen termékeknek az országba behozatalát megnehezítették; s viszont lenyomható, ha a nemzetközi forgalom szabadon hagyatik, s nagyobb mennyiségű (s kisebb költséggel előállított) termékeknek külföldről való behozatala akadályokra nem talál, s egyidejűleg kivitelre alkalom nem kínálkozik.¹⁰⁾

¹⁾ Mert itt kevesebb nehézséggel kell a művelésnek megküzdenie. Mily nagy előnyben van például bizonyos finomabb növények, jóminőségű bor, gazdag bányakincsek előállítására alkalmas föld: oly földekkel szemközt, melyek e kedvező tulajdonságokkal nem bírnak.

²⁾ Ezt újabb időben THÜNEN mutatta ki, bár kétségtelen, hogy a modern közlekedési eszközök nagymérvű meghonosodása e tekintetben módosítja a viszonyokat.

³⁾ Mennél jelentősb kiviteli fokhelyek léteznek az országban, s mennél tágasbak a körök, melyekből a piacok fájukat, hüvelyveteményeiket, tejüket, gabnájukat stb. kapják, annál nagyobb is leend a központokhoz közelebb fekvő jószágokon nyert járadék. A fekvés-viszonyt illetőleg THÜNEN egyebek közt kimutatta azt is, hogy a messzeszállítás költségei oly nagyok lehetnek, hogy nemcsak a járadékot egészen elnyelik, hanem azt is okozzák, hogy bizonyos ár mellett bizonyos messziségről gabona a piacra nem is hozható.

⁴⁾ Épületek és lakhelyek tekintetében: ha a szükséglet bizonyos ponton túl növekedik, vagy kiebb kell menni az építéssel, kedvezőtlenebb helyekre; vagy a már beépített helyeken kell többet, vagy magasabb épületeket emelni.

⁵⁾ A megnehezbedő productióra nézve Ricardo iskolája a következő példát veszi fel illusztrációul. Mig valamely földbirtokos 1000 frtnyi költséggel 500 mérő gabonát állít elő (s így minden mérő: neki magának 2 frtba kerül), a gabnaár pedig a piacon két frt: addig földjáradékra a termelő nem tesz szert. De igenis tesz akkor, ha az ár a növekedett kereslet követ-

keztében annyira felszökik, hogy telkébe ujjal 1000 frtot fektethetvén, ezt a productiónak kiterjesztésére fordíthatja. E másodikban befektetett 1000 frttal azonban már nem 500, hanem a fentjelzett törvény folytán már csak 400 mérőt képes a termelő előhozni, úgy, hogy e mennyiségből minden mérő már $2\frac{1}{2}$ frtba kerül magának is, mely ár, ha meg nem adattatnék a piacon, a productiót az nem nagyobbíthatná. A földbirtokos tehát most az összes 900 mérőnyi termelvényért (miután az első 1000 frttal előállított gabonamennyiségnek is minden mérője $2\frac{1}{2}$ frton kel el) nem 2000, hanem 2250 frtot kap, mely összegben a 250 frt, mint a költségeken túl megmaradó többlet vagy felülség: képezi a járadékot. Itt tehát a járadéknak okozója az emelkedett piaci szükséglet és a fukarabbá vált természetörök, a mely utóbbi körülmény, ha be nem állott volna, és a termelő a másodikban befektetett 1000 frttal szintén 500 mérőt állított volna elő: a piacozon elégséges gabona leendett, és így 2 frton kelvén a mérő, a bevétel az 1000 mérőért csak 2000 és nem 2250 frt lett volna.

⁶⁾ Még azon esetre is, ha a földbirtokosok minden járadékról lemondának, a földtermékek ára, ha azt akarnók, hogy a piac rendszeren el legyen velök látva, nem esökkenhetnék, s a jobb vagy közelebb fekvő jószágokon elért többlet a költségek felett csak ajándékkép vagy a bérlőnek, vagy a gabonakereskedőknek, vagy a fogyasztóknak válnék javára.

⁷⁾ A mezőgazdasági termékek különböző nemei főleg annyiban gyakorolnak befolyást a földjáradéokra, a mennyiben természet- vagy szabadalomnál fogva változhatlan árúk állítatnak valamely jószágon elő (p. o. tokaji, nemes fáneműek, stb.).

⁸⁾ És így inkább személyi és vállalkozói nyereséget, mint a földdel kapcsolatos járadékemelkedést képeznek.

⁹⁾ Az állandó telekmeliorációknak hatása a földjáradéokra az, hogy a földek általuk termékenyebbekké lesznek, tehát jövedelmezőségök növekszik, míg a többieké kisebb lesz. Az egész úgy képzelhető, mint mintha tőkék termékeny földdé változnának, és ez azután a megjavított földekhez hozzá nőne.

¹⁰⁾ Hogy a termelés-költségi differenciáknak itt felsorolt momentumai egymást bizonyos mértékig ki is egyenlíthetik, kétségtelen.

111. §.

A földjáradék a nemzeti jövedelem szempontjából.

Azon kérdést illetőleg: képezi-e a földjáradék a mezőgazdasági termelvények előállításának költségeinek *alkatrészét*, azt válaszolhatni: hogy azon egyes gazdáknál, a kik *haszonbérbe vett* telkekkel termelnek, meg azoknál, kik a jószágot pénzen megvásárolván, azon jövedelemről lemondani kényszerülnek, melyet a telek bérbeadása által szerezhetnének: a fennálló földjáradék alkateleme az előállításának költségeinek; egyéb esetekben azonban nem. — Nem helyes ezek szerint azon nézet, hogy a földjáradék nagy befolyást gyakorol az összes nemzeti productióra az által, hogy valamennyi termelésnél a költségekhez hozzászámítandó; továbbá, hogy a földjáradék emelkedésének minden termelvény áremelkedését kell maga után vonnia, mert nincs productió, a mely telek és föld termékeit stb. nem szükségelné. — Hasonlóképp kell nyilatkoznunk azon kérdésre nézve: *önálló nemzetjövédelmi ág-e* a földjáradék, s fokozza-e a társadalmi vagyonságot, mondván: egyfelől hibásan van a kérdés

feltéve, a mennyiben a tőkejövedelem vagy a munkabér sem *növesztése* a *nemzeti* jövedelemnek, hanem csak *forgalmi* s jövedelem-elosztási *forma*, melynek segítségével az összjövedelem az egyesek közt megoszlik;¹⁾ másfelől a magángazdaság szempontjából tekintve, a járadék épen úgy mint a tőke- vagy a munkajövedelem, megjutalmazását képezi egy a productionál közreműködött tényezőnek, a melyet tulajdonosa javak előhozására alkalmazott. — Az is kétségtelen, végre, hogy ott, hol a nemzetgazdaság szabályszerűleg fejlődik, a földjáradék absolute ugyan mindig *nagyobb*, de viszonylagosan mindig kisebb részét képezi az *általános* nemzeti jövedelemnek, névszerint azért, mivel a műveltség és az ipar előbbrehaladtával a munka- és a tőketényező mind nagyobb mérvben vétetik alkalmazásba, és hatályosb szereplésre emelkedik.²⁾

¹⁾ L. még KIEHL: Voiksw. L. 71. I. BERENS: Geschichte der Grundrente 161. lp.

²⁾ Ricardo formulációja szerint «a földjáradék a *nemzeti jövedelmet* nem fokozza, mert a fogyasztóktól elveszi a mit a földbirtokosnak ad; de igenis fokozza a *nemzeti vagyon csereértékét*».

112. §.

A földjáradék a népelet különböző fejlődési szakaiban, továbbá hatása a telek pénzbeli árára és a haszonbérre.

Alsóbb műveltségi fokokon, hol a népesség gyér, a tőke drága, a fogyasztás csekély, föld pedig elégséges mennyiségben van: a földjáradék igen csekély szokott lenni; ott pedig, hol haszonbérletek fordulnak elő, a bér oly jelentéktelen, hogy alig nevezhető másnak, mint a földesuri birtokjog elismerése jelének. — A művelődés haladtával azonban a járadék emelkedik, s pedig azért, mert a sűrűsödő népesség fogyasztása növekedik, a kereslet kiterjed, távolabb fekvő vagy rosszabb földek művelés alá kell hogy vétessenek, a gazdasági életmozgalom fővárosokban központosulván, ez által költséges szállítás okoztatik, vagyis kedvezőtlen fekvésű jóságok termékei tekintetében az előállítási költségek megszaporodnak. Magas fejlettségű népeknél a járadék magasan áll. *Hanyatló népeknél* ellenben, valamint hosszas pusztító háborúk alatt rendszerint csökken, és pedig kezdődik a csökkenés mindig a rosszabb minőségű meg a kedvezőtlenebb fekvésű telkeken, úgy hogy majdnem a megfordított fejlődési menet tapasztalható, mint azt az emelkedő iránylatnál láttuk. Az illető birtokosokra sulyosodó baj csak annyiban enyhül ily körülmények között, hogyha egyidejűleg a munkabér vagy a tőkekamat is tetemesen csökken, és így a termelési költségeknél jelentékenyebb megtakarítás eszközölhető. Egészben véve tehát azt mondhatni: hogy a földjáradék *nagysága* a nemzeti összgazdaság *productiv fejlettségi állapotának az eredménye és mérve*; s hogy kevés jelensége

van a társadalmi háztartásnak, melyből annak állása és fejlődési fokára oly biztosan lehetne következtetni, mint épp a földjáradékból és annak képződési és változási tüneményeiből.

A *telkek forgalmi értékét* tekintve, ez rendszerint a földjáradék nagysága meg az országos kamatláb szerint szabályzódik. A kinek ugyanis elhelyezendő pénztökéje van, az választhat vagy kamatra-kiadás vagy telekvásárlás közt, s minden számító gazda odaforduland pénzével, a hol (egyenlő biztossági esélyeket téve fel) nagyobb jövedelemre van kilátás. *Telekvásárlásnál* tehát (mely tulajdonkép nem más, mint a teleknek bizonyos pénztöke-összeggel való becserélése) a vételár a földjáradék nagyságától, összehasonlítva az odaadott pénztökének kamatlatával, fog függni. A vásárló jelesül a telekből várható (jelen vagy jövő) járadékot veszi figyelembe, s az ezen összegnek, mint képzelt kamatbeli sommának, megfelelő töke-összeget szokta megadni, ügyelve egyidejűleg arra, mekkora jövedelemre tehetne szert a vételi tőkével *más* elhelyezésben.¹⁾ — Megtörténik néha, hogy valamivel több is adatik a telekért, mint a földjáradéknak megfelelő tőkesomma, névszerint akkor, hogyha a vevő kilátással bír a telekjáradék emelkedésére, vagy a kamatláb csökkenésére, vagy egyáltalában pénzt biztonságban véli ilykép elhelyezhetni.²⁾ — A tőkepénzes, továbbá, a ki jószágot vásárol, igen sokszor *egyéb*, a telekkel kapcsolatban álló, *tőkét* is vesz meg, például épületeket, gépeket, igásbarmot; mely esetben a vételi ár természetesen nagyobb, mint a tiszta földjáradéknak megfelelő tőkesomma. Innen van, hogy oly jószágok, melyek a szükséglet tekintetéből még művelés alá veendőek, de a legnagyobb termelési költségeket föltételezik, tehát járadékot nem adnak, szintén megvásároltathatnak vagy kibéreltethetnek; mely esetben a vételár vagy a haszonbér az illetőkre nézve a földtermékek előállításai költségeinek egyik alkatrészét teszi. — Járadékot nem adó telek, végtére, azért is válhatik árképessé, mert jobb földdel összefügg s kilátást nyit később előállandó földjáradékra; vagy azon okból, hogy a tőkések egyszerre versenyezve telekvásárláshoz fognak, s így a telkek árát a természetes álláson felül szöktetik.

A mi pedig a földjáradék összefüggését a *haszonbérrel* illeti: a) A haszonbéri összeg ott, hol a pusztá telek adatik ki, a földjáradék legmegfelelőbb kifejezése; néha azonban többet foglal magában, ha t. i. felszerelvények, barom, épületek stb. is átengedtetnek, valamint kevesebbet ott, a hol a bérlő földesuri tartozások (péld. adófizetés) teljesítését magára vállalta. b) Valamint a telek vételára, ugy a haszonbéri összeg is sok tekintetben a kereslet és kínálat közti viszonytól függ; nem tévesztve szem elől, hogy a telekkínálat a növekedő kereslettel nem növekedhetik, mert az államterület *korlátolt nagyságában* áthághatlan akadályokra talál. c) A haszonbérösszeg a jószág vételára szerint is szokott igazodni, mert ez utóbbi a tulajdonosra nézve előállításai költség jelentőségével bír. A haszonbérő

az egész földjáradékot átengedheti a telektulajdonosnak, mert mindaz, a mivel maga a productióhoz járul (tőkéinek használmánya és munkafáradalmai) a termék árában neki teljesen megtérítetik.

A telek-vételárak és a haszonbér-összeg végül változatlan telekjáradék mellett a kamatláb csökkenésével egyidejűleg emelkedni, feljebbemelkedésével pedig alább szállani fognak; míg ott, a hol a kamatláb változatlan, a telekvételár és a haszonbér a földjáradék emelkedésével emelkedni, csökkenésével pedig alábbszállni szokott. Egészben véve tehát a műveltség magasb fokán a telekár és a haszonbér magasabb, alacsony műveltségi polczon vagy hanyatló országban pedig csekélyebb lesz.³⁾

¹⁾ E kérdésnek, főleg gyakorlati jelentősége éppen napjainkban, a hol a földérték és a földjövedelem annyi különmemű és irányu befolyások alatt áll (adótvényhozás, amerikai verseny, pénzérték-változások): szembeszökő. — A földtermékek árának emelkedése nem épp mindenkor a nép gazdagodásának jele; mert származhatik a pénzérték csökkenésétől is, avagy onnan, hogy a jobb elhelyezési alkalmak megkevesbedvén, a kamatlábra csökkentőleg hatnak.

²⁾ Vagy a hol kivált kisebb telkeknél a vevők versenyzése nagy és élénk, mert csak telken hiszik a vevők munkarejőket teljesen értékesíthetni, vagy melléküzleteket is vihetni. Túlzott reménykedés a f. j. jövődöbeli emelkedését illetőleg, a mi a földbirtok árát igen fölveri, gyakran fő oka mezőgazdasági bajoknak.

³⁾ Ezek is ellenérvül szolgálván azok ellen, a kik azt vitatják, hogy a földjáradék nem egyébb mint tőkejövedelem.

113. §.

A Ricardo-féle földjáradéki elmélet ellenesei, és ezek nézeteinek bírálata.

Az utóbb lefolyt három-négy évtized alatt az eddigiekben kifejtett földjáradéki elmélet számos, és pedig határozott ellenzőkre talált, kik az egész feladványt új felfogás szerint iparkodtak megoldani, s Ricardo rendszerét félszegnek nyilváníták.¹⁾ — Ezen ellenzők soraiban jelentékenyebb helyet foglalnak el: a) Némely *socialisták*²⁾ és *félsocialisták*, kik Ricardo tanaiból azt a következtetést vonják, hogy a földbirtokos: *monopolista*, kinek tehát járadék-nemű nyeresége egyszerűen az állam által lefoglalandó.³⁾ b) Az az iskola, a mely azt állítja, hogy földjáradék Ricardo értelmében nem is létezik; hanem a földrente nem egyéb mint egy külön formája a tőkekamattal, vagy a földbe fektetett és a telken alkalmazott tőke meg munka s vállalkozói fáradság eredménye, illetőleg jutalma;⁴⁾ c) Az amerikai nemzetgazda *Carey*, a ki lényegileg szintén ezen most érintett nézetekből indul ki, Ricardo azon tantételét, hogy a földművelést az emberek rendszeren a legtermékenyebb földeken kezdik meg s csak úgy mennek át később a rosszabb földekre, megtámadja, s arra utal, hogy nem a legjobb (p. o. mocsáros stb.), hanem a silá-

nyabb (könnyebben művelhető homokos vagy gyeptérségi) telkeken kezdődik közönségesen a művelés, s ezután a jobbakra történik az átmenetel; mely tantétélel Carey azon nézetet is hozza kapcsolatba, hogy a tőke és munkaerő folytonos növekedése alapján az ember a természethatalmakat mind jobban legyőzheti, s a productiót végtelenig viheti;⁵⁾ végre d) Lényegesebb módosítását a Ricardo-féle theoriának törekedtek némelyek keresztülvinni, egyfelől a vegytudós *Liebig földkiszivási elmélete* alapján; másfelől az által, hogy a járadéki fogalmat általánosítják, s a *rentét* a foglalkozások és jövedelem minden nemeiben egyaránt lehetségesnek és előfordulónak állítják.⁶⁻⁷⁾

¹⁾ Pedig már STUART MILL is azt mondá Ricardo e tanáról, hogy alig lehet ennek valaki ellenzője, ha jól felfogta és megértette.

²⁾ Például PROUDHON, H. SPENCER: *Social Statics* (1851.) 114. sk. l. SAMTER bankár, GOSSEN: *Entw. der Gesetze des menschlichen Verkehrs*; Ujabban az amerikai HENRY GEORGE, meg a német ROBERTUS, és mások. STUART MILL is formalis agitatót indított meg ily (habár mérsékeltebb) irányban. L. erről: *Program of the Land Tenure reforme* (1871.) és ARANY: *Értek. a Budapesti Szemle* 1873-ki folyam I. 152. sk. l.

³⁾ Némely socialista jelesen a magánföldbirtok helyébe (az itt szóbanlévő okból) a *collectiv* földbirtokot, vagy nyilvánton való (vagyis közületi) *haszonberbeadását* minden földbirtoknak hozza indítványba, mely utóbbi esetben a haszonbér képezné az állam (földjáradékszerű) jövedelmét; ugy hogy tulajdonkép az *összeség* lépne a járadék élvezetébe a magánföldbirtokos helyett.

⁴⁾ E felfogást követik Jones, Banfield, Scrope, Rogers, Sedgwick Angliában; Bastiat, Fonteyraud, Molinari, Passy, Leroy-Beaulieu a francziák közül; Wirth, Hoffmann, Dühring, Schütz Németországban; Carey és tanítványai Amerikában. L. még LANGE: *Arbeiterfrage* 286. sköv. l. HELD: *Grdr.* 74. és 81. l. és ROGERS: *Manual of Pol. Econ.* 12-ik fejt.

⁵⁾ Összefoglalása mind ez ellenvetéseknek RÖESLER: *Grundsätze stb.* 497—513. l.

⁶⁾ Ld. SCHÄFFLE: *Ertekezését «Ausschliessende Absatzverhältnisse» stb.* és *System I.* 208. és II. 464. l. MANGOLDT: *V.-Lehre* 455. s. kl. SCHMOLLER: *Tüb. Zeitschrift* (1863.) 25. l. *St.-Lexicon VIII-ik kötet* 627. l. és ADLERNEK: Ricardo und Carey (1873.) című értekezését.

⁷⁾ Kitűnő védelmezőre talált Ricardo rendszere a német BAUMSTARK-ban, a ki «*Erläuterungen zu David Ricardo*» című művének nagy részét Ricardo elleneseinek megczáfolására írta; valamint ujabban az amerikai WALKER-ben (*Land and its rent* 1883.), az orosz íróban BERENS-ben: «*Versuch einer kritischen Dogmengeschichte der Grundrente*» című jeles művében, nemkülömben MITHOFF-ban az itt sokszor idézett alapos nemzetgazdasági íróban.

114. §.

A földjáradék nem monopolszerű jövedelem.

Az elősorolt ellenvetések azon pontjára vonatkozólag, mely szerint a földjáradék a földbirtokosi *monopoliumból* folyó illeték-telen jövedelemnek nevezetik, a következők jegyeztethetnek meg.¹⁾ a) A földjáradék nem pusztá szüleménye a természetnek vagy a földtulajdonnak *önmagában*, hanem a természetereket eszélylyel és szemességgel felhasználó *emberi munkának*, meg az azokat termé-

kenyitő és fokozó tőkének is.²⁾ b) A földbirtokos, mint járadékélvező ép oly kevésbé nevezetethetik monopolistának, mint azon iparos vagy tőkés, a ki a többiekénél előnyös helyzetben van, kedvezőbb viszonyokban, jobb eszközökkel stb. termelhet, és a kínálózó alkalmakat nyereséges módon kizsákmányolhatja. c) A járadék részben jutalma azon *fáradságnak*, ügyességnek és elvállalt kockázatnak, melylyel az első földszerzők a telket valóban productiv karba helyezték, a kedvező helyiségeket kiszemelték, és a legfőbb fontosságú javak előhozására alkalmazták.³⁾ d) A földbirtok első föltételét képezi minden rendezett *jog- és államviszonyoknak* és a gazdasági haladásnak, s eltörlése vagy megingatása az egész társadalomrend alapzatait ingatná meg. Eltekintve attól, hogy hiszen korunkban a legtöbb földbirtokos már nem első tulajdonosa a telkének, járadékát nem ellenszolgálat nélkül élvezi hanem *pénztőkével megrásárolta*; és így a földbirtok megtámadása a tőketulajdon megtámadása is volna.⁴⁾ e) Ha a földesur kezében a járadék az idők folyamában nagyobbodik, ez nem más, mint midőn p. o. a tőkésnél szerencsés körülmények folytán az értékpapírok értéke felszökik. Valamint az is bizonyos, hogy a telek, ház stb. megvásárlói épugy kitezik magukat a kárveszélynek s csatlakozhatnak számításaikban, mint a gyáros vagy a nagykereskedő; mely utóbbiak még azon előnyben is vannak, hogy háboruk, forradalmak, nagy forgalmi válságok alkalmával vagyonukat sokkal könnyebben menthetik meg vagy helyezhetik máshova, mint a földbirtokosok. f) A földjáradék korántsem valami oly nagy összeg, mint ellenzői hiszik; s másrészt az is kétségtelen, hogy a napjainkban rendelkezésre levő számtalan *tér- és távolság-legyőzési eszközökben*, melyekkel az egymástól legmesszebb fekvő jószágokat is egymással concurrentiába helyezhetik:⁵⁾ hatalmas kiegyenlítő (illetőleg orvos-) szer rejlik a föld- és háztelek-járadék ellenében.

Ha tehát nem is lehet tagadni, hogy nagy része annak, a mi járadékképen a földesuraknak jut, a fogyasztók nagyobb megterhelése, kétségtelen az is, hogy *nem azért fizettetik nagyobb* (azaz járadékot-adó) ár a földtermékekért, mert a földesuraknak járadék jut, hanem azért, mert a szükséglet oly nagy, hogy még oly telkeken is kell termelni, melyeken a termelési költségek jóval nagyobbak, s a termelési költségeknek az árban mégis meg kell téríttetniök. — E mellett épp a járadékban nyújtott nyereség mintegy az összeség által hozott áldozat, melyből az oly főfontosságú nemzeti tőkének, a földnek, folytonos javítása eszközölhető; s hogy a rente nagyobb biztossága- és maradandóságánál fogva egy önálló, s jelentékeny politikai szereplésre hivatott osztály lét-alapját képezi; s hogy a földbirtokos-osztály az, mely az *államterhek s közadók viselésében* mindig tetemes mértékben részesítettik: kétségbe szintén nem lesz vonható.⁶⁻⁷⁾

¹⁾ L. MITHOFF: id. Érték. 617. sk. 1. és BERENS: Versuch. 147. sk. 155. 160. sk. 194. sk. 316. 1.

²⁾ Ld. SCHÜTZ id. ért. a Tübingai folyóirat (1855.) 182. sk. 1.

³⁾ LANGE a földjáraedéket «Prioritätsrentének» hívja.

⁴⁾ Eltekintve attól, hogy ha a földbirtokosok a földjáraedékról lemondának, az azért létezni nem szünnék meg, hanem vagy a *fogyasztóknak*, vagy szemes *spekulansoknak* jutna; továbbá attól, hogy a földbirtokos *nem teremti* vagy hozza elő a járaedéket nyújtó helyzetet.

⁵⁾ Épp napjainkban vagyunk tanui e tekintetben a legnagyobbyszerű példában annak, mily hatást gyakorol Európa több országában a mezőgazdasági jövedelemre a *többi világrészek* óriási mérvű productiójának a verseny-terén való megjelenése.

⁶⁾ Végül még arra is utalhatni, hogy örökösödési osztályok, adásvevési ügyletek, házasságok által az időközi külön-nyereségek az egész nemzetre mintegy szétoszlanak.

⁷⁾ Erős támadást intéz ujabban ismét az angol POSNET: The Ricardian Theory of Rent (1881.) cz. munkában a R.-féle iskola nagyon is egyoldalú hívei ellen; másrészt az amerikai PATTEN: Premises of Pol. Econ. (1885.) cz. művében.

115. §.

Folytatás.

A földjáraedék *magántulajdonosi* alapon való szedésének *jogsultsága* már régibb ¹⁾ időben is kétségbevonatott, de különös szívóssággal a legujabban támadtatik az meg. Utalással névszerint arra, hogy a föld tulajdonkép *ingyenes természetadomány*, melynek élvezetéből igazság szerint senkise zárható ki; hogy a földesurak a földjáraedékukban egy nekik minden munka és fáradság nélkül jutó jövedelmet élveznek, és így tulajdonuk semmi okszerű alapját nem mutathatják fel; hogy a földjáraedék, mint a föld és telek használhatóságért fizetett ár, lényegileg monopol-ár; s hogy ebben az institutióban is egyike jelentkezik a fennálló jog- és gazdasági rend ferdeségeinek, a melyet meg kell igazítani. — E végre némelyek (a leg-radikalisb iskola) a nemzeti földnek teljes *szabadon-adását*, s szabad, ingyenesen használható jószággá változtatását; mások (s ez a földbirtok *nemzetiesítését* [Nationalisation] képviselő írók véleménye), a magánföldbirtoknak megvásárlás utján az *állam* vagy pedig a *községek tulajdonába vételét*, s ezzel járólaga a közösen előhozott termelvénynek az összeség közt való arányos szétosztását, vagy pedig magánosoknak *hasznóbérbeadás* formájában való értékesítését; ismét mások meg azt javasolják, hogy az állam a földjáraedéket mint illetéktelenül szedett jövedelmet vagy egyszerűen, vagy pedig egy külön földjáraedék-*adó* alakjában foglalja le a kincstár számára.²⁻³⁾

Vonatkozással az e lényegében *socialistikus* tanok tekintetében már több helyütt (s itt a jelen «Czikk»-ben is) mondottakra: legyen elég e részben még kiemelni azt: mily mélyenható, sőt gyökeres átalakulását hozná elő a javasolt rendszabályok az egész fennálló birtok- és társadalomrendnek; s mily súlyos sérelmével annyi jogos s történetileg szentesített érdekek és viszonyoknak járnának e reformok; mekkora terheket (adósságot és pénzügyi gon-

dokat) venne esetleg magára az állam, avagy kellene háritania a községekre; mennyi igazságtalanság követtetének el (a netán közsgazdasági rendszer alapján vitt üzlet, vagy pedig a jelzett hasznbérbeadási kezelérendszer természetes hiányosságánál fogva) egyeseken úgy mint egész osztályokon, avagy viszont: *egyesekek* javára az *összeségen!*? Nem is említve azt, hogy (szorosán gazdaságilag beszélve) a földnek *communalisációját* igen valószínűleg nem sok idő múltán a *tőkék* és egyéb termelési eszközök communalisációjára is követtetének; s másfelől majdnem bizonyosra vehetni, hogy azon károk és hátrányok, melyek az új birtokrendszerrel természetszerű összefüggésben előállandnak, messze meghaladnák ama *hasznokat és előnyöket*, a melyeket ez új tannak hirdetői attól várnak.⁴⁾

¹⁾ Már SPINOZÁ-nál (Tract. Polit. VI. 12.), sőt AD. SMITH-nél (Wealth of Nations I. 6. és 11.) is találhatni ilyféle eszméket.

²⁾ Ezek a nézetei: PROUDHON-nak (a kinek «La Propriété c'est le vol» cz. munkája ezen a gondolaton alapszik); a német socialistikus agitátornak LASSALLE-nak (Briefe an Rodbertus 1878), az angol JAMES MILL-nek és STUART MILL-nek (utóbbi Principles-jei V. kv. 2. fej.); a francia ROSSI-nak, WOLKOFF-nak (La Rente foncière), WALRAS-nak, a német GOSSEN-nek (Entw. der Gesetze des menschlichen Verkehrs 1854 és ujabban 1888-ban), az u. n. Land-Nationalisation elve képviselőinek; végre az amerikai HENRY GEORGE-nak (Progress and Poverty 1880.), s némileg a német tudományos socialismus megalapítójának RODBERTUS-nak.

³⁾ A legszelidebbek e tan követői közül megelégesznek azzal, ha az állam csak a földbirtokok kezében *ujolag* képződött járaadékokra tenné kezét.

⁴⁾ Ld. még EM. LAVELEYE szellemes könyvét az «Östulajdonról» (1878. óta többször). SCHÖNBERG: Hdb. I. 617. sk. l. GIDE: Ertek, a Journ. des Econ. 1883-ki foly. 175—199. l. LEXIS: Ért. a Hildebrand-Conrad-féle Jahrbücher-ek 1881-ki foly. 3-ik köt. 432. l. és ROSCHER: Systemje I. köt. 81. sk. s főleg 87—88. §§-jait.

116. §.

A földjáraadéki elmélet további igazolása.

Azok ellenében, kik a földjáraadékokat a telekbe fektetett tőke és munka jutalmának tartják, tehát önálló jövedelem-formai tulajdonosságát tagadják, a következőkre utalhatni. 1-ör: Kitétszik hiányossága e felfogásnak onnan, hogy a földjáraadékok képződése egészen *más törvények szerint* történik¹⁾ mint a tőkejövdelemé vagy a munkabéré; s hogy számos eset van, a melyben földjáraadékok minden munka- és tőke-beruházás *nélkül* is előáll. Így például egészen kopár épülethelyeken, sok városban ha a lakházak építésének szükségége nagyobb lesz, vagy, ha például: egyszerre közel egy nagy városhoz (például Nápolyhoz) földrengés következtében valami termékeny földtű sziget támadna, vagy oly földeken, hol (mint például egy arabs pusztán) bármely nagymérvű tőke- és munka-beruházással se lehet valamit előhozni. Mindezen helyeken támadhat földjáraadékok és föld-ár, hogyha a társadalmi gazdaság nagyobb szükséglete előáll, támad *a nélkül*, hogy tőke- és munkaerő alkalmaztatott

volna. 2-or: Említették már fentebb, hogy oly tőkék, melyek a telekkel, melybe helyeztettek, összeforrtak (p. o. lecsapolási munkálatok) mindig magának a teleknek jellegét öltik fel, s ugyanazon törvényeknek hódolnak mint a tulajdonképi földjáradék, s nem azoknak, melyek a tőkekamatra nézve szabályozók;²⁾ vagyis nem is tekintethetnek többé különható tőkéknek. — Kétségtelen egyébiránt, hogy a valódi földjáradék kitudása mindig sok nehézséggel jár, a mennyiben tőkenyereség- és vállalkozási nyereséggel egybeolvadva jelentkezik.³⁾ — A *Carey* által tett ellenvetést illetőleg, hogy az emberek nem a legtermékenyebb, hanem a terméketlenebb földeken szokták megkezdeni a termelést, a következőkre utalhatni: ⁴⁻⁵⁾

a) *Carey* föltevése egyes esetekre nézve helyes lehet, de ebből még nem következtethetni azt, hogy valami rég-művelt országban a művelés alá még nem vett földek és telkek általában azok, a melyeknek művelése magát legjobban kifizetné. Már pedig az elméletnek nem egyes esetekre, hanem az esetek *nagyobb* részére kell alapítatnia, illetőleg állnia. b) De elfogadva *Carey* alap-nézetét, még ekkor sem dől meg az itt felállított tan. Mert *bármely rendszorozatban kerüljenek* is művelés alá a földek, mindig azok fogják elhatarozni (illetőleg szabályozni) a termékek árát, melyek a reájuk fordítandó munkához való arányban a *legcsekélyebb hozadékot* szolgáltatják; s minden *többi* telkek földjáradékot adandnak. c) A Ricardo által használt kifejezés «*termékeny földek*» nem föltétlen értelemben, hanem csak viszonyosban veendő; vagyis nem ép absolut termékenységű jószágokat jelent, hanem csak relative olyanokat, illetőleg: hogy mindenki azon teleknek fog mindig elsőséget adni, a mely a reá fordítandó tőke és munka arányában a legjobbnak s legjövedelmezőbbnek mutatkozik; vagis fekvése, minősége, közlekedési körülményei szerint bizonyos mennyiségeért a reá fordított munkának és tőkének a legnagyobb hozadékra nyujt kilátást. Minden kétely eloszlik tehát, ha ezen természettani és *technikai* kifejezés helyett: termékeny és nem termékeny, *ez a megfélelőbb* tétetik: *gazdaságilag jó és rossz telek*, vagyis oly telek, mely a technika és az árak adott viszonyában a termelési költségeket visszapótolja vagy nem pótolja. d) A termelési *rendszorozat* egyáltalában irrelevans mozzanat, mert a járadék mindig azon az alapon képződik: hogy oly termék-árnál, mely a legjobb termelési elemek tulajdonosait kárpótolja teljesen, legyenek ezek akár az előbb akár az utóbb alkalmazottak, a kereslet még nem teljesen elégtettetik ki. e) Ricardo elméletében a felállított termelési rendszor nem is oly kizáró fontosságu, a minőnek *Carey* és tanítványai tartják.⁶⁾

Azon állítása *Carey*nek, hogy a *később alkalmazott tőkék* rendszeren jövedelmezőbbek mint az előbbiek: csak azon esetre áll, ha a később alkalmazott tőke jobb és tőkélyesebb, mely esetre nézve azonban Ricardo iskolája is elismeri a járadék természet-szerű *csökkenését*; azt azonban, hogy minden többi, hasonló nagy-

ságu s nem jobb tőke mindig csak kisebb hozadékot nyújt, már fentebb érintettük volt, s egyebek között *Thünen* megczáfolhatlanul mutatta ki. — Azon föltevése Careynek, végül, hogy az ő nézete jobban felel meg a *társadalmi világrend bölcs szervezetének és összhangjának*, hason joggal a Ricardo-féle iskola részéről is elfogadtathatik; érvet azonban egyáltalában nem képez oly kérdés tekintetében, mely, mint a jelen, tisztán a dolgok természete és a tapasztalat reális bizonyosságai szerint oldható meg. Eltekintve attól, hogy nagyon kérdéses, ki tesz az emberiségnek nagyobb szolgálatot, az-e, a ki minduntalan a végtelen tökéletesség és jólét önmagától való meg-alapulásáról beszél és az *embert félistenként dicsőíti*; avagy az, a ki a gazdasági és a kulturai élet fejlődésének nehézségeire utalva, az embereket szüntelen való erő- és szorgalomkifejtésre ösztönzi, és az emberi ész és akarat uralmát a természet felett az ember által munkával és erőfeszítéssel elérendő czél- és kulturai eszményként jelöli ki.⁷⁾

¹⁾ Vajjon mi történék akkor, hogyha gabonát, bort, fát, épülethelyeket: munkával, tőkével és gépekkel lehetne előállítani.

²⁾ L. még CHERBULIEZ: *Science Econom.* I. 503. sk. l. és ST. MILL: II. 16. fej. 4—5. §§.

³⁾ Ricardo némely elleneinek azon megjegyzésére, hogy hiszen a természetök a legtöbb egyéb vállalatokban is közreműködnek és felhasználtnak a productionál, azt válaszolhatjuk: a) Hogy e közreműködés általában és magábanvéve a földjáradék tekintetében nem absolut fontosságu, azaz döntő momentum; b) hogy csak az östermelésnél olyanok, hogy bizonyos helyhez kötötteknek, fixirozottaknak lehet ama természetöröket nevezni, holott egyéb foglalkozási ágakban, mint nem-appropriált és szabad javak jönnek tekintetbe. L. még RÖESLER: *Grunds.* 500. sk. LANGE: *St. Mill.* 47—49. l. WOLKOFF: id. m. 185. l. és BERENS: id. m. 322. l.

⁴⁾ Szükséges itt még WIRTH MIKSA és CAREY, valamint DÜHRING egy más rokonirányu állítását megvilágosítani. Azt mondják ugyanis ez ellenei Ricardo-nak, hogy nem a legrosszabb helyzetben termelőnek (nagyobb) költségei szabályozzák a jószágok piaci árát, hanem azok a producensek, a kik legolesóbban bírnak termelni, ez pedig oly föld volna, mely termékenyebb, vagy a mely kevesebb tőkebefektetést szükségesel. Mire azonban azt válaszolhatni, hogy e tan által: a *földdel* való productió: a gyári és ipar-productióval, melyben a vállalatnak a tőkés kénye szerint a legnagyobb kiterjedés adható, s fokozott kínálat által az árak lenyomathatnak: helytelenül összezavartatik. Iparban, kereskedésben minden új tőke- és munkaberuházás hasonló vagy még nagyobb eredményt is hozhat elő; ellenben a mezei gazdaságban bizonyos ponton túl minden újabb tőkeberuházás kisebb jövedelmet eredményez s a kínálat egy bizonyos ponton túl nem fokozható. L. LANGE: 45. sk. és ADLER: id. érték. általában.

⁵⁾ Carey azt hiszi, hogy ha Ricardo formuláját a művelési sorrendre nézve megfordítja, azt meg is döntötte; holott egyszerűen csak azt éri el, hogy a számítás akkor *szintén megfordítva* menend, s az alap gondolat, hogy t. i. a járadék a kedvező és kedvezőtlenebb telkek költségeinek külömbzete, le nem rontatik.

⁶⁾ Ügyes czáfolata CAREY tanainak még LANGE: id. m. 50. sk. és 196. l. és U. A.: *Arbeiterfrage* 301. sk. l. 314. l. Ld. még FELIX és HERTZKA: *Érték.* a Faucher-féle *Vierteljahrsschrift* 1876. és 1877-ki folyamaiban.

⁷⁾ LIEBIG elméletének viszonyát Ricardo járadéki elméletéhez illetőleg: l. BERENS: *Versuch.* 133. sk. l. 364. sk. l. CONRAD: *Liebigs Ansichten* (1864.)

AU: Liebig's Lehre 40. sk. 70. sk. és 269. sk. LASPEYRES: Hildebrand Jahrbücher 1864-ki folyam. MARON: Das Gespenst der Bodenerschöpfung (1863.) és LIEBIG-nek magának Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus (1862.) cz. m. főleg 86—156. l., s ujabbán ismét MITHOFF fejtegetéseit: id. h. a 622. sk. l.

117. §.

A földjáraadéki tannak általánosítása.

A földjáraadék itt kifejtett tanának ellentmondanak, s így szintén ellenesei a Ricardo-féle¹⁾ elméletnek, azon némely ujjab írók, a kik szerint a föld tulajdonkép *fix tőke*, és a *járaadéknemü* tünemény nem valami specificus s kizáró tulajdonsága a föld- és telekkel való productionnak, hanem oly *általános* jelenség, a mely a termelés, kereset és gazdálkodás *minden egyéb nemciben* és ágaiban is észlelhető; és így egy önálló külön jövedelem-ágnak, mint a minőt a Ricardo-féle iskola «földjáraadék» nevezet alatt jelez, fölvételét semmikép sem indokolja; ugy hogy tudományilag helyesebb volna a járaadék-fogalmat *általánosítani*, illetőleg megfelelőbb módon meghatározni.²⁾ Maga az uj elmélet a következő formulában nyervén kifejezést:³⁾ hogy *különbözötek* a termelvények piaczi ára és az előállítási költségek közt, a melyeknek következtében felülnyereségek (Extragewinne) állanak elő, igen általános jelenséget képeznek a közgazdaságban; hogy mindig és mindenütt léteznek ilyen tényezői a differenciáló termelés-költségeknek majd állandó, majd hely, idő, személy, és tárgyak szerint változó jelleggel; s majd véletlenből, majd szerencse, kedvező conjunctura, feltalálás vagy kiváló szellemi tehetségéből eredők; s hogy e szerint a «rente» nem valami önálló s külön jövedelemág, hanem azon jutalomdijszerű *különjövedelem*, a mely a rendes s átlagos kamat, vagy bér, vagy vállalkozó nyereségi tételt meghaladja.

Ezekkel szemben a következőkre utalhatni. Nem szenved kétséget, hogy *járaadékszerű* jelenségek a gazdaság és üzletélet minden ágazataiban előfordulhatnak, illetve, hogy járaadékról *szélesb értelemben* lehet szó.⁴⁾ Ez azomban korántsem ok vagy érv az uj iskola *földjáraadék-ellenes* iránya mellett; se nem nyereség vagy haladás az uj elmélet a tudományra nézve. Helytelen ez jelesül annyiban, hogy azon indokolhatlan tételtől indulván ki, hogy a föld nem igazi s önálló termeléstényező, minden érték és jav keletkezését *munkának* és *tőkének* (részben emberi fáradság, szemesség, erély, vállalkozói képesség, szóval *érdemnek*) tulajdonítja, s így a *járaadéket* csak általában, azaz minden jövedelem-nemben előfordulható *felüljövedelemnek* veszi, a földjáraadékban (egyen eszmezavart okozva) csak a járaadék-tünemény egy egyszerű *speciál példa-estet* látja, szóval munkajövedelmet (= munkabért) és tőkejövedelmet (= kamat) mint önálló s külön jövedelemágot elismer, mig ugyanezt e tulajdonságot a földjáraadéktól megtagadja.

De hibás az új elmélet még annyiban is, hogy nem veszi figyelembe azon nagy *külömbiséget*, a mely oly jövedelem-felülség közt, a mely személyes tulajdonok, szolgáltatok, jogozatokból, szóval mulékony természetű s nem állandó jellegű forrásból folyik, és az a felülség közt létezik, a melynek az alapja *föld* és *telek*, tehát egy maradandó jellegű, tárgyasb, biztosb, sőt még másra *át is szállítható* tényező. Nem méltatja kellően azt, hogy csak a föld és a telekbirtok az, a melynél ama (jelzett) előnyös viszonyok helyileg és tárgyilag *állandósulvák*; és hogy földön és telken oly javak állíttatnak elő, melyek mint elsőrendűek és nélkülözhetetlenek iránt a közkereslet szükségképpi, s mindig belterjesen nyilvánul; míg azok a productumok, a melyek nem (kiválóan) ezzel a term. tényezővel hozatnak létre, oly mérvű és szükségességű keresletnek tárgyát nem képezik. — Nem is említve azt, hogy a földjáradéki tan mellözése vagy elenyésztetése a közgazdasági tudomány sok más fontos tüneemények megértését nehezítené meg, s sok jelentékeny feladványát homályba merítené.

A mi az új elméletnek azzal való *indokolását illeti*, hogy ezen az alapon utasítható vissza legjobban az a vád, hogy a földbirtokos *monopolista*, a ki a járadékban jogtalan (azaz minden fáradság, munka és tőke nélkül realizált) nyereséget tesz zsebre: az e részben már fentebb (a 114-ik §-ban) mondottakkal is kapcsolatban, azt jegyezhetni meg, hogy, nem is szólva arról, hogy ezen tekintet korántsem elégséges tudományunk egy egész főszakaszának megcsorbitása- vagy meghamisítására; nem arról, hogy bizony az új iskola járadékféle jövedelmei se képezik ám mindig fáradság s személyes áldozat eredményét és jutalmát: — sohasé tévesztendő szem elől az, hogy a földbeli *magántulajdon* a földjáradék keletkezésére és mérvére *közvetlen* befolyást nem gyakorol; hogy járadékszerű jövedelem⁵⁾ akkor is léteznék, ha a föld nem lenne magántulajdonban;⁶⁻⁷⁾ hogy Ricardo iskolája se tagadja azt, hogy az östermelés is bizonyos tőke- és munkabeli tényezőknek a telekkel való összehatása alapján vitetik, illetőleg szolgáltatja a járadékot; és hogy legeslegnagyobb része a jelenkori földbirtokosoknak már nem az eredeti telektulajdonos, hanem gazda, a ki azt munka és takarítás gyümölesét képező tőkével megvásárolta, s legfeljebb arra a részére nézve a járadéknak eredeti szerző, a mely a teleknek az ő kezében való hozadék-növekedéséből eredt; de a mely megint (legalább részben) különös gond, áldozat és fáradozásnak lehet gyümölcse; — míg azon *ellenkező* esetben, hogyha a földjáradék az új birtokos kezében csökkent volna, ez utóbbi: kárpótlást bizonyosan senkitől (se államtól, se községtől) nem nyerne!⁸⁾

¹⁾ Illetőleg RICARDO-MALTHUS-THÜNEN-féle elméletnek.

²⁾ Az *első* szakférfit, a ki ez eszmemozgalmat megindította, HERMANN volt, de ez még szilárdul a Ricardo-alapon áll és csak ezen törekszik (s nem helytelenül) kibővíteni az eredeti elméletet. Utána jött (nem sorolthatatván

ide szorosan véve sem Senior, sem Mill, sem Cairnes, vagy Hufeland) MANGOLDT (1855-ben), a kivel egyidejűleg a francia BOUTRON, egy pályanyertes Értekezés-ével; ezután szintén egykorúlag: SCHÄFFLE, utóbbi legszellemesb és legrészletesebb módoni fejtegetéseivel. Hazánkban KERKAPOLYI tanár hajlik e felfogáshoz, míg PICKLER (id. m. 158. sk. l.) bár a kérdés alapját eltolva, de becses fejtegetéseiben, a régibb tanhoz csatlakozik. Ld. különben MANGOLDT: Grundriss 165. sk. és Volksw. L. 415. sk. és 485. l. BOUTRON: Theorie de la rente foncière (1867.) cz. m. SCHÄFFLE: Die ausschliessenden Absatzverhältnisse cz. Ert. a Tüb. Zeitschrift 23-ik kötetben. SCHULLERN: id. m. 154. sk. és BERENS: Krit. Gesch. der Grundrente 169. sk. 200. sk. l.

³⁾ Itt főleg SCHÄFFLE-t véve alapul.

⁴⁾ Elismertük ezt fentebb (a 102. és a 106. §§-ban) mi is.

⁵⁾ Megteremtve a természetszerűen előálló magas árnál fogva.

⁶⁾ Csakhogy ez esetben a bevételező *alany* lenne más; vagy, ha az állam, mint föföldbirtokos és gazda a jövedelem-többletet nem tartaná meg magának, ez a társadalom némely tagjainak vagy osztályainak válhatnék javára.

⁷⁾ A föld *magántulajdonban* való létezésének közgazdasági, jogi, és szociálpolitikai indokai nem e helyen elemezendők; különben rámutattunk ezekre mi is többhelyütt, főleg pedig AD. WAGNER: Grundlegung 2-ik kiad. 646. sk. 719. sk. és 784. lp.

⁸⁾ Az itt kifejtettek nyomán ROSCHER-nek (System I. 152. §. 3. j. végén tett) észrevétele is helytelenítendő.

HARMADIK CZIKK.

A munkabér.

118. §.

A munkabér általában.

A nemzeti jövedelem egy része azoknak jut, a kik a *munkatényezőt* szolgáltatatták a termeléshez, azaz ez utóbbiban munkájokkal vettek részt.¹⁾ E munkajövedelem azokra nézve, a kik erejüket és fáradságukat saját vállalatukban alkalmazzák, *közvetlennek*; azoknál pedig, a kik munkaszolgálatukat egyezkedés útján másnak rendelkezése alá adták, *kikötötnnek*, illetőleg *munkabérnek* (Salaire du travail, Rate of wages, Arbeitslohn) neveztetik. — A közgazdaságtan a «munkabér» szóval igen gyakran mind a közvetlen, mind a kikötött munkajövedelmet szokta megjelölni; tulajdonkép csak a szoros értelemben gazdasági jellegű munka jutalmát jelenti az; sőt legszoros értelemben a *közönséges* (illetőleg egyszerűen csak testi erőt föltételező s egységileg valakinek rendelkezése alá boesátott) munka díját fejezzük ki e szóval; míg a *tanult*, a *minősített*, a külön *képességet* igénylő (tehát a *fej-*) munka²⁾ jutalmát: *fizetvénynek*, *díjnak* (Honorar, Gehalt stb.) hívjuk. — Tudományunk a tág értelemben vett (tehát mind az anyagi, mind a szellemi, mind a közönséges, mind a minősített) munka jövedelmével foglalkozik; kiváló

figyelmet azonban a szorosb értelemben tekintett³⁾ *munkabérre* (illetőleg a kikötött munkajövedelemre) fordít, annál is inkább, mert (mint fentebb már megérinteték) az általános munkajövedelmi viszonyok is ez alapon kideríthetők; s másfelől egyike korunk legnagyobb feladványainak, a *munkás-osztály* gazdasági állása, s az ezzel összefüggő számos egyéb szociálpolitikai kérdéseknek tüzetes méltatása ily módon lényegileg megkönnyítettik.

A *munkabér* a más rendelkezésére bocsátott munka-erőnek azaz a *munka-szolgálatnak* a díja, illetőleg *ára*.⁴⁾ — Jelentkezik pedig különböző alakban, így lehet: 1-ör. *Pénzbeli* és *terménybeli*, emez ott, hol a vállalkozó munkásainak élelmi szükségleteiről maga gondoskodik; amaz ott, hol a munkások szabad önellátási módja szokásos;⁵⁾ — 2-or. *Névbeli* és *reál*, a mint a bér vagy az ezt képző pénzösszeg, vagy pedig azon jószágmennyiség szerint tekintetik, melyre ama pénzösszeggel a munkás szert tehet; — 3-or. *Nyers- és tisztá*, utóbbi alatt azon része a munkás bérjövödelmének értetvén, mely rendelkezésére megmarad, miután a létfenntartási költségek fedeztettek, a munkaközben elhasznált tőke-érték helyreépíteltatott, s a (netán szükségelt) képességek megszerzésére fordított kiadások számba vétettek;⁶⁻⁷⁾ — 4-er. *Idő és darab szerinti munkabér* (*Stücklohn*, *Zeitlohn*), a mint jelesül a bér vagy bizonyos időre (péld. napra, hétre, hónapra) köttetik ki; vagy bizonyos mennyiségű és minőségű munka után fizettetik.⁸⁻⁹⁾

A munkabérben néha járadék is foglaltatik, például: kiváló ügyességű munkásoknál, vagy fensőbb társadalmi, politikai, technikai stb. szolgálatok díjában, a mely esetekben az mintegy *ritkasági jutalom*má (Seltenheitsprämie) válik.¹⁰⁾ Foglaltathatik továbbá a munkabérben *biztosítási* hányad, ha a bér csak hosszabb idő múlva fizetendő; *tőkehelyreépítési* rész, ha a munkás saját munkaszereit használta; végül *nyerhányad* is, névszerint oly vállalatokban, a hol a munkások a *részességi* (*Gewinnstbeteiligung*, *industrial partnership*) rendszer alapján fogadtattak fel. — Az itt következő elemzéseknél oly társadalom-jogi állapot vétetik kiinduláspontul, a melyben a munkásosztály nem *rab-* vagy *rögszolgai*, hanem *szabadpolgári* helyzetben van, illetőleg a munkadíj nem kényszerítés hanem szabad egyezség (szegődés) alapján szabályozódik. E bérmunkási viszony a tőke és vagyon egyenlőtlen eloszlása, a személyi állapotok különbözősége, s sok munkaerő egy vállalatban való egyesítésének szükségessége által van föltételezve; bizonyos *személyi függetenséget* teremt a munkásra nézve a munkaidő alatt és a munkára való tekintettel; azonban mégis nagy haladás szemben a rabszolgaság és a robotszolgálattal, s alapja a szabadság és a műveltség terjedésének. — Egyébiránt a socialisták azon föltevése, hogy létezendő oly társadalmi állapot, a melyben a munkási bérvizony egészen megszűnend, ez idő szerint utopistikusnak mondható;¹¹⁾ s a mit e téren tehetni s a mire az állam és a társada-

lom törekvése irányozandó, az : a bérmunkásnak a lehetőséget nyújtani, hogy fölemelkedjék, s a kulturai ember lényeges szükségletei megszerezhetőjére módokat találjon ; a mi első sorban az által éretik el, ha a bérvizony tere megszorítatik, a munkásnak mint olyan-nak helyzete javulása és biztosítása elősegítettik, stb. ; oly feladatok és törekvések, melyek együvéfoglalva a modern ugynevezett *munkáskérdésnek*, a mely a *sociális kérdés* egyik legfontosabb része, képezik tartalmát.¹²⁾

¹⁾ V. ö. SMITH : I. 8—10. fejj. RICARDO : Principles 5-ik fejj. ROSCHER : System I. 160. sk. §§. ST. MILL : II. 11. és IV. 3. és 7-ik fejj. GARNIER : Tr. 28-ik fejj. SCHÄFFLE : System I. 175. sk. 258. sk. II. 379. sk. 418. sk. U. A. Kapitalismus und Socialismus általában. MANGOLDT : Grdr. 109. sk. §§. RÖESLER : Kritik der Lehre vom Arbeitslohn (1861.) SENIOR : On the rate of wages (1:30.) CAREY : Rate of wages (1835.) THÜNEN : Isolirter Staat 2-ik köt. áltb. MORRISON : Labour and Capital (1854.) ALB. LANGE : Die Arbeiterfrage (1870.) BAUREGARD : Theorie du Salaire (1887.) RIEHL : Die deutsche Arbeit (1862.) LANCELOT-SHADWELL : Political Econ. (1877.) THORNTON : On Labour, its claims and dues, its actual present and possible future (németül 1870.) GIDE : Principes IV. kv. 3. fejj. BRENTANO : Das Arbeitsverhältniss gemäss dem heutigen Recht (1877.) BÖHMERT : Die Gewinnbetheiligung, Untersuchungen über Arbeitslohn und Unternehmergeinn. (1878. 2. köt.) MARX : Das Kapital (1867. sk.) HERTZKA : Die Gesetze der sozialen Entwicklung (1886.) LEROY-BEAULIEU : Repartition 14—18. fejj. MITHOFF : a Schönberg-féle Hdb. I. 626—656. l. ADLER : Rodbertus (1885.) általában és ADLER : Grundlagen der Marx'schen Kritik (1887.), végre a *Conrad-féle Handwörterbuch* der Staatswissenschaften (1889. sk.) I-ső köt. 3—5-ik füzeteket.

²⁾ Az angoloknak *skilled* és *qualified* munkája.

³⁾ Tehát a *közönséges*, s csak *testi erőt* feltételező munka bérére.

⁴⁾ STEIN szerint : a munkabér a termelvény értékéből elkülönített s önállóvá lett értéke a munkának. — A socialista MARX erősen kikelt azon némely nemzetgazda által használt kifejezés ellen : *a munkának értéke*, mert (mondja) a munka *forrása* az értéknek, de maga nem érték ; épp így (folytatja) helytelen *munka-árról* beszélni, mert értéke és ára csak a *munkaerőnek* van. Ld. ADLER : Grundlagen 68. sk. l.

⁵⁾ A terménybeli munkabér középkori függettségi állapotokkal jár ; ellenben a pénzbeli a munkást szabadabbá teszi.

⁶⁾ Saját szerszámjaikkal dolgozó munkások, valamint azok, kik tulajdon helyiségekben dolgoznak (tehát az ugynevezett házi ipart űzők is), valamint a nyerhánnyadra dolgozó munkás : egyidejűleg *vállalkozók* is.

⁷⁾ Némely munkadíjnak *szellemerkölcsi* eleme is van, azon tisztelet, tekintély stb.-ből állván, melyel bizonyos hivatal, vagy állomás járnai szokott.

⁸⁾ Ide járul még az *akkord-* vagy *szakmány-*munkabér, mely többek munkájának egyesített productumáért fizetetik, s közel áll a vállalkozói dijhoz. A főfoglalkozásnak szerint, a melyekben munkások kiválólag és tömegesen szerepelnek : *mezei* és *gyári* munkások különböztetnek meg.

⁹⁾ A darab szerinti bér a munkaerő teljesb értékesítését engedi, s magasb fejlődési fokokon honosodik meg ; de csak oly foglalkozási ágakban alkalmazható előnnyel, melyek ¹⁰⁾ inkább a mennyiség mint a minőség a döntő ; s árnyoldala az, hogy a készítmény jóságát és a munka egyarányos folytatását veszélyezteti. Ld. SCHÖNBERG : Hdb. I. 629. sk. l. és *Handwörterbuch* : I. 671. sk. l.

¹⁰⁾ Ezen bér- (vagy díj-)elem legtöbb esetben nehezen constatálható ; gazdag, és igen minősített munka-megosztással bíró nemzetnél, egyes esetekben igen magasra rugthat ; de másrészt felette mulandó jellegű, szorosan a személyhez kötött, s azért át nem szállítható is.

¹¹⁾ Ld. GIDE: Principes 526. lp. eltérő nézetét.

¹²⁾ A fensőbb s nemesb munkáról, melynek ethikai jellege van s azért a piaci árkiüzdelemnek nem tehető ki, de nincs is kitevé annyira, — alább.

119. §.

A munkabér nagyságát elhatározó körülmények.

A (kikötött) munkabér, mint dija illetőleg ára a munkaszolgálatnak, különböző viszonyok és körülmények behatása alatt képződik; nagyságának valami egyszerű és végső oka ki nem mutatható, s általánosságban csak azt mondhatni, hogy a bérré annyiban, a mennyiben szokás, erkölcsök, a munkaadók liberalitása és a munkások elégtelése, nem gyakorol pozitív befolyást, és az egyezkedő felek érdeke az egyedül irányadó a munkaszerveződésben: a munka (mind abszolút, mind relatív) bére, épen úgy mint bármely javnak az ára: a kereset és kínálat közti viszony szerint szabályozdik.¹⁾ Függetlenül tehát lényegileg egyfelől a munkások száma és a munka előállítási költsége, másfelől a munka használati értéke s a munkásokat szűkítő vállalkozók fizetőképességétől. Megjegyezvén, miszerint az itt szóban lévő áru (a munkaszolgálat) azon sajátos tulajdonsággal bír,²⁾ hogy a munkás azt a maga személyétől elkülöníteni nem bírván, a munka-vevőnek a maga személye felett is bizonyos uralmat kényszerül engedni (tehát függőségbe jut); a munka-kínáló (ugy mint egyéb áruk termelője) árújától különböző helyen nem lehet; s rendszerint sokkal nagyobb számu mint a munka-keresők (míg a legtöbb egyéb jószágnál a megfordított viszony létezik); és így nem ritkán a tőkessel szemben nem várhat s föltételeket nem tűzhet ki, hanem szükségbeli eladó (Nothverkauser); nem is szólva arról, hogy a munkások árújával nem valami egyszerű dologi jav, hanem életerő, személyi lételem megy a munkavevő rendelkezése alá.³⁻⁴⁾

A) A munkakínálatot különösen szemlélve, ez függ azoknak számarányától, a kik bér munkát ajánlanak, másfelől a munka-előállítási költségektől. Ez utóbbit illetőleg mint minden áru, emberi munka is, tartósan nem kínáltathatik olcsóbban, mint a mennyibe előállítása kerül; s azért, hogy a vállalkozók állandóan találkozzanak szolgálatra kész munkásokkal, a bérnek akkorának kell lennie,⁵⁾ hogy belőle a munkások magokat és (középszámu) családtagjaikat⁶⁾ illő módon eltarthassák, s testi erejük és munkaképességük biztosított legyen.⁷⁾ Fog tehát e költségösszeg függeni a munkásosztály megszokott (erkölcsök, szokások, életiránylatok által befolyásolt) életmódjától, másfelől az általa leginkább szükségelt táplálék és életszerek átlagos ár-állásától. — A munka-előállítási költségek határozzák meg rendszerint a bér legalacsonyabb tételét, melyen alul az (legalább tartósan) nem szállhat,⁸⁻⁹⁾ a mennyiben ott, hol még ez sem adatnék meg a munkásoknak, nélkülözés, nyomor,

sűrű halálozás állana be köztük, vagy kivándorlásra kényszerítettének; a mi a kínálatot megsökkeneté mindaddig, míg a bér legalább a szükséges létfenntartási színvonalra fel nem emelkednék. Ott ellenben, a hol a bér a (szokásszerű) létfenntartási költségeket meghaladja: *vagy* a munkások élettartási módja (Standard of life) javul meg, *vagy* (a mi gyakoribb eset) a dolgozó-osztály szaporodása áll be, a mi azután a bért (a növekedett verseny következtében) ismét a jelzett színvonalra lenyomja.¹⁰⁾ — Felszökik a munkabér (a többi körülmények ugyanazok maradván), ha a munka-előállítási költségek növekednek, illetőleg *vagy* a munkásosztály életmódja tartósan megjavul, *vagy* az életszerek állandóan megdrágulnak.¹¹⁾ — Oly munkásoknak, kiktől különös képesség követeltetik, *vagy* a kik veszélylyel járó foglalkozást üznek, az átlagosnál nagyobb bér fizettetik; s egyáltalában akkorának is kell lennie a bérnek, hogy a munkás kényszer-szünetek (tehát betegség, ünnepek, üzleti krízisek) alkalmával se legyen mindjárt inségnek kitéve.

Az előrebocsátottak szerint kétségtelen, hogy *egy* főmomentum a munkabér mérvének meghatározására nézve *magának a munkásosztálynak* van kezébe adva; hogyha tudniillik józan erkölcs és szokások, eszélyes önmérséklet (s jelesen a könnyelmű gyermeknemzéstől való tartózkodás), valamint az élet nemesb élvei utáni komoly törekvés által: *bizonyos minimumához a létszükségleteknek szívesen ragaszkodik*. Helytelen tehát némely nemzetgazda (névszerint Rodbertus, Marx, Lassalle s követői) azon állítása, hogy «van egy *érczridegségü* (kegyetlen) *törvény* (das eherne Lohngesetz, a francziáknál: la loi d'airain), a mely a fennálló társadalmi és gazdasági rendben uralkodó s a szabad versenyre fektetett kereslet s kínálat uralma alatt: az *átlagos* munkabért mindig a *legszükségeseb megélhetési mérvre* nyomja le; s hogy a tényleges bér mindig ezen tétel körül ingadozik; míg a munkás fáradságának ezen az összegen túl menő jutalma a vállalkozók által tétetik zsebre» stb.¹²⁾ Helytelen jelesül annyiban, hogy: 1-ör. Épp *az a kérdés*, mily magas hát azon országos-szokásu megélhetési minimum, illetőleg vajjon és mikép emelkedik az? 2-ör. Áll ugyan az, hogy a munka ára a munka-előállítási költségek átlaga körül oscillál, de épp e költségek *nem* valami természettörvényileg *változtathatlan nagyság*, hanem ellenkezőleg olyan, a melynek megváltoztatása jó részben magától a munkásosztálytól függ. *Tényül* állván az, hogy a munkások élettartási színvonala rendszerint emelkedik, illetőleg az ugynevezett *természetes* munkabér magától is nő; s hogy félelmetes az a bizonyos érczridegségü és kegyetlen törvény csak akkor volna, ha a munkásbért csakugyan tartósan a *minimál-tételen* vagyis oly alacsony mérvén tartaná meg, hogy másra mint a pusztá *megélhetésre* semmisse maradna a munkásoknak. 3-ör. Van a munkásosztálynak kezében (s a hol nem lenne meg, törvényhozásilag biztosítandó) mód és eszköz a kínálati viszonynak a maga érdekében való ked-

vezőbbé tételére; névszerint a szabad *egyesülés* (coalitio) és *szövetkezési* (Trades-Unions, Gewerkvereine) intézményekben, a melyek által önnön versenyzésök élessége megszüntethetik, illetve a munkásoknak, *collectiv* fellépések által, a kevés vállalkozókkal szemben való helyzete megjavítható lesz.¹³⁾

¹⁾ Ld. még MANGOLDT: Grdr. 113—114. §§. SCHÄFFLE: System II. 420. l. és BRENTANO: Das Verhältniss von Arbeitslohn und Arbeitszeit zur Arbeitsleistung (1876.)

²⁾ Ld. BRENTANO: Arbeitergilden. II. 2. sk. és U. A. Das Arbeitsverhältniss 182. sk. l.

³⁾ És így nem áru a szó közönséges értelmében a munka. (Ld. még THORNTON: On labour 80. sk. és 92. sk.) A socialisták azon fogással élnek, hogy azt mondják, hogy a *fizetett munkás*: áru; e helyett: a *fizetett munka*: áru.

⁴⁾ Hogy egyébiránt *életerő* nemcsak az anyagi munkánál, hanem a nem-anyaginál is megy át az új productumba, illetőleg veszendőbe: nem hallgatható el a socialistáknak a fentebbi tételből vont ferde következtetésekkel szemben.

⁵⁾ Ld. ENGEL: Die Selbstkosten der Arbeit (1866) cz. Ert. és ROSCHER: System I. 161. sk. §§.

⁶⁾ A mennyiben ezek nem segítik a háztartási költségeket fedezni.

⁷⁾ A németek által ugynevezett «Standesmäßiger nothwendiger Unterhalt», a mely hely, idő és műveltségi viszonyok szerint különböző lesz.

⁸⁾ Eltekintve okszerütlen szegénységélyzéstől.

⁹⁾ Ezt némelyek a munkabér *abszolút nehézkedési pontjának* nevezik. ENGEL a munkaelőállítás költséget egy közönséges kézművesnél 280, egy képzett technikusknál 1400, egy magasrangu államhivatalnoknál 1725 forintra számítja.

¹⁰⁾ A munkások számarányának befolyását a munkabérré erősen hangsúlyozza RICARDO, MALTHUS és ROSCHER, — tagadja ellenben CAREY (Soc. Sc. III. 49. fej.) és követője RÖESLER (Grds. 184.), az utóbbiak mint határozott antimalthusisták.

¹¹⁾ Rövid ideig tartó drágaság azonban nem hat igen a béremelkedésre, valamint bő-termés folytáni árcsökkenés sem annak azonnali leszállítására. Ld. még ST. MILL: Pr. IV. kv. 7. fej.

¹²⁾ A miből a nevezett socialista vezérirők azt hozzák le, hogy a fennálló munkaszervezet és bérrend gyökeresen megváltoztatandó. GIDE szerint ez a jelszó «az érczridegségü törvényről» refrainje a socialisták Marseillaise-jének!

¹³⁾ Ez utóbbit illetőleg WAGNER (Brentano ellenében) azt emeli ki, hogy az is bizonyítandó, hogy eme coalitionális rendszer az *egész* társadalomra is előnyös hatása. Ld. még ROSCHER: I. 163. 1. jegyz. utalással Ricardora és SOETBEER: alább említett Értekezésére.

120. §.

Folytatás.

B) A *runkakereslet* illetőleg, ez függ: 1-ör. A munka *használati* értékétől, illetve *termelősege* s gyümölcsözőségétől;¹⁾ tehát attól, hogy mennyiben szükséglett és mennyiben alkalmas a munka bizonyos czélokra (gazdasági vállalatokban), mennyiben terjesztethetik ki a productió vele, stb. E szerint mennél több s jövedelmezőségre kilátást nyújtó vállalatra nyílik alkalom, s mennél

nagyobb gazdasági eredmény érhető el bizonyos munkával, annál nagyobb lesz a kereslet munkások iránt. Ott, hol különösen kedvező üzleti kilátások kínálkoznak, vagy bizonyos munka halaszthatatlan, valamint akkor is, ha a munka hatálya (a munkások növekedett ügyessége következtében) fokozódik: a munka-kereslet belterjesbbé válik, használati értéke nagyobb lesz mint rendszerint; veszt ellenben sok munka a használati értékéből, ha tőke névszerint új gépek által könnyen helyettesíthető, a mi korunkban ép gyakran és nagy mérvben történik. 2-or. Második határozó körülmény a munka-kereslet tekintetében: a vállalati lehetőség és a *vállalkozók számaránya és fizetőképessége*. Mennél több és mennél tőkegazdagabb vállalkozó van az országban, annál intenzívebb leend a munkások iránti kereslet; a miből az foly, hogy a dolgozó osztályra nézve tekintélyes és vagyonos vállalkozói osztály igen nagy fontosságú, sőt valódi létfeltétel; s hogy ott, a hol a munkási jövedelem a *tőkéséket* elnyelné, ez utóbbiak termelési kedve és készsége megszűnnék, s a tőkék vagy kivonatanának a vállalatokból vagy fölemésztetnének; mindenesetre pedig a munkások állapota fordulna rosszabbra csakhamar.

E mozzanattal függ össze az ugynevezett *bér-alap* (Lohnfondtheorie, Theory of the wages-found) iránti kérdés.²⁾ Némelyek szerint jlesen: a munkások foglalkodtatására szolgáló tőkét a vállalkozók tőkevagyonra képezi, s e tőkevagyon meghatározott fix összeg, a mely nem szaporítható; és így, ha a munkások megszaporodnak, a minden egyesre jutó részlet mind kisebbé válik; továbbá, ha a munkásoknak valahol sikerül a vállalkozóktól nagyobb bért kicsikarni (péld. strikek által), más helyen annyival kevesebb álland munkások foglalkodtatására rendelkezésre. — Ezen nézet félszeg annyiban, hogy bár *egy* adott esetekben a *bér* csakugyan a vállalkozóknak e célra rendelt (s még hitel útján sem szaporítható) tőkéjéből fizettetik, s bár javak iránti kereslet nem jelent épp mindig munka iránti keresletet:³⁾ egészben véve az nem a vállalkozók tőkéjéből, hanem ⁴⁾ a *fogyasztóknak* (a munka segítségével előhozott javak vásárlóinak) nem bizonyos mérvhez kötött *vagyonából*, s végfolyamatban a nemzeti jövedelemből fizettetik; az ugynevezett *bér-alap* egyfelől nem valami szilárd és adott nagyság, másfelől csak a közvetítő (vehiculum), mely a munkásokkal üzött termelésnek kapcsolatát a fogyasztók által a javakért fizetett árakkal eszközli;⁵⁾ s azon esetben, a midőn az árak a munkabér emelkedésével felszöknek, megmarad a vállalkozónak a lehetőség, daczára a magas bérnek, a maga nyereségét érintetlenül fenntartani, azaz nagyobb költségét a fogyasztó osztályokra tolni; a minék nyomán azon következtetések is önmagokban összedőlnek, melyek ez ugynevezett *bér-alap-theoriából* lehozattak. — Ebből foly még az, hogy egyrészt nem épp nagysága, hanem gyors és könnyű forgása a tőkéknek, továbbá kifejtett hitelrendszer által támogatott vállalkozási erély, s

mindenekfelett szilárd alapu s folyton fokozódó *népvagyonosság* mellett fog emelkedhetni a munkabér; ellenben háboruk és bel-mozgalmak, hitelhiány és nehézkes forgalom, s a köztvagyonosság csökkenése: mindig akadályai lesznek a munkabér kedvezőbb alakulásának.

C) Az eddigiek szerint: valamint a létfenntartási eszközök (illetve a munka-előállítási költségek) képezik azon *minimál-tételt*, melynél alább a bér tartósan nem szállhat: ugy a munka használati értéke meg a vállalkozók (jelzett értelembeni) fizetőképessége azon *maximál-határt* jelölik meg, melyen túl a bér huzamosan nem emelkedhetik; miután senkisem fizethet valami munkáért többet, mint a mennyit az neki ér és a meddig fizetési ereje terjed. Minden termelési-üzletben tehát a termelvény-többlet, a melyet az utoljára alkalmazott munkás előhoz, rendszerinti maximuma a bérnek a hozzá hasonlóra nézve.⁶⁾

¹⁾ *Egy* főmomentum mindenestre rejlik a munkabér mérvében a munka-productivitása alapján, de ez egy momentumnak kizáró jelentőséget tulajdonítani, mint azt előbb CAREY s legújabbban SHADWELL tette, nem indokolható. Ld. ez utóbbira nézve CLIFFE-LESLIE: *Értekez.* az «Academy» 1877. foly. márczius 17-ki sz.

²⁾ Ld. HERMANN: *St.-Unterr.* 280. sk. BRENTANO: *Arbeitsverhältniss.* 177. sk. THORNTON: *On Labour* II. 1. fejt. CAIRNES: *Leading Principles* 149—189. lp. LONGE: *Refutation of the wages-fundtheory* (1866.) FR. WALKER: *The W. f. theory* (1875); hazánkfiai közül GYÖRGY ÉNDRE (a Kelet Népe 1876. január havában) becses *Értekezés-ét*, és PICKLER-nek: *Ricardoja* 165. s köv. lapj. különös vonatkozással CAIRNES elméletére adott alapos fejtegetéseit.

³⁾ Mint ST. MILL, WAGNER AD. meg CAIRNES kiemelik.

⁴⁾ Mint már közel ötven évvel ezelőtt HERMANN kimutatta. (Ujabb követői e felfogásnak Brentano, Thornton, Walcker, Longe, Roscher, sőt Rodbertus is.)

⁵⁾ ROSCHER szerint a vállalkozók tőkéje nem a forrás, hanem csak a tartályedény (Reservoir), melyből a bér mintegy előlegeztetik.

⁶⁾ Ld. még SCHÄFFLE: II. 428. sk. és MANGOLDT: *Grdr.* 159. sk. I. utóbbi tüzetesb utalással azon momentumokra, melyek a munkabér abszolút és relatív nehézkedési pontjának, nemkülönben a munka-kereslet- és munkakinálatnak változásait elhatározzák.

121. §.

Egyéb mozzanatok a munkabért illetőleg, és az ugynevezett «igazságos» munkabér különösen.

Az eddig mondottak kiegészítésére szolgálnak még a következők: 1-ör. A munka-kereslet tekintetében gondolhatók viszonyok, a hol a munkabér emelkedése a földjáradékot (egy időre) majdnem egészen elnyeli; a tőkényereséget illetőleg azomban a nemzetjövődélem egy részének mindig fenn kell maradnia, mert különben a tőkéseknek érdeke a productió folytatása iránt megszűnnék, s vagyonukat onnan kivonnák és elfogyasztanák.¹⁾ — 2-or. *Thünen*-nek az általa ugynevezett *természetes* munkabérré (vagy az igazságossággal

megegyező munkabérre) vonatkozó tana²⁾ szerint: ez utóbbi «a közepes proportionál-mérv a munkás megélhetési szükséglet-mérve és ugyanannak munkaproductumja közt volna» (másképp kifejezve: «azon mérve a bérek, a mely előáll, ha a munkásnak főbb életszükségleteit a munkájának productumjával sokszorozzuk és ebből a négyzetgyököt kihuzzuk», vagy: «a bér abban a mérvben haladja meg a szükségletet, a melyben a productum a bért meghaladja»). Ezen tan jól megkülönböztetendő Ricardo «természetesnek» nevezett munkabértanától, a mennyiben R. azon bértételt érti, melyet a munkásoknak, a szabad-verseny mellett kapniok kell, hogy megélhessenek és munkájukat folytonosan kínálhassák; Thünen pedig azt a bért, a melyet a munkásoknak akkor kellene kapniok, ha munkájuk és fáradságuk igazságosan jutalmaztatnék meg. — Mire nézve még azt jegyezhetni meg: a) a Thünen-féle elmélet (mely egyuttal jogbölcseletinek is mondható) annyiban, hogy ama gondolatnak ad kifejezést, hogy a munkás bére a munkás productumával viszonyba helyezendő, és hogy a bérek a munka productivitásának fokozódásával fokozódóan emelkedőnek kell lennie: rendkívül becses és maradandó jelentőségű. b) Helytelen azomban e tan annyiban, a mennyiben a bérek az első rendű szükségleti mérven tulmenő részét (a fölözetet) tőkeképző és kamatothajtó tőkeként állítja oda; a feladványt, a mely arra is irányul, hogy a termelvényben a különböző termelési tényezőkrésze tüzetesen kiválasztassék, mint különben is megoldhatatlant, nem fejt meg; s egyáltalában oly eszmekörben mozog, a mely a fennálló egész munkarendi szervezet megtagadására vezethet. — 3-or. Munkások és vállalkozók közt természetes vagy szükségyszerű érdekellentét nem létezik, hanem inkább egymásrautaltság s érdekkölcsönösség.³⁾ Nem kellvén külön utalni arra, hogy (a mi a viszonyt munkás és vállalkozó közt a szabályos üzletrendben illeti) ha a munkás az egységileg megállapított munkabért a vállalkozótól megkapta, ez iránt további követeléseket jogosan nem formálhat. Nem arról lehet ugyanis tényleg szó, hogy mit érdemelt meg a munkás, és mi felelne meg annak szükségleteinek; hanem arról, hogy a bérszerződés szerint mivel tartozik neki a vállalkozó, s miképen tesz ez utóbbi ezen kötelezettségének eleget. Annyival is inkább, mert egy az igazságosságnak teljesen megfelelő bér- és díjrendszer concret mérvét felállítani és helyesen alkalmazni lehetetlenség. — 4-er. Az eddig méltatott viszonyoknál mindenütt a szabad-verseny esete vétetett fel; ez utóbbi azonban igen gyakran korlátoztatik, egyrészt törvény vagy hatósági intézkedések, másrészt a cseh-rendszer, a munkás-szövetkezetek, végül az által, hogy bizonyos munkások kiváló képességek birtokában vannak s a bérük monopolszerű jellegűvé válik. — 5-ör. A társadalmi munka-tömeg egész kereslete és kínálata mindenha egyes külön-tömegek és külön-piaczok szerint oszlik meg, melyek egymásra folyton, de többnyire lassu reflex-hatások által folynak be; szokás és indolencia, mes-

terséges és természetes forgalom-akadályok által egymástól elkülönítvék, és a helyváltoztatás költségei a munkaerők és a munkapiacok szétválását is okozzák. — 6-or. Nem mondhatni föltétlenül, hogy a munkabérek a műveltség terjedésével okvetlenül emelkedni kell; mert vannak iránylatok és jelenségek, melyek csökkentésére is hatnak; s bizonyos csak annyi, hogy az abszolút bérmagasság állandó emelkedése, a tőkeszaporodás egyidejű megakadása nélkül, előnyös és kívánatos;⁴⁾ annál inkább, hogy a magas bér egy föltétel arra, hogy a dolgozó osztály a cultura vívmányaiban mind teljesebb mérvben részesedhessenek. — 7-er. Rögtönös munkabér-változások mind emelkedő mind csökkenő irányban, hátrányosak; az utóbbiak absolute, az előbbiek annyiban, hogy az értelmiség- és eszélyileg kevésbé fegyelmezett munkások életmódja oly módon változását vonhatja maga után, a melynek a bér-alakulat hosszabb időre alig képes megfelelni; s annál fájdalmasab visszaterést az alacsonyabb élettartási színvonalra teend szükségessé.

¹⁾ Ld. ez egész §-ra nézve SCHÖNBERG: Handbuch I. k. 649. sk. 1. CONRAD: Handwörterbuch I. 688. sk. 1p. és SCHÄFFLE: System II. 435—442. l.

²⁾ Ld. Der Isolirte Staat II. Rész 1. fele. 38. sk. 92. sk. 150. sk. BRENTANO: Ueber Thünen (1867.) FALCK (1875.) KNAPP (1861.) SCHUHMACHER (1869.) HELFFERICH (a Tüb. Zeitschrift 1858-ki folyamábani Ertekezés-ét) és KNIES: Geld und Credit II. 2. R. 129. sk. 1.

³⁾ E tételeket a híressé vált következő mathematicai formulában fejezte ki THÜNEN: $\sqrt{a \cdot p}$ illetőleg $a: \sqrt{ap} = \sqrt{ap}: p$.

⁴⁾ Munkabér és tőkenyeresség egyidejűleg absolute magasan is állhatván és munka és tőke kölcsönösen egymásra nézve föltétele és biztosítéka lévén a productionnak és a productivitásnak. GARNIER-nek ismeretes helyes megjegyzése szerint: «L'Accord du Capital et du Travail: est une de belles et consolantes lois de l'Economie Politique».

122. §.

A «minősített» s jelesül szellemi munkának dijá különösen.

A munka közelebről méltatva,¹⁾ s jelesül még a szorosan gazdasági munka is, erkölcsi indokokból kiinduló, *erkölcsi célra* törő tény, mely a magunk hasznához a másokra nézve is *hasznost* füzi.²⁾ Ez alapon *anyagi* és *szellemi* munka közt lényeges különbség nincs; eltekintve attól, hogy valamint nem létezik olyféle *közönséges* vagy testi munka, melynek végzéséhez bizonyos lelki képesség (ész, számítás, szóval valami szellemies momentum) nem szükségeltetnék, ugy alig gondolható *fensőbb.* értelmiségi munka, mely bizonyos testi erő és fáradság nélkül sikeresen végeztethetnék; nem érintve továbbá azt, hogy mind jellegre, mind dijazásra nézve is igen sok mozzanat van, mely a közönséges és a minősített munkánál egyformán fellelhető. — Tekintve az utóbbit közelebről, mely nemesb személyi szolgálatokban, hivatásszerű szabad foglalkozásokban, valamint tudományban és művészetekben érvényesül: ennek ismérvei,

a vele járó díjt és jutalmat is szem előtt tartva, a következők. A szellem-erkölesi munka *értéke* és jelentősége lényegileg a munka tartalma és *ethikai sikere* szerint mérlegettetik, míg a velejáró díj másodvonalban jó tekintetbe, sőt a gazdasági foglalkozásban oly döntő nyomatéku categoria: *nyereség*, nála elő sem fordul. — Minősített munkánál a «munkamegosztás» csak igen kis mérvben foglalhat helyet; épen úgy mint a «tanítás» is, melylyel az arra való előkészítés járna. — Míg az anyagi munka hatása és eredménye közvetlen és szembeszökő: a *minősítetté* távolabbi, az azt eszközölő szorgalommal együtt sokszor minden becslést lehetlennitő; a mi pedig a jutalmat illeti, ez az utóbbinál némelykor minden anyagi díj nélküli (ingyenhivataloskodás stb.³), némelykor (sőt legtöbb esetben) az anyagi díjon kívül egyéb, erkölesi és társadalmi előnyökben (hírnév, tekintély, hatalom stb.) is áll, sőt sokak által épp ez utóbbiakra való tekintetből vállaltatik el az.⁴) — A *szellemmunkás* nem köti tevékenységét oly szorosan időhöz (mint az anyagi munkás); foglalkozása rendjét (legtöbbször) maga állapítja meg és osztja be; de másfelől meg nem ismer *munkaszünetet*,⁵) mert a feladata megoldása körüli gond és töprekedés mindig és mindenütt vele jár; s mint helyesen jegyeztetett meg: «ha az anyagi munkás *kívül* izzad, a szellemmunkás *belül* izzad, s amannál semmivel sem fárad kevésbé.»

A minősített munka, továbbá, ritkán végeztetik *megrendelésre*, sem nem alkot (rendesen) *készletre*. — A hozzája megkívántott képességek és munkaerő puszta *kereslet* következtében nem állanak elő s nem szaporíthatók; míg az anyagi munkánál a kereslet határoz a munka iránt, a szellemiebbnél a munka határoz a keresletet illetőleg;⁶) valamint vannak foglalkozások, melyeknek jellege oly *eszményiesnek* tekintetik, hogy anyagi díjazásra való tekintetből *kinálatuk* egyenes helytelenítésre talál. — Egyébiránt nem hiányzanak viszont a minősített munka körébe tartozó oly foglalkozások, melyeknél a díj meghatározására a kereslet és kínálat közti viszony nagy befolyással van; továbbá a munkaképesség megszerzésére fordítandó *költségek* a díjkövetelés nagysága tekintetében kiváló mozzanatot képeznek, végül felsőbb műveltségi polczokon egészben véve a személyes szolgálatok tekintetében is érvényre jut a *szabadverseny* a maga világosb és méltányosb árt előidéző hatályaiban. — A szellemmunkás közönséges napszámossá törpül, ha foglalkozásával közönségére bizonyos befolyást nem tud gyakorolni, s tevékenységében *más* indokot mint a nyerendő bért nem ismer. — Azon megszámlálhatlan sokaságu *minőségi fokozatoknál* fogva, melyek a minősített munka termelvényeinél előfordulnak, *bér-* vagy *díjegylenlőség* még sokkal kevésbé lehetséges, mint az anyagi foglalkozások körében. — Mindez azon esetre állván, ha az illető szolgálatok valóban *csereértékűek*, azaz kerestetnek és használhatók; míg másfelől, épp ezen nemű szolgálatoknál igen nagy szerepet

játszik a *szokás*, mely sok esetben a díj magassága felett dönt. — A szellemi és anyagi vagyonforrásból nyert *jövedelmet* illetőleg: míg emennek alapja *fundált*, s a tőkét már biztos tárgyas alakban bírja, amannál a tőke még csak *képződés* stádiumában létezik (illetve nemfundált jövedelemről szólhatni); a minek azután a pénzügy-, s jelesül az *adórendszerben* vannak meg folyományai. — Kétségtelen végül, hogy korunkban bizonyos személyi szolgálatok (péld. művészeké, énekeseké, tánczosnoké) gyakran valódi pazarbőséggel díjaztatnak; a mi, szemben a társadalom annyi bajaival és a helyenként tapasztalható nagy szükölködéssel, sőt nyomorral, csakugyan helytelenítendő.⁷⁾

¹⁾ V. ö. GARNIER: *Traité* 710. sk. §. OTT: *Écon. Sociale* (1851.) 600. sk. ROSCHER: I. 134. §. s főleg RIEHL: *Die deutsche Arbeit* (1862.) t. h.

²⁾ Szélesb értelemben véve e szót.

³⁾ Némelykor azért is, mivel a munka *élvezetként* tekintetik, mely magában is már *örömet* okoz a termelőnek.

⁴⁾ E mellett szellemi munka sokszor *lelkességgel* és *lelkességből* is végeztethetik; a mit az anyagiról alig mondhatni.

⁵⁾ A tudós például nem ismeri azt a mit a német az anyagi munkások tekintetében *Feierabendnek* nevez.

⁶⁾ Mennél anyagiasb jelleggel bíró valami személyi szolgálat, annál inkább lesznek reája a közönséges munkának díját szabályzó (kereslet s kínálat közti viszony stb.) momentumok határozók.

⁷⁾ Az itt mondottak kiegészítésül is szolgálhatnak azoknak, a mik fentebb a «munkáról mint termelési tényezőről és a különböző foglalkozási ágakról» kifejtettek.

123. §.

A munkabér különböző foglalkozási ágakban.

Annak ellenére, hogy a foglalkozás-nemek oly szerfelett különbözők, s a munkásnak erejét, kitartását, képességeit stb. oly különböző mérvben igénybe vevők:¹⁾ mégis bizonyos iránylatot tapasztalhatni a *bérek kiegyenlítődsére különböző foglalkozási ágakban* (értve főleg a közönséges munkát).²⁻³⁾ — Az ily *bér-átlag* mellett azonban igen sok eltérés is tapasztalható az érintett szabálytól, úgy hogy némelykor az átlagosnál jóval magasb, máskor alacsonyabb bértételekkel találkozunk. Így jelesül: *a)* Nagyobb munkadíj fizetetik oly foglalkozásokban, melyek *ritka szellemi tulajdonokat*, tehetséget és készültséget, vagy kiváló megbízhatóságot föltételeznek; mert itt a kínálat mindig korlátolt (kitűnő művészek, technikusok, orvosok, ügyvédek, tanárok). *b)* Magas díj szokott jární oly foglalkozásokkal, melyekben a *kockázat* igen nagy, mert egyébként az azokhoz forduló számra felette csekély volna; ellenkezőleg csekély lesz a bér ott, hol a kárveszély nem nagy, hol kevés *előkészület* kívántatik, a hová az áttérés könnyű, vagy a hol a munkás amugy is már *biztosítva* van lételében. *c)* Gyakori munkaszünetekkel s keresetfennakadásokkal járó foglalkozásban a bérnek

azon időre is, a midőn kereset nincs, kiterjedőnek kell lennie; mely tekintetben az ünnepek számaránya fontos, a mennyiben a többi napokon a munkásnak nagyobb bére kell szert tennie, avagy szükségletei mérvét kell alábbszállítania. *d*) Nagy *kellemetlenséggel járó* avagy oly foglalkozások, melyek élet- és egészségveszélyeztetők, vagy ocsmány természetűek, vagy a közérzületben idegenkedéssel találkozók (p. o. bakóság, gyepmesterség stb.), magasb bérral jutalmaztatnak; ellenben oly munka-ágnál, mely kellemetes, függetlenséget és szabad mozgathatást biztosít, a munkadíj közönségesen mérsékelt szokott lenni. *e*) Alacsony díjban részesülnek oly foglalkozású emberek, kiknek *díja kényszerítés* s nem szabad egyezkedés útján állapittatik meg, p. o. az újonczozott katonáké, a rögszolgáké. *f*) A nőmunkásoknak bére (egyéb viszonyok egyenlősége mellett) mindig csekélyebb mint a férfimunkásoké. *g*) Fiatall, fejlődés-képes *gyarmat-tartományokban*, hol a tőke-elhelyezésnek ezernyi alkalma nyílik s munkáskezekben rendszerint hiány éreztetik: a munkabér mindig magas, épp úgy, mint újonnan megalapított vállalatokban, a hová máshonnan kell jó munkásokat édesgetni. Végre *h*) felszökni szokott a bér ott, hol politikai elégtelenség, meg élénk ipar és forgalom honos; ellenben hanyatlak válságok s forradalmak idejében, mert ilyenkor a kereslet alább száll, a productió meglankad, s a kínálat a sok nyomorra jutott munkás részéről fokozódik.

¹) Ld. ROSCHER: System I. 167—170. §. GARNIER: Traité 702. sk.

²) Hogy itt a tiszta, azaz: minden egyéb díj-elemtől ment, meg a nyers munkabér közti különbség szem előtt tartandó, szükségtelen említeni.

³) A bér-egyenlősülési iránylat a gyakorlati életben igen nagy mértékben akadályoztatik: szokás, továbbá a szabad költözködési jog megszorítása, csehintzmények stb. által.

124. §.

A munkabér a népelet különböző fejlődési szakáiban, s a magasb munkabér előnyei.

Alacsony műveltségi polczon, a hol földjáradék még alig létezik, és a tőke is ritka: a munkabér, daczára absolut összege csekély voltának, viszonylag mégis a népjövedelem legnagyobb részét képezi. — A polgárosodás haladtával a *munkabér emelkedik*, mert a munkának értéke fokozódik, a fizetéképesség is nő, a munkások létfenntartási költségei pedig szaporodnak. (Mindez akkor, ha a tőkék gyorsabban szaporodnak, mint a munkások, a kamat pedig csökkenik.) Legkedvezőbb azért a bér állása fiatal gyarmattartományokban, mert itt a bőséges mérvű természetörök a régi-műveltségű államok tőkegazdagsága által termékenyítettnek, sok alkalom van vállalkozásra, s a közbizonyosodás gyorsan halad. — A műveltség terjedésével továbbá *szabályszerűbb* és *egyenlőbb* lesz a munkabér, mert a munkakereslet és kínálat élénkebbé válik s jobban helyez-

kedik egyensúlyba; az egyik foglalkozási ágból a másikba való átmenetel megkönnyebbül; s főleg a munkások akadálytalan ideoda költözködése folytán a hely és vidékek szerinti bérkülömbőségek jobban kiegyenlítődhetnek. — *Allandóan magas munkabér* művelt államokban mint ok és okozat szoros kapcsolatban jelentkezik az összes népélet virágzó állásával, s tanujele egyrészt a közgazdaság magasfoku productivitásának, tökebőségnek meg vállalkozási erély- és alkalmaknak, másfelől az alsóbb osztályokban helyt foglalt észélyesség-, önmérséklet és nemesb irányu életmódnak. Bár másfelől bizonyos iránylat is létezik mindig (s éppen magas fejlettségű országokban) a munkabér csökkenésére, egyfelől a munkát helyettesítő gépek mind-nagyobb mérvű alkalmazása, másfelől annak következtében, hogy ily államokban a munkakereslet és a munkakinálat már egyensúlyba helyezkedvén (a közgazdaság rendkívül sensitívvé vált természeténél fogva) a gyakran előforduló üzleti válságok, a productiót vagy forgalmat érintő sociális vagy bármely egyéb-nemű mozgalmak: legtöbbször a munkásosztály bérvizonyait is hátrányosan befolyásolják; s végül a vagyon sokhelyütt mind egyenlőtlenebbé váló megosztása is kedvezőtlen hatásúvá válik a munkásokra.¹⁾

Magas munkabér, azaz oly díjazása a dolgozó osztálynak, hogy belőle minden *lényeges* s culturális szükségleteit kielégíthesse, nemcsak a politika és a morál, hanem a közgazdaság szempontjából is kívánatos; mert ut és mód arra, hogy a társadalom egy tekintélyes része, mely tudniillik kézi munkájából él, valóban emberileg létezhessek. «Minden törvényelőtti egyenlőség,²⁾ minden részesedhetés a közügyek intézésében, a társadalom egy nagy részére nézve pusztá hang és írott malaszt, sőt mi több: lázító phrasis, hogyha a munkabér nem áll magasan!» — A munkásosztály *elégültsége* nélkül magas műveltségű országokban, hol a népélet oly mozgalmas, sem a középosztályok szabadsága, sem a fensőbb rendek uralma biztosnak nem tekinthető. — E mellett kedvezőbb bérvizonyok mellett a munkásosztály physikailag és erkölcsileg épebbé válik, a munkaképesség, a megbízhatóság növekedik, s a gyakran igen is terhes alamizsna-nyújtás szüksége is kikerültetik. — De még magoknak a vállalkozóknak érdekével is összefér a magasb munkabér, mert a jobban fizetett munkás jobban, sikeresebben dolgozik, hübb és ragaszkodóbb, kevesebb felügyeletet igénylő, ritkábban beteg stb. — Kitészik innen az is, hogy az *igazi emberiség* a helyesen felfogott *önhaszonnal* igen jól megegyez; s hogy nem épp az a vállalkozó vagy gyárnok fog legnagyobb sikert felmutathatni, a ki munkásait legrosszabbul fizeti; valamint bizonyos, hogy a viláfgorgalomban éppen nem versenyképtelenek azok a népek, a melyeknél a munkásoknak bére legmagasabban áll.

Csekély lesz a munkabér ellenben ott, hol a társadalmi jövedelem és tüke-vagyon csökkenik, a dolgozó osztály számaránya

mértéktelen gyermek-nemzés által gyorsan emelkedik, a munkások életmódjukat alacsonyabb színvonalra engedik leszállani (azaz rosszabb, selejtesb életszerekkel beelégesznek), munkájuk pedig szintén silányabbá lesz; vagy a hol a társadalmi vagyon *kevés dúsgazdag és millió proletár* közt egyenlőtlenül oszol meg. Megannyi jelenségek, melyek közül az egyik vagy másik átmenőleg virágzó népnél is fordulhat elő, de általánosan hanyatló országban együtt és összesen szoktak mutatkozni. Ilyenkor aztán a munkás életének és erejének rendesen igen silány értéke van, s kigyógyulás a súlyos bajból csak úgy várható, ha az egész társadalmi és ipari élet alapjaiban megújodik, s különösen a dolgozó osztály gyökeres erkölcsi és szociális átalakulásnak megyen elebé.³⁾

¹⁾ Ily értelemben veendő az, a mit fentebb a munka árának csökkenéséről mondtunk.

²⁾ Mondja ROSCHER.

³⁾ A munkás-osztály jövőbeni állása és kilátásairól sok szellemdús, de socialistikai színezetű nézet ST. MILL: Principles IV-ik könyv. 7-ik fejezetében.

125. §.

Bérszabványok, munkára való jog, munkás-szövetkezetek, nyereszesülési rendszer, és munkafelmondások.

A munkabér kérdésének fontossága okot szolgáltatott számos részint törvényhozási intézkedésre, részint emberieségi vagy egyenesen socialistikai szempontból kiinduló tervezetekre; melyek arra irányulnak, hogy a munkások bére *ne a természetes forgalmi szabályok*, hanem *állami és társadalmi közbenjárás* alapján határozottassék meg. Ezen tervezetek összesége munkabéri *politikának* nevezhető, s kiegészítő fejezetet képeznek azon sokoldalulag vitatott feladványban, melyet a «*szociális kérdés*»-nek neve alatt ismerünk.¹⁾ — Lássuk ezek egynémelyikét közelebbről:

A) *Hatósági bérszabványok.* Némely államban (főleg az újkorba való átmenetelnél) a munkabér hatóságilag határozottatott meg, és pedig vagy a végből, hogy a földhöz tapadtsági viszonyokból a szabad munka elvének érvényrejutásával a munkások túlkövetelései megakadályoztassanak; vagy, hogy az alacsonyabbra szabott munkabér alapján a termelési költségek kevesbittessenek, s így a versenyzés idegen piaczkon megkönnyíttessék. Ilyféle szabványok azonban nem helyeselhetők; mert ellenkeznek a munkások személyi és polgári jogaival, akadályozzák a munkakereslő és munkás közti szabad egyezkedést, csökkentik a munkakinálatot, lankasztják a takarékosági hajlamot; sőt magoknak a vállalkozóknak sem előnyösek, mert lehetlenítik a jobb munkát jobban megfizetni, a mi arra vezet, hogy csak selejtes s középszerű munka álland rendelkezésükre, s a dolgozó osztályban az ösztön öntökélyesbitésre egyenesen elfojtatik; s még elégtelenségi kifakadásokra is szol-

gáltatik alkalom.²⁾ — Ezen *bérmaximumok* alakjában jelentkező szabványok tehát csak azon kivételes esetekben volnának megengedhetők, melyekről fentebb az ár elméletében szólottunk, azaz akkor, a midőn a versenyzés ki van zárva, s a nagy közönség egyesek netán helyfoglalható visszaélései ellen biztosítást szükségesel.³⁾

B) *Munkára való jog* (Recht auf Arbeit, Droit au travail).⁴⁾ Az előbbenihez felszogségre nézve hasonló indítvány az, mely a munkásoknak *illő mérvű bérmínimumot* akar az állam által biztosítani, sőt oda is kiterjesztetik, hogy a hatóság keresetnélküli munkásoknak foglalkozást adjon, hogy magokat fenntarthassák. Itt ugyanis oly valami követeltetik az államtól, a mire alig lenne képes, másfelől az egész fennálló ipari rend megingatása lehetne következménye ama jog elismerésének. Az állam ugyanis bizonyos bért csak úgy biztosíthatna, ha *kényszeradó* által a gazdagoktól a szükségelt tőkét elszedné, s alamizsnaként a szűkölködő munkások közt kiosztaná. A mi magokra a munkásokra is veszélyes volna, a menylyben a nemzeti tőke-törzs megcsorbíttatván, a munka- és vállalkozási alkalmak is meghiusíttatnának, a *dolgozó osztály pedig lomhává válnék*, sőt könnyelmű gyermeknemzés által még szerfelett meg is szaporodna, úgy hogy jóllét helyett elszegényedés s számos új baj állana be körében.⁵⁻⁶⁾

C) *Szövetkezeti rendszer*.⁷⁾ Az eddigi tervezetknél ajánlatosabb az, mely a munkásoknak *egymás közti associatiójára* céloz, s épp napjainkban szolgál több rendbeli s figyelemreméltó kísérleteknek kiindulási pontjául.⁸⁾ Ez volna ugyanis a helyesb út és mód a nagy tőkések túlsúlyának mérséklésére (a mennyiben a munkások collectív fellépésük s tervszerű egyesülések által érdekeiknek leghatályosb megóvására képesekké válnak), a munkás-osztályban az önállósági érzület s az öntökélyesbitési ösztön fokozására, a munkások helyzete tartós megjavítására. Ámde az associatio e téren megvalósítása sok nehézséggel jár; nevezetesen azért, mivel az illetőkben a rendesnél nagyobb szakértelmiséget, ügyességet és felelősség-vállalást föltételez; s e mellett a résztvevők a *vállalat nonsikerülése*, válságok alkalmávali bukása által könnyen tönkre tétethetnek. Nem is említve, hogy az ilyféle associatióknál a *bizonyos* és előre fizetett munkabér helyébe a *bizonytalan* s csak később realizálható vállalati nyereség lépne; s hogy rendesen hiányzani fog az egységes vállalati vezénylet erélye, a kellő akarat- és erőösszhang, a nagybani előrelátás, gyors elhatározás és intézkedés, meg a *nyereség megosztásában arány* helyes megállapítása. Bizonyos végül, hogy ilyféle szövetkezetek szilárd fennállhatására némi támogatást az állam részéről alig nélkülözhetnek. Bár az sem szenved kétséget, hogy nagyobb szemesség és ellenőrzet ily szövetkezetekben kitünőleg szokott meglenni, s hogy ügyes berendezésnél épp oly olcsón dolgozhatnak mint a vállalkozók.⁹⁾

A *szövetkezet* eszméje a legújabb időben az itt jelzethnél jóval

szélesebb értelemben való érvényesülésre tör; a munkás-osztályok általánosb iránylatu, azt lehetne mondani *világszerű* (universális) egyesülésében nyilvánul, s már eddig is egynémely oly alakulatokat hozott elő, melyek a közönséges munkás és iparossági körön messze túlmenve, a dolgozó osztályt és ennek törekvéseit valódi *politikai tényező* színében és szerepében is tüntetik fel, s azért nemcsak a közgazdaságtan, hanem az állam- és a kormányzattan szempontjából is itélendők meg.¹⁰)

¹⁾ Némely e kérdésre vonatkozó részlet alább a «Második Kötetben».

²⁾ Nem alkalmazhatók ezek személyes szolgálati munkákra, p. o. közhivatalnokok, katonák, papok stb. fizetésére.

³⁾ Például falusi bábának, sebésznek stb. honoráriumja hatóságilag is megszabható.

⁴⁾ Ld. LÉON FAUCHER cikkét: «Droit au travail» a Dictionnaire de l'Écon. Politique-ben; ROSCHER: Ansichten der Volkswirtschaft 160. sk. I. GARNIER: Droit au travail (1859.) cz. Ért. MENDER: Der volle Arbeitsertrag (1886.) 10. sk. lp. A munkárai jognak (a mely némileg a *létre való jog* elvének folyománya) elismerését a socialisták követelik, jelesül FOURIER, CONSIDÉRANT (Destinée Sociale című munkában), LOUIS BLANC és PROUDHON, sőt még a félsocialisták OTT (Écon. Sociale 576. ff.) és VILLIAUME (Nouv.-Principes II. 78. 1.); de kifejezésre jut (bár nem ily nyers socialdemokratikus értelemben) a mult század végén (1794-ben) szerkesztett porosz *Landrecht*-ben, ujabban a német KRAUSE-AHRENS-RÖDER-féle jogbölcseleti elméletben, az ismeretes ng. írónak STÖPEL-nek műveiben (Die freie Gesellschaft 1881. és Sociale Reform 1884. 3-ik füzet), sőt *Bismarck* herczeg egy 1884-ki nagyobb parlamenti beszédjében is. (Ld. még MENDER: Das Recht stb. 10—27. lp.)

⁵⁾ Helyesen jegyzi meg FAUCHER, hogy e jog elismerése által a legnyersebb communismus készítettnek elő, mert nemcsak a *kész* vagyon és termelvény, hanem még a *productiv erők* is lerontatnának; s azon félszeg nézetből ítéltetnek meg a társadalom, mintha a productió határtalan lehetne, a kormány az áru-keletet önkényesen megparancsolhatná, s folytonosan *adhatna* a nélkül, hogy *kapott* volna! ROSCHER hozzá teszi, hogy hisz ilyenképen az orvos az államtól betegeket, az író könyvvevőket, az ügyvéd clienseket követelhetne. MARLO, a socialista, maga is elismeri, hogy e jog átok volna, hogyha az államhatalom egyidejűleg a gyermeknemzést nem nehezítené. STUART MILL, a nagy munkásbarát, szintén kárhozzátja ez eszmét. — A munkára való jogot illetőleg tekintetbe veendő még az, hogy a munkások, csekélyebb míveltségüknél fogva, a munkát mindig mint *szükséges rosszat* és kint tekintik, s így mindig bizonyos neme a külkényszernek volna szükséges, hogy a munka jól végeztessék. Nem is említve, hogy a munkára való jog e neme több országban tetteg fenn is áll, jelesül a *dolgozó-házakkal* kapcsolatos nyilvános *szegény-segélyezésben*.

⁶⁾ LOUIS BLANC-nak indítványa, hogy a munkások bérenek magassága magok közti szavazás útján döntessék el, komoly czáfolatra nem érdemes.

⁷⁾ Ld. BRENTANO: Gewerkvereine cz. m. THORNTON: On labour cz. m. 2-ik felét. KAUTZ: Társulási Intézmények 400. sk. I. CARNES: Leading principles-jei 214—294. lp. CROMPTON: Industrial Civilisation (1876.), MANGOLDT meg SCHÄFFLE: Ertek. a Tübingai Zeitschrift 1859. sköv. évfolyamaiban, és VIGANO: La fraternité humaine (1879.) cz. m.

⁸⁾ Ennek egyik formája volnának a LASSALLE által ajánlott *productiv-associatiók* (termelő társulatok) állami segélyzéssel, az angol és francziaországi *cooperativ*-egyletek stb., melyeknek főismérve az, hogy a munkást a vállalkozótól függetlenné tenni, a vállalkozói nyereséget a munkásoknak magoknak biztosítani célozzák, s így tulajdonkép a munkabér mellőzhetését is eszközölnék, a mennyiben a munkásoknak önvállalkozókká válását fölté-

telezik. A termelési munkás-társulatokat LASSALLE egyenes oppositíóból a vállalkozók osztálya ellen követeli s oda törekszik, hogy segélyökkel (hozzájárulván az állami garancia) a munkások politikailag is függetlenké tétessenek. Ez eszme félszegségét alaposan mutatja ki SCHÄFFLE: Bourgeois- und Arbeiterinternationalökonomie (Deutsche Viert.-Schrift. 1864. 2-ik füzet 322. sk. 1.) Ld. még BRENTANO t. id. munkáit.

⁹⁾ A munkások ilyyszerű társulásának eszméjét először a francia állam-philosoph BUCHEZ pendítette meg a harminczas években.

¹⁰⁾ Szükségtelen mondanunk is, hogy e helyütt egyfelől az Angliában keletkezett s onnan már Európa minden miveltebb országaiba elterjedő *trades-unions*-féle munkás-szövetkezeteket, — másfelől az ismeretes *«international»*-féle socialdemokratikus nemzetközi egyletnek a munkás-osztályt a maga céljaira felhasználni akaró organisióját értjük. (Ld. alább.)

126. §.

Folytatás.

D) *Nyerrészesedési rendszer.* Ez abban áll, hogy a vállalkozó munkásait nyeresége egy bizonyos hányadában részelteti. Annyiban elfogadhatóbb eszme, hogy ily alapon tőkés és munkás, gyárur és napszámos közt érdekközösség és közvetlenebb érintkezés válik lehetségessé, s e két fontos társadalmi elem közti küzdelem talán elszüntethető lesz. Azonban, bár sok tekintélyes szószólója van e rendszernek, sőt itt-ott nem sikeretlenül meg is kísértették,¹⁾ s legujabban az ugynevezett *industrial partnership* alakjában, melyben a munkások mint tőkerészletet is a vállalatba adó résztvevők jelentkeznek, nevezetesen fejlődési lendületet vett:²⁾ tartós meghonosítása annyiban nehéz, hogy miután a munkások a nyereségben osztozának, szoros igazság szerint a *kockázatból is kellene* valamit elvállalniok (hacsak Thorntonnal azt nem vitatjuk, hogy ama részeltetésre az által szereztek a munkások jogot, hogy sokkal nagyobb erőfeszítésök által a vállalkozó nyereségét fokozandják), — a mire rendszeren képtelenek. Fennmaradván mindig azon baj is, hogy a részeltetésnek mérve az egyes munkásokra nézve, valamint a belépés módozatai, nehezen határozhatók meg; s e mellett a vállalkozó iránti bizalmatlanság, kárral járó évekbeni elégtelenség stb. szintén veszélyezteti az ilynemű associációk fennállását. Legtöbb sikerrel volna megvalósítható e rendszer oly, nem igen terjedelmes vállalatokban, melyek biztos nyereséggel járnak s nagy versenyzésnek nincsenek kitéve; továbbá ott, hol a munkások darab szerint fizettetnek; de itt is azon feltétel alatt, ha a munkások lehetőleg egyenlő miveltségűek, továbbá erkölcsösek, előrelátók, szorgalmasak és békésen megférők. — Közelebbről szemlélve a jelzett kérdést, tulajdonkép három főelv szerinti rendezése a vállalatoknak képzelhető; ugymint 1-ör. Átváltozása a munkásoknak magoknak vállalkozókká (államilag segélyezett) termelési szövetkezetek alakjában; 2-or. Helyettesítése az egész munkabérnek a munkahozadékkal; 3-or. Tulajdonképeni részeltetése a munkásoknak a vállalkozói nyereségben. —

Az ez *utóbbinak* imént ismertetett rendszerét illetőleg legújabbán gyűjtött tapasztalatok nyomán még azt mondhatni, hogy: *a)* A részeltetési eszme egészséges, és habár nem panacea is, hatásos eszköz lehet a munkabérvizonyok megjavítása és a társadalmi állapotok tökélyesbitésére; *b)* A részeltetésnek akként kell rendeztetnie, hogy a vállalkozó és munkás közt igazi érdeksolidaritás létezzék; *c)* A részeltetés a kiérdemlett *bér* szerint (tekintettel a szolgálat minősége- és mennyiségére) adassék, továbbá szolgáljon takarítmányul azaz vonattassék el azonnali elfogyasztástól; *d)* Ne tévesztessék soha szem elől az üzlet kereskedelmi s tartalékalapi érdeke; *e)* Sok foglalkozási ágban e rendszer nem alkalmazható, nem főleg ott, a hol a vállalat nehezen áttekinthető, s a hol inkább a tőke mint a munka és ennek jósága a határozó. — A nyerrészesedési rendszerrel rokon eszme a munkásoknak *jutalom-díjak* által való kitüntetése, a minek azonban csak ott lesz sikerrel alkalmazhatósága, a hol a kézimunka túlnyomó, tehát a munkás anyag és idő megtakarítása által a neki hozott áldozatot megkönnyíti. Az e nemű díjazás czél-szerű előkészületi fokot képezhet a tulajdonképeni nyerrészesülési rendszer behozatalára nézve.

E) *A normál-munkanap.* Azon (félsocialistikus) követelést illetőleg, hogy határozottassék meg törvényileg az, hogy a munkások napi munkakötelezettsége 8—9 munkaóranyi időn túl ne terjesztethessék, ezek jegyeztethetnek meg. A mennyiben ez eszme gyakorlati megvalósítása az embernek (mint dolgozó erőnek) kizsákmányolását akadályozhatja, a munkával való túlterheltetéstől s ennek élet- és erkölcesveszélyeztető következéseitől megóvhat, s némileg módot és időt enged a munkásnak az élet nemesb (műveltségi) javainak is élvezésére: az kifogás alá nem eshetik. Nem szenved azonban kétséget, hogy a normál-munkanap rendszere mellett a tőke- és keresetképeség kellőmértvű kihasználása lehetetlenné válik; esetleg a munkabér nem kismértvű csökkenését, s így a munkások általános anyagi helyzetének megrosszabbulását vonná maga után; bizonyos tekintetben a munkás és vállalkozó individuális szabadságával s szabad egyezkedésjogával is ellenkezik.^{2a)}

F) *Munka-felmondások.* A magasb műveltségű államokban gyakrabban előforduló összebeszélések a munkával való tömeges *felhagyásra* (Strike, Grève, Arbeiter-Ausstand, Lohncoalitionen) a munkások részéről oly végből szoktak történni, hogy a vállalkozóktól *magasb bér* csikartassék ki. E lépésnek sikere lesz ott, hol a bér emelkedő tendenciájú, s a szokás által az egyébként természetes magasságon alul tartatik meg, vagy mozgalmasság időkben, a hol más tényezők által is támogatatik; végre ott, hol a munkásosztály e czélra már előre megalkotott bizonyos organisatióval bír, melynek alapján a strike idejében egy előre gyűjtött tőkéből az illető munkások segélyeztetethetnek (Trades-unionsok); *egyéb* körülmények közt azonban, és főleg akkor, ha a küzdelem a bér természetes

képződési alapjai *ellen* irányul, eredménytelen marad. A munkások nagyobb része ugyanis ily alkalommal nehezen *meztakargatott kis tőkéit egészen felemésztvén*, magokat és családjaikat nyomasztó helyzetbe hozzák; zavargásokra s munkakerülésre szoknak; a vállalkozókkal végre meg hasonlanak, s nem ritkán önnön kárukra okot adnak arra is, hogy kézimunka helyett *gépek* vétetnek alkalmazásba. Eltekintve attól, hogy a kisebb számu, tervszerűbben fellépő, s gazdag vállalkozók: a szegény nagy-számu és összenemtartó munkásokat e küzdelemben rendszerint legyőzik, s legtöbb esetben a munkások azok, a kiknek engedniök kell; s az is kétségtelen, hogy a mint a munkás-szövetkezetek oly tendenciát árulandnak el, hogy a tőke és munka közti viszonyt önhatalmulag határozzák el: előállnának a tőkésék és vállalkozók hasonló s (valószínűleg sokkal) hatalmas egyesülései a munkások követeléseinek visszautasítására. — A mi egyébiránt az állam és a *törvényhozás* ³⁾ *feladatát* ez összebeszélésekkel szemben illeti, kivévén erőszakoskodásokat, közbiztonságveszélyeztető vagy forradalmi irányu kihágásokat: a munkások e fellépése illetőleg coalitioja (mint külföldben is *szerződés-megszegési* cselekvényként tulajdonképen a *magánjog* és esetleg a *kártérítési kereset* terére tartozó) *büntetéssel* nem sujtható; ⁴⁾ jelesül azon okból, mert ez összebeszélési jog nélkül a munka-piacz szabadsága nem volna biztosítva, s az osztó igazság azt követeli, hogy, ha a néha szintén összebeszélő *vállalkozók* nem fenytetnek meg, a munkások se fenytessenek. ⁵⁻⁶⁾

G) *Munkás-szövetkezetek általában.* Az itt jelzett mozgalom szoros összefüggésben áll a napjainkban oly nagy jelentőségre vergődött Trades-Unions-féle egyesületekkel, melyek lényegileg *munkási érdek-képviseelő-szövetkezetek*, a mennyiben egyidejűleg *segély-pénztár egyletek* is, valódi munkás-*gildék* jellegét öltik fel, s arra czeloznak, hogy az osztály becsületét és tisztas hirtvét fenntartsák, a munkabért lehetőleg magasra emeljék, a munkaidőt pedig lejjebb szállítsák, végre magánjellegü belviszonyaik okszerűbb rendezésére hassanak. — E törekvések részben félszeg túlzásokra, erőszakoskodás és *kihágásokra* vezettek, mint épen érintők, esetleg egészen sikeretlenek, sőt a nemzetgazdaságra mint egészre nézve káros visszahatásuak is; azomban magokban véve nem valami *törvénytelenység*, sőt természetsszerű, korunk egész iránylatával s az ipari üzletviszonyok újabb alakulásával benső kapcsolatban álló jelenség is. — Ezen munkás-szövetkezeti alapon nyilvánulnak azután épp napjainkban, mint erősen hangoztatott, *postulátumai* a munkásbarátoknak (illetve magoknak a munkásoknak, és a socialistáknak) követelése: munkási *kamarák*, és állam- és vállalkozók által dotálendő munkás-segélyző *pénztárak* felállítása, munkás-biztosítás; továbbá kiváló munkásoknak jutalom-díjakkal való *kitüntetése*, gyárosok és munkások közt *békéltető* közegek, választott bíróságok rendszeresítése; mint oly intézmények iránt, a melyek az ugynevezett *«socialis*

kérdés» megoldásának elősegítésére szolgálhatnak. — Ezeket közelebbről méltatva, kétségtelen: először is az, hogy a szövetkezetekben a *modern társadalmi önszegély legkiválóbb szervezeti formája* rejlik, a melynek alapján egy új s korunk igényeinek megfelelőbb, az összes üzleti viszonyokba nagyobb állandóságot és biztosságot hozó, sőt mi több, számos socialistikus képtelenségek ellensúlyozására is szolgáló *ipari organizáció* létesülhet; s másfelől az osztályküzdélemmé vált individuális érdektusa (ha csak mesterségesen el nem mérgesítették) a teljesebb érvényre jutó erkölcs, miveltség és közszellem segítségével, a *sociális béke* megfelelőbb állapotába vezethet át. — E fejlődési mozgalmtól azonban az *állam*, mint az emberek legfensőbb jogi s hatalmi egysége és közületi organismusa, se maradhat távol. Az egészben véve még fiatal s sok új alakulatnak csiráját magában hordó mozgalom, daczára egyes kinövéseinek, nem csak hogy el nem nyomandó, hanem inkább helyes irányba terelendő; s állam és társadalom kezét fogva kell hogy működjék oda, hogy az egészséges mag egészséges talajban csirázhassék; s hogy ugyanakkor, a midőn a mozgalom kinövései a közhatalom erős keze által fékeztetnek, visszaélések, erőszakoskodások, rendfelforgató törekvések a törvény egész súlyával sujtatnak: másfelől köz- és magánjogi téren minden megtörténjék arra, a mi a fejlődés békés menetének támogatása és biztosítására szolgálhat.⁷⁻⁸⁾

¹⁾ A negyvenes években a párisi szobafestő LECLAIRE az elvet eredménylen kezdte alkalmazni, továbbá ugyanott DUPONT nyomdász is, sőt már a harminczas években PATUREL nevű nagy iparos cateau-i gyárában; Németországban THÜNEN falusi jószágán vette a rendszert foganatba; míg Angliában a cornwallisi bányákban léteznek ilyféle társulzetek, és Salt Titusnak Bradford közelében lévő nagy gyárában. Elméleti téren BABBAGE, az «Economy of Machinery» ismeretes szerzője, továbbá THÜNEN, MOHL MÓRICZ, RÖESLER, STUART MILL, BÖHMERT, BRENTANO stb.-ek ajánlják a munkás- és vállalkozó közti associatiót. Thünen és Röesler különösen azt kívánják, hogy a vállalkozók bizonyos jövedelmen felül (némely költségek levonása után) a vállalkozói nyereség egy részében, például egy százalékában részesüljenek munkásaikat. Mások a vállalkozót bizonyos tartalékalap félretevésére akarják kényszeríteni stb. GARNIER azt jegyzi meg, hogy nem az a főczél, hogy a munkás vállalkozói üzlettárrá, hanem az, hogy érdeklétté váljék a munka eredménye iránt; míg LOUIS BLANC és némileg MILL és LANGE is annyira mennek, hogy a munkások anyagi helyzete javítására az örököségi jog megszorítását is indítványozzák. A már említett BÖHMERT-féle dolgozat: «Die Gewinnstbetheiligung» stb. egész Európából összegyűjtött gazdag anyagban ismerteti e kérdés practikus állását, a részességi rendszer különböző alakzatait és képviselőit s egyuttal tudományos következtetésekben is törekszik azt megoldásnak elébe vinni. Sok becses fejtegetést tartalmaz továbbá még THORNTON többször id. műve a «Munkáról» főleg a IV-ik könyvben; másfelől STEIN: Volkswirtschaftslehre új kiad. 578. sk. I. (az utóbbi bölcsészetiileg is figyelemreméltó formulációjával a főkérdéseknek).

²⁾ A nyerrészesülési rendszernek igen érdekes példáját szolgáltatta Berlinben az ismeretes nagy iparos Borchert. A munkásokra eső *bonus* (nyerrészlet), valamint a tőkének jutó osztalék igen kedvező volt, s az egész kiosztás bizonyos ünnepélyességgel ment végbe. Ld. még STAHL: Die Arbeiterfrage (1872.) és WAGNER: Rede über die sociale Frage (1871.)

^{2a)} A normál-munkanap eszméje a német socialisták ROBERTUS és MARX által penditetett meg először; széles körben sőt törvényhozások által is talál ma már helyeslésre, ld. péld. ADLER-t is id. munk. 150. sk. lp. HERTZKA: Zeitschrift (1890.) XII-ik szám. és a Tüb. Zeitschrift 34-ik köt.

³⁾ Mely ezelőtt szigorú tilalommal sujtott minden ilyenü megvesztüléseket. Ld. SCHÖNBERG: Hdb. II. 596. sk. 1.

⁴⁾ A legújabb törvényhozás csakugyan sokkal enyhébb már e tekintetben. Ld. BROCKHAUS: Unsere Zeit (1866.) 456. 1. Ld. még ROSCHER-nél: System I. köt. a 176. és 177. §§-ban. és DAUBY: Les Gréves (1886.)

⁵⁾ ST. MILL (II. 14. fej. 6. V. 10. fej. 5.) helyesli a strikeket, ha a munka jobb megfizetése kieszközlésére czéloznak; de kárhozhatja, ha a bérnek jó és rossz munkáért egyenlő mértékben megállapítását akarják kioroszakolni.

⁶⁾ Legnagyobb példái a strikek és munkabeszüntetéseknek szemléltük épp napjainkban (1889. folyamában): a német köszén- s bányászati munkások, a belga iparvállalati és a londoni docksokbeli munkások (majdnem socialistikus jellegűnek nevezhető s részben sikerrel is járt) mozgalmában; — melyek (mellesleg megjegyezve) kiinduláspontjává is váltak azon nagymérvű s nemes intenióju (bár eredményessége tekintetében kételyre okot adható) föllépésnek illetőleg kezdeményezésnek, a melylyel legújban a fiatal német császár II. Vilmos egy nagy államtanácsi tanácskozást rendelt el, sőt az európai iparos államokat nemzetközi értekezletre is hívta fel a *munkások kérdése* tárgyában, különösen abban az irányban, hogyan lehetne a *munkások munkaeurójának* a vállalkozók általi szertelen *kiszáknányolásából* eredő bajokat orvosolni.

⁷⁾ Nem fog azonban sokat tehetni az állam és a társadalom, ha magában a munkás-osztályban is (ennek solid, takarékos, előgondoskodó magaviseletében) támogatásra nem talál; s nem szabad soha megszűnnünk a munkásokat arra figyelmeztetni, hogy *nemcsak új jogokat* követeljenek, hanem *régi kötelességeket teljesíteni* se felejtsek el, a melyek közt nem a legkisebb: az *önmagok iránti* kötelesség. — Erre a mozzanatra épen napjainkban kell sulyt helyezni és untalan utalni, annyival inkább, mivel a mind széles körben elterjedő democratikus iránylatok és törekvések közepette igen nagygyá vált a veszély, hogy a sok lelketlen és a munkásoknak hizelgő igazató tömjenezése közben az utóbbiak egészen megszédülnek.

⁸⁾ Ld. még GIDE: Principes-jei IV-ik könyvét általában, és a CONRAD-féle: Wörterbuch «Arbeit» stb. czimű beható czikkeit az I-ső köt. 609. sk. 668. sk. és 742. sk. lp.

127. §.

A munka mint egyedüli értékforrás a socialdemocratia tanai szerint.

A fennálló munkaügyi rendet félszegnek nyilvánító socialisták (s különösen a socialdemocratia szóvivői)¹⁾ legújban éles hangsulyozással azt állítják, hogy a *munka* (egyedül és kizárólag) *forrása minden értéknek*; a javak és termelvények becsének végső alapja és mérője az azok előhozására fordított munkában (munkamennyiségben) illetőleg *munkaidőben* rejlik; oly termelvények, melyek egyenlő mennyiségű (társadalmi) átlagos munkát (s ezzel emberi munkaeőrt, munkási élet-, agyvelő- és izomanyagot) vettek igénybe, *egyenlő értékkel* is bírnak;²⁾ a munkások, kik ezt a jav- és értékelőhozó munkát végezik, nem kapják meg a vállalkozóktól (a tőkésektől) az őket e szerint megillető jogos díjt a bérökben, hanem annak csak

egy részét illetőleg csak annyit, a mennyi épen munkaerejük fenntartására okvetlenül szükséges; és így a tőkés igazságtalan módon gazdagszik a munkás (életemésztő) fáradsága és munkája gyümölcsreiből; s lesz egyre nagyobb és tátongóbb a hézag, a mely a hatalmas tökebirtokost és a milliókat számító munkás-osztályt egymástól elválasztja, sőt egyenes ellenséggé is teszi. A mihez azután következtetésképp azt esatolják, hogy egy ilyen, minden igazsággal és emberiességgel ellenkező társadalmi rend gyökeresen megváltoztandó, illetőleg a tőketulajdon a közületre szállítandó, és a munkás-osztálynak közigazdaságilag ugy mint politikailag az őt megillető kiváló állás biztosítandó az államszervezetben.³⁾

Ez alapjaiban ugy mint következtéseiben félszeg, sőt veszélyessé válható tan megigazítására ezek szolgálhatnak.⁴⁾ A tétel, hogy «a javak értékének egyedüli forrása és mérője az előállítási munkában rejlik», kétféle értelemben fordul elő; egyszer ugyanis mint *állítvány*, hogy a termelvények jelenlegi árai végelemzésben a jav előhozására fordított átlagos munkamennyiség által határozatnak meg; másszor mint *követelmény* (postulatum), hogy «ez az alap képezze azon mérszabályt, mely szerint a javak forgattassanak és azok megosztása eszközöltessék.» — Mint «állítvány» tekintve, a tétel helytelen volta kitérít a következőkből. Először is: elferdíti a modern nemzetgazdaságtan azon sarkalatos elvét, «hogy a népek vagyonsága és gazdasága az emberi munkán alapszik, s hogy munka és szorgalom alapja és forrása minden gazdasági haladásnak»: arra, hogy «minden termelvény tényleg *csak* munka által hozatik elő, és tényleg *annyival értékesebb* a mennyivel több munka volt előállítására fordítandó.» Holott tapasztalatilag kétségtelen az, hogy a *természet* is járul a javak előhozásához s pedig igen értékes (s megfizetendő) módon;⁵⁾ hogy a termelvény nem egyedül physikai fáradságnak, hanem a vállalkozó *tőkéjének* és (vezetésben, kombinációban, kockázatvállalásban jelentkező) *értelmiségének* is szüleménye, a minek folytán ama tétel még annak az elvnek negatióját is képezi, hogy az előállítási költségek a cseréérték illetve a piaci ár egyik határozó momentuma; végül azon quantuma a munkának, mely minden egyes termelvényre esik, gyakorlatilag fel nem ismerhető és meg nem határozható. — Hamis a jelzett állítás annyiban is, hogy (eltekintve attól, hogy valamely jószágnek nem azért van értéke, mert valamibe került, hanem azért került valamibe, mert értékes) a végső ok, mely javak és termelvények értéke és ára felett dönt: az embereknek a javra irányuló nagyobb vagy kisebb *szükséglete* s az illető javnak nagyobb vagy kisebb mennyiségben *szükségelt* és rendelkezésre levő készlete;⁶⁻⁷⁾ hamis továbbá azért, mert munka és munka közt különbséget nem téve, folytonosan csak a *közönséges* (nem-minősített) munkát tartja szem előtt, még pedig vonatkozás nélkül a munka céljára és productumának *minőségére*; mert a felvett társadalmi *átlagos munka* fogalmilag még

alanyi szempontból sem valami tüzetesen meghatározható s mérhető (tehát értékmérőül szolgálható); mert még azt sem mondhatni, hogy minden (közönséges) munka egyforma kellemetlenséggel és fáradsággal jár, sem azt, hogy egyenlő *munka-költséget* föltételezett termelvények költség-érték tekintetében egyenlők, a mennyiben e mellett még egészen különböző *tőkehasználmányba* is kerülhetnek; és végül a *használati érték* is felette fontos műzsanat, ez pedig körülmények szerint különböző mérvű s a termelvény *minőségétől* föltételezett.⁸⁾

Nem erősebben áll a jelzett tétel, ha *postulatumként* szemléljük.⁹⁾ Kifolyása jelesül ez valami határozatlan s nem kellő higgadt-ságu *jogossági érzületnek*; s annyiban az egyenesen *kivihetetlen*, hogy hiányában vagyunk oly általános érvényű objectiv és szilárd mérszabálynak, melyen a különböző munkák (értékileg és haszonhatásilag) mérlegeltethetnének; s gyakorlatilag másként valósítható nem volna, mint különböző munkák végzésére *célzó kényszerrel*. Ha továbbá amaz igazságosságot komolyan vesszük, felmerül mindig a kérdés, vajjon a ritkább és hasznosabb avagy csak a kellemetlenebb és az egyénileg terhesb munka becsültésék-e többre, s tekintessék-e értékesebbnék; a hol azután oda jutunk, hogy minden munkanemek a *munka-idő* szerint egyenlő értékűeknek lesznek tekintendők, és a képesekre kényszerrel kirovandók. Nem is érintve, hogy emez igazságossági érzület alanyilag egyrészt mindig különböző is leend s különbözőkép fog értelmeztetni; másfelől azon korlátolt, anyagelvies és hamis felfogásból veszi eredetét, hogy az emberi boldogság egyedül az egyes által élvezett anyagi javak által határozatik meg, s hogy ez az élvezet minden emberi cselekvőségnek egyedüli vagy főczélját képezi.

¹⁾ Állítja különösen MARX: «Das Kapital» cz. munk. 4. sk. 147. sk. 208. sk. De állítják továbbá LASSALLE meg ROBERTUS (Soc. Briefe-jei II-ában) is.

²⁾ Innen van, hogy Marx szerint a productumok: megaludt munkaidő, megtestesült munkaizom (Arbeitsgallerte). Utalunk itt különösen e merész gondolkozónak tanaiban foglalt s MEHRWERTH ezimen ismeretes elméletére. Marx szerint ugyanis a tőkés és vállalkozó a tőkének és munkásoknak segítségével egy *drut* akar előállítani, a melynek nagyobb értéke legyen mint az előállításra fordított áruk (tőkék és munkaerő) értéke, s ezen értékfölzet az általa ugynevezett *több-érték*; a mely közelebből nézve, tulajdonkép az az *érték-felülség*, a melyet a teljesen kiaknázott s kellőleg nem-jutalmazott munkás hoz elő, de a mely a tőkés jövedelmének szaporulata és pedig (ugy mint a termelvények többi része) *pénzzé* változtatva, s tőkebeli nyereséget képezve. Ld. erről többet ADLER: Grundlagen der Marx'-schen Lehre (1887.) 32. sk. 101. sk. 178. sk. lp. és LEXIS: Értekezését a Conrad-féle Jahrbücher N. F. XI-ik köt. 452. sk. lp., valamint MENGER-nek: Das Recht auf den vollen Arbeitsertrag (1886.) cz. munkáját, a melyben ezen állítólag tisztán modern német socialistikus tannak már a régibb angol és francia nagy socialisták (Godwin, Thompson, Proudhon, L. Blanc) kényveiben való előfordulása vagy legalább széles nyomai tüntetnek fel.

³⁾ Ez alapon a *béralap* eszméjével is hozatik a tétel kapcsolatba.

⁴⁾ Ld. HELD: Grdr. 51. I. U. A. Socialismus 19. sk. 43. sk. 53. sk. lp. SYBEL: Die Lehren des heutigen Soc. (1872.) KALBERLA: Karl Marx und

das Kapital stb. (1876.) általában, KNIES: Das Geld 115. sk. s Credit II-ik R. 60. sk. 1., főleg pedig G. ADLER: id. műv. és BÖHM-BAWERK: Kapitaltheorieen (1884.) I. 418—447. lp.

⁵⁾ Ld. még ROSCHER-t I. 47. §. 6. j. és 189. §. 3. j., továbbá BERNHARDI-t Grundeigentum 107. sk. KNIES-t (utalással arra, hogy maga Marx is elismeri, hogy a természet használati értékeket hoz elő; a mi szerint ellenmondásokba is keveredik), HELD-et id. h. és a jelen munka 43—45-ik §§.

⁶⁾ Hát például nincsen-e bizonyos távolból szállítandó gabona- vagy kőszénquantumnak már e viteldíji körülménynél fogva is nagyobb piaci ára vagy csereértéke!? Avagy nem birna-e például: egy tonna *arany*, vagy *gabona*, a mely az égből a földre leesnék, értékkel (ha a szükséglet és az ezt felül nem haladó mennyiségi korlát megvolna), bár semmi munka se fordítottatott reája!? Vagy lehet-e egy *aranybányát*, vagy egy *kőszéntelepet*, melyeknek szerfelett nagy csereértéke lehet, *munkaproductumnak* nevezni!? Ld. még ADLER: Grundlagen 212: sk. és BÖHM: Kapital 437. sk. 1.

⁷⁾ Ld. HELD: Soc. 53. l. SYBEL: id. m. 14. sk. 1. és a jelen munka 3—6. és 68. §§-ait.

⁸⁾ Ld. cz. SHADWELL munkájának birálatában az angol Academy cz. folyóirat 1877-ki márczius 17-ki és az «Athæneum» ugyanazon évi márczius 3-ki számában.

⁹⁾ Ld. HELD: Grundriss 51. l. és RIEHL: D. Arbeit 34. sk. lp. a munka ethikai bece és jelentőségéről.

128. §.

A socialistikus-gazdasági jogbölcselet.

A munkabér *fél- és egész-socialistikus elmélete* (melynek egy-némely főbb tételére az eddigiekben rámutatni szükséges volt) azon megismerésre vezet, hogy itt nemcsak a közgazdaságtannak, hanem a *társadalmi és jogbölcseletnek* is egy új s az eddigivel éles ellentétben lévő iránya jut kifejezésre. — Sőt mi több: A *létre* és a *munkáru* való jog, a munkásnak munkája *egész hozadékára* való jogosultsága, a *töbérték-tan*, az ugynevezett *igazságossági* postulatumnak annyira előtérbe állítása, a munka- és fáradságnélküli *jövedelem jogtalanságának* hirdetése (kapcsolatban a föld- és tőkebirtok magántulajdoni rendszerének éles birálatával és fessegetésével): megannyi, immár határozottabb, világosabb, összefüggőbb (mondhatnók tudományos) alakban való egybefoglalását képezik egy egész *gondolatrendszernek*, a mely az összes fennálló társadalom-rend (jog-, birtok-, munka- és kereseti organisatió) átalakítását (részben felforgatását) tekinti végcéljául; az eddig ugynevezett szabadsági és politikai *alapjogok* mellett és ellenében a jelzett tételeiben *gazdasági alapjogokat* hirdet, és azt hangoztatja, hogy ez utóbbiak gyakorlati elismertetése nélkül amazok is üres alakszerűség, s irott malaszt maradnak.

Elég ok arra, hogy ez új tanok úgy a tudomány mint a tényleges államvezetés és törvényhozás komoly figyelmére méltattassanak; a *nemzetgazdaságtan* pedig épúgy mint a *jogbölcselet* az így felvetett kérdésekkel behatóan foglalkozzék, amaz új követeléseket mélyebbrehatóan vizsgálva, a maguk igazi értékére visszavezesse,

s gazdagodva és szélesb alapra helyezkedve önkiegészítésükre és tőkélyesbitésükre törekedjenek, s egyuttal a practikus államférfiúnak és törvényhozásnak egyfelől annak, a mi e tanokban félszeg és veszélyes, leküzdésére tudományos fegyvereket szolgáltatassanak, másfelől abban, a mi a kétségtelenül fennálló visszasságok orvoslására teendő és eszközlőbe veendő: kalauzt és világitó szövétneket képezzenek.¹⁾

¹⁾ A *munkabér* egész kérdését illetőleg ld. még a *Második Kötet*-ben az «Iparpolitikát és a Socialis kérdést» fejtegető §§-okat, s különben SCHÖNBERG: *Hdbuch*-ja és a CONRÁD-féle: *Wörterbuch* idevágó czikkeit, a MARX-RODBERTUS-féle socialistikus elmélet tekintetében: ADLER-nek imént idézett munkáját, valamint ugyanezen írónak: «Rodbertus der Begründer des wissenschaftlichen Socialismus» czimű (1883-ban megjelent) tudor-értekezését; s végül HERTZKA TIVADAR épp oly sok elmélettel és melegséggel, mint nem ritkán tulságosan általánosító és doctrinár apodicticitással írott műveit, s legujabban megindított (külömben nagybecsű) «Zeitschrift für Staats- und Volkswirthschaft» cz. folyóiratában foglalt Értekezéseit.

NEGYEDIK CZIKK.

A kamat.

129. §.

A tőkejövedelem és kamat általában.

A nemzetjövedelemnek azon része, mely a tőkebirtokosnak jut,¹⁾ jut jelesen mint jutalom azon *önmege tartóztatásért* (takarékos-ságért), melyel a tőkének létet adott, illetőleg azért, hogy tőkájével a társadalmi vagyon szaporodását elősegíti: *tőkejövedelemnek* (tág értelemben: *kamat*) neveztetik. A tőkejövedelem, ott a hol a tulajdonos az ő tőkéjét saját vállalatában alkalmazva értékesíti: *közvetlennek*, gyakran *nyereségnek* (Kapitalgewinn, Profit), ott pedig a hol azt bizonyos ellenszolgáltatásért (díjért) másnak *kölcsön* adja: *kikötöttnek* vagy helyesebben *kamatnak* (szorosb értelemben véve e szót) neveztetik; mely utóbbi esetben tulajdonkép kárpótlás valamely tőke használhatóságának bizonyos időre való átengedéseért, vagyis: «a tőke használhatóságának s ezzel járólag *használmányának az ára* illetve *díja*» (Preis der Capitalnützung).²⁾ A mik szerint azt is lehet mondani: a kamat: «a tőke termelő czélú alkalmazásának (értékesítésének) a gyümölcse»; — vagy «a tőkének a hozadéka»; — vagy «a tőkésnek a tőkéje segítségével előhozott értékben való része»; s végül (kölcsön esetében) «a tőkekölcsönnek az ára». — Ott hol a tőkés a tőkét közvetlenül maga használja, a kamat *lappangóvá* lesz, s a használmány értéke azon értékösszegnek felel meg, melyre a tulajdonos szert tehetendett, ha tőkét kölcsön adta volna valakinek; illetőleg egy ilyféle tőke birtoka felmenti a tőkést azon kény-

szer alól, hogy a tőkét kölcsönvegye. (A tőkejövedelem is leghelyesebben a kikötött, illetve a szorosb értelemben vett kamat-jövedelem alakjában ismerhető fel és deríthető ki,³⁾ a miért a jelen fejtegetésekben is ebből a szempontból indulunk ki.)⁴⁾

A hitelügylet létrejöttekor (formailag) a tulajdonostól átszállított áru : vagy bizonyos *mennyiségű pénz*, vagy bizonyos, a hitelező tulajdonában megmaradó jószágokon való *használmány*; a miért is a kamat az átengedett tőke meg a kölcsönügylet szerint különbözőkép jelentkezik; névszerint pénztőkénél: *pénzkamat* (vagy «kamatt») a szó *legszorosb* értelmében); épületek, hajók, gépek átengedésénél: *bérletdíj* (Miethziens); kölcsönkönyvtáraknál: *előfizetési díj*, stb. alakjában; megjegyezvén, hogy «tulajdonképeni hitelezés» a használmány átengedésével járó jószágoknál szó szerinti értelemben nem létezik,⁵⁾ sőt a tőkejövedelem e különböző alakjai az életben sem jelentkeznek egyenlő módon, s azért össze nem vegyítendők; másfelől, hogy azon összegben, a melyet az adósok kamatt fejében a tőkésnek fizetnek, a tulajdonképeni tőkehasználmányi áron kívül igen gyakran még más elemek is foglaltatnak (rejtőznek), melyek részint *tőkehelyreplátás*, részint *egyébnemű jövedelem*; az első tekintetben jelesül: *elhasználásdíj* (mely minden álló tőkénél előfordul⁶⁾ és *biztosítási részlet* (a lehető tőke- vagy kamatveszteségre való tekintettel, melynek a tőkés ki van téve);⁷⁾ az utóbbi tekintetben: *vállalkozói nyereség* (ha a tőkés a vállalat kockázatát is bizonyos részben viseli),⁸⁾ meg *munkadíj* (ha a tőkés a tőkék elhelyezése- és igazgatásával járó fáradságért valami jutalmat vesz igénybe).⁹⁾

Ezen az alapon különböztethető meg *nyers-* és *tiszta* kamatt is,¹⁰⁾ utóbbi alatt azon kamattjövedelem értetvén, a mely a most érintett minden elemek levonása után, illetőleg mint «tiszta ára az átengedett tőkehasználmánynak» megmarad.¹¹⁾ A tiszta kamatt még legtökélyesebben a pénzben (s pedig a biztos helyre adott pénzben) kikölcsönzött tőkékért járó kamattételben ismerhető fel; de óvakodnunk kell a kamattot azért a *pénznek árával* azonosnak tartani, vagy csak a pénzt a valódi tőkének tekinteni,¹²⁾ mivelhogy a legtöbb kölcsön (egyszerűség tekintetéből) pénzben szokott eszközöltetni (vagy megbecsültetni), és majdnem minden kamatt pénzben fiztetetik.¹³⁾

A tőkejövedelemnek a *mérve* az ugynevezett *kamattláb* (Zinsfuss), mely a tőke értékének bizonyos időre (péld. egy évre) szóló *százalékában* szokott kifejezteni;¹⁴⁾ az a kamatt, a mely helyesen alkalmazott tőkéből átlagosan (az esetek nagyobb részében) nyeretik vagy szerezhethető: *országos kamattnak* nevezetik; illetőleg *országos kamattláb* alatt azon «középnagyságu kamattösszeg szokott értetni, mely (valamely üzleti vagy forgalomkörben) biztos helyre és nehézség nélkül kölcsönadott *pénztőke* után (pénzben) fiztetetik».

Mindenki annyit *igér* illetve törekszik *venni* kamattot, a mennyit a tőkével szerezhetni vél; s azért a *tőkék* reálértéke ezen az ő

kamatozási erejökön sarkall, a kamatban nyeri mindenhai kifejezését, s e szerint szokott méretni. Közgazdaságilag az kívánatos, hogy a tőke annak kezeibe jusson (tehát az által vétethessék kölcsön és gyümölcsöztetessék), a ki vele legtöbb értéket tud előhozni.¹⁵⁾

¹⁾ V. ö. az egész «Czikkre» nézve: SMITH: I. 9. SAY: Tr. II. 8. RICARDO: Pr. 6. 7. 21-ik feje. (Baumstark: Erläuterungen 625. sk.) ST. MILL: II. 15. feje. ROSCHER: Syst. I. 179—185. §§. GARNIER: Traité 29-ik feje. HERMANN: St.-Unt. 488. sk. SCHÄFFLE: Syst. II. 388. sk. 458. sk. WAGNER: Pol.-Oek. I. 510. sk. MANGOLDT: Grdr. 138. sk. nagyobb m. 420. sk. HELD: Grdr. 73. és 78. sk. BÖHM-BAWERK: Kapital cz. m. és KNIES: Geld und Credit 2—3. köt.

²⁾ Ld. ST. MILL (Søtber ford.): I. 415. sk. I. SCHÄFFLE: Syst. I. 175. és II. 460. és 469. utalással e momentum különböző felfogására különböző íróknál; másfelől arra, hogy a tőkejövedelem csak a *vállalati nyereséggel* való együttes szemlélet alapján ismerhető fel teljesen. Legújabban WAGNER igenis túlzott méltatásával ROBERTUS félcialistikus elveinek az itt követett elmélettől sokban eltérő felfogást iparkodik érvényesíteni. (I. 511. sk.)

³⁾ Mert a saját vállalatban alkalmazott tőke jövedelme rendszerint más jövedelemekkel (péld. munkabérral, vállalkozói nyereséggel) összeolvadva van; s a tőkés maga is csak kölcsönadott tőkékkel való összehasonlítás útján határozhatja meg vállalati összjövdelmében azon rész nagyságát, melyet befektetett tőkéje jutalmának tarthat. — Arra is utalhatni itt, hogy igazi eredeti *külön-jövedelem* csak az a kamat, a mely productív hitelügyletekből származik, a mennyiben az adós által a kölcsönvett tőkével előállított *tiszta-hozadékbani* rész (Antheil).

⁴⁾ Így tekintendő az is, a mi a fentebb (a 155-ik old.) ez irányban mondatik.

⁵⁾ A «hitel» elméletében adott elemzés kiegészítéséül szolgálhat itt a következő: *Kölcsönnek* (Darlehen, *Mutuum*) szoros értelemben azon hitelügylet nevezendő, a hol a kölcsönvevőnek az illető javban rejlő *productiverő* maga teljes szabad használatra és elhasználásra átengedtetik, s a hol az *értéknek* visszaadása fungibilis jószágokban történik. *Haszonkölcsön* (Commodatum) az, a hol a kölcsönben kapott jószág, értéktárgy, — nem használna, lényegileg előbbeni alakja- vagy állagában adandó vissza. — *Haszonbérletről* (Pacht) szólunk ott, hol a kölcsönkapott jószág (telek, földbirtok, iparvállalat) a gazdaság külön *eszközévé* lesz, s a használmány csak speciális gazdálkodási üzlet alapján válik lehetségessé; végre *bérbevétel* (Miethe) az, a midőn a jav használmánya egyszerűen átvétetik, és semminemű gazdasági üzlettevékenység se szükséges. (Péld. lakásnál.)

⁶⁾ Egy bérbevett háznál, gépnél stb. a haszonbérő még az egykor beállandó megsemmisülésért is fizet bizonyos egyenértéket.

⁷⁾ Ezen elvállalt kockázat díja jelesen annál nagyobb lesz, mennél csekélyebb biztosságnak örvend a tőke, s névszerint mennél rosszabb az országbán az igazságszolgáltatás, mennél kockázatosb a kölcsönvevőnek vállalata, mennél ingadozóbb értékű a törvényes fizetészer, stb.

⁸⁾ Például a részvénytársulati tag, ki a kamaton kívül valami határozatlan osztalékra bir igénynyel.

⁹⁾ Bankok, melyek igazgatási költségeiket a nyers kamatból fedezik.

¹⁰⁾ Némelyek tiszta kamat alatt azt értik, a mely megmarad, ha a tőke fenntartása- és helyreptőlására teendő költségek a nyers tőkejövdelemből levonattak.

¹¹⁾ Valamint van nyers és tiszta hozadék, ugy van tiszta és nyers kamat is.

¹²⁾ Midőn *pénzhiány* felett hallunk panaszkodni: legtöbb esetben nem pénz az, a melyben hiány van, hanem tőkék és javak, a melyek pénzért az eddigi áron megvehetőek vagy egyáltalában megvehetőek lennének. Bár ezt sem szabad túloznunk, mert gyakran csakugyan a pénz az, a melyből nem

áll elég a nemzetgazdaságnak rendelkezésére, s hogy pénzre szóló tartozások nem pamut vagy czukorral, posztóval vagy gépekkel, hanem pénzzel teljesíthetők! Ld. CHEVALIER: De la Monnaie 380. sk. l. CAREY: Társad. Tud. 312. sk. l. WAGNER: Russ. Papierwährung (1868.) 71. l. HERTZKA: Währung und Handel stb. 83. l. és WOLF: Wirthschaftskrisis (1888.) 29—30. lp.

¹³⁾ HERTZKA éleselműleg, de túlságosan generalizálva, erre azt jegyzi meg, hogy lehet egy állam tényleg *tőke-gazdag s mégis pénz-szegény*, hogyha forgalma csekély vagy hitelügye igen magas fejlettségi; és viszont, lehet tőkeszegény országot gondolnunk, mely pénzbőségnek örvend, hogyha forgalma igen nagy és hitelügye igen tökélytelen. (Id. m. 82. sk. l.)

¹⁴⁾ Szólhatni ugyan imigy is: a tőkés kész odaadni öt százalék mellett a péld. 100 forintnyi névbeli tőkét, de miután a kölcsönvevő (péld. állam) csak 4 százalékot akar adni, elfogadja a tőkés ezt a kamatot is, de ez esetben tényleg nem 100, hanem csak 80 forintot ad.

¹⁵⁾ A tőkéből akként élő polgár, hogy maga közvetlenül gazdasági foglalkozást nem üz: *járadékosnak* (Rentier) szokott nevezetni.

130. §.

A kamat nagyságát elhatározó körülmények.

A *tiszta kamat* magassága illetőleg a tőke-használmánynak az *ára*, ott a hol a *tőkeforgalom szabad*, illetőleg törvény s hatósági szabványok vagy pedig *erkölcsök* és *szokás* módosítólag ez irányban nem hatnak: ugy mint egyéb jószágoknak ára a *kereslet* és *kinálat* közti viszonytól (s az erre befolyó körülményektől) függ.¹⁾ Határozó jelentőségű mozzanatok lesznek tehát egyfelől a tőke-előállítási költségek, másfelől a tőkék használhatósága s értékesíthetése, meg az azokat kereslők fizetőképessége. — Közelebről a következőkre utalhatni:

A) Tekintve a *kinálatot*, ez származik a magok tőkét alkalmazni nem akarók vagy nem tudók számától, az ujonnan felgyűjtött (vagy egyáltalában rendelkezésre lévő) tőkék mennyiségétől, meg a felkölcsönzők iránti bizalom és hitel mérvétől; s *nagyobb* s élénkebb lesz ott, a hol a tőkegyűjtés könnyű és gyorsan történik, a takarékoság igen el van terjedve, a takarítványok elhelyezésére sok alkalom nyílik, jó és szigorú adóssági törvények, kifejlett hitel, forgalomszabadság, s a közállapotok szilárdsága iránt bizalom, létezik; ellenben *csekély* ott, a hol mindezeknek a visszája tapasztalható. — A mennyiben a tőkék takarítás által keletkeznek, ez utóbbi bizonyos áldozat- és önmegtartóztatással jár, a melyet a tőke *előállítási költségének* nevezhetni; a mi szerint azt mondhatni, hogy a kamatnak, huzamosab időt véve, *legalább* is akkorának kell lennie, hogy e költségeket fedezze, azaz megfelelő *jutalmat* képezzen, s a tőkegyűjtési *ingert* ébrentartsa; ezen költségek határozván el azon *minimális* tételét a kamatnak, melyen alul ez tartósan nem szállhat (s ha leszállana, a tőkegyűjtést megakasztaná²⁾ s stationárius közgazdasági állapotot idézne elő); s magától értetvén az is, hogy ott, a hol a jelzett költségek nagyobbak (az áldozat terhesebb) s a tőkegyűjtés nehezebb, a kamatnak is emelkednie kell; mig *ellenkező*

viszonyok közt ez csökkenni fog. — De másfelől van *maximál* tétele is a kamatnak, a melyen túl nem emelkedhetik, tudniillik a hol az átlagos vállalkozói nyereséget 0-ra lenyomná. A kínálat növekedése épp oly kevéssé nyomja le szükségkép a kamatlábot mint más valami jószágnak az árát; alacsony kamatláb épp ugy eredhetvén esekélymértvü kereslettől mint nagymértvü kínálattól, s ez utóbbi nemcsak tökebőségnek, hanem nagyszámu járadékosoknak is lehetvén jele. Következik innen, hogy alacsony kamatláb nem mindig vagy szükségkép valami örvendetes dolog.

B) A keresletet illetőleg, ez egyfelől a termelő módon működni akaró *vállalkozók* (földbirtokosok, munkások stb.) számaránya- és fizetéképességétől, meg az (ez irányban sokszor nagy nyomatókkal kölcsönkeresőként fellépő) *államtól*,³⁾ (részben a *consumtiv* hitelre szorulóktól is); másfelől a tőkék *használati értékétől* függ.⁴⁾ Határozó momentumok lesznek tehát: azon mérv, melyben tőkék üzleti célokra szükségeltetnek és (előreláthatólag) értékesíthetők; a vállalkozási erély, termékeny földbeni bőség, az üzleti technika tökélyesbedése, ügyes és értelmes munkásosztály, szaporodó népesség stb.; másfelől oly *államháztartás*, mely beruházási vagy politikai célokra gyakrabban kényszerül a pénzpiaczhoz fordulni és annak erőit igénybe venni. — Mig a kamat azon tétele, mely a tőketakarítóknak hozott áldozataik legalább némileg megfelelő jutalmát képezi, a kamat *absolut természeti magasságának* (vagy absolut nehézkedéspontjának) tekinthető: addig a tőkekereslők versenyzése tőkehasználmányok tekintetében a kamat *relativ* nehézkedéspontját képezi, a mely verseny azon kilátásból ered, hogy a productió új tőkealkalmazás által fokozható lesz. Határozó pedig e relativ kamatmagasságra nézve a legkevésbbé gyümölcsöző azaz az utolszor elhelyezett tőkének a hozadéka.⁵⁾ — A kamat *maximál-tétele* e két momentum: fizetéképesség és a tőke használatértéke szerint szabályozdik, azaz magasabbra nem emelkedhetik mint a mennyire a tőkekereslők fizetéképessége meg a tőkék értékesítése azt lehetőséggé teszi.

C) A pénzben kikölcsönzött meg a nem-pénz-alakban kiadott (tehát nem-helyettesíthető, nem-fungibilis) tőkék kamatlatát illetőleg: a) A kereslet és kínálat közti viszony nem-pénzbeli tőkéknél is szabályzó, de mindig azon *specialis* alakban, a melyben az ilyenemü javak egyes nemeinek használmányára nézve jelentkezik. b) Mig pénzkölcsönöknél, melyek pénzkamatra adatnak, maga a kamat a tőkének árára hatás nélküli, addig a bérletkép átengedett tőkejavaknál a tőke ára a tőkésített kamat által határozatik el. c) Álló productiv és használati tőkéknél (főleg házaknak és a mennyiben erről *itt* szólhatni, telkeknek bérbeadásánál) emelkedő kereslettel a kínálat vagy egyáltalában nem vagy csak növekedő költségekkel nagyobbítható; mig csökkenő kereslet alkalmával a kínálat vagy épen nem vagy csak lassan szorítható meg; ugy hogy mind az

egyik mind a másik esetben ezen nem-pénzbeli tőkejavak ára és kamata tekintetében változások állanak be, melyek vagy a hitelezőkre vagy az adósra nézve kedvezők.⁶⁾

A mily mértékben gyakorol végre a tőke uralmat a munka felett, épp úgy van túlsúlyban és előnyben a *nagy tőke a kicsiny tőke felett*. A tőke nagyságával annak gazdasági ereje és hatálya is növekedik a forgalomban, a mi szintén egyikét képezi azon momentumoknak, a melyek miatt a socialistikus elmélet a fennálló birtokjogi rendnek gyökeres reformját követeli.⁷⁻⁸⁾

¹⁾ S pedig mindennemű jószágok, tehát nemcsak pénz, hanem egyéb érték formájában lévő tőkék tekintetében is. Közvetlenebbül a forgó tőkék tartatnak itt szem előtt. — A nemzeti jellemnek befolyásáról a kamatlábra szól FAWCETT: Manual III. kv. 12. fejt.

²⁾ Illetőleg szükségkép a kínálat megszorítására és ezzel kamat-emelkedésre vezetne.

³⁾ Ez itt megérintett mozzanat az eddigi tudományos elmélet által nem kellőképp vétetett figyelembe, pedig igen nagy fontossága.

⁴⁾ A tőkék haszonértéke legtöbb esetben egyenlő értelmű a munkások ügyessége és a természetörök bőségével, mely erők avval kapcsolatba hozatnak; továbbá itt rendszerint a hozadéka a legkevésbé gyümölcsöző tőke alkalmazásának a mérvadó; a mely tőke azonban még felhasználandó volt arra a végre, hogy valamennyi foglalkozást kereső tőkék tettelleg alkalmaztassanak is, s hogy ezen legkevésbé gyümölcsöző tőke alkalmazása határozza el az országos *kamatláb* nagyságát, épp olyformán, mint a legselejtesb földken szükséges termelési költségek a *gabonáért*, vagy az utolsóként alkalmazott munkás *munkájának* eredménye a *munkabért*.

⁵⁾ Míg a vállalkozóknak van kilátása a kölcsönvett tőkével többet kereshetni mint a fizetendő kamat: a kereslet tartós leendő, de megszűnik mihielyt ama kilátás elenyészik.

⁶⁾ Némely idevágó részletet ld. alább e «Fejezet» utolsó «Czikkében».

⁷⁾ Ld. SCHÄFFLE: System II. 474. sk. 1. utalással a kamat formájában élvezett (s a bérleti akarók versenygéséből eredő) monopol és telekjáradék-jövedelemre: nem-szaporítható fix tőkéknél; azután különösen fix *használati vagyon* jellegével bíró tőkéknél.

⁸⁾ E hatalom ellensúlyozására szolgálhat a kistőkék egyesülése és szövetezete, a melyet ugyanazért államilag akadályoztatni helytelen.

131. §.

A kamat nagysága s egyenlősülési irányzata, és a tiszta kamat természetes magasságának változásai.

Egy és ugyanazon közzgazdasági területen a tiszta (ld. fentebb) kamatláb különböző elhelyezésben *egyenlősülési irányzatot* tanusít; s pedig azért, mert a tőkék az idő és hely szerint kevésbé nyereséges elhelyezésből kedvezőbb kilátást nyújtó vállalatokba folynak át, s így amott a nyereségi tétel emelkedvén emitt pedig csökkenvén: a *kamat egyenlősége* áll elő.¹⁾ — Ezen kamat egyenlősülési folyamat azonban nem minden kölcsönöknél egyforma, s nem is minden nehézség nélküli, a mennyiben a tőke ide-oda-vonulása sokszor akadályokra talál, úgy hogy a jelzett szabály alól kivéte-

lekkel is találkozunk, a melyeknek egy része ugyancsak látszólagos, de a másik része tényleges és valódi. Így névszerint: *látszólagos* a *kamat-különbözet* ott, a hol a kikölcsönzött tőkék kockázat-foka vagy helyrepótlási eleme különböző. (Például a házbér azért, mivel javítási és újból felépítési díjt is tartalmaz, magasb lesz mint a tiszta pénz-tőkekamat; a kevesebb biztosságot nyújtó *utóbb-zálogra* támaszkodó tőke kamata magasb leend, mint *első* zálogi biztosságnak örvendő kölcsöné, stb.) Látszólagos lesz továbbá a kivétel azon kamat-külömbözeteknél, melyek túlnyomólag álló, vagy kiválóan forgó tőkékkel üzött vállalatok közt mutatkoznak; az említett *kamat-egyenlősülés* ugyanis legkönnyebben valósulhat meg forgó (azaz nehézség nélkül ide-oda helyezhető) tőkékkel dolgozó üzletek közt; míg egyebütt, azért mivel a tőkék a vállalatból csak nehezen vagy épen nem vihetők máshová (p. o. vaspályák, hidak, földbirtok) ama egyenlősülési iránylat megakadhat.²⁾ — A *valódi kivételeket* illetőleg, ezek leginkább a tőkék szabad ide-oda vonulásának akadályai-ból erednek; így p. o. uzsoraszabványok, rendi előítéletek, ferde szokások, szabadalmak stb. által a természetes tőkefolyam irányulása a legtermelőbb vállalatok felé tetemesen megnehezítettik, sőt esetleg egyenesen lehetlenné is lesz téve.³⁾ — Érvényes végül a fentjelzett egyenlősülési szabály két egymás közt szorosb forgalmi viszonylatban álló külön nemzetgazdaság (illetőleg ország)-ra nézve is, mennyiben a tőkéknek kamatkiegyenlítő elhelyezkedése hitelezés útján vagy a tőkéseknek átköltözkedésük nyomán helyt foglalhat. Habár ismeretlenség a viszonyokkal, szokások, idegenkedés a kivándorlástól stb. ez iránylatot is erősen ellensúlyozzák.

A tiszta kamat *relatív természetes* magassága (mely, mint fentebb mondatott, azon tétele a kamatlábnak, a melynél adott időpontban, a kölcsönadható tőkék kínálata az azokra irányuló kereslettel egyensúlyba helyezkedik): az idők folyamában s a tőkék szaporodtával rendszerint *csökkenési* iránylatot tanusít. Feltétlen érvényű tételként azonban ezt nem állíthatni fel, mert igen sok *ellenható* iránylatok is léteznek, melyek ama kamatleszállást nemcsak késleltetik, hanem még egyenes kamatláb-emelkedést is okozhatnak. Így jelesen: *a) Nagy nemzeti katastrophák* (háboruk, forradalmak, kereskedelmi krízisek), melyek tömeges tőkemegsemmisüléssel járnak. *b) Haladások* a tudomány és a *technika* terén, melyek új termelési és forgalomvidékek megnyílására vezetnek (vasutépítés), s ez által a tőkekereslet növekedését szükségszerűleg idézik elő. *c) Nagyobb-szerű kölcsönök*, melyeket a kormány a belföldön fölvesz, vagy külföldön létesített adóssági műveletek, melyekben az ország tőkebirtokosai is nagyobb mérvben résztvesznek. — Észlelhető az is, hogy a tényleges *átlag kamat* némelykor magasabb, máskor alacsonyabb azon tőkének hozadékánál, a mely utójára alkalmaztatott, azaz a legkevesebbé gyümölcsöző. E jelenség oly tévedés eredménye, a melybe a tényleges üzletállapot megítélésében a vállalkozó közön-

ség ejtetni szokott, főleg akkor, ha a kamatláb hirtelen megcsökken. Ekkor ugyanis sokan új vállalkozásokra ösztönöztenek, mert egykét sikeres üzlet utánzásra buzdít; a tőkék kamata felszökik. Azonban egyszerre kitűnik, hogy a felkölcsönzött tőke ára mégis magasabb volt, mint a mennyi az üzletnyereség által elérhető, s beáll általános ijedtség; s a tőkések részén felmondása a kölcsönöknek, a vállalkozók részén beállítása az üzemnek, úgy hogy egy időre a kamat még természetes magasságán is alább szállítatik.

¹⁾ Kényünk szerint szaporítható és nem szaporítható tőkékre való utalással szól erről MANGOLDT; HELD szerint csak annyit mondhatni, hogy a kölcsöntőkék kamata egy nagyobb forgalompiacra jobban egyenlítődik ki, mint más áruk és jószágok ára. Egyenesen tagadják ez elvet CAREY és DÜHRING, a nélkül azonban, hogy ellen-véleményüket eléggé indokolni bírják. Ld. még RÖESLER: Grundr. 477. l.

²⁾ Az álló tőkék termelékenysége lassan érvényesül s lassan változik is (innen azután a jelzálogi kamatláb állandóbb volta); míg a kereskedésben, hol a forgás oly gyors, s a kereskedelmi conjunctura alapján ennek azonnali felhasználásával roppant nyereség érhető el, a legrövidebb időközökben külön-külön kamatlábbal találkozunk; a termelékenység hamar és nagy mértékben változik majd igen nagy, majd igen csekély; a honnan következik az is, hogy a váltó-leszámitolási díj egy évtized alatt két- és tizenkét százalék közt is ingadozik.

³⁾ Ld. FAWCETT: Manual of Pol. Econ. III. kv. 12. fej. és MANGOLDT nagyobb munk. 423. sk. l.

132. §.

A kamat nagysága a népelet különböző szakaiban, s magas és alacsony kamatláb különösen.

Igen műveletlen népeknél tőkekölcsön ismeretlen, s ha előfordul, kamat nem igen szokott kikötteni. A polgárosodás rendes terjedésével azomban előáll a kölcsönzés, és pedig magas kamatokra, mert a tőkék még ritkák, a takarítási ösztön csekély, a kockázat nagy, a közrend nem eléggé szilárd; másfelől meg a bőségesen rendelkezésre álló föld meg vállalkozási alkalmak a tőkék használati értékét fokozzák.¹⁻²⁾ A műveltség magasb fokán épp ellenkező okoknál fogva (vagyis gyorsabb tőkeszaporodás, hatályosb termelés, szilárd jogi rend, jó hiteltörvények stb. miatt) a kamat (illetőleg a tőke-nyereség) csökkenni szokott, főleg azért is, mivel mind kedvezőtlenebb elhelyezési módokhoz kell áttérni, a hol az eredmény szükségképp csekélyebb. A kamat ez alábbszállása legelőször a gazdasági tekintetben legvirágzóbb tartományokban és vidékeken (városokban, forgalmi főpontokon) jelentkezik. Ez időszakban egyébiránt a tőke-nyereség egyenlősülési irányzata mindjobban helyt foglal, mert a tőkemozgalom (ide-oda vonulás) szabadabbá és általánosabbá válik. Vannak e mellett magas műveltségi polczokon a kamat csökkenésének ellensúlyozására is szolgáló viszonyok, például növekedik a kereslet a tőkeszaporodással egyenlő arányban; az olesó tőke sokakat

vállalatra buzdít; vagy háboruk, forradalmak, kereskedelmi krízisek, elemi csapások következtében a tőketörzs megfogy.

A kamat csökkenésének egyébiránt nem szükséges követke-
zése a tőkebirtokosok helyzetének megrosszabbulása, mert a *tőkének szaporodási aránya* nagyobb is lehet mint a kamatcsökkenése; s mivel magasb műveltségű államokban sok más körülmény is helyre-
üti a tőkejövedelem csökkenéséből eredő hátrányt. Gazdag népek, melyeknél a kamat alacsony, tőkéik egy részét magas kamatlábbal bíró s főleg agricol országokba helyezik át, s pedig vagy egyenes átköltözködés útján, vagy pedig hitelműveletek segítségével.³⁾

A mily előnyös továbbá és ösztönző hatályu az *olcsó tőke* életrevaló s vállalkozó szellemű népekre nézve, a kikkél egészben-
véve virágzó iparnak és vagyonosságnak,⁴⁾ nemkülömben rendezett közhiteli és államháztartási viszonyoknak a jele: oly nyomasztóvá válhatik ott, hol a tőkék productiv módon elhelyeztetésének lehetetlenségéből ered, illetőleg hanyatló országokban, a hol (például) a népesség nem szaporodik, a munkaképesség nem növekedik, a vállalkozási erély csekélyebb mérvű; mert itt a tőkések, kiknek törzsvagyona megszorodott, minden következő évben csak épp annyit oszthatnak meg jövedelemkép magok közt, mint előbbeni években, s a folytatott takarékoság igazi gyarapodását a nemzetnek nem hozná magával. Egyébiránt a tőkényerés (a kamat) csak bizonyos pontig szállhat le, mert azontúl a takarítás megszűnik, az emberek tőkéiket, semhogy szerfelett csekély kamatra kikölcse-
nözzék, fölemésztenék.⁵⁾

Egészen *lehanyaglott nepek*nél végre a tőkekamat ismét feljebb száll, mint természetes következménye a nagy ember- és tőkevesz-
téségnek, eszélytelen pazarlásnak, jogbátortalanságnak, s a meg-
csökkent kamatgyűjtésnek. Ezek azon idők, melyekben az alsóbb osztályck szabadsága, meg a tulajdonjog biztonsága leginkább szo-
kott veszélyeztetve lenni; a mennyiben vagy *anarchikus* népmoz-
galmak, vagy *zsarnoki* önkényuralom ütik fel fejüket, a hol azután az anyagi élet korlított a politikaival rohanó sebességgel megy fel-
bomlásának elébe.

¹⁾ ROSCHER: System I. 184. és 185. §§. és SCHÖNBERG: Handbuch I. 665. sk. 1.

²⁾ A kamatláb magas volta (illetőleg a tőkének drágasága) nyomasztó hatá-
su az anyagi fejlődésre, mert vállalatokat megnehezít, a vagyoni egyen-
lőtlenséget előmozdítja, a belterjesb gazdálkodásmódra való áttérést feltartó-
ztatja, s más népekkel a versenyt akadályozza. Ezekből azonban nem követ-
kezik az, mintha mindenkor és mindenütt károsnak vagy hiányos gazdasági
fejlődést jelzőnek kellene tekinteni, a mennyiben hirtelen beálló nagy ipari
lendület, föléledt vállalkozási erély stb.-nek is lehet a folyománya.

³⁾ Mennél alacsonyabb valamely népnél a kamatláb, annál könnyebben
kölcsezőnözhet idegeneknek, a mi további oka annak, hogy miért szeretnek
alacsony műveltségű népek a legfejlettebbekkel üzleti összeköttetésbe lépni.
LEROY-BEAULIEU (Economiste Français 1879. Nr. 12. 15. 17.) ezen jelenséget
(a rendkívüli kamatcsökkenést) érdekesen elemezvén arra utalt: a) Hogy az

alacsony kamat nem mindig és feltétlenül előny (mint Turgot, Lafitte s a legtöbb francia nemzetgazda hiszik), hanem hátrány is lehet, jelesen akkor, ha a tőkék productív elhelyezhetésének nehézségéből ered. *b)* A gyors kamatsökkenés megakadályozza a nagy új vagyonok képződését, s előnyös helyzetbe teszi azokat, a kik fix jövedelmekkel bírnak magasb kamatu elhelyezésből: azokkal szemben, a kik ily helyzetben nincsenek. *c)* Kedvezőbb hatása lesz azonban a tartóssá váló kamatsökkenésnek annyiban, hogy a sociális birtok-egyenlőtlenséget mérsékli; sok járadékost munkásságra kényszerít (hogy megélhessen); az alsóbb osztályok takarékoságát fokozza; a jószágok árának csökkenésére, a béretek alábbszállítására, a mezőgazdaságban sok meliorációra, s mindezek folytán a productió fokozása- és a fogyasztók helyzetének könnyítésére hat. *d)* Ez irányban is bevalósul tehát félszemsége a socialisták azon állításának, hogy korunk iránya az, hogy a *„gazdagok mindig gazdagabbakká és a szegények mindig szegényebbekké válnak.* *e)* A Stuart Mill által oly kedvező színben tekintett *stationárius* állapotnak hátrányos mozzanatai is vannak, de nem is válhat állandóvá, a mennyiben újabb felfedezések, fiatal gyarmattartományok productivebb fejlesztése, stb. a vállalkozási szellemet új meg új irányban helyezik működésbe. Ld. még STUART MILL: Pol. Econ. IV. kv. 4—6. fej. és FAWCETT: Pol. Econ. III. kv. 13-ik fej.

⁴⁾ S rendszerint karöltve szokott járni nyers termékek drágasága és ipar-árak olcsóságával, továbbá magas munkabérrel s a munkás-osztály anyagilag emberiesb létezhetségével. Ld. RÖESLER: Grunds. 485. l. CAREY: Pr. of Social Science III. 119. sk. l.

⁵⁾ PROUDHON-nak azon ferde nézete, mintha a kamatsökkenés idővel oly mérvűvé válhatnék, hogy a kamat végkép megszűnend, épp oly tévedés, mintha valaki azt mondaná, hogy a bizonyos körülményekben kisebb mértékre szállítható tápadag utóvégre a tápszerék teljes nélkülözését is lehetővé teszi. Hasonló eszme ROBERTUS-nál, a kinek a normál-munkanapra alapított *papirpénze* az államot azon helyzetbe lenne hozandó, hogy lehető legelőcsőbb kölcsönöket adhasson.

133. §.

A tőketulajdon és különösen a kamatvétele jogosultsága és indokolt volta.

A kamatvétele jogosultságának kérdése összefüggésben áll a magántulajdoni tőke jogosultságának általános kérdésével; s e tekintetben (a már fentebb a 7., 8., 50., 59. és 60. §§-okban mondottonak kívül még) ezekre utalhatni.¹⁾

A *tőke*, mint egyik s felette jelentékeny termelési tényező, minden gazdaságban szükséges sőt nélkülözhetlen. Ugyanily első rendű és főfontosságú feladat tehát ezen tőkének kellő mérvbeni és biztos létesítése, megfelelő szaporítása, és helyes alkalmazása. E feladat a gazdasági társadalomrendben a *tőkések* által valósíttatik meg, jelesen munka és takarékoság, szorgalom és szemesség, a javak és értékek czéltudatos dispositiója által. Ez alapon azok, ugyanakkor a midőn közvetlenül önnön jóllétök érdekében cselekesznek, egyidejűleg mintegy *az összesség ez ügybeni functionáriusait* is képezik, az összeség fenállhatásának és gyarapodhatásának tényezőivé válnak. Ep'oly jogos mint észszerű és természetes tehát, hogy a tőkések eme functiók és feladatteljesítés érdeme nyomán *bizonyos jutalomban* is részesüljenek, s munkájok és önmegtartóztatásuk gyümöl-

esének élvezetében biztosítottassanak; annál inkább, minthogy *egyéb-ként* ama functiójuk teljesítésére az ösztön és inger nálok hiányzának, a társadalom fejletlen és szegény maradna, az élet ezernyi élvezetei, a *culturai javak* legnagyobb részének megszerezhetősége a nemzetre nézve lehetetlenek volnának.²⁻⁶ — Helytelen tehát és nem indokolt az újabb socialisták (Marx, Rodbertus, Lassalle) azon állítása, hogy a magán-tőkebirtok hátrányos és elvetendő, s a productiv-tőkeeszközök tulajdona a közületre szállítandó. — Igaz ugyan, hogy a tőkések jutalma s nyeresége, mely egy részét képezi a közgazdaság tiszta hozadékának (a nemzetjövedelemnek), mint ilyen, a többi, nem-tőkebirtokos (tehát a munkás) osztályoknak jövedelmét pro tanto, a nemzetjövedelem bizonyos adott nagyságánál, kevesbbíti; azonban *absolut* magassága e nemzetjövedelemnek a tőkéknek mint termeléseszközi alapnak mérvétől és alkalmazásától is függ; s ha kétségtelen, hogy e tőke csak magántőke alakjában létesülhet és értékesíthető legjobban: akkor még ama munkásosztályok érdeke szempontjából is csak helyes és indokolt lesz az, hogy egy része a nemzetjövedelemnek mint nyereség a magántőkéseknek jusson, mert hiszen ez szükséges föltétele az egyéni tőkének, s ez alapon minden tőkének kivétel nélkül. — Tekintve már most magát a *kamat-vétel* indokolt voltát s jogszerűségét, ezekre utalhatni:

Nem mindenki s az mindenki által tartatott igazoltnak a kamatvétel. Így az *ókorban* részint a különböző népek hitalapítói, részint a görög bölcselek, kárhoztaták a kamat-vevést, azt állítván, hogy ez szivtelenség s a felebaráti szeretettel össze nem egyeztethető, de másfelől indokolatlan eljárás is, mert hisz a *penz meddő* s új értékek előhozására képtelen (nummus non parit nummum). A *középkorban* (s némileg még a legújabb időben is) az *egyház* szintén ellenezte a kamatvételt, s a megszorultak iránti könyörület keresztényi kötelességével össze nem férő cselekvénynek nyilvánítá. Újabb időben a *socialisták* azzal ostromolják a kamat-vételt, hogy *aratás vetés nélkül*, hogy a tőke tulajdonkép a munkás munkájának eredménye, tehát jogtalan vagyon; továbbá, hogy a kamat a gazdagok uralmát még nyomasztóbbá változtatja, s csak a sociális disharmonia fokozására vezet.

Ezen félszeg nézetek megigazítására a következők szolgálhatnak: a) A kamatnak mint tőkejövedelemnek indokolt volta általában véve: egyfelől a tőkéknek a productionál való nélkülözhetetlenségén és *productivitasán* (azaz: érték-előhozó tulajdonságukon), másfelől azon alapszik, hogy minden tőke fáradság, munka- és önmegtartóztatásnak a szüleménye, és így a belőle folyó nyereség nem egyéb mint *díj* s *jutalom* amaz erőfeszítés- és áldozatokért, melyek keletkezésére fordítandók valának. b.) A kamatvételt különösen szemlélve, ez további indokoltságát abban találja, hogy a tőkebirtokos a tőkét *saját vállalatbani* alkalmazástól elvonva, másnak használatul s termelési tényezőül átengedte. c.) A kamat jogszerűségének két-

ségbevonása, illetőleg a kamatvételi tilalom: egyfelől a tulajdonjog intézményének s bármely ezen alapuló jövedelem jogosságának tagadása, másfelől azon hibás föltevésnek a folyománya, hogy a kölcsönvevő a tőkével új javakat vagy értékeket előhozni, illetőleg nyereségre szert tenni, nem képes. *d*) a kamatvételt kárhóztatni annyi, mint szem elől téveszteni észszerűségét és természetszerűségét annak, hogy a kölcsönvevő az általa nem nélkülözhetett tőkével eszközölt nyereségekben a tőke-átengedőt is részesítse. *e*) A kamatvétel megtiltása arra vezetne, hogy a *takarítási ösztön elfojtató* nék, a hitelműveletek lehetlenné válnának, és a legfontosb társadalmi erények (a takarékoság és mértékletesség, az előrelátás és a szorgalom) hatálya megcsökkenetnék. A miből kitetszik az is, hogy a kamattilalomnak gyakorlati eredménye éppen az volna, a mit a tőke ellenesei megakadályoztatni vagy elhárítani törekuszenek, tudniillik munka- és kereset-hiány, *tőkészsükség* és *elszegényedés*. ⁷⁻⁸⁾

¹⁾ Ld. WAGNER: Pol. Oek. I. 54. sk. és 590. sk. l. SCHÄFFLE: System II. 386. sk. SCHÖNBERG: Hdb. I. 658. sk. l. KNIES: Geld stb. II-ik Rész 80. sk. l. és BÖHM-BAWERK: Kapital stb. II-ik köt. áltb. — STEIN arra utal, hogy munka és tőke ellentétben állanak, a hatalmasb tőke a gyengébb munkát uralja, a kisebb erőnek érdeke (a tőkeképzés a másíknak tőkéje által) a *nagyssági törvény* szerint a hatalmasb által elnyomatik stb. (Volksw. 416. sk. és 528. sk. l.)

²⁾ A tőke productivitását napjainkban kétségbe vonja MARX: Das Kapital című munk. t. h., kinek valamint a vele rokonzókat valló ROBBERTUS-nak okoskodása alaptalanságát ROSCHER (I. 189. §. 3. j.) találóan cáfolja, (egyebek közt azt is kérdezve Marxtól „ha minden tőkenyereség a munkásnak a tőkés által való megalattatásából és kizsákmányolásából áll, vajjon *ki* a megalattott azon esetben, a hol egy iparos bér munkások nélkül nagyobbított tőkével többet keres, mint azelőtt egy kicsinytel keresett?»), továbbá LASSALLE: Der ökonomische Julian cz. m. 75. sk. l. Ld. a magántőkebirtok indokolását és védelmét WAGNER: Grundlgg. 590. sk. l. MANNEQUIN: Travail et liberté 150. ff. l. s. KNIES és ADLER id. munk. Az ókorra nézve ld. ONCKEN: Die Staatslehre des Aristoteles II. 105. sk. l.

³⁾ Igazságosaknak kellvén lennünk a *socialisták* elmélete iránt is, kiemelendő itt az, hogy (legalább a tudományos irányuak közöttük) a tőkének *mint hatalmas termelési tényezőnek* a jelentőségét nem vonják már kétségbe, s támadásukat csak a *magántulajdonban* kizáróan létező tőke ellen intézik, s ezen alakban való megmaradását kárhóztatják; illetőleg oly társadalmi s jogrendet tételnek fel, a melyben *privát-tőkebirtok* nem léteznék. Ezt ROBBERTUS akként fejezi ki, hogy *széles* és *szűkebb* értelemben tőkét különböztet meg. WAGNER ADOLF tanár pedig (Grundlegung 28. §.) helyesebben: *gazdasági*, — és *történelmi-jogi* értelemben veendő tőkebirtok szerint nevez el. Mi jelen fejtegetésünkben egyszerűsítés tekintetéből is a *magántőkebirtokot* jogosító és elismerő társadalmi rend szempontjából indulunk ki. Szem előtt tartva azt, hogy eme magántőkebirtoknak úgy *ethikai* és *jogi* mint *célszerűségi* alapja az annak gyűjtése és szervezésével járó munkában és fáradságban, önmegtartóztatásban és takarékoságban, a mindenhai jövő nemzedékek érdekében szorgoskodás és tevékenységben, sőt az egész társadalmi és kulturális rendet biztosító és nemesítő hatásban: nagyon is megvan; s hogy az a mákszemnyi *igazság*, a mely a tőke ellenzőinek felfogásában rejlik, csak annyiból áll: hogy a tőke hatalom-eszköz is, mely birtokosait számos előnyben részesíti; a nagy-vállalkozóknak a kisebbek felett való túlsúlyját néha igen nyomasztóvá teszi; növekedése rugóját részben önmagában hordván: nem arithmetikai, hanem geometriai arányban is szaporodik; s gyakran érdemetlenek

kezeiben halmozódik össze. (AD. SMITH szerint: „pénz pénzt csinál” ha nyertek belőle, többet is nyerni már könnyű; vagy ROSCHER mondataként: nem oly nehéz a második milliót, mint az első ezeret megszerezni.) KOSEGARTEN a tőkék ez úgynevezett *accumulativ ereje* törvényét főleg a speculationális *pénzüzerlet* terén állítja hatályban lévőnek.

⁴⁾ RICARDO és iskolája a *töket felhalmozott munkának* nevezi. A minek azonban megint socialistikus magyarázat nem adandó. Ricardonak annyiban igaza van, hogy ha az ember összes productiv tevékenységét *munkának* nevezzük: akkor csakugyan minden tőke el nem fogyasztott *munka-hozadékból* származik. De már ismét nagy félszegség lenne azt mondani, hogy a tőke kiérdemelt, de ki nem fizetett munkabérből vette eredetét, ily jellegű eredete ugyanis csak zarnokok és csalók tőkéinek van.

⁵⁾ A *tőke- és munka-érdek* összhangjáról már volt szó.

⁶⁾ Egynémely új (bár nem lényeges előbbrevitelét az eddigi tannak tartalmazó) szempont van jelezve a *tőkék* keletkezését, szerepét és hatásait illetőleg BÖHM-BAWERK: *Kapital stb. cz. munkájában*.

⁷⁾ Kamatvételi tilalmaknak helytelenségét, de gyakorlati kivihetetlenségét is jól mutatja SCHÄFFLE: *Nat.-Oek.* 253. sk. l. ROSCHER: *System I.* 189. §.

⁸⁾ Ld. még e kérdés *történeti* vonatkozásait ROSCHER-nél: *System I.* 184. sk. §. és GARNIER: *Traité* 722. sk. l.

134. §.

A kamat-politika és az uzoratorvény különösen.

A régibb kamattilalmi törvények helyébe az ujkori törvényhozás a legtöbb államban *kamatszabványokat* (Zinstaxen) léptetett,¹⁾ melyeknek áthágása vagy kijátszása mint *uzsora* meg is büntetették.²⁾ Ezen szabványok ezélja a pénzkölcsönzési üzlettel járó visszaélések nehezítése, illetőleg a kölcsönvevők előnyére *kamat-maximum* megállapítása; s igazolásukra a következők szoktak felhozatni: *a)* A productió egyik kiváló tényezőjét *olcsó tőke* képezi, a mely t. i. a javak előhozását élénkíti s bőségesse változtatja s egyidejűleg alacsony árak melletti eladhatást is lehetségesítvén, a versenyzést más népekkel megkönnyíti; szükséges tehát állami intézkedések (jelesül kamatszabványok) által is oda hatni, hogy a tőke olcsó áron megszerzethessék. *b)* A közhatalom hivatása a *gyöngébbeket* (a tőkére szorulókat) az erősebbek- és gazdagokkal szemben támogatni; s különösen oda hatni, hogy a pénzforgalmi köröktől távolabb álló földmives alsóbb osztály a mozgó tőke által való kizsákmányoltatástól lehetőleg megóvattassék. *c)* Magas kamat *nehezíti a forgalmat* s lankasztja az üzleti erélyt; tehát minden módon odá kell hatni, hogy a tőkedrágaság elháríttassék. *d)* *Merész tervelők* és könnyelmű pazarlók gátlandók a társadalmi tőke improductiv fogyasztásában, a mi legbiztosabban úgy érhető el, ha olcsó tőkéhez való jutásuk megnehezítettetik, a mennyiben alacsony kamatra pénzt senkitől sem fognak kapni; végre *e)* vannak oly *együgyű emberek*, kiknek, hogy csalárd tőkészek elől megóvattassanak, a követelt kamat nagyságát könnyen megítélhetővé kell tenni, mire legjobb mód a kamatszabvány felállítása. — Ez érvekhez, főleg nap-

jainkban, hol az uzoratorvények visszaállítása mellett több államban hangos szózatok emelkednek, még az szokott csatoltatni: a) A pénz nem közönséges áru, a melyre nézve a kereslet és kínálat általános szabálya mérvadó, hanem külön s *sajátos jelleggel* bíró jószág, államilag szentesített forgási és fizetési eszköz, a melyre ez okból ugyancsak az állam külön figyelemmel is lenni tartozik. b) Az uzorának korlátlanul hagyása, szemben annak gazdasági úgy mint erkölcsi tekintetben megméltató hatásával, majdnem törvényesített tolvajságnak tekinthető, melyet az állam nem türhet és sújtó kezével köteles érinteni. c) A közhatalom e részbeni activ fellépése azon jó eredményt is hozandja elő, hogy az elszegényedés processusa feltartóztathatik, és ez által a társadalom alapjait is veszélyeztető socialdemokratikus és communistikus izgatásoknak tere jelentékenyen megszorítható lesz.³⁾

Az uzoratorvény indokolására czélzó ez érvelés nem bir kellő alappal. Hiányzik ugyanis mindenek előtt e felfogásban az uzorának egy megfelelő tüzetes *definiója*; hiányos másfelől az egész okoskodás, melyre az alapitva van. Így jelesül: a) A kamatszabvány a tőkebirtokost vagyónával való *szabad rendelkezési jogában* akadályozza, s így a takarítási ösztönt csökkenti, sőt a tőkének kivándorlását is okozhatja. b) Igaz, hogy olcsó tőke nagy előny a termelésben, de ebből nem következik az, hogy annak ára mesterségesen s a tulajdonos jogának esorbitásával lenyomassék; mert ilyféle intézkedés a tőke-szaporodás megakadására és így épp a kamatnak is szükségkép emelkedésére vezet. c) Nagyobb kamat megadására a kölcsönvevő akkor szokta magát elhatározni, midőn a *tőkével nagyobb nyereségre* szert tehetni kilátással bir, egyéb esetekben igen ritkán. d) A hatóság az uzoraszabvány felállítására által olyasmibe avatkozik a mire nézve nem illetékes,⁴⁾ s olyasmit akar szabályozni, a mi kényszerrel nem tür s minden ellenőrzetet meghiusít. e) *Maga az állam* sem képes mindig ama törvényeket megtartani, a mennyiben fölvetett kölcsöneinél néha maga is magasb árt kényszerül fizetni. f) Azon érv, hogy a pénz valami különjelleget és nem közönséges áru, bir némi nyomatékkal; de nem ismerhető el az ebből vont következtetés a pénz árának államilag való meghatározását illetőleg; nem is érintve, hogy nem épp a pénz az a mi kölcsön adatik, hanem a pénz mint tőkék és értékek képviselője, oly tőkéké és értékeké, a melyeknek hatósági árszabályozását még az uzoratorvény leghőbb védelmezői sem követelik. Szóval a tőke épúgy mint egyéb jószág, a kereslet és kínálat viszonyán alapuló *árral bir*, mely piaci ár természetes állása a szabad verseny és forgalom által legbiztosban hozatik elő. g) Uzoratorvények korlátozhatják ugyan az u. n. uzora külterjességét, de ugyanakkor fokozzák annak belterjességét, s így annál mélyebbenhatóvá változtatják. h) Egy *általános érvényű kamattörvény* a kölcsönök különböző biztossági foka s a kamat nagyságára befolyó körülmények változa-

tosságánál fogva, alig gondolható; gyakorlatilag egyenesen kivihetetlen; s kétségtelen az is, hogy valamint meg kell elégednie a tőkésnek kedvezőtlen viszonyok közt csekélyebb árral, nem tiltható meg neki a nagyobb ár (illetőleg kamat) követelése akkor, ha e viszonyok megváltoztak s a tőkéje utáni *kereslet nagyobbodott.*⁵⁾ *i)* Az, hogy szegényebbtől, vagy kezdő vállalkozóktól nagyobb kamat követeltek, nem szivtelenség, hanem annak következése, hogy hiteiük csekély, és a tőke koczkázata náluk nagyobb, mint vagyosnó és hitelrédemes vállalkozóknál. *k)* Az uzoratorvények néha *tekintélyes házak bukására* is vezettek, a mennyiben lehetlenné tették reájok nézve a tőkebeszerzést, melyel pillanatnyi szükségüket fődözhatték volna. *l)* Merész tervelők ballépései miatt esélytelenség a *többiek* által való helyes tőkehasználást akadályozni; eltekintve attól, hogy azon tervelőknek sok más alkalmuk maradnak magokat tönkre tenni. És vajjon nem szükségesekek-e a gazdasági világban új merész kísérletek is néha!? Nem éretnek-e el ily uton is néha a legmeglepőbb eredmények?⁶⁾ *m)* Azon elv, hogy a közhatalom az együgyűeket védeni köteles, egyfelől kormányi gyámkodásra vezet, másfelől olyasmit föltételez az állam részéről, a mire képtelen; nem is említve, hogy csalókra meg a felkölcsonzők tudatlanságát, beszámíthatlan értelmetlenségét vagy könnyelműségét csalárdul kiaknázó pénzkölcsonzőkre szigorú büntetések mérendők, s hogy jól szervezett kölcson-intézetek stb. felállítására, meg oly törvények, melyek az elvállalt kamatkötelezettség azonnali s *könnyű felismerhetését* lehetségessé tevő szerződéskötési módot tűznek ki, igen jól ellensúlyozhatják a netán előforduló visszaéléseket. *n)* Bizonyos az, hogy épp a szabad tőkeforgalmat megszorító intézkedések szolgálthatnak okot arra, hogy jellemes és solid tőkebirtokosok a kölcsonzési üzlettől távol maradandnak, s helyeiket szivtelen, csalárd s mások megszorultságát haszonlesőleg kiaknázó emberek foglalandják el. *o)* Nem kis félszége minden uzoratorvényi rendszabálynak az is, hogy a kölcsonügyletnél a bírónak nem a hozzá tartozó jogi, hanem az általa kevésbbé felfogott gazdasági jellege és hatálya felett kell itélnie. *p)* Az uzora végül sohasem egy magában álló baj, hanem általában kóros közgazdasági állapotoknak jele, s igazi orvoslást csak ezeknek megjavulása, a productió, ipar és forgalom egészséges fellendülése, nem pedig egyoldalú legislatorius vagy hatósági rendszabály hozhat.

Ezen érvek tekintetbevételével (s kapcsolatban a mindjobban érvényrejutó hitelügy- és forgalomszabadsággal) a legujabb időkben tényleg az uzoratorvények *Európa legtöbb államában eltöröltettek*, vagy jelentékenyen módosítottak.⁷⁻⁸⁾ Élismerendő egyébiránt, hogy ez eltörlés vagy módosítás nem mindenütt hozta meg a várt gyümölcsöket; el az, hogy, ha *gazdasági értelemben* uzoráról szorosán véve nem szólhatni is, *ethikai értelemben* (mint az embertárs kizsákmányolására célzó eljárás, mely a morál szerinti megítélés.

alá esik) valamint *fenyítőjogiban* (a mennyiben szándékosan, sőt csalárd módon a pénznek szükségi ára idéztetik elő) uzsora, s pedig a népvélemény által méltán megvetéssel bélyegzett uzsora, (a római jog szerinti: negotium turpe) létezik; elismerendő az is, hogy az állam (és a társadalom) e sok bajt szülő jelenséggel szemben közzömbös nem maradhat⁹⁾, s mind közigazgatási, mind büntetőjogi, mind erkölcs-politikai tekintetben oda hatni hivatott, hogy az e téren kifejlett visszasságok lehetőleg orvosoltassanak; s jelesül: az alsó néposztályok ez iránybani *felvilágosodása* előmozdittassék; minden családság, és félrevezetése a felkölesönzőnek súlyos fenytéssel érintessék; az átmenet a pénz- s tőkeforgalom szabadságára ne igen hirtelen vétessék eszközöb; mindenekfelett pedig arra legyen ügyelet, hogy a helyes alapokon szervezett takarékpénztári, bank- és hitelintézeti ügy támogatásban részesüljön; különösen a síkföldön és falusi községekben (ha egyébként nem történhetnék meg, még állami pénzek segélyével és hatósági ellenőrzet alatt is álló) *előlegező* és *kölesönző* intézetek valamint nyilvános *zálogházak*¹⁰⁾ állíttassanak fel; kölesönző-egyletek adómentesekké tétessenek stb.¹¹⁾

Végül, oly esetekre nézve, a midőn a kamat tekintetében egyezés nem létezik, vagy midőn *törvényszékek késedelmes adóst* a kamat megtérítésére ítélik: *birói* vagy *törvényszéki* kamatlábot lehet sőt kell is megállapítani, mely a bíróságnak zsinórmértékül szolgáljon, s mely az uralkodó országos kamatlábbal lehetőleg összhangzó legyen.

¹⁾ V. ö. ROSCHER: System I. 189—194. §. STEIN: Verw. Lehre 482. és Volksw.-Lehre 436. sk. s ujabban Der Wucher und sein Recht (1880.) RIZY: Zins- und Wuchergesetze (1859.) BRAUN-WIRTH: Zinswuchergesetze (1856.) FUNK: Zins und Wucher (1869.) MARIN-DURBEL: L'usure et sa definition (1860.) BLUNSCHLI: Staatslex. XI-ik köt. Wucher czikkben. RATZINGER: Volkswirtschaft (1881.) több helyen. REICHENSPERGER: Die Zins- und Wucherfrage (1879.) és KNIES: Geld und Credit II. R. 328—376. l.

²⁾ Az uzsora-definiók közül ezek az ismeretesbek: «Kiaknázása a megszorult egyén szükségének s tájékozatlanságának oly kamat vétele által, mely a tőkének használatértékét meghaladja», — vagy: «uzsorás az, a ki tudva többet követel tőkijéért, mint a mennyit a kölesönvevő azzal szerezni képes», — vagy: «uzsora oly magas kamatra való kölesönzés, melyet gazdasági tevékenység huzamosban vagy egyáltalában átlagosan soha se hozhat be», — vagy: «oly kölesönzési ügylet, a melylyel a kölesönvevő a tőkés által kizsákmányoltatik, s annak vagyona felemésztetik», — vagy: «uzsora minden oly kamattétel, a mely az országos kamatlábot meghaladja», — vagy: «uzsora ott van, a hol a kölesön után fizetendő kamat daczára a nyújtott biztosságnak (!?) a pénz tőkének *rendes* hozadékát meghaladja, tehát a szükség kiaknázását képezi. — A miből egyébiránt nem akarjuk következtetni azt, hogy uzsora *egyáltalában nem létezik* (l. a szöveget), kiválólag a *consumtiv-* meg a *speculationális* hitel terén; s jelesül azon (de csak ethikai és juridikai tekintetben és nem közgazdaságiban számbavehető s tüzesen meghatározható) esetben, a hol a kamatmegállapítás nem történik mindkét fél szabadakaratával, jó belátása szerint; s a hol a hitelező a kölesönvevő megszorult helyzetét, könnyelműségét, tudatlanságát stb. csalárdul felhasználja. — Megjegyzendő itt még, hogy az ugynevezett uzsora a következő két palástoltabb formában is szokott jelentkezni, egymint: a *tőkén való uzsora*, a midőn

például *váltó* alapján a kölcsönkapottnál nagyobb összegről állítatik ki a kötelezvény; másodszer akként, hogy a kamat nem *év*, hanem *hét* vagy *hónap* szerint állapítván meg, a tétel látszólagos *csekélysege* által a felkölcsönző félrevezetetik.

³⁾ Ez érveken kívül RÖESLER még ezekre utal: a) Nem birta senki sem bizonyítani, hogy nem létezik *bizonyos átlagos maximuma* az országos kamatnak, mely a kölcsönügyletek nagy részére nézve mérvadó s a törvény által megállapítható. Ily törvényi megállapításnak pedig a közgazdaságra mint *egészre* jelentékeny előnyei vannak, jelesen ha a tőkehasználmány tényleges piaci árának megfelel. b) Ez okból a kamatszabályzat mellett felhozható az, hogy a *nép közvéleményében* minden helytelen kamatkövetelés megbélyegzésére vezet; a szédelgő üzérleti hajlamot korlátozza; a kamatláb igen nagy ingadozását megakadályozza; solid és a munkásoknak keresetet nyújtó vállalatokból a tőkék kivonulását feltartóztatja; s e mellett azt is lehetőséggé teszi, hogy a pénzforgalom közérdekből jobban ellenőriztethetik, s az egész nemzeti productió és ipar folytonossága, szabályos fejlődése biztosíttatik. c) Az uszoraszabványt az is igazolja, hogy az ilyenmű pénzforgalom terén rendes s állandó jellegű kereslet és kínálat nincsen, és így a piaci áralkulás e nagy szabálya nem is alkalmazható.

⁴⁾ Illetéktelen a hatóság azért, mivel egy ily rendelvény csak az összes *tőkekereslet és kínálat mérvének* tüzetes ismeretére alapíthatnának, a mire az állam képtelen; másfelől czéltalan az intézkedés azért, mivel ott, hol tényleg fogantatba vétetik (és pedig csak a legnyomasztóbb örködéssel és szigorral), ott valóban kevesebb tőke kínálattik, mert mindenki törekszik kijátszani a kényszert; ott pedig, a hol az ellenörködés elégtelen, a törvény tényleg hatálytalan marad, mert ez mind a hitelezőnek mind a kölcsönvevőnek egyaránt érdekében áll; sőt a megszorult kölcsönvevő, kit az állam védeni akar, a rendes kamattételen felül még azon kárveszélyt is kényszerül (nagyobb kamat ígérese által) megjutalmazni, melyet a hitelező ily tiltott kölcsönadásnál magára vállal.

⁵⁾ Ha az állam megtilthatja a bizonyos kamattételen felüli kamattételt, akkor meg kell engedni neki, hogy bárkinek megparancsolhassa áruait és készítményeit például *fele áron* adni. Vagy ha a pénztőkére nézve állítatnak fel szabványok, mért nem állítatnak fel házak, gépek stb. kikölcsönzésére nézve is! — Helyesen jegyzi meg egyébiránt egy francia szakember: «vagy van az országban elég tőke, és akkor a verseny lefogja annak árát nyomni; vagy nincs, és ekkor drágábban kell azt megfizetni, miután mesterséges módon tőkét csinálni nem lehet.»

⁶⁾ Vagy nem tudjuk-e, hogy WATT- és FULTON-tól fogva egész STEPHENSON-ig és SZÉCHENYI-ig majdnem valamennyi nagy tervelő merész rajongónak, részben örültnek kiáltatott ki!?

⁷⁾ Ld. BROCKHAUS: *Unsere Zeit*. V-ik köt. 567—679. l. ROSCHER: I. 194. §. PLATER: *Der Wucher* (1877.) és EHEBERG: *Értek. a Schmoller-féle Jahrbuch* 1884. foly. 3-ik füzetében.

⁸⁾ Fejletlen népeknél annyiban lelik magyarázatukat ily szabványok, hogy ott leginkább csak *személyi szükség*, inség stb. alkalmával kerestetik kölcsön; míg másfelől épp az ily intézmény által a polgári osztály fejlődése is némileg támogatottat.

⁹⁾ A legújabb törvénybe foglalt s némely nevesb író által is helyeselt azon intézkedése a magyar törvényhozásnak, a mely szerint nyolcz százaléknál nagyobb kamattételtől az *állami jogvedelem* megvonatik (l. 1877-ki VIII. törv.-cz.): némi enyhítő és óvszer akar lenni. STEIN (Drei Fragen des Grundbesitzes cz. m.) azt ajánlja, hogy a törvényhozás minden kamattételszeget, a mely a törvényes kamat-maximumon túlmegy: jogilag az adósság *thorlesztéseként* engedje felszámítani. Némelyek (péld. Reichensperger és a theologizáló Ratzinger) a baj egyszerű orvoslását a *váltótőkéesség erős megszorításában* vélik rejleni; mások a kis összegekről (névszerint 50 forintnál nem

nagyobbról) szóló *váltók* kibocsátását megtiltandónak tartják; ismét mások (névszerint Eheberg) a pórföldművesnek csak azon esetre vélik a váltóképeséget megadandónak, ha magát törvényszéknéli váltó-lajstromba felvéteti. — *Hazánkra* vonatkozólag ld. még KÖRÖSY SÁNDOR-nak: Az uszoraról és káros hitelüzletekről (1883.) cz. munkáját; *Ausztriára*: JAQUES: Die Wuchergesetzgebung und das Civil- und Strafrecht (1868.)

¹⁰⁾ A *nyilvánjellegű zálogházakról*, jelesen értekezik SCHMOLLER az általa kiadott Jahrbuch IV-ik évfoly. 1-ső füzetében és HACK: a Tüb. Zeitschrift 1871-ki folyamában

¹¹⁾ Az *uszora-törvényhozást* behatóan tárgyalja KNIES: Geld und Credit II-ik Rész 329. sk. l.

135. §.

A pénz-mennyiség a kamatláb iránti viszonyában.

A forgalomban lévő pénznek mennyisége,¹⁾ habár a pénz nem az egyedüli tőke, hatással van a *kamatlábra*. Először is a pénzkereslet és kínálat együttvéve képezvén a mindenhai *pénzpiacz* állását, ha a pénzkészlet nagy, tehát olcsón kapható használatul, fokozódik a kedv: a rendelkezésre álló (bár a pénzmennyiségtől független) productiv tényezőknek, tőkéknek, munkaerőknek új irányt adni; a mi által (bár ama pénz a productiv-erőket magokat nem szaporítja, de másfelől mégis általános vásárlási eszköz) új meg új lendületet vesznek ama termelési erők, a vállalkozási erély ébresztetik, s gépek, áruk, munkaerők új termelési combinációkba jutnak. Mennél több pénz fordítatik azonban e célokra, annál nagyobb lesz rendszeren a vállalatokban tényleg lekötött somma, s annál kisebb azon összeg, mely a pénzpiaczon készletképp rendelkezésre álland, úgy hogy a pénzkamatláb nem csökkenni, hanem inkább emelkedni fog; a minék viszont az lesz következése, hogy a fentjelzett új termelési irányokat előidéző kedv alábbszáll, mert ez csak az olcsó tőke által ápolgatott.

Tekintve különösen a *pénz* (értve mindig fémpénzt, és fémre beváltható pénzjegyeket) *szaporodásának* ²⁾ *hatását* a kamatlábra, e hatás nem lesz szükségképen *kamatcsökkentő*. Azon átmeneti időben, mikor a pénz értékesökkenése még be nem fejeződött, a kamatláb ugyan valamivel alább fog szállani, főleg azért is, mivel a kölcsöntőkék rendszerint *készpénz formájában* kerestetnek és kínálatnak. ³⁻⁵⁾ Azonban hosszabb időközét véve, a pénzszaporodásnak már csak azért sem kell *szükségképp* a kamatláb csökkentésére hatni, mert az, a mi kölcsön adatik és kölcsön vétetik, nem annyira a pénz, mint az e pénzzel megszerezhető és általa mozgásba hozható tőkék, készletek, productiv-erők; továbbá mert nem a pénzért önmagában véve, hanem a pénzben átszállított rendelkezhetőségért productiv-erők felett, fizettetik tulajdonképp a kamat; ⁶⁾ s mert a kamatláb nem függ egyedül a kínálat növekedésétől, hanem a kereslet nagyságától is; úgy hogy sokszor (a midőn a pénz-szaporodás kedvező körülmé-

nyeknek, például fokozódott ipari tevékenységnek, a külforgalom kiterjedésének, eredménye) egyidejűleg beálló nagyobb tőkekereslet által a kamatláb csökkenése ellensúlyoztathatik is. — Ott végre, hol a pénz-szaporodás (az ár- és értékképződés ismeretes szabálya szerint) az egyes *pénzdaraboknak* megfelelő depreciaiójával jár, a nemzet általa tőkékben gazdagabbá nem lesz, mert ekkor ugyanazon tőke kifejezésére annival több (például font) ezüstöt, aranyat, vagy annál több papírjegyet szükségel, és így a pénzért megszerezhető tőke egészben véve ugyanaz maradván, a kamat sem fog csökkenni.⁷⁻⁸⁾

Ezzel összefüggésben utalhatni az állami hitelműveleteknek, és különösen a *valutának* (országos érték) befolyására is a kamatlábra. Helytelen jelesül azon feltevés, hogy a *valuta megrosszabbítása* a kamatlábot a productió és forgalom javára hosszabb időre lenyomhatja; lenyomhatja igenis rövid időre vagy helyesebben mondva feltartóztathatja egy időre a kamat felszökését: ha (kamatozó belföldi kölcsön felvétele helyett) kényszerfolyamu *papírpénz* bocsátatik ki; épen úgy a mint kamatemelkedést idéz elő az állam, ha a megromlott valutát belföldi *kamatozó adósság* csinálása által helyreállítja. — Zilált valuta-viszonyokkal bíró országban a kamatláb (huzamosb időt véve) talán állandóbb, de e mellett bizonyosan inkább magas mint alacsony leend; másfelől a külföldi tőke *ily* viszonyokban lévő országtól távol marad, s így ez okon is a tőkeár magasabb lesz; és ha mégis bejő, akkor annival drágábban kell megfizetni, a mely kiadástöbblet azután a valuta rosszaságának számlájára mint közgazdasági veszteség irandó.

¹⁾ Ld. még HERMANN: St. Unters. 546. sk. 1. NEBENIUS: Oeffentl. Credit IV-ik fejt. ROSCHER I. 185. §. MANGOLDT: Grundr. 108. §. és nagyobb munk. 20. 434. sk. 1. ST. MILL: Princ. III. 23. fejt. 4. §. és SOETBEER fordít. II. 685. sk. 1. WAGNER: Russ. Papierwahrung (1866.) 4. sk. 16. sk. KNIES: Geld und Credit II. 2., 150. sk. 1. HERTZKA: Wahrung und Handel 76., 114. l. s főleg PASCHE: Studien über die Geldentwerthung (1878.)

²⁾ Ezen szaporodás jelesen történhetik vagy a hazai nemes érczbányászat kiterjedése, vagy külföldről befolyó nagyobb pénztömegek, vagy pedig hitelpénz (bankjegyek, chequek stb.) nagyobb mérvű forgásba-hozásának nyomán.

³⁾ A pénz mennyiségében való változásnak hatása a kamatra kétségen kívüli; épen úgy mint a pénz értékében való változás. Azonban a pénzsaporodás más módon hat a szóban lévő tüneményre. (Mangoldt 108. §.)

⁴⁾ CANTILLON (Nature du Commerce cz. m.) szépen különbözteti meg e jelenséget, mondván: hogyha a pénzsaporodás a kölcsönadók kezeibe kerül, akkor csökkenti a kamatlábat; ha pedig a fogyasztókéba, akkor emeli, mert általa az árukészlet fokoztatik.

⁵⁾ SOETBEER is elismeri bizonyos esetekre nézve kamatcsökkentő hatását a pénz megszaporodásának. (Ld. id. h.) CAREY (magyar kiad. 317. l.) szintén ezen elv mellett nyilatkozik; nemkülömben HERTZKA is (id. m. 114. l.).

⁶⁾ SOETBEER (id. h.) utal arra, hogy ha fémpénz csak oly föltéttel adatnék kölcsön, hogy csak mint nemesércz használtassék, s más jószágok vele ne szerezteszenek: senkise volna hajlandó érte kamatot fizetni.

⁷⁾ A pénzérték magassága magában véve nem gyakorol befolyást a kamatra, de igenis a kilátásban lévő *közeli változás* abban, lehet befolyással.

^{*)} A pénz szaporodásának hatásai az egész közgazdaságra 1872. óta a francia öt-milliárdos hadisarcz alapján igen élesen figyelhetők meg. Ld. SOETBEER : Die fünf Milliarden (1874.) LÉON SAY : Sur le payement de l'indemnité de Guerre (1874-beni) nagybecsű «Jelentését» ; és HERTZKA : Währung und Handel 76. sk. lp.

136. §.

Tőkekölsönvevés belföldön vagy külföldön.

Azon kérdés «mit kell tartanunk belföldön vagy külföldön felvett tőkekölsönök felől ; minő hatásai vannak egyiknek is és a másiknak is» : közelebbi figyelembevételt igényel. — Fináncztudományi szempontból erről alább lévén szó, itt csak a *nemzetgazda* álláspontjáról vizsgáljuk. Jelesül :

Közismeretű tény, hogy nem kevesen vannak, főleg a gyakorlat-emberek között, a kik a külföldiektől való kölsönvevést helytelenítik, sőt még egyenesen kárhoztatják is, azon okból, hogy ilyenemű műveletek által az idegeneknek a hazai viszonyokra szertelen befolyás engedtetik, az ország vagyonelemei könnyen külföldiek kezeire jutván a hazafiak azokból kibecsültetnek ; s egyáltalában a nemzet az által, hogy a tőke évenkénti kamatjáraadékát külföldre küldeni kényszerül, az idegenek tributáriusává válik. — E téves fel fogás megigazítására ezek szolgálhatnak :¹⁾

Azt, hogy adósságsinálás egyesekre úgy mint az *egészre* nézve igen gyakran (eltekintve a kölsönvett tőkének productiv beruházása és gyümölcsötzetése eseteitől) nem épp örvendetes dolog, kétségbe vonni nem lehet, mert annak a jele, hogy bizonyos szükségletek a rendelkezésre álló eszközökkel nem elégíthetnek ki. De épp oly kevéssé szenved kétséget az is, hogy ha már kölsönre szükség van és azt *olcsó kamatra* s kedvező *feltételek* alatt idegenektől nyerhetni, e külföldi tőkének felvétele nemcsak hogy nem káros, sőt igen is helyes és igazolható. — Bizonyos ugyanis, hogy az *idegen tőkék* által a nemzeti productió egyik-másik ága lendületet nyerhet, termelési erők ébresztetnek és fokoztatnak, sok munkás keresetre tesz szert, fensőbb munkaerők, szakemberek stb. pedig képességeik teljesebb értékesítése- és kifejtésére alkalmat lelnek. Nem is említve, hogy a jól elhelyezett azaz productiv célokra fordított idegen tőke a polgárok *adóképességét* is növeli, sok új, azelőtt nem létezett iparágak meghonosulását előmozdítja, s remzet és nemzet közt a legjótékonyabb (culturai és politikai) érintkezések s viszonyok alakulására is vezethet. — A külföldre kimenő kamat-összegeket illetőleg, ha a jó és ügyes gazda azon tőkével, melyért például 5°/o-ot küld ki a külföldre, vállalatában 7—8°/o-ot szerzett, tehát a kiküldött összegeken túl még mindig 2—3°/o-nyi nyereségre tett szert : a maga vagyonát úgy mint a nemzetét is tényleg gyarapította. Oly esetekben pedig, a midőn idegenek valami ingatlan birtoktárgyat (például

házat, telket, jószágot) megvásárolnak, s az abból folyó jövedelmeket kiviszik külföldre, a hazára nézve ama ház- vagy telekjáradék ugyan el van veszve; ámde másfelől hasonló vagy (ha jól adattak el ama birtoktárgyak) még nagyobb összeget kap az ország ama kamatsommában, a melyet *azon tőke* szolgáltat, mely vevési ár fejében az idegentől a honfiúnak adatott, s ez utóbbi által egyéb (természetesen productiv) czélokra fordittatik. — Nem is említve, hogy magok az érintett birtoktárgyak mint ingatlanok az országból ki nem vitethetnek, sőt a tulajdonos az illető országhoz érdekkötelékek által is csatoltatik; s panaszsra legfeljebb azon *hazai tőkebirtokosoknak* lesz okuk, a kik, ha a tőkére szoruló idegeneknél kölcsönt nem talált volna, valamivel magasb kamatjáradéokra tehettek volna szert.²⁾

Káros és rossz hatása a könnyebben kapott külföldi tőke csak azon esetekben lesz, ha a kölcsönvevő ama tőkét *improductiv módon* használja, meddő üzletekre vagy szertelen fényüzelmi szükségek kielégítésére fordítja; továbbá akkor, ha a külföldiek, kik a nevezett birtoktárgyakat megvették, *pénzükkel* oly befolyást törekednének gyakorolni, a mely az ország fensőbb, *morálpolitikai* érdekeivel ellenkeznék, azokat közvetlenül vagy közvetve veszélyeztetetné.

¹⁾ Ld. még NEBENIUS: Oeffentl. Credit 83. sk. 191. sk. és 707. sk. 1. HERMANN: St.-Unters. 629. sk. 1. és ROSCHER: System I. 187. §.

²⁾ Tagadhatlan egyébiránt, hogy ily viszonyok közt arra is kell tekinteni, mire van azon országnak, mely a külföldiekkel ilyféle hitelügyleti összeköttetésbe akar lépni, *inkább* szüksége. Például ha egy angol vagy francia gazdag tőkés Magyarországnak egy nagy jószágot megvásárol, az előny reánk nézve annyiban is kétségtelen, a mennyiben *tőkékben* sokkal nagyobb a hiánynálunk mint földben és telkekben.

ÖTÖDIK CZIKK.

A vállalkozói nyereség.

137. §.

A vállalkozói nyereség általában.

A vállalat (vagy vállalkozás) lényege abban áll, hogy a forgalom számára *saját kockázat* mellett valami jav rendesen előállittatik; mely üzleti alakzattal kiválólag előrehaladtabb miveltségi viszonyok között találkozunk. A *vállalkozó* az, a ki az üzletet berendezi, vezeti, igazgatja; az előállított termelvények felett kizárólagos rendelkezési joggal bír; *jövedelmét* pedig azon értékek *összege* képezi, a melyet *ilyen* (vállalkozói) minőségében huz; s mely azon javak *ára* (értéke) szerint mérendő, a mely részint a saját gazdaságban fogyasztott, részint az általa elárúsított termelvények értékében rejlik, levonván az előállítási költségeket, melyek elhasznált tőkék helyre-

pótlása, valamint kifizetett tőkekamatok és munkabérek tekintetében teendők voltak. — Ezen vállalati jövedelemtől megkülönböztetendő azonban a *vállalkozói nyereség* (Unternehmergewinn, Profit, de l'entrepreneur),¹⁾ mely alatt *ama* vállalati jövedelemnek *egy* része, jelesen az a rész értetik, a mely minden abban rejlő tőke-, munka- és földjövédelmi összegek *levonása után* még megmarad,²⁻³⁾ s közelebbről nézve: a vállalkozó által magára vett *kockázatnak*, valamint a termelési tényezők egy *bizonyos* üzleti célra általa eszközölt *egyesítésének s összeható működtetésének*⁴⁾ *jutalma* vagy *dija*; s mint ilyen: a nemzetjövédelemnek egy *negyedik* vagyis külön s önálló ága. — A vállalkozói nyereséggel találkozunk ott, hol a vállalkozó saját tőkéivel, munkájával, földjével termel; de tüzetesebben ismerhető fel ott, a hol egy vállalkozó bizonyos üzlethez telket, tőkét és munkát kibérel, s a tőkésnek a kamatot, a munkásoknak bérüket, meg a földbirtokosnak a haszonbért kifizetvén:⁵⁻⁶⁾ azonfelül még nyereségre is tesz szert, a mi tulajdonképi vállalkozói díjaz képezi, s a melynek egyik fő jellemvonása az, hogy *kikötött* azaz szerződésileg biztosított nem lehet. (Legtüzetesebb példa e részben egy oly *jószágbérlő*, a ki egészen idegen tőkével, fogadott munkásokkal, s kölcsönvett pénzzel dolgozik.) — A vállalkozói nyereséget sokan nem tartják *önálló s külön jövédelmi ágnak*; némelyek azonosnak nézik a vállalkozó által használt tőke kamatával; mások fensőbb nemű *munkadíjnak* nyilvánítják (azt állítván, hogy a munkabér képződési törvényei szerint alakul, s csak annyiban tér el a többi jövédelem-ágtól, a mennyiben ki nem köttethetik, s épp azon felüléségen áll, melyet a vállalat minden kikötött jövédelem-elemek összletén *túl* behoz); ismét mások úgy tekintik, mint munka- és tőkeerő összműködésének külön jutalmát.⁷⁾ — Leghelyesebb értelmezése e jövédelmi nemnek az: «*hogy azon, minden termelési tényezőknek megfelelő jövédlem-összegeken túl megmaradó értéktöbblet*, mely a vállalkozónak azért jut, hogy egész gazdasági személyiségét bizonyos vállalatnak szentelte, az evvel járó minden gondokat és *kárveszélyt* magára vette, s a termelési tényezőket gyümölcsöző *összhatásra* czéltudatosan egyesíté».

A vállalkozói nyereség tüzetes felismerése, főleg ott, hol a vállalkozó egyszersmind maga tőkebirtokos, földesur vagy munkás, nehéz; míg másfelől bizonyos, hogy bármely nagysági tételben jelentkezzék a vállalkozói nyereség, végelemzésben az mindenkor az összműködő tőke- meg munkaerők egyesülésének szüleménye, s hogy vállalkozói nyereség tőke nélkül, valamint viszont tőkeértékesítés vállalkozói combinatió szorgoskodás és vezetés nélkül alig gondolható.

A *vállalkozói személyiség* vagy *alany* nem mindig egy, s nem is egyszerü; hanem lehet például termelési *szövetkezet* vagy *részvénytársulat* stb.⁸⁾ Ily esetben azonban a nyereség felosztására nézve bizonyos előzetes megállapodások szükségesek. Így jelesül részvény-

vállalatokban a vállalkozói nyereség *osztalékká* (dividendává) lesz a vagyonukkal a vállalat sorsához kötött részvényesekre nézve; *nyerhányaddá* pedig azokra nézve, a kik a vállalatnak élén, annak vezetésébe és üzletvitelébe közvetlenül befolytak, tehát az igazgatótanácsosokra, a kormányzóra nézve.

¹⁾ Ld. RICARDO: Princ. 6. és 21. fejr. ST. MILL: Principles II. kv. 15. fejr. MANGOLDT: Die Lehre vom Unternehmergewinn. (1855.) *Ügyanannak*: V.-L. 440—454. l. HERMANN: St.-Unt. 145. ff. 205. új k. 533. sk. l. ROSCHER: System I. 195—199. §§. GARNIER: Tr. 30-ik fejr. DELVALLE: Corso de Econ. Polit. 85. sk. l. PIERSTORF: Unternehmer-Gewinn (1875.) MATAJA: U.-Gew. (1884.) GROSZ: U.-Gew. (1884.) SCHÖNBERG: Hdb. I. 670—680. l.

²⁾ Más definitió szerint, «a melylyel a vállalkozói jövedelem a vállalkozó tőkéjének országos kamatlatát és munkabérét meghaladja.»

³⁾ A vállalkozói nyereség még úgy is szokott meghatározatni, hogy azon különbzet, a mely az *egyesített* és a *külön* működő termelési tényezők hatásának eredménye között létezik; MANGOLDT szerint azon *ár*, melyet a közönség azon sajátlagos természetű *szolgáltatokért* fizet, melyeket neki a vállalkozó mint ilyen tesz.

⁴⁾ Névszerint helyes arányu, egymásba vágó, harmoniába hozó cél-tudatos összeműködtetése.

⁵⁾ Azért mondja GARNIER: «toute entreprise quelle qu'elle soit, est une association, et tout entrepreneur est le pivot d'une série d'efforts collectifs et associés».

⁶⁾ Sőt még a saját munkabér is levonandó. (A vállalkozó nyereség azon része, a mely megtakarított igazgatói díj vagy fizetésnek megfelel: *fensőbb jellegű munkabérnek* tekinthető.)

⁷⁾ E felfogással szemben (melyet még Stuart Mill, Roscher, Garnier, Rodbertus, Pierstorff, az amerikai Walker és Schaffle stb.-ek osztanak) tüzetes indokolása az általunk itt követett nézetnek MANGOLDT-nál (Lehre von Untern.-Gewinn 34. sk. és Grdr. 96. §.) és MITHOFF: id. h. 670. sk. l.

⁸⁾ A vállalati *társaságoknál* a tagok már rendelkezésre lévő magántőkét adnak a közös vállalatba; ellenben *szövetkezetek*: egyesületei oly személyeknek, kik az üzleti tőkét csak most gyűjtik. Ez utóbbinak főalakzata a *termelési associatio*, melyben a tőke és munka közti ellentét elenyészik, a menyiben a munkás maga szerepel mint tőkés és vállalkozó, de eddigelé *általánosítása* alig lehetséges; a másiknak főalakzata a *részvénytársaság*. (Ld. ezekről a II-ik Kötetet.)

138. §.

A vállalkozói nyereség különösen.

A vállalati nyereségnek *természetes nagysága* vagy *átlagos tétele* nem jelölhető ki; valamint valami *egyszerű okra* való visszavezetése e jövedelemnek sem lehetséges. — A vállalkozói nyereség nagyságára befolyó viszonyok jelesen, saját szerű jelleggel bírnak. Nem szabályozódik az úgy, mint a munkabér vagy a tőkekamat *direct árverseny* szerint; hanem eredménye combinált árversenyzetnek munkásokkal és a fogyasztó közönséggel. Kiteszik ebből, hogy a közönséges ár-elmélet ezen nemű nyereségre egész mérvben nem alkalmazható.

Nem lehetetlen egyébiránt ezen jövedelem-ág irányzatpontjai körül is némely elvet megjelölni. Így jelesen: kimutatható *azon*

minimáltétel, melynek el nem érhetése a vállalatok odahagyására készletet. A nyereségnek ugyanis akkorának kell lennie, hogy jutalmul szolgáljon azon áldozatokért stb., melyek a vállalkozói szereppel szükségkép és természetszerűleg járnak. Sok függ e tekintetben a vállalkozó egyéni felfogásától. Egy bátor, gazdaságilag és technikailag élesen látó ember, vagy ugyanilyen nemzet, vagy korszak: talán alacsonyabb nyereségtétellel is beérendik. Nagy *kárveszélylyel járó vállalatoknak* hasonló okból átlagosan magasb nyereséget kell szolgáltatniok. — Ellenben a *maximal határt* kijelölni már nem lehet, mert a lehető legnagyobb nyereségre való törekvés egyes esetekben szerfeletti eredményeket bír kivívni. A verseny egyébiránt mindig mérséklőleg hatand, s rendszerint csökkenteni fogja az elért magas nyereségi tételeket. — A vállalkozói nyereség, továbbá, *különböző vállalatokban* és körülmények közt különböző szokott lenni. Nagyobb jelesül ott, a hol igen ritka személyi tulajdonok (administratív talentum, hirnév stb.) kívántatnak meg; vagy az üzleti ág nehézsége vagy kellemetlen volta sokakat távol tart. Kedvező nyereségi kilátások a vállalkozókat igen nagy számban vonják magokhoz, a minék következtében ezen jövedelmi ág tekintetében is találkoznak némileg a nyereségi tétel egyenlősülési iránylatával, mert a *versenygés* a sokak közt a nyereséget lenyomja egész az előállítási költségek színvonalára,¹⁾ főleg, ha a középosztályban műveltség és szakértelmiség nem hiányzik, úgy hogy a vállalkozás egyeseknek kizáró monopóliumává nem válhatik.²⁾ — Ennek folyománya az is, hogy *felsőbb műveltségű fokokon* (épp olyformán, mint a tőkeamat) a nyereség is csökkenni szokott, mert a megkívántott képességek már nem oly ritkák, a földbirtokosok és munkások erejüket és termelési tényezőiket magok is képesek értékesíteni, a tőke és munka forgalma szabadabb, s monopolistikus árak nem oly könnyen foglalhatnak helyet.

A műveltség haladásával a biztosság és a számítás nagyobb, az okszerű üzlet a pusztán rutin-szerű felett túlnyomó, a véletlen és a kárveszély uralma keskenyebb körü, és a *vállalkozástól tartózkodás* kisebb. Mennél gazdagabb valamely nemzet, annál többet s könnyebben koczkaztathat. E mellett magas absolut nyereségek, előbbre haladt műveltségnél, inkább éretnek el *sokszori* ügylet által kis nyereség-százalékokkal, mint *ritkán* létesített ügyletek által nagy nyereségekkel; a mi a *nyereség demokratikus principiumának* nevezhető.³⁾ — Felette nagy nyereségek nem épp kívánatosak; mert drágítják az árakat s így csökkentik a reál-jövedelmet; továbbá nyughatatlan *hazard-játszási szellemet* költenek a productióban, a mi a termelési erők teljes és békés kizsákmányolását akadályozza; eltekintve attól, hogy ilyféle vállalat sikerülte legtöbbször sok más hasonló vállalat eredménytelenségével szokott megvásárolva lenni; s hogy túlproductióra és üzérkedésre is ösztönz. — A történelem tanúsága szerint nagy nyereségek az üzleti világban, meg az általuk felköltött s jár-

ványosan terjedő vágy hamar és fáradság nélkül meggazdagodni: előhírnökei szoktak lenni *hiteli válságoknak* és kereskedelmi kríziseknek, melyek közepette a pillanatnyi emelkedést tartós visszasesés szokta követni; míg másfelől szerfeletti nyereségek rendesen pazarmódon költetnek el, s így a közerköles érdeke is szenved.

Egyébiránt az *illő* nyereségnek jótékony és a gazdasági haladást biztosító hatása kétségtelen. Annak ugyanis, a ki fáradott és töprenkedett, koczkázatot vállalt és munkálódott: a nyereség csak jogos jutalom, mely nélkül a munkakedv és buzgalom csakhamar meglankadna, s vele a haladásnak egy hatalmas rugója lerontatnék. Oly társadalmi szervezet tehát, mely *ezt eltörölné*, a vállalkozói nyereséget a gazdasági világból kiküszöbölni akarná, mint a socialisták óhajtják: a legnagyobb félszegség volna, és oly gazdasági alakulatnak feltételeznél alapjait, melyek a dolgok természetes rendjében hiányzanak.⁴⁻⁵⁾

¹⁾ A mi itt nem egyéb, mint azon összeg, mely a vállalkozó rangszerű élettartásához megkívánatik, s elég arra, hogy tőkéseket és technikusokat önálló vállalkozások alapítására buzdítson.

²⁾ E törvény azonban épp úgy, mint a munkabérenél és a tőkénél, hatásában feltartóztatik az által, hogy vállalkozók igen szaporán nem támadnak, mert oly sokoldalú képességek szükségeltetnek a vállalathoz, melyek ritka emberben vannak vagy legalább is csak lassan szerezhetők meg; míg másfelől sok vállalkozó hirtelen el nem hagyhatja üzletét s máshová nem fordulhat. Van egyébiránt *járadék(rente)-szerű* fokozása a vállalati nyereségnek; mely legtöbbször szorosan a vállalkozó személyéhez fűződik (esetleg s hosszabb fennállás mellett a *vállalati cégre* megy át), s abban jelentkezik, hogy a vállalkozó a versenytársakkal szemben magasb árakat tud fenntartani.

³⁾ A nyereség: vagy a költségekbeni *takarékosságtól*, vagy pedig az üzleti *hozadéknak* különösen productív tőkedispositió által eszközölt fokozásától függő. Amaz függ a szemeskedéstől és ügyességtől, mely a vállalkozónál nagyobb szokott lenni, mint a hivataloskodó igazgatónál; a sikeresebb tőkedispositió pedig elégséges vagyoni erőt, könnyű hitelt s nagy üzleti tapintatot föltételez. Első tekintetben a kis magánvállalkozók, az utóbbiban a nagy kereseti társaságok vannak természetes előnyben; míg mind e kettőnek előnyeit a *gazdag és nagy hitelnek örvendő* magánvállalkozó egyesíti magában.

⁴⁾ LASSALLE a nemzetgazdaságtan ellen irányzott támadásaiban, (jelesül: Der ökonomische Julian oder Kapital und Arbeit című munkájában) főleg a vállalkozói nyereséget perhorrescálja, s azt akarja, hogy az állami hitel és segély közbejvetelével a munkásokra szállíttassék át. Ugyan ilykép okoskodik DÜHRING is: Kapital und Arbeit (1865.) című művében és PIERSTORFF: id. m. 210. sk. l. Ld. ezek ellen SCHÄFFLE: Ertekezését a Deutsche Viertel-Jahrschrift 1864-ki folyam. 2-ik kötetben, és U. A.: Ban und Leben des socialen Körpers III. köt. 422. sk. l. meg: Die Socialdemocratie (1885.) cz. m. 52. l. (igen találó védelmezésével és indokolásával a tőke- és vállalkozási nyereségnek), végre legújabbán COHN: System der Nat. Oek. I. 580. sk. l.

⁵⁾ Az a kérdés: helyes és kívánatos-e, hogy az *állam* is vállalatokba ereszkedjék, gazdasági, ipari stb. üzletet vigyen: a «Pénzügytanban» tárgyalatik.

139. §.

A vállalati veszteség.

Közgazdasági tekintetben *veszteségnek* nem azon valaki vagyónában vagy valami érdekében szenvedett csorbulás neveztetik, mely a mindennapi élet ezer és ezer alkalmával fordulhat elő, s rendszet és jogszolgáltatás, vagy saját vigyázat által elkerülhető vagy enyhíthető; hanem az *ellentétele a nyereségnek*, vagyis a vállalat negatív eredménye, hogy tudniillik az utóbbi vagy semmi jövedelmet sem hozott, s a bevétel a termelési költségeket sem fődöze; vagy olyan volt az eredmény, hogy a vállalkozó még az üzlettel is felhagyni kényszerült. — Valamint a *járadék* sokszor a különös ügyesség, szemesség, vagy talentumnak mintegy jutalma, épen úgy a *veszteség* az ügyetlenségnek, a termelési tényezők helytelen combinációjának, a vállalat rossz berendezésének és vezetésének a büntetése; habár tényül áll az, hogy társadalmi és politikai válságok, forgalmi krízisek, nemzetközi kereskedelmi zavarok is szoktak a vállalkozói veszteség okozói lenni.

A gazdaság feladata a veszteségnek minden erővel ellene dolgozni, azt elhárítani; sok esetben biztosítás, más esetekben czélszerűbb berendezés, nem ritkán az egész vállalatnak gyökeres átalakítása, tökélyesb eszközök, munkaerők, technikai javítások alkalmazása által; de a főfeladat mindig az lesz, a veszteség *valódi oka* ellen küzdeni; habár másfelől: a veszteségnek a népek háztartásának nagyszerű ökonomiájában azon fensőbb szerepe is látszik lenni: a *productivitas és a speculatio egyik szabályozója* (regulátora)-ként hatni, a szükségletek legjobb s legteljesb kielégítésére való törekvést folyton ébren tartani és éleszteni, s a termelőt az egésznek (és magának is) érdekében a jó utra terelni. — E körülményben is rejlik egyik hatalmas indoka a *szabad* gazdasági mozgalomnak, s az államhatóság mindenbe-avatkozó magatartása helytelen voltának, jelesül annyiban, hogy az *egyéni* szemességet, körültekintést, tapintatot, óvatosságot a kormány és államközegek pótolni vagy helyettesíteni képtelenek; s a mennyiben minden szertelen belenyulás a magánosok gazdasági tevékenység-körébe a legjobb erőket meglankasztja, a hatósági mindentudóság örve alatt a legkisszerűbb szabályozási viszketeget fejt ki, s helytelen alakulatokat hoz elő. Habár az is bizonyos, hogy az *egyéni érdekre* magát veszteségtől megóvni csak annyiban bír jelentőséggel, a mennyiben az *önsegély* ereje megvan, és a magános a háztartását fenyegető veszélyek elhárítására a kellő eszközökkel rendelkezik.

A veszteségtől való *önmegóvhatása* a vállalkozónak bizonyos, részint társadalmi, részint egyéni és magán erőfeszítést s intézkedéseket föltételez. Biztos és hathatós *ellenszer* lesz mindenestre a szellemi és technikai művelődés terjedése, a reál-irányú közoktatás

tökélyesbitése, helyes policziai rendszabályok, czélszerű vámpolitika, hitel-, közlekedési- és biztosító intézetek, végre könnyebben elviselhető adóteher és jó államháztartási rendszer.¹⁾

¹⁾ Ld. még RÖESLER: Grundsätze 525. sk. 1. és MANGOLDT: Unternehmewerogewinn 144. sk. 1.

HATODIK CZIKK.

A jövedelem-ágak hatása, és a nemzeti jövedelem megosztási módjának folyamányai.

140. §.

A három jövedelmiág egymáshozoi viszonyában.

Fel lévén az eddigiekben tüntetve a nemzetjövedelem megosztásának főcsatornái,¹⁾ s azon források, melyekből a társadalom egyes osztályai vagyonukat meritik,²⁾ előáll azon további nagyfontosságú de szerfelett bonyodalmas kérdés: mikép hatnak e jövedelmi ágak egymásra, s különösen *összhangzók* avagy *ellentétesek* ezek alapján az illető társadalmi osztályok érdekei!?

Alsóbb műveltségi polczon az egyes jövedelem-ágak nem önállóan és elkülönítve, hanem többnyire szoros kapcsolatban és összefolyva jelentkeznek.³⁾ Emelkedő iparnál és *műveltségnél* azomban a munka-megosztás, az élénkebb forgalom, meg a productió tökélyesbedése alapján az egyes jövedelem-ágak élesebben elkülönülnek, s az azokat képviselő osztályok külömbsegei mindinkább érvényre jutnak. Így például: mig műveletlen népeknél a földesur, bérlő és munkás közt majdnem semmiféle érdek-ellentét sem létezik, mert tulajdonos és bérlő azon egy személy, a munkás pedig rabszolga vagy függeteg pór: addig magasb fejlődésfokon e három osztály közt már bizonyos érdekküzdelem mutatkozik. Épp így a mint egy külön gyármunkás-osztály fejlődik ki, melynek tőkésé vagy vállalkozóvá válhatni kevés kilátása van, egyidejüleg a külön tőkés osztály keletkezésével is találkozunk; a mi magában véve nem szerencsétlenség, és visszás hatásúvá csak akkor lesz, ha a két osztály közt az ür igen szélessé válik.

Hogy *mekkora hányada* a földjradék levonása után megmaradó nemzeti összjövedelemnek jut a tőkéseknek és mekkora a munkásoknak: attól fog függeni, vajjon a tőkések kereslete munkások iránt, vagy a munkásoké tőkések iránt nagyobb és belterjesb-e, s hogy ott, hol a tőkék szaporodása gyorsabb mint a népeségé és a munkásoké, ezek, ellenkező esetben pedig a tőkebirtokosok lesznek fölényben. — *Bármennyire ágazzanak is szét* egyesekben a foglalkozási osztályoknak érdekei, *szükséges* (természetszerű és állandó) érdekellentét a külömböző jövedelem-ágak (illetőleg osz-

tályok) közt nem létezik; s ott, hol a *nemzeti jövedelem egészben véve nő*, annak *minden* egyes ága a többinek rövidege nélkül szintén nőhet, és nő tényleg is. — Tartósan egyike sem nyomathatik le szerfelett, a mennyiben mindeniknek a maga minimál tétele megvan; másfelől a három jövedelmi ág vagy forma egymás irányábani kizárólagossága és nyomása nem abszolút, hanem csak relativ. — Mennél magasabba emelkedik a műveltség, annál nagyobb értékösszeget hoz ugyanazon munka- és tőkebeli áldozat elő; s az egyik osztálynak abszolút része a nemzeti jövedelemben azért nagyobb lehet, ha a többiek része viszonylag növekedik is.⁴⁾ «Az anyagi jólét gyarapodása az emberek nagyobb részére nézve, polgárosult országokban, kapcsolatban *egyesekek gazdasági kitünésével*, mely az egésznek is előnyére szokott lenni, a társadalmi gazdaság természetében látszik gyökeredzni; s igazi összhangzástalanság és érdeküzdelem legtöbbször csak hibás társadalmi vagy állami intézkedéseknek, a munka és forgalom szabadságát akadályozó, az általános művelődést feltartóztató, meg a közterheket mértéken túl vagy aránytalanul megállapító törvényhozásnak szokott következése lenni.» — Ezeknek gondos kikerülése, s *élénk méltányossági érzület s közszellem*, továbbá szorgalom, erőfeszítés, meg általános munkásság mindenkor a legbiztosb utat és módot képezendik arra, hogy a nemzeti jövedelem-ágak (és az azokat képviselő osztályok) közt az oly főfontosságú *harmonia* fennállhasson.⁵⁾

A jövedelem és vagyon e megoszlási módja egyik alapját képezi egy nagyfontosságú szociális épp úgy mint gazdasági és politikai tüneménynek, tudniillik a *rend- vagy osztály-alakulásnak*. Ez osztályok egyenként és egészben véve bizonyos érdekek és hivatások szerint megannyi külön tényezők és hatalomelemek a társadalmi szervezetben; mindegyik szokás, hagyomány, utánzás stb. nyomán megannyi külön *öntudatú egészként* jelentkezik; azonos czélok, politikai és szociális törekvések által kitünik; élettartás, erkölcsök, világnézet szerint egy bensőleg összetartozó homogénebb csoportot képez; és épp azért a nemzetgazdaságtanban is méltatást követel. Ez alapon különböztethetni meg: földbirtokosi-, tőkés- és munkásosztályt; továbbá földművelő-, iparos- és kereskedő-osztályt; végül felső, közép és alsó osztályokat,⁶⁾ ez utóbbiakat akként szemlélvén, hogy a *felső* osztályba azon tagjai a társadalomnak lesznek helyezendők, a kik vagy *tőkéből* vagy *földből* (vagy ennek mindkettejéből) akkora jövedelmet huznak, hogy a magok részéről minden munka s erőfeszítés szükségtelen, takarékosagra nincsenek utalva, s ezeknél fogva teljes vagyoni függetlenségnek örvendenek; a *másodikba* azok, a kik földdel vagy tőkével bírnak ugyan, de nem oly mérvben, hogy magoknak is *dolgozniok* nem kellene;⁷⁾ végre az *alsó* osztályba azok, a kik már sem földdel, sem tőkével nem bírnak, hanem csak *munka* által képesek magokat fenntartani, illetőleg anyagilag függő helyzetben léteznek.⁸⁻⁹⁾

¹⁾ Ld. ez egész Cikkre nézve RICARDO: Principles 2., 5., 6., 21. fej. ROSCHER: System I. 197—205. §§. SCHÄFFLE: System II. 488—541. l. MANGOLDT: Gr. 128. sk. §§. STUART MILL: Princ. IV. könyv 3., 6—7. fejezet. CAREY: Principles III. 41. fejezet. WAGNER: Grundlegung 134. sk. 159. és 212. sk. DÜHRING: Cursus d. N.-Oek. (1873.) 196. sk. TREITSCHKE: Die Gönner des Socialismus (1875.) általában. SCHMOLLER: Grundfragen des Rechts und der Volkswft. (1875.) általában. U. A.: Jahrbuch-ja 5-ik évf. Bevezetésében. LEROY-BEAULIEU: Répartition des Richesses (1881.) 19—20-ik fej. SCHÖNBERG: Handbuch I. 680—696. (Mithoff-tól) és legújabban (túlnyomólag *socialistikus* irányban) HERTZKA: Freiland, ein Sociales Zukunftsbild cz. m. (1890.) főleg I—XXIX. l.

²⁾ Megjegyezzvén, hogy az egyes nem egyedül munkabérből, vagy tőkéje kamatjából stb. nyeri jövedelmét, hanem egy és ugyanazon személy több, sőt valamennyi jövedelem-ágból is veheti össz-jövedelmét; a mi azonban nem vezet arra, hogy az itt kifejtett jövedelmi képződési szabályok egymást neutralisálják.

³⁾ Helyesen mondja GARNIER: «a tőke és a munka solidaritása kétségsbe nem vonható. Aldásteljes igazság, melyet nem lehet eléggé hangosan hirdetni, kivált oly idejében a morális ragálynak, mint a miénk, a hol annyi hamis próféta hirdeti, hogy a tőke által a munka kiaknázatik és a munkás a vállalkozó által elnyomatik». (Tr. 513—516.) Ld. még CHERBULIEZ: Riche ou pauvre (1840.) 241. ff. l. BAUDRILLART: Manuel 120. ff. l. BERNHARDI: Grundeigenthum 205. sk. l. KOSEGARTEN: N.-Oek. 111—116. és 186. l. és SCHÄFFLE: System II. 386. sk. l.

⁴⁾ WALKER (Science of Wealth cz. m.) helyesen mondja, hogy nincs az a csapás, pestis, háboru, elemi vész stb., mely oly nagyon sújtná a közgazdaságot, mint a tőkés és munkások közti egyetértés rosszakaratu megzavarása.

⁵⁾ MANGOLDT (128. §.) arra utal, hogy az illető ellentét az egyes osztályok közt a jövedelem alapján csak akkor éreztetik súlyosan, midőn az egyik részének növekedése a másikénak csökkenésével jár. Addig míg minden osztály jövedelme emelkedik: annak, a kié kisebb mérvben nő, nincs oka zúgolódni. Elenyészik pedig az ellentét, ha a productió nagy lendületet vesz, s minden osztály jövedelme nő, főleg pedig akkor, ha a tőkés magok is dolgoznak, s a munkás maga is mint tőkés vagy vállalkozó működhetik.

⁶⁾ Mindig *közgazdasági* értelemben véve az osztályozást.

⁷⁾ Dolgozás és «Munka» alatt e helyütt nemcsak a physikai és közönséges, hanem a fensőbb s minősített munka is értetvén.

⁸⁾ Hogy ez osztályok mindegyikén belül ismét *fokozatok* léteznek, említeni szükségtelen. — Az itt jelzett *alsó* osztály némelykor (s névszerint politikai tekintetben) *negyedik* osztálynak, a socialisták által az «osztálytalanok osztályának» nevezetik. Ugyancsak a socialisták szoktak még «*uralkodó és szolgaosztályról*», «*birtokos és birtoknélküli osztályról*» szólani. — Az általunk ugynevezett *középosztály* a szó valódi értelmében hivatható így, a mennyiben a másik kettő közt a közepén áll, s némely rétegeivel a felső, némelyekkel az alsó osztálylyal érintkezik.

⁹⁾ STEIN igenis éles ellentétben állóknak tekintvén ez osztályokat, különösen a munkás- és tőkésosztály antagonismusára vezeti vissza az egész *socialis kérdést*, melynek egyik főmozzanataként az osztályküzdelmet és osztálygyűlöletet, a munkásoknak *tőkéért való harcukat* (strikek, nyerrészességi elv elismertése, termelő szövetkezetekké alakulás stb.), meg a demokratikus politikai szabadságjogok (általános választásjog stb.) kivívására való törekvését tünteti fel.

141. §.

A nemzeti productió tiszta hozadékának megoszlása a különböző jövedelem-ágak szerint különösen.

Azon arány, a melyben a nemzeti jövedelem a társadalom osztályai és foglalkozáskörei közt eloszlik, különböző, s az általános közgazdasági fejlődés befolyása alatt álló. Külömbiséget téve a különböző *jövedelem-tételek viszonylagos magassága*, — és az egyes *jövedelem-ágaknak* a nemzetjövdelemben való *relatív része* (azaz az összes tiszta hozadéknak az egyes jövedelem-ágak közt nagyban és egészben való megoszlása) közt, a következőkre utalhatni.¹⁻²⁾

A) Az egyes jövedelem-ágak tételeinek *relatív magasságára* nézve határozó momentumok : a népesség szaporodása, a tőkék növekedése, és a productió tökélyesbülése ; a minek alapján azt találjuk : a) Hogy ott, a hol a *munkás népesség* szaporodik a nélkül, hogy egyidejüleg a tőkék mennyisége is fokozódnék, s a nélkül, hogy a productió technikailag javult volna : a munkát keresők élénkebb versenyzése a bért lenyomandja ; a miből a tőkések vonandnak hasznot tőkéjük növekedő hozadékában ; másrészt nyernek a földbirtokosok is, mert a fogyasztók sokasbodásánál fogva járadékuk nagyobb lesz. b) Ott, a hol a *tőkék* szaporodnak, egyenlő maradván a munkások száma és a productió technikai állása : a kamat csökkenni, a munkabér felszökni fog. c) Ott, a hol a productió tökélyesbedik, de a munkások száma és a tőkék mennyisége változatlan marad : a javak és termelvények kínálata növekedik, tehát az árak leszállanak. d) Oly esetben végre, hol az im említett változások *együtt* történnek, akkor, ha *egyenlő* mérvűek a változások, ezeknek hatásai egymást compensálni fogják ; rendszerint azomban e változások nem egyszerre, hanem egymást követve, sőt egymást előidézve állanak be. Így jelesül a népesség szaporodása fokozza a kamatot és a földjáradékot, a növekedett kamat új tőkék képzésére buzdít, a melyek ismét munkásokat keresve a bért verik fel ; a magasb gabonaárak földjavításokat hoznak elő, s a megszapordott gabonakínálat ismét lenyomja az árt és vele a földjáradékot. — Ha ellenben a földművelési productió tökélyesbedik, akkor az életszerek olcsóbsága a népesség szaporodására hatand, a mi viszont a tőkék kamatát szökteti fel és új tőkék keletkezését mozditja elő. — Hogyha végül a tőkék szaporodnak, akkor a munkabér emelkedik ugyan, de ez utóbbi körülmény ismét a népesség növekedését vonja maga után s ez által a földjáradék nagyobbodására gyakorol befolyást. — Megannyi bizonyíték a mellett, hogy a *gazdasági dolgok természete* magától is bizonyos *rend és erőgyensúly* fenntartása- vagy (ha megzavartatott volna) helyreállítására szokott hatni ; s pedig czélszerűbben, mint a mint azt a legelmésebben megalkotott *államhatósági* szervezet vagy közeg eszközölni bírná.

B) Azon részt illetőleg, mely a nemzeti productió hozadékából a földesurak, tőkésék, és munkások *összeségére* külön-külön esik, első vonalban különbség teendő földjáradék egyfelől, s bér megkamat közt másfelől. A *földjáradékra eső rész* jelesül annál nagyobb, mennél magasabban áll az általában. Míg a tőkénél magas kamat igen jól megfér csekély részzel a nemzeti productió hozadékában, s elő is állandó mindazon esetekben, a midőn a rendelkezésre lévő tőkék mennyisége kicsiny: ez a földjáradéknál nem történhetik, mert ez csak akkor keletkező, midőn már sok s különemű telkek vétettek művelés alá, tételének magassága a nemzeti productió hozadékában való részzel párvonalosan jelentkezik. E része a földjáradéknak két ellentétes irányban ható mozzanat által befolyásoltatik; a népesség szaporodása ugyanis a járadék felszökésére vezet, de másfelől a mezőgazdasági termelés és a közlekedés tőkélyesbevédeése annak csökkentésére, és így a nemzeti hozadékból reá eső résznek kevesbbitésére is hat; s túlsúlyban a földjáradék emelkedő tendenciája csak annyiban leendő, hogy a földjavítások rendszerint lassabban történnek mint a közgazdaság egyéb haladása. — Egészen másként jelentkezik a *tőkekamat* és a *munkabér* része. Magas kamat vagy magas munkabér a nemzeti productió hozadékában való csekély részzel igen megférő, s onnan eredhet, hogy a rendelkezésre levő tőkék vagy munkások száma elégtelen. Épen úgy megfordítva olesó lehet a kamat vagy a munkabér *nagy* tőke- és *nagy* munkakinálalt folytán, és mégis mind a tőke mind a munka része (a nemzeti productió hozadékában) jelentékeny, ha a termelésben igen sok tőke és igen sok munkás van productiv módon alkalmazva. — Egymás iránti *viszonyukban* szemlélve a tőkekamatot és a munkabért, bizonyos ellentétben jelentkeznék, vagyis mennél nagyobb rész jut a nemzeti hozadékból a munkásoknak, annyival kisebb marad a tőkéséknek, és viszont. — A közgazdasági haladás továbbá elősegíti a *tőkék szaporodását*, s ennyiben ez utóbbiak részét a nemzeti jövedelemben növesztendi (mert az alkalmazott tőkék mennyisége szaporodott), de a kamatlábot lejjebb szállítandja; úgy hogy a tőkésék egyes tőkékjókra ugyan kevesebbet kapnak, de mert gazdagságuk időközben növekedett, egészen véve mégis többet vesznek be mint azelőtt. Másfelől azonban a *munkásoknak* minden haladási mozzanat javukra válik; a kamat csökkenése a bérnek emelkedését idéző, s egyidejűleg több munkás találván alkalmazást, miután minden ujonnan előhozott tőke mind több és több munkást fog foglalkoztatni. — Ujabb bizonyíték a mellett, hogy *tőke és munka* egymással *szükségszerű és állandó ellentétben* (mint a socialisták állítják) nincsen.

Magángazdasági szempontból véve: a javak *előállításai költségei* a szükségelt productiv erők (föld, munka, tőke) megfizetési díj-összegére vezethetők vissza; minden jelentékenyebb ingadozás tehát a három fő jövedelemág egymáshozói viszonyában megfelelő inga-

dozást fog maga után vonni a *javak árában* is, s pedig azon termelési tényező mindenhai befolyása alatt, a melyik az illető jövedelem-előhozásában a túlnyomó volt. — Ha egyike a három fő jövedelem-ágaknak *relative* nőtt, tehát az illető termelési factor aránylag drágább lett: akkor mind a vállalkozónak, mind a fogyasztónak érdeke az, hogy a megdrágult tényező helyett olcsóbb használtassék. Összefüggéssel az alacsony és magas műveltségű országok, továbbá alsó és felsőbb fejlődés fokok egymáshoz viszonyának kérdése; ezen az elven alapszik például a külterjes gazdálkodásmódnak előnyössége fejletlenebb, belterjesnek művelt népeknél; ezen azon tény, hogy szegény és gazdag országok egymást (az által, hogy mindegyik a másikkal feleslegét adhatja) igen helyesen s mindkét félre jótékonyan képesek kiegészíteni; agricol javak ipari árukkal mindkét félre előnyös nemzetközi csere tárgyaivá lehetnek; tőkék és tőkések a gazdag országból a szegényebbe, munkások meg a szegényebb országból a gazdagabba vándorolnak és helyezkedhetnek át.³⁻⁴⁾

¹⁾ V. ö. ROSCHER: System I. 199. sk. §. CAIRNES: Leading. Princ 264. sk. I. MANGOLDT: Grdr. 130—132. §§.

²⁾ Az itt többször előforduló ezen kifejezés: «*relatív magassága a különböző jövedelem-tételeknek*» azt jelenti, vajjon az előbbeni állapothoz mérve: emelkedett vagy csökkent-e a munkabér, vagy pedig a kamat, vagy a vállalkozói nyereség? Mig ezen kifejezés alatt «*relatív része a három jövedelem-ágnak a nemzeti jövedelemben*» nem azt értjük, hogy mennyit vesz be a munkás, vagy a tőkés stb., hanem azt, hogy mennyi jut a nemzeti productió összhozadékából *összeségére* a munkásoknak, a tőkéseknek, meg a vállalkozóknak. Ezen az alapon megeshetik, hogy az egyik jövedelem-ág, péld. a munkásoké, nagyobb lett a nélkül, hogy az *egyes* munkás bére (a fentjelzett relatív-magassági értelemben véve) is emelkedett volna, vagy az egyes munkás most többet kapna mint előbb. — Az ez utóbbi tekintetben érdekes felfogása ROBERTUS-nak (Sociale Briefe cz. m. 2-ik füzete 47. l.) abban culminál, hogy szerinte az egész társadalom *egy* munkásban, *egy* földbirtokosban, *egy* tőkésben képviselnek veendő: ha a munkabért, a földjáraadékat stb. meg akarjuk teljesen érteni.

³⁾ Tehát magas munkabérrel bíró országba idegen munkásokat, nagy kamatlábbal bírónak pedig idegen tőkét lehet áthelyezni. Csak *föld es telek* lévén természeténél fogva olyan, mely átvitelt lehetetlenné tesz, s épp azért eltérő szempontok alá esik. Hogy ily esetekben nemcsak az adó, hanem a fogadó ország is nyer, kétségtelen. Így például, ha egy svájci cukrász Péterváron tisztességes módon meggazdagodik s vagyonával honába visszatér: Oroszország azért szegényebb nem lesz, mert az ember tőkét maga szerezte és teremté, s ha ott maradna, az orosz közigazdaság ugyan gazdagabb volna, mint bejövetele előtt volt; de ha elmegy, legalább nem szegényebb. Épp így, ha valami gazdag francia tőkés magyarországi jöszágot vesz, a magyar nemzetgazdaság a földjáraadékat elveszti ugyan, de hasonló összeget a francziától nyert tőke kamatában vesz be. Ha már most Magyarország földbőségben volt, de tőkében hiányt szenved, az ökonomiai előny részünkre nézve kétségbevonhatlan.

⁴⁾ Azon némelyek által táplált aggodalom, mintha valami nép minden jöszág tekintetében egy más nép által olcsóbb áruszállítás alapján *túlszárnyaltathatnék*, alaptalan; mert hiszen az, ki idegen javakat vásárolni akar, azt csak önnön jöszágaival teheti, s ha pénzt ad érte, ez is vagy öngazdaságának közvetlen szüleménye (bányáiból) vagy azelőtti termék-eladásból eredett értékösszet. Azt mondani, hogy valamely nép minden szükségleteit és javait

a külföldtől kapja, egyértelmű avval, hogy mindent ajándékba kap. Épp így félszemség feltenni, hogy valamely országban mind a három jövedelemág egyidejűleg *viszonylag* magasán állhat, és ez által a külfölddel való versenyzés megnehezítettetik. Hiszen földjáradék és tőkeamat e tekintetben épp megfordított viszonyban áll egymáshoz. Végre *szabad kereskedésnél* minden nemzet azon termelési ágakhoz fog fordulni, melyek kiválólág a nála legolcsóbb termelési tényezőket veszik igénybe, vagyis azokat, melyek az illető jövedelemág relativ alacsonyosságánál fogva már magángazdaságilag is ajánlatosak. A pusztán *abszolút és személyi* magassága a három jövedelem-ágnak a javak árára közvetlen befolyást nem gyakorol; e tekintetben mind a három az egyik népnél magas lehet, mint a másiknál.

142. §.

A nemzeti jövedelem megoszlásának eredményei, és a legjobb jövedelem-megoszlási mód.

A nemzeti jövedelem és vagyon bizonyos időben mutatkozó tényleges megoszlása egyesek és a különböző osztályok közt:¹⁾ az illető nép *összes életfejlődése*, ipari és gazdasági viszonyai, birtokjogi rendje- és politikai intézményeinek az eredménye; s nagyfontosságú nemcsak anyagi, hanem állami és kulturai tekintetben is, a mennyiben a nemzetek ereje attól függ jó részben: kiknek s mily mérvben van kezökben a nemzeti talaj és a tőke; mily arányban képviselvék a földbirtokosok közt a paraszt- vagy a polgárrend, testületek vagy társulatok, az egyház meg az állam; vajjon egyenlően vagy egyenlőtlenül van-e megoszolva a vagyon a különböző (anyagilag productív és nemproductív) néposztályok közt, s mekkora az évi tőkeszaporodás mérve. Megannyi momentum, melynek tüzetes figyelembe vétele minden társadalmi reform s minden sikeres államférfiui tevékenység egyik előfeltétele.

Azon kérdést illetőleg, *melyik megoszlás-módja* a nemzeti jövedelemnek nevezhető legjobbnak, a következőkre utalhatni:

Leghelyesb megoszlása a nemzeti jövedelemnek (általános-ságban véve) az lesz: *a)* Mely a társadalom *gazdasági haladását* (a szellemi és anyagi erők lehető sokoldalú kifejlődését, a tőkék szaporodását, a munkakedvet és erélyt) biztosítja. *b)* A hol egyik osztály a másik által ki nem *zsákmányoltatik*, azaz kifejtett erőfeszítése illő jutalmától, egy más osztály javára, nem üttetik el. *c)* A hol a társadalom minden (ép és munkabíró) tagjára nézve lehetséges az *existentialis* szükségleteket a föltétlenül megkívántott mérvben kielégíteni. *d)* A hol az alsó osztálybelieknek oly mérvű jövedelme van, hogy a létfenntartási szükségleteken túl nemesb *culturai javak* élvezése- és némi tőke gyűjtésére is marad. *e)* A fölemelkedés magasb jövedelem-fokokra, illetőleg *sociális osztályokba*, ne legyen nehéz vagy épp mesterségesen akadályozott. *f)* Az egyszer elért magassága a jövedelemnek ne mehessen könnyen veszendőbe az illetőnek hibája nélkül. *g)* A társadalom bizonyos értelemben *aristokratikus tagosulata* kívánatos és indokolt,

de legyen is tagosulat és nem *szétválása* a közületnek rideg *ellen-
tettek* szerint. Egy felsőbb osztály se legyen (jogilag vagy tényleg)
elzárva, mindenik ismerjen el sajátos *felsőbb kötelességeket* az egész-
szel szemben, s törekedjék ez alapon állását megtartani. — Magától
értetvén, hogy mindez a szabad verseny nagy elvének alapján ugyan,
de nem a széthúzó *önérdek* és *különérdekek* korlátlan uralma mel-
lett lesz elérhető, továbbá csak úgy, ha a *közszellem* és *közérdek*
követelései egyidejűleg és pedig az egyesek erkölcsi- és felfogásá-
ban, az önszegély szabad collectiv szervezeteiben, és az egész társa-
dalmat átkaralólag az állam intézményeiben érvényesülnek.

Ott, hol a társadalmi jövedelem egészen *egyenlő részekben*
oszolna meg a polgárok közt, ez utóbbiak egymástól igen függet-
lenek volnának ugyan; de akkor a nehezebb vagy *kellemetlenebb*
munkákra senki se szánná magát, a műveltség és anyagi haladás
egyik legfőbb rugója a «munkamegosztás» valamint a törhetlen
individuális erő kifejtés helyet alig foglalna, az államnak sok foglal-
kozásra a polgárokat kényszeríteni, vagy mindenikre sorban hári-
tani kellene. Eltekintve attól, hogy ily vagyon-megoszlás az *igazsá-
gossággal* sem volna összeegyeztethető, hogy mellette a legtöbb
emberre nézve minden indító ok takarékoságra hatálytalanná vál-
nék, vállalkozások ritkábban fordulnának elő, szóval a gazdasági
művelődés igen sok irányban akadályozva lenne.

A nemzeti vagyon-megoszlás ezen természetellenes és *mecha-
nikus egyformaságának* egyenes *visszája* azon megoszlási mód, a
hol a vagyon legnagyobb része néhány pénzolygarcha kezeiben
összpontosul, a többi polgárok meg nélkülöznek. Ily állapot fél-
szegése, veszedelmes volta bizonyítást nem szűkséggel. Szívtelenség
és haszonvadászat fenn, kajánság és irigység lent, ily körülmények
közt általános; az állam *csak a gazdagok érdekében* látszik fenn-
állni; pénzért minden megvásárolható; a munkások a tőkésék
önkényének kitévék; míg a politikai összefüggést többnyire csak
despotikus kormány vagy az *anarchiától való félelem* tartja fenn.
Nem is érintve, hogy ily viszonyok közt az alsóbb osztályok a tör-
vényeket gyűlölik s a hatalmasok kigunyolják; honszeretet, áldo-
zatkésztség és ragaszkodás az egészhez pedig senkiben sincs.

Az *egyedül megfelelő* és helyes megoszlási mód illetőleg arány
tehát az, mely az előrebocsátott *végletek* közt a *középen* áll ²⁾ azaz,
a hol a nagy-, a közép- és kisbirtok és jövedelem harmoniája van
meg, és pedig úgy, hogy a *közép vagyon* a *túlnyomó*, vagy legalább
a másik kettőt ellensúlyozó. Nagy jövedelemmel és vagyonnal ren-
delkező polgárok jelesül azért szükségesekek, mivel főleg ezekről
tehetni fel (a nagy tőke gyűjthetés mellett) a jellem és az állás azon
függetlenségét, mely az alkotmányos szabadság biztosítására, abso-
lutistikus úgy mint demokratikus túlkapások korlátolására, az ön-
kormányzattal járó tiszt és teher ingyenes viselésére, a bíraskodás-
bani hatályos részvételre, s nagy válságok vagy veszedelmek idejé-

ben az *egesznek megmentésére* nézve nélkülözhetetlen. *Kiseb* jövedelmek jelentősége abban áll, hogy a társadalmi foglalkozások alsóbb rendű ágai is folytonosan s illő módon elláttatnak; egy folyton törekvő munkás éber és mozgékony társadalmi elem létele biztosított; nem is érintve, hogy egy erős középjövedelmű osztály a *két szélső* osztály legbiztosb ellensúlyozója és közvetítője is; s mivel ez azon erkölcsi alap, melyen a rend és szabadság, hagyomány és újítás, takarékoság és életelv összhangban s helyes viszonyban létezhetnek egymással.³⁻⁵⁾

¹⁾ Ld. még STEIN: Lehrb. (1. kiad.) 333. sk. 345. ff. l. WAGNER: Pol. Oek. I. 136. sk. és HELD: Grdr. 89. sk. l.

²⁾ ROUSSEAU megjegyzése szerint: a hol senki sem oly gazdag, hogy a többit megvásárolhatná, és senki se oly szegény, hogy magát eladni kényyszerüljön.

³⁾ Ld. ROSCHER szellemes, mély emberismeretről és tudományos alaposágról tanuskodó fejtegetéseit: System-je 201. sk. meg 205-ik §-ban.

⁴⁾ MONTESQUIEU: Éprit des Lois-jában tüzetesen foglalkozik a vagyongegoszlás politikai elemzésével is, míg nagy elődje ARISTOTELES egyenesen azt mondja, hogy a jó államban a középosztálynak kell túlnyomónak lenni.

⁵⁾ Itt kellene még szólanunk az adóztatási rendszernek hatásáról a nemzeti jövedelemre és annak egyes ágaira; erről azonban a «Pénzügytan»-ban.

143. §.

Vagyoni állapotok, és az anyagi jóllét ismérvei különösen.

A vagyoni állapotokra nézve, polgárosult népek gazdaságában, a következő fokozatok jelöltethetnek meg: 1-ör. *Pazarbőség*, midőn valakinek nagyobb vagyona és jövedelme van, mint a mennyit észszerűleg felhasználhat, s fényes költsézésre minden anyagi eszközök rendelkezésére állanak. 2-ör. *Gazdagság*, midőn annyija van, hogy szükségéit mind könnyen elégítheti ki, s teljes anyagi függetlenségnek örvend. 3-ör. *Jóllét*, ha a *kényelmi* és kulturai javakat is könnyen megszerezheti magának. 4-er. *Megélhetés*, midőn munka és szorgalom által valaki rangszerű anyagi létet biztosíthat magának.¹⁾ 5-ör. *Szükséglet*, ha már több fontos szükséglet nem elégíthető ki. 6-ör. *Szegénység*, midőn valaki már a főbb *elsőrendű* szükségleteket sem képes fődözni és csak mások könyöradományából tarthatja fenn magát.²⁾

A vagyoni állapotokkal és a jövedelem megoszlási módjával szoros kapcsolatban áll minden polgárosult államban a *birtokjog*, az *örökösödési*, a *családi* és hason jogintézmények rendszere; a mennyiben ezeknek befolyása az összes ipari és vagyoni életre föltételezőleg hatni szokott, s a gazdasági élet formái és fejlődési irányatai a nevezett institutiók különbözése szerint különböznek és eltérők.

A mi végre azon *ismérveket* illeti, melyek szerint valamely nemzet «*vagyoni állapota*» megítélhető, ezek a következők. Először is tanujele valamely nép anyagi jóllétének az, hogyha mind a

középrend, mind az alsóbb osztályok (melyek mindenütt legnagyobb részét teszik a népességnek) illő módon élhetnek, azaz elsőrendű szükségleteiken túl a főbb másodrendűek kielégítésére is képesek. — Ugyaníly ismertető jel *nagyobb költsékezés* finomabb jószágokra a polgári osztályban, föltéven, hogy az eszélyesen és az anyagi erő-alap csorbitása nélkül történik. — Kedvező vagyoni állapotra mutatnak továbbá kismérvű kivándorlás; igazgatásban, törvénykezésben, oktatásügyben életbeléptetett javítások, ha a nép nagyobb megerőltetése nélkül eszközöltnék; nagyobb mérvű *építkezés*, földjavítások és közlekedési eszközök előállításai; a forgalomban előjövő *nagy fizetések*, és főleg külföldre való *kölcsönzés*, mely utóbbi jelentékeny tökebőségre mutat. — Ismerjele valamely nemzet gazdagságának továbbá az is, ha a *középélettartam* s egyáltalában a *halálozási arány* kedvező, mert ez kényelmes emberibb életmódra, másfelől arra mutat, hogy kivált az alsóbb osztályok is egészségük biztosítására, gyermekeik ápolására, betegségek előli önmegóvásra többlet fordíthatnak. — Tartózkodás nélkül lehet végre a nemzeti gazdagság emelkedésére következtetni ott, a *hol az adók könnyen* folynak be, s adóhátralékok nem igen vannak; a hol a szegények számaránya nem nagy; a *takarékpénztárakban* s egyéb ilyféle intézetekben betett összegek jelentékeny mennyiségre rugnak; a ki- és bevételi *forgalomösszeg* állandó szaporodást mutat; végre a közvetett adókbóli bevételek emelkednek.

Égésben véve: azon módját a *vagyon-képződésnek* és a *consumtiv szükséglet-kielégítésnek* lehet közgazdasági szempontból helyesnek nevezni: «a mely a társadalmat mint egészet és alkatelemei szerint, a népélet erkölcsi rendeltetése minden vonatkozásaiban, változatos javak bőségével látja el, s az egyesek és az összeség minden erkölcsileg jogosult kívánalmainak aránylagos kielégítését biztosítja». Vagy: «a hol *általános* jövedelem- és vagyonbőség mellett oly *megoszlása* a javaknak létezik, hogy még a kedvezőtlenebb helyzetben lévők is akkora jövedelemmel bírnak, hogy minden elsőrendű szükségleteik ellátásán kívül még a fontosb kulturális javak élvezetében is részesülhetnek». — A minek folyamánya egyfelől a töke- és magántulajdon rendszerének szükségessége és előnyös volta, meg az, hogy nem épp a legnagyobb mérvű individuális élvezet a vagyon- és consumtiv élet legfőbb szabálya; másfelől az, hogy sem a vagyon, sem a consumtio tekintetében teljes *egyenlőség* nem létezhetik, nem létezett s nem is fog létezni sohasem.³⁾

³⁾ Ld. még WAGNER: Pol. Oek. I. 165. sk. 1. Hogy ez itt adott értelmezések nem absolut, hanem csak viszonylagos értékűek, idő és állam szerint különböző jelentésűek, említeni fölösleges volna. Így például a francia státus-gazda SAY LOUIS szerint: hazájában gazdagnak az mondható, a ki 60,000 franknyi évi jövedelemmel bír, vagyonosnak, a ki 6000-el, szegénynek, a ki csak 200-al. Nálunk talán jelenleg s a városi élet szempontjából: gazdagnak azt lehetne mondani, a kinek évi jövedelme 20,000 frtra, vagyonosnak, a kié 8000 frtra, szűkölködőnek, a kié csak 500 frtra, szegénynek, a kié 100 frtnál többre nem rug.

²⁾ Erre nézve sok érdekes részlet LEPLAY: La Réforme Sociale című munkájában és MICHAELIS: Die Gliederung der Gesellschaft (1878.).

³⁾ Ld. e kérdésre nézve még OTT: Economie Sociale (1856.). WAGNER: Pol. Oek. I. 163. sk. I. SCHÄFFLE újabb műveit, és socialistikus tekintetben HERTZKA: Freiland cz. munk. «Bevezetés»-ét.

144. §.

Az állam hivatása a nemzetjövedelem megoszlását illetőleg.

Az államnak a *jövedelem-megoszlási* viszonyok körül netán követendő *politikáját* illetőleg,¹⁾ a 105-ik §-ban mondottakra való vonatkozással is, ezek jegezethetnek meg:

Szem előtt lesz tartandó e tekintetben mindig az, hogy miután nem létezik *mérszabály* az igazságos munkabér, az igazságos kamat, az igazságos földjáraék és az igazságos tőkebeli és vállalkozói nyereségre nézve:²⁾ legezészerűbb lesz e részben a *szabad egyezkedésre*, azaz a vállalat és termelés és ennek gyümölcse körül közvetlenül *érdekelteknek szerződési szabadságára* hagyni annak a *résznek* meghatározását, a mely mindegyikökre jusson; mert joggal lehet föltenni, hogy ezen az uton (bár teljes és tőkélyetes, az elvont igazságosság követelményeinek megfelelő eredmény alig lesz valaha elérhető, tehát aránylag) legtöbb valószínűséggel juthatni el oda, hogy a jogos *érdekek* és igények kielégíthetnek, és a társadalmi harmonia legalább megközelítően elérhető; mindenesetre *előbb* és *biztosabban*, és *jobban*, mint akkor, hogyha a *köz hatalom* (rideg kézzel, tájékozatlanul, és kiszámíthatlan politikai stb. befolyások alatt) a jelzett *mérvet* megállapítaná, s az oly szövevényes ügyet *rendeletekkel* és *parancsokkal szabályozhatni* vélné!

A mily könnyű dolog a fennálló vagyon- és jövedelem-eloszlási rend hiányai- és tőkélyetlenségeire utalni, épp oly nehéz és kényes feladat az annak orvoslására vezető utaknak és módoknak kijelölése, és különösen azon *positív rendszabályok* meghatározása, a melyek e részben a köz hatalom által létesítendőek volnának; nehéz és bonyolult feladat annyival inkább is, minthogy jó részben itt rejlik az ugynevezett *szociális kérdésnek* is súlypontja, s ide nehézkednek mindazon reformtörekvések, melyek korunkban a közigazdaság és a társadalomrend majd békés és jogszerű, majd erőszakos módon való átalakítását veszik ezélba.

A feladat jelesül olyan, melyet egy *egyetlen formula* és egyetlen *joginstitutió* szerint megoldani lehetetlen; egy egész complexuma az összevágó, egymást kiegészítő és támogató, nemcsak jogi és politikai, hanem *gazdasági, erkölcsi* s *culturális* rendszabályoknak és tényezőknek szükségeltetvén arra, hogy a megoldás csak némi sikerre való kilátással is vétethessék ezélba. Maga és egyedül az *állam* nem is lesz és lehet e feladattal kész sohasem, ő csak a *fennálló jogrend* körzetéből kiindulva, léptenként és óvatosan járhat el,

mérsékelve és fékezve minden túlzást és erőszakoskodást, támogatva és elősegítve minden emberiességi, a polgárok közérzetét s önzetlen tevékenységét alapulvevő törekvést, s vezetve és irányozva a *közjó* szempontjából a mozgalmat. — A fennálló *vagyonrend* elvies alapzatainak (az egyéni tulajdonjog s személyi szabadság, szabad verseny s szabad erő kifejtés stb.), s a történelem évezredes folyama által szentesített gazdasági fejleményeknek tiszteletbentartásával: az állam sokat tehet a helytelen birtok- és jövedelem-megoszlás javítására: czélszerű *adórendszer*, ipar- és forgalompolitika, *szegénységélyezési* policzia, egyesülést és szövetkezést könnyítő rendszabályok, jó *népoktatás*, *hitelügyi* és igazságszolgáltatási törvények, takarékos államháztartás, s helyes *védeői* rendszer által; belenyulhat korlátozólag a versenyszabadság és a monopolizmus visszasátásaiba; nem türendi, hogy az állampenségi jogkörön kívül *személyes uralmi és függetlenségi* viszonyok újból keletkezzenek, stb.

Azomban nem tekintheti magát hivatottnak egy *új gazdasági közrend alkotására*; a fejlődési menetnek mesterséges siettetésére és erőszakolására, vagy arra, hogy a gazdasági visszasságok és bajok elszüntetésére teljesíthetlen reményeket ébresztszen, és különösen a vagyoni egyenlőtlenséget *adópolitikai direct* intézkedésekkel megszüntesse, a birtok- és jövedelemrendet állami kényszer-rendszabályokkal *közvetlenül* befolyásolja, vagy épp intézze és igazgassa.

Helytelenül cselekednék az állam, ha a helyett, hogy az alsó osztályok erkölcsi és anyagi *fölemeléséről* gondoskodnék, a felsőbb osztályokat lenyomná; a gazdasági dolgok természete és alakulási törvényei alapján előálló birtok- s jövedelem-viszonyokat, *organikus* módon létesült fejleményeket, csak kívülről ható *mechanikus* intézkedések által rendszabályozólag alakítani czélul tűzné magának; s azon hitben ringatná magát, hogy azt a mi a fennálló jog- és erkölcsi rend, történelem és hagyomány, s mindenekfelett az embertermészet általános és változatlan törvényeinek szükségszerű nyilvánulata, egy általa felállított subjectiv *igazságossági eszmény* szerint megváltoztatni képes! Nem vévén eléggé fontolóra, hogy mindaz, a mit *emberek és államok* e körben is magok elé tüzhetnek s elérhetnek, legjobb esetben *viszonylagos* igazságosságnak és soha sem *absolutnak* megvalósítása; s hogy sokat, rendkívül sokat tesz az állam akkor is, ha az egyenlőtlenségi visszasságokat enyhíti, a társadalmi osztályok anyagi helyzete színvonalának emelkedését elősegíti; az üzlet- és forgalom-élet rideg körében is a joguralmat biztosítja; a humanitást, a méltányosság és (a vagyonos osztályokban a társadalom iránt teljesítendő) kötelesség érzetét ébreszti és fejleszteni sikeresen törekszik.³⁾

¹⁾ Ld. még WAGNER: Pol. Oek. I. 122. sk. 164. sk. és U. A.: Rede über die sociale Frage. SCHMOLLER: Grundfragen 61. sk. 89. sk. stb. THORNTON: On Labour 118. sk. 126. sk. CAIRNES: Leading Principles 268. sk. és NEURATH: Volksw. Lehre (1885.) 332—337. l.

²⁾ Jól mondja e tekintetben CAIRNES: «i am unable to find in the maxims of abstract justice any key to the practical problems of the distribution of Wealth». (Principles 268. l.) Sok becses részlet ez egész kérdésre nézve ROSCHER: System I. a 204. és 205-ik §§-ban, ellenben a *socialismus* irányában nagyon is engedékeny és kelletnél továbbmenő felfogás WAGNER-nél: Pol. Oekon. I. köt. 144. sk. l.

³⁾ Jelzése némely idevonatkozó *törvényhozási és kormányzati* feladatnak WAGNER-nél: id. h. és MEYER: Emancipationskampf des vierten Standes (1873.) I. 91. sk. (utalással bérminimal-taksákra kapcsolatban földjáraadéki és tőkekamati maximal-taksákkal). A mivel összefügg némelyeknek azon követelése, hogy oly esetekben, a hol a *járadék*, monopolistikus hatásainál fogva az *összeségre* súlyos visszahatásúvá válnék: az állam nemcsak jogosult, hanem kötelezett is lesz a közönség ezen kizsákmányolása ellen intézkedéseket tenni, így például vasutaknál: egy versenyvonal subventiója, maximális viteldij-szabályzat behozása, stb. által.

NEG YEDIK FEJEZET.

A JAVAK FOGYASZTÁSA.

Irodalmi források: J. B. SAY: *Traité d'Économie Politique* III. B. 1—5. fej. ROSSI: *Cours d'Économie Politique* III-ik kötet. RAU: *Politische Oekonomie* I-ső köt. 318. sk. §§-ok. GARNIER: *Traité d'Écon. Politique* 34—36. fej. ROSCHER: *System der Volkswirtschaft* I-ső köt. 206—238. §§-ok. SCOTT-MOFFAT: *The Economy of Consumption* (1878). SCHÄPFLE: *System* I. 98. sk., 280. sk., II. 542. sk. VORLÄNDER: *Érték. a Tüb. Zeitschrift* 13. és 14-ik kötetében. LEXIS, WAGNER és LÖNING: *Érték. a Schönberg-féle Handbuch* I-ső köt. 697—734. lp., II-ik köt. 791—872. lp. és III-ik köt. 855—922. lp. S. PATEN: *The Consumption of Wealth* (1889. Philadelphia) és WAGNER: *Polit. Oekonomie* I-ső köt. 82. sk. és 137. sk. lp.

ELSŐ CZIKK.

A javak fogyasztása általában.

145. §.

A fogyasztás általában.

A javak rendeltetése az, hogy emberi szükségletek kielégítésére alkalmaztassanak.¹⁾ Ezen *alkalmazás* (illetőleg *használás*) *fogyasztásnak* (Consumptió) nevezetik; s közelebről szemlélve: termelvények és jóságok használhatóságának *értékének* csökkentése vagy elenyészése, *szoros értelemben vagyon-kevesbedés*. — Az értékek ez enyészése különböző okokból és módokon történhetik; így lehet következése: 1-ör. A jóság tekintetében beállott valamely változásnak (péld. annak folytonos használása vagy pedig természetörök általi megsemmisítése folytán). 2-or. Oly változásnak, mely az emberek szükségleteiben, szokásaiban, vagy az illető jav felőli nézetekben állott be. 3-or. Lehet következése annak is, hogy a javak és a gazdálkodó alanyok viszonya valami hátrányos változást szenvedett (például ingó javak elveszése;²⁾ ingatlanok értékének: jogbátortalanság, forradalmak, háboruk, válságok miatt való csökkenése; használati javaknak azért, mivel megfelelőbb jav találtatott

fel, érték-kevesbedése. — A mikkel kapcsolatban még *czélzatos* és *nem-czélzatos* fogyasztást is lehet megkülönböztetnünk, amaz alatt oly consumtió értetvén, a mely valami szükségletnek (akár közvetlen, akár közvetett) kielégítésére irányul, és így a (széles értelemben úgynevezett) *gazdasági consumtió*;³⁾ emez alatt olyan, a mely direct emberi hozzájárulás nélkül foglal helyet, tehát főleg *természeti behatás*⁴⁾ (elemi csapások, földrengés, tűzvész, árvíz, pusztító állatok, égalji befolyás) alatt előálló, s mely utóbbit ugyanazért helyesebben *fogyás*(értékfogyás)*nak* mint fogyasztásnak lehetne mondani.

A *gazdasági fogyasztást* különösen illetőleg, ez vagy javak *élvezésére*, vagy új javak *előhozására* (productióra, illetve szerzésre) irányzott, vagy pedig olyan, a mely valamely szükségletnek megszűnésén, erkölcsök és szokások s főleg a *dívat* megváltozásán (vagy ismereteinknek bizonyos tárgyak tekintetében való tökélyesbedésén) alapszik; mely utóbbi esetben a jószág fogyasztottnak tekintetik, ha mindjárt állaga és anyaga érintetlen maradt, sőt talán a termelő raktárából ki sem vitetett (például naptárak, piperetárgyak, fegyverneműek, orvosszerek). — Kitetszik innen, hogy a *gazdasági* fogyasztás nem tárgyak és javak *physikai megsemmisülése*, hanem csak értékek⁵⁾ (használhatóságok) kevesbedése vagy elenyészése, legtöbbször csak értékek *alakváltozása*,⁶⁾ épp oly formán a mint a termelés alatt nem jószágok teremtését, hanem értékek és használhatóságok előhozását értjük; kitetszik másrészt az, hogy arra, hogy valamely fogyasztási mozzanat (cselekvény stb.) gazdasági consumtionak nevezetethessék, megkivántatik, hogy az valami *kielégülést* eszközöljön, valami emberi czélnak vagy szükségletnek feleljen meg, annak elérése eszközt vagy segédszerét képezze. — Tulajdonképi *jelentősége* tehát az, hogy anyagi javaknak nem-anyagiakká, dologgiaknak személyiekké és *viszont* való alakulási processusa;⁷⁾ a mely processus az értékeknek mintegy *körfutásaként* jelentkezővén, érdemileg teljes befejezettségre sohasem jut, hanem csak bizonyos emberi czélok elérését eszközölő mintegy *közbeeső kielégülés* alapján nyer mindenha relativ véget, s mutat némi nyugvó pontot.

A fogyasztás, tekintve a gazdálkodó *alanyt*: vagy *egyéni* (individuális) vagy *közületi* illetőleg *állami*; amaz alatt a személyi élet- és szükségletkőr czéljából való, emitt pedig az a fogyasztás értetvén, a mely közczélokra (politikai és ethikai javak előállítására) irányul, és tüneményeinek sajátos természete és jellegénél fogva, tüzetes tárgyalásra a «*Pénzügy- vagy Államgazdaságtanban*» szokott találni; — míg a consumtió *tárgyai* szempontjából a fogyasztás *személyire* és *üzletire* osztható; *személyinek* azt nevezvén, a mely emberi közvetlen és egyenes szükségletfödözésre (táplálkozás, öltözék, tüzelés, lakás, művelődés, anyagi és erkölcsi kellemetessége az életnek); *üzletinek* pedig azt, a mely termelési, ipari, kereskedelmi, forgalmi stb. czélokra irányul.⁸⁾

¹⁾ A *consumtion*nak a «szükségletek» kérdésével való összefüggését, továbbá a *kiadásokkal* való viszonyát, tüzetesebben elemezi WAGNER: Pol. Oek. I. köt. 88. sk. és 136. sk. 1.

²⁾ Szerencsétlenség (hajótörés) vagy vigyázatlanság miatt. Ezzel áll viszonyban a gazdasági háztartás *rendessége*.

³⁾ Erre mondható, hogy «consumtio általánosságban véve gazdasági javaknak valami szükséglet-kielégítés érdekében elzárkózott megsemmisítése».

⁴⁾ Ez a szoros értelemben ugynevezett *kár-fogyasztás* (Verlust-Consumtion). Ld. erre nézve WEISZ-FÖLDES: Érték. a «Kár a Gazdaságban» czim alatt a Hunnia cz. polit. Zsebkönyvben, továbbá ROSCHER: System I. 209. §.

⁵⁾ E szót «érték» objectiv értelemben, azaz *javakat* jelentve, vévén.

⁶⁾ *Transmutatio*. Így például a munkásnak fogyasztmánya megtérül mint *egyenérték munkaerőben*, a telmelnél elenyészett *fa* vagy *kőszén* megtérül az új készítményben stb.

⁷⁾ Találóa mondja azért RIEDEL: hogy a reproductiv consumtio elmélete tudományunkban azon hidat képezi, a mely *p* vagyon-termelési, megosztási és fogyasztási cselekvényeket és tüneményeket: egy zárt körré foglalja össze.

⁸⁾ Ld. M. Block: Les progrès de la Science Économiques (1890.) II-ik köt. 485. sk. lp.

146. §.

Productiv és improductiv fogyasztás különösen.

A fogyasztást a termeléshez való viszonylása szerint szemlélve, meg kell különböztetni a *productiv* és *improductiv* (termelő vagy hasznos, és meddő) fogyasztást. — Vonatkozással jelesül a «termelékenység» fogalmának (fentebb a 40-ik §-ban adott) meghatározására, *productivnek* (helyesebben mondva: reproductivnek) általában nevezhető mindazon fogyasztás, a mely valamely *valódi szükséglet kielégítése* tekintetéből történik (tehát akár az anyagi, akár a szellem-erkölesi jóllét, fejlődés, kielégülésnek eszközéül vagy segédszeréül szolgál); s *szorosb s tulajdonképeni értelemben* pedig az a fogyasztás, a mely közvetlenül gazdasági javak és termelvények előállítására czéloz; — mig *improductiv* lesz mindaz, a melynek *ily* rendeltetése és hatálya nincsen; vagy a mely *károsodások* folytán áll elő; vagy egyenesen *káros czélokra* (sőt az is, mely bár hasznos czélra, de fölösleges költekezéssel) történik, tehát *meddő érték-megsemmisülést* képez.¹⁾ Nem tévesztvén itt se szem elől: 1-ör. Hogy a termelékenység (szintén jogosult) *szorosb* fogalmának megfelelőleg *productivnek* csak azon (gazdasági termelés czéljából történő) fogyasztás lesz nevezhető, «a melynél az ujonnan keletkezett érték nagyobb mint az, a mely elfogyasztott, tehát a termelés sikerült». 2-or. Hogy élesben különböztetve meg itt is *magán- és közgazdasági szempontot*, mig az első tekintetben (vagyis az *egyesre* nézve) minden fogyasztás *productivnek* mondható, «a mely több értéket vagy hasznot hozott, mint a mennyi e czélra áldoztatott»: addig közgazdaságilag csak akkor szólhatni *productiv* fogyasztásról, ha ez utóbbinak *eredménye* az «egészre» nézve bir értékkel,

és mulja felül az elhasznált (illetve megsemmisített) értékek összegét.²⁾

Productív (azaz hasznos) consumtiót képez tehát az előrebocsátottak szerint: nemcsak *anyagi javak* előhozására vezető, hanem *személyi erőket* és képességeket fejlesztő s fenntartó, szellem-erkölcsi jóllét, s hasznos viszonylatok képződésére ható, az egyéni és a társadalmi műveltség hatalom és erő gyarapodását elősegítő fogyasztás is; míg a meddő consumtió fogalma alá esik mindazon értékfogyás, mely esztelen és erkölcstelen élvezet, henye vagy közveszélyességű társadalomtagok tartására, fölösleges aránybani katonaság és hivatalnoksereg érdekében, vagy a természet káros befolyása s elemi csapások által eszközöltetett.³⁾

Productió és consumtió szoros *viszonyosságban* van egymással, s *termelés fogyasztás nélkül és fogyasztás termelés nélkül* nem gondoltathatik, egyik a másiknak lévén majd alapja és föltétele majd célja; a productió fokozása a fogyasztásét is előidézvén (vagy legalább elősegítvén), és viszont. — Nem helytelen jelesül a *fogyasztást* azon *alap- és mozgató erőnek* nevezni, a mely végelemzésben minden productionnak és forgalomnak tényezője; mely a termelésnek konkrét irányát és anyagias határozottságát adja. A consumtió *csábja* az a pszichológiai rugó, mely az embert munkára és fáradtságra, kellemetlenség, szorgoskodás stb. magarávállalására bírja; ugy hogy majdnem azt mondhatnók, hogy az egész közgazdaság célja az «a fogyasztás sommáját, azaz a társadalom *élvezetiét*, a *maximumig* fokozni».⁴⁾

Ott, hol a consumtió valódi föltétele valamely termelésnek, az elfogyasztott jószágoknak *alakja* ugyan megsemmisül, azomban az *érték* fennmarad és tovább is él a termelvényben; s habár a productív consumtió végelemzésben a termelésnek egy stádiuma (mintegy előkészítése), a két fogalom mégis élesen megkülömböztethető, épp ugy mint kiadás és bevétel a magángazda könyvvitelében, a mennyiben sok kiadását azon célra teszi, hogy általa bevételeket eszközöljön. — Fennáll e mellett e téren is a nemzetgazdaság azon vezérelve, hogy «a lehető legkisebb áldozattal a lehető legnagyobb eredmény érettség el»; s mindenli rendszerint oda fog törekedni, hogy productiója minél nagyobb, reproductív consumtiója pedig, a mennyire csak a célt nem veszélyezteti, lehetőleg csekély legyen!

A hol consumtió van, mindig jól figyelembe veendő az, «*mi fogyasztatott tulajdonkép*». Minden érték tényleg csak egyszer fogyaszthatatik. Sok érték csak lassan és idővel lesz consumálva, s míg például: a tápszer vagy kilőtt puskapor gyorsan s mintegy egyszerre lesz elfogyasztva, a gép vagy üzletkazan óvtizedekig is használható, sőt vannak javak (épületek, kikötők stb.), melyek csak századokon át consumálódnak; de valóban fogyasztottnak a jav csakis akkor nevezhető, ha elhasználtatott illetve mint érték célját tel-

jesítette. — A jövedelemnek ugynevezett *előre való elköltése* (fogyasztása) nem egyéb mint tőkeconsumtio, melyet későbbi jövedelemből helyreépítozni szándékozunk. — Fix tőke ugyan közvetlenül is fogyasztható (a mennyiben például egy háztulajdonos egész bérjövödelmét tiszta jövedelemként véve elkölti s javításokat nem tesz); rendszerint azonban előbb *folyórá* vagy *forgórá* változtatandó át, hogy különböző czélokra fogyasztásilag használtathassék.

A fogyasztásnál is vannak, továbbá, a *termelőségnek fokozatai*. Mindenütt lesz anyagi javak, személyi javak, és hasznos viszonylatokra irányzott productiv fogyasztás megkülömböztethető; a döntő momentum azonban e tekintetben nem a consumtio *nemében*, hanem annak a nemzetgazdaság s a nemzetszükséglet szempontjából való *eredményességében* rejlik mindenkor; másfelől minden észszerű jószághasználásnál földolog lesz mindig az *elsőrendű* (legfontosb s legnélkülözhetlenebb *javak* biztosítására czélzó) fogyasztás, s hogy a fensőbb közgazdasági szempontból kiinduló felfogásban az a consumtio lesz a legjogosultabb, mely a *termelési képességet fokozza* és növeli.

Azon kérdés:⁵⁾ «productiv vagy improductiv volt-e (szorosb értelemben véve ezt) valamely consumtio», nem nehezen oldható meg, ha mind az elfogyasztott, mind az előállított jószág: *forgalom tárgyai* (mert itt csak a nyersanyag ára és a fizetett munkabérek hasonlítandók össze a készítménnyel); ellenkező esetben (azaz elszigetelt gazdaságok tekintetben) azonban, hol csereérték és ár nem fordul elő, már nehezebben, mert itt a *használati értékhez* kell magunkat tartani, s productivnek lesz nevezendő a fogyasztás, ha a gazdálkodó az új jószágot jelentősbnek nézi, mint a termelésnél kifejtett fáradoalmat s elhasznált értékeket. — Még nehezebb lesz elhatározása annak, productiv vagy improductiv volt-e valamely fogyasztás, ha az elhasznált javak odaadása és a termelvények átvétele nem a *szabad-forgalom* útján, hanem valami *felsőbb hatalom* nyomása alatt avagy közbejövetelevel történik. Így jelesül állami vagy községi adóknál, melyek kényszerrel szedetnek s a visszzszolgálat jogbátorságban, politikai javakban áll; vagy a résztvételnél bizonyos intézetekben (távirda, posta, iskola); szóval mindazon esetekben, a hol az illető hatalom ugynevezett «rendezett közállapotokat», ethikai s culturális javakat nyújt mintegy cserében. Itt ugyanis *biztosítékot* az illető adók productiv alkalmazása tekintetében csak az képezend, ha az állami (községi) budget s háztartás alkotmányos módon, a nép képviselőtének közreműködése s folytonos ellenőrizetével állapittatik meg illetőleg vitetik.⁶⁾

¹⁾ Némelyek improductivnek neveznek oly fogyasztást is, a mely pusztán «személyi szükségletek kielégítésére» fordittatik (tehát táplálék, öltözék, személyi javak és képességek megszerzésének költségei stb.). Á mi azonban mint szertelen megszorítása a productivitás fogalmának, alig indokolható.

²⁾ Ld. még azt, a mi fentebb, a 41-ik §-ban *gazdasági és technikai* értelemben vett termelésről mondatott.

³⁾ A productív és improductív fogyasztás másként szemlélve KIEHL-nél 98. sk., HERMANN-nál (270. sk., 331. sk.) és BISCHOFF-nál 68—69. lp.

⁴⁾ Legujabban dr. HERTZKA több rendbeli dolgozatában azon nézetnek ad határozott kifejezést, hogy a döntő mozzanat a nemzetgazdaságban a *fogyasztás*, a mennyiben ez (és nem más) határozza a *termelés* és ennek mérve felett. Mig más irányban, s vonatkozással a *napjainkbani nagy üzletpangásra* és *ár-depressióra*, a francia M. BLOCK azt mondja: «valódi szerencse az, hogy az élvágy és fényűzés oly nagy, mert egyébként semmi kelete se lenne az áruknak, és a válságos *pangás* még pusztítóbb hatásúvá válnék». Hasonló nézeteket fejtetett, már ezelőtt, GOSSEN is, a ki «Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs» cz. (1854. s. ujabban 1888-ban megjelent) munkájában tudományunkat egyenesen «*élvezet-tannak*» is nevezi.

⁵⁾ Ld. MANGOLDT: Grdriss 185—199. l.

⁶⁾ Kitészik már az eddigiekből is, hogy helytelen azon szakemberek felfogása, a kik szerint a tudományos általánosítást (illetve megfigyelést) lehetlenítő *consumtion*nak elemzése nem adható s a kik ezen szakaszt (azon érveléssel, hogy a fogyasztás inkább pusztán *egyedi* s nagyobb részét *animális* *functiókból* álló tüneményisor) a nemzetgazdaságtanból kihagyják. Ld. HELD: Grundr. 10. lp.

147. §.

A fogyasztás jelentősége a közgazdaságban közelebből.

A *consumtio* tüneményeinek szemlélete a *szükségletek* felőli tannak képezi kiegészítő részét,¹⁾ s csak ezzel kapcsolatban juthat bevégezettebb eredményekhez. — Minden vagyon és jövedelem vég-elemzésben arra irányul, hogy az ember életcéljainak szolgáljon, a személyi (és a közületi) fejlődést s jóllétet előmozdítsa. A *szükséglet-kielégítésre* tett fogyasztás nem pusztán anyagi és csak *élvezet*et nyújtó, hanem fensőbb erkölcsi eszmények és feladatok eszközt is képző folyamat, mely épp azért bizonyos morális korlátokhoz van kötve, s az élet egyéb oldalaiival összhangban kell hogy álljon. — Hibás e szerint azon nézet, hogy a lehető legteljesebb *egyéni élvezet* legfőbb elve a vagyoni életnek és fogyasztási rendnek; e legfőbb elvet inkább az képezvén, hogy a fogyasztás az *összeségnek* tekintetében lehető legnagyobb s legtartósb, s a társadalom minden köreire *arányosan* kiterjedő, s anyagi s szellemi szükségleteket egyenlően kielégítő legyen. A javaknak és értékeknek a *consumtio* alapján helytfoglaló e *formaváltozása* s *önmegújításában* (a hol egyik erő és tényező a másikat szüli és hordja), a személyi javak az anyagiaknak s az anyagiak a személyieknek képződésére hatnak, s minden folytonos keletkezés- és enyészésben, romlás- és megújulásban léteznek): a nemzeti élet külső rendje csodálatos *nagyszerűségben* lép szemünk elé, s közvetlen működésben látjuk azon rugókat, melyek a társadalmi ipar, forgalom, műveltség, és haladás tényezőit és biztosítékait alkotják.

A fogyasztás (illetve szükségleteink) kiterjedésének végső határa egy egész nemzetre nézve a *nemzeti munkának* a «létért való küzdelembeni» productivitása által határozottatik meg, az *egyed* gaz-

daságok tekintetében továbbat még a *jövedelemmegoszlás* egyenlősége vagy egyenlőtlensége által; egészben véve pedig mindig szoros viszonyban áll az általános *műveltségi fokkal*, mely szerint bőségesebb és változatosabb lesz mindig ott, a hol a nép fejlettebb, az ipar s forgalom virágzó; ellenben csekélyebb mérvű alacsony kulturai állapotokban.²⁾ — A nemzet anyagi szükséglet-kielégítése mindig annyival nagyobb mérvével az *alanyi boldogságnak* (személyi jóllét stb.-nek) járván, mennél változatosabb és sokoldalubb egyfelől és egyenlékenyebb másfelől az összeségre nézve az *élvezet*.

A *consumtio eszménye* (vagyis azon állapot e tekintetben), a melynek legalább *megközelítésére* törekedni egy folyton szem előtt tartandó feladat marad, az, hogy minden tagja a társadalomnak az *elsőrendű életszükségleteit mind*, és az általános *culturaiakból* legalább a főbbeket kielégíthesse.³⁾ Helyes rendjének és folyamának pedig főföltétele mindig az, hogy *mindenki* (lehetőleg) a maga munkája gyümölcsét, a *maga jövedelmet fogyasztsa*; mert másokénak fogyasztása a gazdasági élet oszlopait és a társadalmi gazdaság igazsági rendjét ásná alá; az üzleti akarat-erélyt és a reproductiv képességet elfojtaná; a szorgalmast és takarékoszt a restnek és a pazarlónak uralma alá vetné. Innen, meg azon további körülményből is, hogy a háztartásnak a *családi étellel* való szoros összefüggésénél fogva: az embereknek természetes előszeretete van a maguk fogyasztását önállóan berendezni, élvezeteiket és költségeiket a tisztességesen szerzettnek tetszés és izlés szerint való használása alapján szabadon és függetlenül megállapítani: foly az, hogy a *communisták* által annyira hangsúlyozott *közössége* és *egyenlősége* a fogyasztásnak (illetőleg azon elv, hogy mindnyájan ugyanazt és ugyanannyit fogyasztanak) félszeg (az emberi viszonyok, hajlamok, és erők nagy változatosságánál fogva is képtelen) postulátum; a melynek teljesültével minden ipari haladásnak meg kellene akadnia, és a fennálló társadalmi rend zavartatnék meg; nem is említve, hogy a polgárosodás haladtával az élv- és életkellemekek tekintetében egy-némely irányban az ellentétek és aránytalanság (legalább relatív) *kiegyenlítődése* foglal helyet. — Eltérések a jelzett *elvtől*, jelesül erkölcsi és emberességi tekintetekből (ajándék, alamizsna) csak akkor lesznek igazolhatók, ha önkénytelen történnek, önmagokban eszélyesek, és nem mértéken túlmenők.

A practikus életben gyakran *ellentétbe* helyeztetnek termelők és fogyasztók, mintha megannyi külön s szükséges érdekantagonismusban álló osztályok volnának. Pedig a való az, hogy minden ember számos jószág fogyasztója és ugyanolykép (legalább a legtöbb ember) termelő, javak előállítója is. Azon (ritkábban előforduló) esetekben, a midőn a termelők és fogyasztók érdeke csakugyan ellentételesként jelentkezik, az *állam*, mint az «egésznek» képviselője, azok részére kell hogy álljon, a kik ugyan ezen egészet tárgyilagossabban és hűbben hozzák kifejezésre, tudniillik a *fogyasz-*

tökéra. Levonva ugyanis mindkét részről a végső következményeket, kitűnik, hogy a fogyasztó önző kívánalma: a legnagyobb olcsóságra vagyis általános *bőség*re, a termelők önző kívánalma ellenben a legnagyobb drágaságra, azaz *általános szükség*re vezetne.³⁾

A consumptió közgazdasági rendjében még az *állam* is foglal mint fogyasztó helyet. Az évenként előállított javak és értékek nagy része ugyan közvetlenül magok a polgárok által használtatik fel szükségleteik kielégítésére; de egy rész (névszerint adók és köztartozások teljesítése útján) az államnak jut rendelkezése alá, mely azt a *közcélok* megvalósítására, némely tekintetben magának a nemzeti productiónak előmozdítására fordítja. Ez az ugynevezett köz- vagy *nyilván-consumptió*, melynek azomban a magán-consumptióval egyensúlyban és *harmonióban* kell lennie; nehogy egyik a másikat veszélyeztesse. Az e körbe tartozó tüneményeket, vagyis az *államháztartás* berendezése és vezetésére czélzó intézményeket, illetőleg az e részben irányadó elveket, azomban nem a nemzetgazdaság, hanem a *pénzügyi tudomány* van hivatva kifejteni.⁴⁾

1) Ld. SCHÄFFLE: System I. 7—9., 98. sk. és II. 381. sk., 505. sk. U. A.: Bau und Leben des socialen Körpers III-ik köt. 250. sk. 1. és WAGNER: Pol. Oekon. I. 137. sk., 146. sk., 159. sk. lp.

2) Magas műveltségi fokokon a consumptió egészben véve kiméletesebb és eszélyesb szokott lenni; a mi annak tulajdonítandó, hogy az előrelátás s gondoskodás nagyobb, a pontosság s tisztaság általánosb, erőszakos birtokértések ritkábbak, elemi csapások könnyebben elháríthatók stb.

3) Részletesebben WAGNER id. h., továbbá ROSCHER: System I. 210. §.

4) Némely (névszerint francia és angol) szakember az államgazdaság több szakaszát a «Nemzetgazdaságtan» ezen részében elemézi.

148. §.

Személyi szolgálatok a fogyasztás szempontjából.

A gazdasági javak közé sorolt személyi *szolgálatok* és teljesítések a fogyasztással való viszonyuk szerint szintén követelnek figyelembevételt; mely tekintetben a következőkre utalhatni:¹⁾

Az anyagi javak előállításánál a productív munka közvetlen tárgya a *küljav*, mely mint ilyen fogyasztatik, s a producenst a consumenssel közvetlen *személyi érintkezésbe nem hozza*. A «szolgálatok» főtulajdonsága ellenben az, hogy termelésük és fogyasztásuk időileg szorosan összefügg; a tárgy, melyen a termelés érvényesül, közvetlenül maga a fogyasztó, s pedig akár a physikai, akár a szellemerkölcsi szükséglet szempontjából tekintessék.²⁾ — Mig továbbá a dologi javak productiója a *személyi erők* és képességek fejlődését csak közvetetten segítik elő, a szolgálatok azt egyenesen és közvetlenül eszközlik; tehát productió és consumptió közt valami jóság: *közvetítőként* nem áll.

Szolgálati javak előállítása továbbá legtöbb esetben *egyidejű összműködést* feltételez termelő és fogyasztó között (például a színi

előadás, tanári lecke stb.), s nem munkamegosztást időrendi fokkövetkezésben. Kereskedelmi *forgalmat* nem vonnak magok után, hanem csak előzetes közvetítést termelő és fogyasztók közt (Engagement), vagy utólagos fizetési közvetítést. Szolgálattevők és szolgálatfogadók rendszerint állandóbb viszonylatba lépnek (államhivatal, cselédszolgálat, iskola stb.), mert itt az illetők hasznos munkájának gyümölcsei anyagi javakban fel nem gyűjthetők, s nem tartogathatók. A szolgálatoknak végre a fogyasztás bizonyos természetes középpontjain (vagy az embereknek állandó összegyülekezési helyein) való *concentrációja* a leggyakorabbi, különösen pedig észlelhető ez a magán háztartásban, hol a szolgálatok tevése és fogadása a legszakadatlanabb és a legközvetlenebb.

Egyébiránt az e nemű javak tekintetében mindig szem előtt lesznek (még a *consumptio* feladványait is illetőleg) azok tartandók, a mik fentebb (a 122-dik §-ban) a *minősített*, s jelesül a «szellemi» munkáról, s annak *díjáról* mondtak.³⁾

¹⁾ Ld. még SCHÄFFLE: System I. 8. sk. és 80. sk.

²⁾ Gondoljunk az elsőt illetőleg a borbélyra, — az utóbbi tekintetben a tanítóra.

³⁾ Ld. még SCHÖNBERG: Handbuch II-ik köt. 873. sk. lp.

MÁSODIK CZIKK.

A fogyasztás mérve, és a termelés és fogyasztás egyensúlya.

149. §.

A fogyasztási mérv általában.

A *consumptio* gazdasági *eszménye* az, hogy «bizonyos mennyiségű értékek megsemmisülésével a legnagyobb szükséglet-mérv elégítettessék ki». — Az eszélyesen vitt (egyéni ugy mint közületi) háztartásban a *fogyasztás főszabályát* az képezi, hogy a szükségletek fedezésében bizonyos *sorrend* követtessék, s jelesül előbb a nélkülözhetlen vagy első-rendű, azután a kényelmi vagy másodrendű, s végre a fényüzelmi vagy harmadrendű szükségletek elégítettessenek ki; — s egyidejűleg a különböző, de egy-rendű szükségletek közt bizonyos *arányosság* tartassék meg; okszerűtlen, szellemi vagy anyagi kárral járó kiadások pedig egészen mellőztessenek.

Az *egyéni gazdaságban* a jövedelemnek alkalmazása szükségletek kielégítésére: *kiadásnak*, az e kiadások mérvét és sorrendjét megállapító, s a vagyonelemek felett kellő módon rendelkező gazdasági tevékenység pedig *háztartásnak* neveztetik. A háztartás helyes vitele bizonyos *tervet, rendet*, bevételeket és kiadásokat, élvezeti és

szerzési vagyonelemeket helyesen *combináló* tevékenységet föltételez; a gazdálkodó alany folytonos gondoskodását, körültekintését követeli meg, s mintegy *befelé* irányuló mozzanata azon nagy gazdasági életrendnek, mely az egyén és a társadalom: javak s értékek előállítására, forgatására és alkalmazására körüli munkásságában nyilatkozik. Az e háztartásban követett *mérvét* a fogyasztásnak azonban egyesekre vagy egész népre nézve közérvényesen meghatározni igen nehéz, jelesül azért, mivel az egyén és a nép körülményei, szükségletköre, míveltségi állapotai, sociális viszonyai és productiv ereje felette különbözők és változatosak; de kétségtelen az, hogy a háztartás *miképeni berendezése és vitele* az egész nemzetgazdaságra határozó fontosságú, s mint ilyen elsőrendű tudományi feladat is.¹⁾

Ezeket szem előtt tartva, a háztartás (illetve a fogyasztási mérv) három *fő-alakzata* különböztethető meg, ugymint a *pazar*, a *fősvény*, és a *gazdaságos* háztartás; melyeknek közelebbi méltatása *szükséges*.

¹⁾ A háztartás (szűkebb értelemben véve) kiválólag a *nőnek* feladata s működési tere, s legeredményes ott, a hol *eszély és erény* helyes munkamegosztással és munkaegyesítéssel lép kapcsolatba. Ld. SCHÄFFLE: Nat.-Oek. 61. 326. 368. Die Lebensaufgabe der Hausfrau (1853.) LOTZE: Mikrokosmos II. 370. sk. és STEIN: Die Frauen in der Nationalökonomie (1875).

150. §.

A fősvény, a pazar és a gazdaságos háztartás.

Fősvény háztartása van annak, a ki a javakat *önmagokért* gyűjtve és halmozva, azok élvezését magától és öveitől elvonja. A fősvénység sokszor sajátzerü lélekbetegség, melyről a fukar maga sem tehet; megvetendővé lesz azonban ott, a hol a haszonleséssel, szívtelenséggel, igazságtalansággal párosul, mire nézve jól jegyeztetett meg, hogy a fősvény nem ismer családot, nem barátot, nem hazát, nem emberiséget, mert egyedüli bálványja a mammon!

A fősvénynek egyenes ellentéte a *pazarló*, a ki a javakat és értékeket *semmibe se veszi*, eszély és mérték nélkül költekezik, vagyoni erejét meghaladó kiadásokat tesz, nagyobbrészt improductive fogyaszt és semmisít tőkéket. A fősvény és pazarló abban különbözik tehát, hogy az első a vagyonforrásból meríteni s avval élni nem tud; az utóbbi pedig ama forrást könnyelműen kiapasztja s lerontja. Küljlegére nézve a pazarlás kevésbé rüt ugyan mint a fukarság, sőt némely erénnyel (pl. adakozás, áldozatkészség) is inkább összeférő, mint az utóbbi, mely sokkal visszataszítóbb s nem oly csábos hatású, mint néha még a genialitás bélyegét is magán viselő pazar életmód. — Nemzetgazdasági tekintetben azonban a *pazarlás okvelelenül károsb*, mert habár a fukar zsugorisága miatt a javak rendeltetésöktől elvonatnak, ez utóbbi még sem árt annyit mint a pazarló, mert ez tőkéket semmisít meg, amaz pedig csak

egyidőre képes elvonni azokat a productiv forgalomtól. — Mig tehát a fősvény a *jelent* feláldozza a *jövőnek*, addig a pazarló vagy tékozló a *jövőt* a jelennek.

Miután a fősvénység, ha szerfelett elterjedne, az összes iparfejlődést megakaszthatná, a pazarlás pedig uralkodóvá válva, előbb-utóbb az egész társadalmat tönkre juttathatná: közgazdasági szempontból sem az egyiket, sem a másikat nem helyeselhetni, hanem azt a *háztartási módot*, mely e két végletek között a közepén áll, s a jó háztartás tulajdonképi eszményét képezi, vagyis a *gazdaságosságot* (Wirthschaftlichkeit), mely t. i. a javont és javakat eszélyesen, mértékkel és takarékosással használja; a szükségletek kielégítésében az illő fokozatokat és sorrendet megtartja; az anyagi javakat mint eszközt a fensőbb s nemesb éleletszükségletekre is tekinti; szóval «eszélyesség és erény alkalmazva a fogyasztásban». ¹⁻⁴⁾

¹⁾ A gazdaságosság szép rajzát nyújtja FRANKLIN pensylvániai naptárjában; továbbá J. B. SAY: Traité III. 5. fej. és SMITH: Wealth of Nations II. 3. fej., mely utóbbi kimutatni törekszik, hogy a gazdaságosság elve nagyban és egészben mégis túlnyomóbb a pazarlás csábjainál.

²⁾ Pazarlásról és fősvénységről ld. még FUOCO: Saggi Economici II. 444—460. lp. és RIEHL: Deutsche Arbeit 141. sk. l.

³⁾ A takarékoság és a pazarlás közgazdasági hatásait tüzetesen elemezi HERMANN id. m. 611. sk. l.

⁴⁾ Az egyén és család fogyasztásának köre és mérve közvetlenül annak magángazdasági *fizetőképessége* illetőleg *jövedelme* szerint határozódik. Ld. még LEXIS: Ertek. a Schönberg-féle Handbuch I. 702. sk. és 717. lp. utalással azon *összeségére* is a fogyasztási javaknak, a mely adott miveltségi polczon és közállapot mellett az *egyéni háztartásra* nézve: *esszerű* = *normálisnak* nyilvánítható.

151. §.

A fényezés különösen.

Fényezés ¹⁾ alatt némelyek a pazar pompaüző életmódot, mások a feltűnés- és fitogtatás-vágyból költekezést, majd a morállal ellenkező módoni consumtiót, ismét mások minden *lényeges szükségleten túlterjedő* fogyasztást, vagy minden olyan kiadást, a melylyel a szükségtelen a szükségesnek rovására szereztetik be, — értik. Pedig e fogalom *absolut* minden tekintetben kifogástalan meghatározása nem lehetséges, nem azért, mert az a «bizonyos mértéken túlmenő költekezés», melyet adott körülmények közt *luxusnak* hívunk, az egyik emberre, népre, országra, vagy időre nézve (vagy körülményben) csakugyan mértéktüli lehet; más emberre, népre, országra vagy időre nézve (és körülmény közt) azonban nem. ²⁾ Ebből következik, hogy a fényezés jól megkülönböztetendő a pazarlástól, vagyis a vagyoni erőt és jövedelem-mérvet meghaladó improductiv és eszélytelen fogyasztástól, sőt a körülmények szerint helyeselendő vagy kárhoztatandó lesz. — *Helyeselendő* jelesül ott, hol az élet fensőbb élvei- s nemesb szükségeire irányul, ³⁾ s a vagyoni erő mérvével megegyezőleg gyakoroltatik; helyeselendő annál inkább, minél

bizonyosb, hogy észszerű luxus *felette élénkitőleg* hat az összes gazdasági életre, rugója a megfeszítettebb törekvésnek, előmozdítója a nemesb ipari és művészeti productionnak stb.; s mint ilyen (ha szélesb körben tapasztalható) egyik ismertető jele is magasb gazdasági műveltségnek és anyagi virágzásnak. — *Kárhoztatandó* ellenben azon esetekben, a hol pazarlássá fajul, vagy a pusztá kül-érzékiség s aljas szenvedélyek kielégítésére czéloz; mert ilyenkor a productiv erőt csökkenti, kimerülést okoz, az önmérséklet erényét elfojtja, szóval félszeg s káros hatásúvá válik, vagy rövid ideig tartó mesterkelt élénkség után pangást és anyagi sülyedést von maga után.⁴⁻⁵⁾

Ezek következtében azon gyakran fölvetett kérdés «indokolt-e vagy sem a fényűzés már magában?» — helyesebben akként teendő fel: «melyik *neme* a fényűzésnek indokolt és melyik nem?» A mely esetben a válasz ez lenne: 1-ör. *Tárgyilag* tekintve helytelenítendő fényűzés minden consumtio, mely okszerűleg nem indokolható czélból történik; továbbá az, a mely az illető szükségletet vagy nem elégíti ki, vagy azon eszélytelenül túlmegy. 2-ör. *Alanyilag* szemlélve, kárhoztatandó lesz mindazon fogyasztás, a melylyel valaki sürgösb szükségleteinek rovására a nélkülözhetőket elégíti ki; meg az, a mely a fogyasztónak akár physikai akár vagyoni erejét meghaladja. 3-ör. *Közömbös* (tehát nem épen okszerűtlen, de a rendesnél mégis nagyobb költséget okozó) szükségletkielégítés azomban már nem helyteleníthető, ha csak nem mértéktelenül, avagy úgy történik, hogy miatta sürgösb szükségletek kielégítetlenül maradnak.

Történelmileg tekintve alacsony műveltségi fokokon csak egyes irányokban (névszerint pedig mértéktelen ivás és evés, lakomázás, temetési torok, nagy számu eseléd tartásában) jelentkezik a fényűzés;⁶⁾ emelkedő műveltségnél általánosb s (erkölcsileg és politikailag ép nemzetnél) nemesb jellemet ölt (kényelem, tisztaságvágy, stb.)⁷⁻⁸⁾, s ilyen marad is mindaddig, míg a nép romlatlan erkölcsü; ellenben a mint morális *hanyatlós* beáll, a luxus is azonnal más alakot ölt, s névszerint mesterkelt, túlfinom (raffinirozott) élvezetkereséssé, kéjhajhászattá fajul, s a társadalom vesztére lehet.⁹⁾

A *törvényhozás*¹⁰⁾ a fényűzést majdnem a legujabb korig egyikeül tekintette azon jelenségeknek, melyekre figyelmét (tiltó és szabályzó intézkedéseit) kiterjeszteni hivatva van. Azomban eredménytelenül; mert az ugynevezett *luxustörvények* (Lois somptuaires) csak kivételesen érték el czéljukat, csak némi megszorító intézkedésként hatottak; legtöbb helyütt és legtöbb esetben ellenben egészen *eredménytelenek* valának, a mennyiben az oly szerfelett változatos alakban jelentkező fényűzés már eleve minden hatósági szabályzást megnehezít, s az egyik helyen elfojtott luxus mind más és más tέρre helyezkedvén át, minden hatósági ellenőrzetet és tilalmat illusoriussá tett, sőt sok helyütt az ingert a fényűző életmódra még fokozta is.

Legcélravezetőbb út és mód lesz a fényüzés korlátolására a *nép művelődésének és erkölcsösítésének* előmozdítása; műérzék, nemesb szellemi élvek iránti érdeklődés felgerjesztése; közszellemet is ápoló egyesületi és társias életnek ébresztése; a családi és közpolgári erények szilárdítása, melyek ugyan inkább csak közvetetten és lassabban hatnak, de mindenesetre okszerűbb óv- és orvoszert képeznek mint a fényüzelmű *tilalmak*. — A fényüzt tiltó törvények sikertelensége arra szolgált, hogy helyökbe terhesb luxusadókat léptettek, úgy hogy a morális cél fiscális czéllal kapcsolatotott össze. Csakhogy itten is szem elől tévesztették, hogy mennél inkább felelték meg az *ilynemű adók* rendeltetésöknek, azaz mennél magasabbra tétettek, annál kevesebbet hoztak be; vagyis mennél inkább éretik el a *pénzügyi* cél, annál kevésbbé éretik el az *erkölcsi*, a mi fájlalendő ugyan, de a dolgok természetes rendjével nem ellenkezik s könnyen megérthető.

|| ¹⁾ Ld. még RAU: Ueber den *Luxus* (1817). ROSCHER: Ueber den *Luxus*, Ansichten der Volkswirtschaft cz. művében és System-jének I. 224—236. §§. SCHÄFFLE: System I. 284. sk. l. VORLÄNDER: id. Ertek. ERDÉLYI-FÉNYES: Nemzeti iparunk 371. sk. FERGUSON: Civil Society cz. munk. utolsó szakaszát, GERLÓCZY: A fényüzés (1874.) és különösen BAUDRILLART: Histoire du Luxe (1877.) című s történelmi tekintetben is nagybecsű többkötetes munkáját.

²⁾ *Fogattartás* például egy keresett orvosra nézve szükséges és igazolt, egy kezdő s külömben nem vagyonos orvosra már nem, hanem fényüzés.

³⁾ «A hol a szükséglet-kielégítésnél a *formaszépség* és az *élvezetjómóság* igényei is szem előtt tartatnak» mond Bischof.

⁴⁾ «Jede höhere Bildung äussert sich in einer vermehrten und doch befriedigten Zahl und Lebhaftigkeit von Bedürfnissen. Es gibt jedoch eine Grenze, wo die neuen oder verstärkten Bedürfnisse der *Verbildung* angehören statt der höheren Bildung.» (ROSCHER.)

⁵⁾ A fényüzés kérdésével már az ó-korban foglalkoztak: ARISTIPP, ANTISTHENES, DIOGENES, az EPIKUREUSOK és a STOIKUSOK. HERAKLEIDES (Aristoteles tanítványa) mint minden nemesb és fensőbb erénynek egyik forrását dicséri, ellenben PLINIUS (H. Natur. XXXIII. stb.) és CATO legkeserűbben korholja. Az újabb korban védelmezték MANDEVILLE, VOLTAIRE, HUME (Discourses Nr. III.) és FILANGIERI; ellenben megtámadták FÉNELON, PINTO és ROUSSEAU. Napjainkban FERGUSON 18-ik századbéli morálbölcseleő nyomán a helyes felfogást találjuk RAU, ROSCHER és VORLÄNDER: id. értekezéseikben.

⁶⁾ Látunk fejedelmeket és főurakat 4—5 száz személyből álló kíséretben utazni; hetekig tartó nászünnepeleket és lakomákat, melyeken mesés mennyiségű tápszerek fogyasztattak el; s melyekhez hasonló dorbézolások még napjainkban Magyarországon követválasztásoknál voltak napirenden.

⁷⁾ Mennyivel izlésesb s czélszerűbb a jelenkorban a ruházat és étkezés, házi butorzat és műszerek stb. mint volt a nehézkes külpompat s üres ékiteményeket kereső 18-ik században. Classikus példáit a helyes és józan luxusnak látjuk Angliában, Hollandban és a Svájcban; de ez a neme a fényüzésnek egész socialis jellege szerint bizonyos egyenlősítési s democratikus vonást mutat, s csak ott foglalhat igazán helyet, hol nagy vagyonegyenlőtlenség nem létezik a néposztályok között.

⁸⁾ Csak *ezen formájáról* a fényüzésnek állanak tehát azon dicséreték, melyek némely nemzetgazda által a luxusra halmoztatnak.

⁹⁾ Ijesztő példa erre a luxusra nézve *Róma* a korábbi császárok korában; mikor egyebek közt gyöngyöket borban felolvasztva ittak egyes örjögő-

gazdag emberek; biborra festett juhnyájukat tartottak egyesek; halastavak háztetőkre, kertek tornyokra helyezettek; ebédnél a lakomázók tizszer is öltönyt cseréltek, stb. Ld. e tekintetben sok becses históriai részletet ROSCHER: System I. 232. §.

¹⁰⁾ LYKURGUS-tól kezdve a 18-ik századbéli rendőri szabályzatokig. Kiterjedve főleg ruházatra és étkezésre, temetkezésre és nyilvános mulató-helyekre, stb.

152. §.

A fogyasztás határai és a takarítás közelebről.

A nemzeti *consumptio mérve- és határaitól* való kérdés sok tekintetben azonos a takarékoság és a pazarlás hatásainak és határainak kérdésével.

E tekintetben először is egy sokszor hallható *sophismára* kell utalnunk. Némelyek szerint ugyanis a pazarlás (egyesekeknek, vagy egész osztályoknak pl. a főúrnak, vagy az udvarnak bő költsége) az ipar és forgalom élénkítésére s a szegényebb osztályok keresetének nagyobbitására szükséges,¹⁾ tehát nem kárhoztatandó, sőt inkább előmozdítandó. — Nem szabad azonban magunkat ámitatni hagyni a *tőkék és értékek szünetlen formaváltozása* által. A pazarlás mindig érték-megsemmisítés, a mely érték vagy már volt tőke vagy azzá válandott. A reproductiv és az improductiv tőkehasználás azonban épp abban különbözik egymástól, hogy amannál érték-többletek hozatnak elő, az utóbbi ellenben tőkét pusztít, úgy hogy helyettük semmi új érték sem támad, mert a tőkét épp új értékelőhöz tulajdonságától fosztja meg. E szerint a pazarlás egyesekre és rövid ideig többekre is előnyös lehet, mert bizonyos áruk iránt a keresletet növeszti, a tőkések kamatait felszökteti, de hátrányosb következésű az «egészre» nézve, a mennyiben a felszöktetett árak a *többi* fogyasztók helyzetét súlyosítják, a productiv tőkeerőket csökkentik, a vállalatok alapítását nehezítik; a pazar- vagy államháztartás pedig csak *nyomasztó adóztatásra* alapítható, s tömegesen fogyaszt oly tőkét, melyek egyébként productiv emberek kezeibe maradva, a társadalmi vagyon fokozásához járultak volna.²⁾

Egyébiránt a takarékoságnak és *tőkegyűjtésnek* is megvannak a *határai*. Nem vonva ugyanis kétségbe, hogy a takarítás a tőkeképzés- és tőkezaporodásnak legfőbb tényezője, és hogy oly időpont a népek gazdaságában nem létezik, a hol az (észszerű) takarítás szükségtelemné vagy épp károsná válnék: bizonyos az, hogy a «lehető legnagyobb takarékoság föltétlen elvül nem szolgálhat», a mennyiben nemesak a jövőnek, hanem a jelennek is megvan a maga joga és hivatása; a tőkegyűjtés legközelebb anyagi szükségletekre való tekintetből történik, és sok nemesb (szellem-erkölcsi) szükséglet, melynek kedvéért javak fogyasztandók, jelentősb; s mert végül határtalan takarékoság az élvezet-képességet lerontja s ez által a

termelés-fokozást magát is céltalanná változtatná.³⁾ — Káros leendő jelesül a takarékoság mindazon esetekben, midőn az elmaradt *consumtio productiv* lett volna, mert hisz a nemzetgazdaság valamely lényeges szükséglete kielégítettlen maradt.⁴⁾ — Az *improductiv* fogyasztást illetőleg pedig a takarékoság azon egyesekre nézve, kik abból a fogyasztásból hasznot huztak (vagy huztak volna), hátrányos ugyan, de az *egészre* nézve a megtakarított értéknek *miként-alkalmazása* dönt a felett, hogyan ítélendő meg. Jelesül hogyha tétlenül és meddő módon felhalmoztatik: a forgási eszköz mennyisége kevesedik meg (ha pénzben történt a felhalmozás), tehát kelet- vagy árcsökkenés áll be; ha ellenben álló tőke alapítására, vagy forgó tőkeképeni alkalmazásra, akkor előnyös, mert iparos munkást foglalkodtató árukelendőséget előidéz, s e mellett még új értékek képződésére is hat.⁵⁾

Az emberek nem szokták sem használati, sem szerzési tőkéiket bizonyos *ponton túl szaporítani*, s ha a magángazdaságokra nézve áll is az, hogy azoknak takarítványok által folytonosan növekedniök kell, nem áll ugyanez egész nemzetre vagy közgazdaságra nézve, mert itt mindazon esetekben, midőn valami áru tekintetében szükség ugyanazon áru szaporodásával egyenlő arányban nem fokozódott, az érintett árukészlet-szaporodás csak minden egyes adag használat-értékének kevesbedését szüli. Egy fukar nép, továbbá, külföldre kényszerülne tőkéit kölcsönözni, vagy ugyanoda irányuló áru-kivitele növekedését keresni; *de valódi életelvek* s anyagi műveltségben elő nem haladna.⁶⁾ Ellenben, ha egy nép nem akarna takarítani, akkor élveit csak tőkéjének illetőleg jövőjének rovására terjeszthetné ki.

Egyébiránt mind a szerfeletti pazarlásnak mind a túlzott takarékoságnak megvan már magában a dolgok természetes rendjében némi ellensúlyozója; a mennyiben kizáró uralomra egyik sem emelkedhetik, mert az áru-kelet csökkenése a productió megszorítására és a *consumtio* kiterjedésére, a nagyobb mérvű fogyasztásnál pedig a beálló szükség a *consumtio* megszorítása- és a *productio* nagyobodásra vezetne.⁷⁾

¹⁾ Ez volt 1852 óta 1870-ig a francia udvari *sophisták* egyik kedvenc tana. Lásd még FAWCETT: *Manual of Pol. Econ.* 4-ik feje. és alább a «Pénzügytan»-illettő §-ját.

²⁾ Azok ellenében, kik a könnyelmű költsékezést avval védelmek, hogy hiszen a pénz az országban idebenn marad, egyszerűen azt jegyeztethetik meg, hogy *azért értékek mégis megsemmisíttetnek*. Így például, ha egy 10,000 frtot érő tűzijáték belföldi iparosnál rendeltetik meg, akkor a nemzet-vagyon a leégetés előtti napon 20,000 frtnyi tőkét foglal magában, tudniillik 10,000 forintot pénzben és 10,000 frtot tűzijátéki szerekben: a leégetés utáni napon azonban már csak a 10,000 frt pénz van fenn, mert a többi füstbe ment. A tévedés épp olyan, mintha valaki naponként szándékosan néhány ablakot beverne azért, hogy az üveges megélhessen. Jól czáfolja ezen és hasonló *sophismákat* BASTIAT: *Ce que l'on voit et ce que l'on ne voit pas dans l'Economie politique* cz. Értekezésében.

³⁾ Van oklatan és eszélytelen takarékoság is, mely garasokat kímél és forintokat kidob; sok esetben a takarítás sikere meghiusul (hibás speculáció vagy az által, hogy a takaritmány már létező jószágok fictiv érték-felverésben elvész); egészben véve az emberek inkább hajlandók igenis keveset mint igenis sokat takarítani; felgyűjtött tőkék gyakran improductive vesznek el hasznos beruháztatás tényleges lehetetlensége miatt.

⁴⁾ Például nevelés- és oktatásügy, igazságszolgáltatási érdekek stb. melőztettek.

⁵⁾ Mert például az eddigi kiadások valami kéjhölgyre megtakarittván, végre is házat eredményezhetnek, mely számos productiv embernek ad keresetet, lakhelyet stb.

⁶⁾ Egészben véve azt mondhatni: hogy (föltévén az eszélyes fogyasztást) a gazdag osztályoknak aránylag nagyobb és bőségesb fogyasztása helyes-selhető; az alsó- és középosztályokban ellenben a takarítási hajlandóság legyen az állandóan túlnyomó. (Nem is érintve, hogy mindig kevésbbé fognak azok takarékoskodni, a kiknek vagy vagyona, vagy jövődöbeni keresetképessége nagy és biztos.)

⁷⁾ A tőkeszaporodás természetes hatáiról szólva LAUDERDALE (Inquiry into the Wealth 228. sk. l.) arra utal, hogy bizonyos ponton túl tőkeszaporodás nem lehetséges, s például maga a gyári productió kiterjedése is attól föltételeztetik, mennyire terjeszthető ki a nyersanyag termelése, a tápszereknek és egyéb szükséges életeszközöknek mennyisége. Önkénytelenül arra gondolhatni itt, mily sok analogia van e tünemény meg ama szintén sokak által vitatott törvény között, mely szerint bizonyos belterjességi fokán a népességnek az utóbbinak növekedése már lassubbá válik stb. (Ld. még KOSEGARTEN: Nat.-Oek. 110—111. l.)

153. §.

Külföldi jószágok fogyasztása, s különösen az «Absentismus», és a külföldi kölcsönök.

A consumtio elmélete nem hagyhatja figyelmen kívül azon fogyasztást sem, a mely nem belföldi, hanem *idegen országbeli termelvények* és *értékekre* irányul. Az e körbe tartozó tünemények egy része a (Különös Részbe tartozó) *kereskedelmi politika* tanában meg a Pénzügytanban elemeztetik, egynémely mozzanat azomban már e helyen is követel méltatást, névszerint pedig az ugynevezett «Absentismus», a külföldön felvett kölcsönök, és a «külföldi áruk fogyasztásának» kérdése.

A) Az elsőt különösen illetőleg, *Absenteismus* alatt ¹⁾ «az országból távollevő honpolgárok fogyasztását» értjük, mire nézve a követelzőkre utalhatni: *Erkölcsei és politikai* szempontból nem helyes-selhető, hogyha sok hazafi külföldön tartózkodva, állandóan ott költi jövedelmét és fogyaszt idegen jószágokat. — E távollét ugyanis meglazítja a honpolgárok közt fennálló szükséges kötelékeket, ha nagyobb mérvben fordul elő idegenkedést szül a társadalom osztályai között, magának az állami közéletnek szerencsés fejlődésére nézve pedig szintén visszás hatásu lehet. *Közgazdasági* tekintetben azomban az *absenteismus* káros volta, kivált valamivel fejlettebb országgra nézve, nehezebben bizonyítható be. Mert ha igaz is az, hogy ily módon sok pénz (érték) improductive adatik ki külföldön

és némely iparág benn a hazában fejlődésében feltartóztatatik, kétségtelen másfelől az is: *a)* Hogy a külföldön lakók számaránya rendszerint (az egésznek szempontjából) jelentéktelen szokott lenni. *b)* Hogy mindazon belföldi termelők nyerne, kiknek készítményeivel és áruival a külhoni jószágok megvásároltatnak. *c)* Hogy az absenteismus ellenzői a *pénzkivittelt külföldre* föltétlenül károsnak tartják, holott nem az; sőt a kiutazó sok esetben nem is viszi ki készpénzt, hanem váltót, mely még hazai termékek keletére is adhat okot. *d)* Sokan azon téves nézetben vannak, hogy a belhoni termelők távollévő honfitársaik jövedelméből élnek s nem saját munkájuk és termelésük gyümölcseiből; végre *e)* az absenteismus következetes rosszalása odavezet, hogy egyáltalában minden külföldi jószág fogyasztása ²⁾ károsnak volna nyilvánítandó a nemzeti vagyonosságra nézve, a mi épp oly egyoldalú mint helytelen föltézés. ³⁾

Az absenteismus kérdésével kapcsolatban álló azon feladványt illetőleg, miként tekintendő *«idegeneknek az országban való tartózkodása»* a *consumtio* szempontjából, ezeket jegyezhetni meg: Ha *idegenek* valamely országban *megtelepednek* a nélkül, hogy magukat az ország polgárai közé felvételnek, nem szűnnek meg jövedelmüket (bárhon szerezzék azt) saját céljaikra felhasználni. Az új tartózkodási helyükön tett kiadásai nem ajándékok, hanem élvezett és vásárolt jószágokért adott ellenérték. Annnyiban tehát, a mennyiben az idegen a mi országunkban *jövedelmét* fogyasztja, a nemzeti jövedelmet nem fokozza; de a közgazdasági viszonyokra a tartózkodás mégis nagy befolyású; mert azoknak, kik közt megtelepedik és él, kikkel dolgoztat, kiknek áruit és készítményeit vásárolja, helyzetére mégis igen nagy mérvben hat, sőt még a két ország közti forgalmat és kereskedést is élénkítheti, s az anyagi fejlődésre serkentő befolyással lehet. (Classikus példáját látjuk ennek az angolok utazás-vágyában a Svájc felé s az e viszonyból eredő számos viszonylatok hatásában e két állam gazdasági állapotaira.)

B) A külföldön felvett kölcsönöket pedig illetőleg: *a)* A *kölcsönvevő ország* tőkeösszege megnagyobbodik, s ha productív módon elhelyeztetik, a belföldi nyereségi tételt csökkenti, a hazai tőkék kamatlata alábbszállván. Az ország nem veszít semmit, ha olesóbban jut a külföldi tőkékhez, sőt egyenesen nyer és a kimenő kamatok egészen hasonló hatásuk azon honfiak általi *kamatelhasználással*, a kik külföldön tartózkodnak; tehát nem káros. Hogyha pedig a kölcsöntőke nem *szerzési*, hanem *folyó szükségletek* fedezésére vétett fel (mint rendszeren állami kölcsönöknél történni szokott), akkor a kamat az adózók jövedelméből minden ellenszolgálat nélkül foly, és épp oly hatású a kamat kimenetele mint hogyha belföldi államhitelezők kamataikat külföldön élveznék s fogyasztanák el. — *b)* A *kölcsönadó országban* a tőkések több kamatra tesznek szert, mint otthon, minek folytán *sok tőke kimegy* s így a belföldi kamat-

láb ismét lassanként emelkedik. Tévedés volna egyébiránt azt hinni, hogy külföldre érzéző kölcsönzések által a belföldi kamattételt hosszabb időre szabályozni lehetséges; miután a tőke-kivétel mindig bizonyos nehézséggel jár s kiválókép csak kereskedési és államkölcsöni műveletekre irányuló kölcsönzések idézik azt elő; — szóval oly terjedelmes mérvű és intenzív hitelezések, mint az ország határain belül, a nemzetközi érintkezésben kisebb mérvben szoktak előfordulni.

¹⁾ Ld. HERMANN: St. Unters. 626. sk. 1. LADY MORGAN: On absenteeism (1825). SENIOR: On the rate of Wages. SARGANT: On Social Opulence 413. sk. 1. és MANGOLDT: V.-Lehre 300. sk. 1.

²⁾ A fentebbiekből kitészik az is, hogy külföldön tartózkodó honfiakra e czimen egy külön kivetendő *távolléti adó* nem helyeselhető.

³⁾ A fogyasztás egyik különszerű formája s tömeg-nyilatkozata a *háboru*. Ez által a *földjáradék* rendszeren felszöktetik, kivált a csataszínhelyek közelében. Továbbá fokoztatik általa a *tőkebirtokosok* nyeresége, a mennyiben közkölcsönök, hadi pusztítások, hadszerek megsemmisítése folytán sok tőke elfogyaszatik s a tőke utáni kereslet nagyobb lesz. A mi a *munkabért* illeti, ennek az épp említett körülmények közt csökkennie kellene ugyan, hogyha egyidejűleg a háboru sok és pedig épp és erőteljes embert el nem ragadna; végre a *pénzt* illetőleg, ha papírpénz, ennek csereértéke háborus időkben megcsökkent változni, nevezetesen alább száll.

154. §.

Külföldi áruk fogyasztása különösen.

Idegen országból behozott árucikkek fogyasztásának legközelebbi következése az, hogy a külföldi termelőnek valami áruvissz-szolgálat nyújtandó. Egészben véve mindazon esetekben előnyös leendő a külhoni jószág fogyasztása, a midőn idehaza annak készítése költségesebb vagy épp lehetetlen volna; eltekintve attól, hogy sok jószág, mely idebenn elő nem állitható kellő mennyiségben, nem is nélkülözhető; s másfelől a nemzetközi érintkezésnek és forgalomnak, mely ilykép előmozdittatik, az anyagi hasznon kívül erkölcsi és politikai előnyei is megvannak, melyeket a nemzetgazdának fontolóra kell venni. Hogy egyébiránt mindig veszedelmes lesz, ha magát valamely nemzet szerfeletti mértékben a külföldre bizza, s *közgazdaságának autarkijára* (önállóságára) tekintettel nincsen, kitűnik onnan is, hogyha valamely ország magát kizárólag bizonyos export-áruk tömeges előállítására vetné, s magát mindazon esélyeknek, melyek a külpiaczok folytonos hullámválásaival járnak, kitenné.

Vannak e szerint *tekintetek*, melyek a külföldi termelvényeknek szerfeletti mértékben való fogyasztását nem-tanácslatosnak mutatják, jelesül: a) *Közrendészeti* szempontból, a mennyiben bizonyos idegen-áruk, pl. opium, erkölestelen képek s iratok, luxuscikkek nagyobb mennyiségbeni fogyasztása rossz hatása lesz; b) *Pénzügyiből*, nehogy idegen áruk fogyasztása bizonyos belhoni

termelők árukelendőségét csorbitsa ; c) *Politikai* tekintetek, a mennyiben némely készítménynek idebenn való előállítására fensőbb állami érdekből szükséges (fegyvergyártás, hajóépités-, kötél- s bőrkészítés, löporgyártás) ; végre d) *Gazdasági* tekintetek, miután vannak számos jószágok, melyeknek idebenn való nagyobb mérvű fogyasztása az összes nemzeti háztartás előbbrevitelére s fejlődésére jótékony hatásu (vasipar, gép-gyártás, szállítási eszközök, finomabb művészibb productumok).

Egyébiránt a nemzetközi *forgalom* lehető szabad mozgásának elve irányadó kell hogy maradjon, s nem tévesztendő szem elől, hogy a modern világ összes productiója és kereskedése arra irányul : a roppant terjedelmű munkamegosztás, gép- és gyárüzlet, nagyipar, versenyzés és szállítási eszközök alapján : a nemzetek egymással érintkezését könnyíteni, mesterséges bilincsek alól fölmenteni, s oly alakulatára a forgalmi viszonyoknak törekedni, melyek a korlátoltabb *nemzeti térkörben* meg nem valósíthatók. Megannyi momentum annak begyőzésére, hogy a külkereskedés minden nép gazdaságának egyik kiváló ága és emeltyüje ; hogy a nemzeti productió valódi zárpontját és befejezését a *nemzetközi áru-áramlattal* való kapcsolatban leli fel.¹⁾

¹⁾ Ld. még RÖESLER : Grundsätze 587—599. l.

155. §.

A termelés és fogyasztás egymáshoz viszonyában.

A productiv tevékenység legfőbb rugója a szükséglet, melynek mérvé és terjedelme a productió mérvére és nagyságára határozó szokott lenni, úgy hogy a termelés igazán csak ott lesz bőségesb, a hol a szükségek is nagyobbak és változatosabbak. Egyesek vagy népek élveiknek körét nem szokták annyira kiterjeszteni, a mennyire szükséglet-fedezésük *lehetőségi köre* terjed ; s azt látni, hogy mennél kevesebb fáradsággal és mennél könnyebben jutnak, kivált alacsony műveltségi fokokon, a lételők physikai biztosítására szükségelt javakhoz, annál csekélyebb munka-erélyt s törekvést fejtenek ki magasb rendű s nemesb szükségletek kielégítésére.¹⁾

Csak a *műveltség terjedésével* egyidejűleg fejlődik haladási, tőkegyűjtési, előregondoskodási hajlam, kezd jelentkezni a törekvés kibontakozni a vastag materialismushól, a pusztá physikai élet szükségéire irányuló gazdaságból, meg a vágy fölemelkedni nemesb javak előhozása- és használására.²⁾ Történelem és tapasztalat arról tanuskodik, hogy *ipari* és *szellemi* műveltség mindenkor szoros kapcsolatban s viszonyosságban jelentkeznek, s hogy például a földművelés és a falusi gazdaság csak a városok és az ipar felvirágzásában, valamint a polgári elem és az ipar meg gyártás csak az intensiv mezei gazdaság meghonosulásában találja fel biztos támaszát és rugóját.

¹⁾ A hol a kenyeret csak a fáról kell szedni, s a test befödésére néhány pálmalevél elégségesnek tartatik, ott gazdasági munkára, egymáshozí sorakozásra a közönséges embereknek semmi ösztön sincsen.

²⁾ Általános *culturai haladásoknak* oly sok és kölcsönös kapcsolatban álló föltételei vannak, hogy rendszeren csak igen lassan történhetnek. Mig pl. városok nem keletkeznek, melyek a falusi népességnek ipartermékeket nyújthatnak cserében, valamint ott, hol a falusi lakosság saját fogyasztásán túl nem termel: alig létezhet önálló kézműves, kereskedő, tudományval és művészetekkel foglalkozó osztály stb. Ld. még ROSCHER: System I. 213—214. §. BAGEHOT: Pysics aud Politics (1874.) cz. m. és főleg ANONYM: Progress of Nations (1860).

156. §.

A termelés és fogyasztás közti egyensúly megzavartatása.

A productió és consumtió *viszonyossága* azt hozza magával, hogy a nemzeti háztartás e két nagy jelenségkörének bizonyos arányban vagy *egyensúlyban* kell lennie egymással.¹⁾ Áll pedig ez egyensúly abban, hogy a termelés és a fogyasztás mérve és fejlődése összhangzó, a termelés a fogyasztást és viszont ez amant aránytalanul túl nem szárnyalja. És pedig azért, mivel minden ilyenmü megzavartatása a kellő viszonynak visszás következésü, söt súlyos *rázkódtatásnak* is teheti ki a társadalmat.

Egészben véve a fogyasztás tartósan *nagyobb nem lehet*, mint a mely mérvben azt a productió lehetségessé teszi. Söt még átmenetesen is csak akkor terjeszkedhetik egy nemzet *tovább* a maga fogyasztásában, ha tőkét megtámadja, felgyűjtött javai es értékeinek fölemésztésére tér át. Mely magatartásnak az a következése, hogy ha későbbi jövedelemből es productióval amaz értékek helyre nem üttetnek, az jövedöbeli jövedelem-összeget is megcsökkenti, és így vagy tönkre jut a nemzet, vagy pedig a mértéken túli költekés és pazar életmód teljes megváltoztatása visszautasíthatlan szükséggé válik.

A mi pedig a fogyasztásnak a *productio mögötti visszamaradását* illeti,²⁾ ez is félszeg következéseket szölő állapot. Annálfogva ugyanis, hogy a termelés a fogyasztástól s ennek terjedelme és irányától függ, minden sikeres és tartós jószágelőállítás csak akkor folytatható, ha a nemzeti szükségletei szaporodtak, a fogyasztás köre kiterjedt, az élveknak nemei és formái változatosabbakká lettek. — A közgazdaság azon jelensége, hol a productió tetemesen meghaladván a consumtiót, az előállított jószágok fogyasztókra (vevőkre) nem találhatnak, *túltermelésnek* (Ueberproduction), s következményeiben, vagyis a mennyiben számos vállalatnak fizetés-felfüggesztésével, söt egyenes beszüntetésével is szokott jární s a gazdasági életet súlyos rázkódtatásnak teszi ki: *válságnak, krisisnek* nevezetik; a mi kétségtelenül egyike a legfájdalmasb közgazdasági kórállapotoknak.³⁾ Egýfelöl azért, mivel számos szorgalmas (s ártatlan) embert keresetétől megfoszt, a munkások bérét csök-

kenti, kiváló technikai képességeket improductív tétlenségre kényszerít; másfelől, mivel a tőkeszaporodást megszakasztja, a vállalkozási erélyt csökkenti, a nemzetvagyonot csorbitja, s ha tartósabb, még szociális mozgalmakra is ad alkalmat.

A «válság» mindig oly állapotot jelez, a hol a *gazdasági erők összehatásában a kellő egyensúly megzavaratott*; a működő tényezők functionálásában a szükséges *arány és szabályosság* nincsen meg; s különösen a *kinálatnak* azon, széles körben osztott tévedéséből ered, hogy a jövődöbeli *kereslet* nagy leend. E tévedés előre nem láthatott események (péld. politikai, hadviselési, vámpolitikai, természet-behatási viszonyok) beálltakor menthető; de ellenkező esetben *együttes büne* mindazoknak, kik a túlproductióban részt vettek. — Igaz, hogy ily válságok közönségesen *csak részlegeselek*, a productió és forgalom csak egyes ágaiban, vagy kevés árunemekben vagy csak bizonyos forgalomkörre kiterjedőleg fordulnak elő. De a már egyszer kitört krízis gyakran tovább és tovább harapózik, közvetett hatásaiban távolabb állóknak helyzetét is nehezíti, s kivált korunkban, hol a forgalmi viszonyok oly szorosan egygyéűződövék, oly ingadozását idézheti elő a gazdasági rendnek, mely valódi *socialis földrengéshez* hasonlítható s pusztító hatásúvá válhatik.⁴⁻⁵⁾

¹⁾ Ld. SAY: *Traité I. 15.* MALTHUS: *Principes II-ik könyv.* HERMANN: *Staatsw.-Unters. 251. sk. I.* SISMONDI: *Nouv. Princip. IV. 4. feje.* CHEVALIER: *Cours d'Econ. Polit. I. 3. feje.* STUART MILL: *III. 14. fejezet.* ROSCHER: *Ansichten (1879) II. 311. sk. és System I. 215. §.* WAGNER: a Rentsch-féle *Handwörterbuch der Volkswirtschafts-Lehre 525—537. l.* ROSSI: *Cours. II. 9—10. leczke.* SCHÄFFLE: *System I. 202. sk. I.* GARNIER: *Traité 362. sk. §§. és Notes No. XXXII.* WIRTH: *Geschichte der Handels-Krisen (1874. 2-ik kiad.)* általában és IUGLAR: *Les Crises commerciales (2. Ed. 1889).*

²⁾ A productió és consumtio egyensulya fontosságát már PETTY, TEMPLE, BOISGUILLEBERT is belátták. A *physiocraták* élénk consumtiót előnyösnek tartottak, ellenben SMITH-nek rendszerében csekélyebb mértékben szerepel e tan. Századunkban DROZ azt jegyzé meg, hogy Smith utódai között soknál azt hiszi az ember, hogy a termelvény nem az embereknek kedvéért, hanem ezek a termelvények kedvéért léteznek. E felfogás ellen visszhatást jeleznek LAUDERDALE (*Inquiry 5. feje.*), SISMONDI és MALTHUS. — CAREY (*Principes 35. feje.*) s ujabban HERTZKA azt mondják: hogy a valódi *nehézség* nem a productióban, hanem abban rejlik, a productumoknak vevőt találni; a socialisták pedig csak az emberi szükségleteket tekintik, az azok kielégítésére szolgáló eszközöket azonban figyelemre alig méltatják.

³⁾ *Túltermelés* fordulhat elő valami rendkívül bő termésű esztendőben a gabonában, vagy *merész speculatio* által mesterséges fokra felcsigázott hiteli, vasutépítési, ipari stb. productió következtében. E szerint ezen kifejezés: «*krízis*» különféle értelemben fordulhat elő: p. o. pamutkrízis, pénzkrízis, hitelkrízis, mezőgazdasági krízis, stb.

⁴⁾ Arról, hogy a válságok időnként bizonyos *természettörvényi szükség-szerűséggel* állanak e elő vagy sem: a II-ik Kötetben lesz szó.

⁵⁾ A tudomány ujabban ismét s pedig igen behatóan foglalkozik az itt fölvetett kérdéssel, s különösen a komolyabb irányu ugynevezett *fél-socialistikus iskola* némely hive fordít arra kiváló figyelmet; míg másfelől az ugynevezett *cartellek és coalitioók* iránti fejtegetésekben talál az méltatásra.

157. §.

Folytatás.

Azon kérdésre: «lehetségesek-e *általános krízisek* is, vagy sem», némelyek tagadólag, mások¹⁾ igenlőleg felelnek. A tagadóan válaszolók szerint: javak javakkal, értékek értékekkel vásároltatnak; ha tehát az egyik jószágból *igen sok termeltetett* s kínálatik, úgy hogy ára csökken: akkor az érette kapható jószágok annál jobb keletnek fognak örvendeni, és így krízis nem támad. Minden termelő, a ki eladni akar (mondják), kínálatának megfelelő keresletet idéz elő, mert minden eladó egyszersmind vevő, és minden vevő egyszersmind eladó. Ha tehát megkettőztetett a productió, a vásárlási képesség is megkettőztetik, s annál nagyobb kelendőségnek fognak *másoknak termelvényei* örvendeni. De végül hogyan is lehetne túltermelésről szólni (mondják még), midőn még mindig látunk embereket, kik rosszul táplálkoznak, silány öltözékben járnak, szükségleteik legfontosbikait sem elégíthetik ki!²⁾

Ezekkel szemközt a következők veendőik figyelembe: a) A fentebbi állítások csak akkor lennének egészen indokoltak, ha a világ egy nagy gazdasági *egész* volna, s a javak és termelvények összesége a forgalmi eszközökkel abban az egészben létezőként vétethetnék. b) Az embereknél a *képesség* fogyasztásra még nem képezi a *tényleges* fogyasztást, mert ez még sok más körülmény- és előfeltételtől is függ. c) A szükséglet és készlet közti kiegyenlítődés számtalan akadálnak szokott alávetve lenni, így pl. vármok és forgalom-korlátoló intézkedések, hirtelen beálló és nagy változások a pénzértékben, pénzügyi intézkedések, háboruk és forradalmak, sokszor azt okozzák, hogy egyik helyen a legnagyobb bőség s fölösleg, a másikon nyomasztó szükséglet uralkodhatik, s a *kiegyenlítődés szabálya* hatálytalan marad.³⁾ d) A fogyasztók rendszerint nem *azért* vásárolnak, hogy a termelőnek jószágai *elkeljenek*, hanem hogy önnön szükségüket fődözzék. Pedig sokszor megtörténik, hogy a fogyasztóknak épp az igen nagy mennyiségben termelt javakra nincs szükségük; vagy már elvannak látva, vagy nincs épp *ezen* javakra nézve fizetési képességük.⁴⁾ e) Ha találkoznak is e javakra vevők, kérdés: adhatják-e a termelők a jószágot *oly áron*, melyen kéretik, s nem kell-e nagy veszteséggel túladni jószágukon, a mi utóvégre azonos eredményü a krízissel. Végül f) Megdőnti az ellenvéleményt azon körülmény, hogy a *pénz és pénzforgalom* meghonosult. Mert míg csere utján szerezték meg az emberek egymástól a szükséglett jószágokat, kereslet és kínálat meglehetősen *súlyegyenben* létezett; mióta azonban pénzzel vásárolnak, s a fogyasztó a vevést *későbbre* is halaszthatja: a piacokon a kereslet nem felel meg mindig a kínálatnak. (Igy például a csereeszköz hirtelen nagymérvbeni megkevesbedése is már okozhat általános válságot épp úgy, mint egy-

mást követő igen gazdag gabnatermés.) Csakhogy a krízis nem azonnal és nem minden ember által ismertetik fel, s nem mindenikre nehezedik egyforma súlylyal. — Az *eredmény* az előrebocsátottakból az, hogy nem minden productió hordja már szükségkép magában a megfelelő áru-kelet garantiáját, hanem csak az általánosan minden oldalulag kifejtett, az összes *közgazdasággal harmoniában álló* és haladó productió.⁵⁾

Meg lehet különböztetni még *lappangó* és *akut* válságokat, melyek mindegyikének a maga sajátos természete, symptomatikája és hatásai vannak. — Egyébiránt *jó* és *előnyös* is lehet hatásuk, a mennyiben főleg *túlspeculáció* eseteiben egészséges állapotok helyreállítását, a megrekkent üzleti levegő tisztázását eszközölhetik. — Az egyszer már kitört krízis fejlődésében és lefolyásában lehetőleg *siettetendő*, de ne hirdettessék még veszélyesnek és nagyobbnek, mint a minő valóban. Igazán megfelelő *válsági politika* egyébiránt az lesz, mely a krízisek bekövetkezésének *elejét veszi*, s különösen oda hat, hogy oly *közszellem* honosodjék meg, mely a lelkiismeretlen és könnyelmű *üzereket megvetéssel* illeti, a soliditást s becsületességet az üzleti életben ápolja; másfelől oly *intézmények* lesznek alkotandók, melyek az egész productiót folytonosbbá és arányosbbá, a speculánsokra nézve pedig lehetetlenné teszik azt, hogy a termelést minden pillanatban kényök szerint mesterségesen fokozhassák s szédelgesi üzérlet tárgyává tehessék.⁶⁾

¹⁾ Névszerint SISMONDI, MALTHUS, CHEVALIER, HERMANN és ROSCHER.

²⁾ Ld. még WAGNER érvelését: RENTSCH id. m. 532. l. RÖESLER: Gr. 578. l. és KIEHL 93. l. (utóbbi arra is utalva, hogy a válság fő okát nem a specifikus javak túlságos productiója és kínálása, hanem a fő-javak, a *pénz*-nek igenis intensív kereslete, illetőleg csekély mérvbeni kínálása képezi; a krízis kiváló ismertető jele épp a kis mennyiségben forgó [tuhát megdrágult, s általános ár-csökkenést előidéz] *pénz* lévén). Ld. e pontot illetőleg még HELD: Gr. 53. l. hol helyesen emeltetik ki, hogy a pénz és a hitel is nagy szerepet visz e tekintetben, s hogy a hitelnek túlzott kiterjedése folytán az eladókknak szoros s pénzben megállapított tartozásaik vannak, a mely tartozásoknak teljesítésére a megesőkent árak nyomán előálló *bevétel-keveslet* elégtelen.

³⁾ Hogyha például valamennyi vagyonos emberek egyszerre fősvény-ségig takarékosakká lennének, csakhamar általános fennakadás állana be a termelvények kelendőségében. Sőt fokoztatnék még a túltermelés, hogyha a megelőző években a *mezőgazdasági* vagy ipariüzleti technikában nagy haladások történtek volna. Ld. ROSCHER: I. 217. §. 2—7. jegyz.

⁴⁾ Azért, mivel néhány millió mérő gabonával, vagy néhány millió pár sárczipóval több producátott, bizony senki sem fog sokkal több kenyeret fogyasztani vagy szükségén felül sárczipót vásárolni.

⁵⁾ E fölfogás ellen RÖESLER és WAGNER a 2-ik jegyz. érintett helyen.

⁶⁾ Többet ezekről a II-ik Kötetben. — Ugyancsak a «*Gyakorlati Nemzetgazdaságtan*» feladatkörébe tartozik: az itt általánosságban elemzett kérdést, különös tekintettel az egyes nemzeti főfoglalkozásokban (a mezei gazdaságban, az ipari életben, s különösen a pénz- és hitelorganisatióban) való vonatkozásai szerint tüzetesbben is tárgyalni.

HARMADIK CZIKK.

Tőkegyűjtés, biztosítás és erre czélzó intézetek.

158. §.

Értékkimelés és biztosítás általában.

Miután minden *érték-megsemmisülés* magában véve kár és veszteség, indokoltnak nevezendők mindazon törekvések, hogy a *consumtiv érték-enyészet* lehető legkisebb mérvre szorittassék, a tőke az alkalmazásban és fogyasztásban kiméltessék, javak, értékek a természet vagy emberi kéz általi rombolások elől megóvattassanak; czélszerűbb technika és jobb üzletmód által a haszonmélküli termelési kiadások minél csekélyebbekké tévessenek, s a hulladékok, segédanyagok minél teljes mérvben legyenek értékesítve.

A *tőkegyűjtést* és *értékbiztosítást* eszközölő vagy előmozdító intézmények sorában a *takarékpénztárak* meg a *biztosító* intézetek foglalnak el kiváló helyet, s azért közelebbi figyelembevételt igényelnek.

159. §.

Takarékpénztárak.

Takarékpénztárak (Sparkassen, Caisses d'épargne)¹⁾ alatt oly intézeteket értünk, melyek egyesek s jelesen alsóbb osztályu polgárok által megtakarगतott összegeket (lehetőleg *biztos* elhelyezésre, illetve *forgatásra*) átvesszik, rendszeren kamatoztatják, és a betevők rendelkezésére (visszaszolgáltatásul) készen tartják, esetleg *üzletszerűleg* kikölcsonzik. — Takarékpénztárak *felállítása* vagy községek, vagy az állam, vagy társulatok (részvénytársulatok) által történhetik; az első két esetben inkább *közhasznosságú* czélzattal s az intézmény eredeti (erkölcsösítő és csak a takarékoság szellemét fejlesztő) hivatásának megfelelőbben; az utolsó esetben a *nyerészkedési* iránylatot is véve fel a szervezetbe; a midőn azután a takarékpénztár a szoros értelemben vett pénzüintézet, sőt némileg *bank* jellegét ölti fel.²⁾ — Ujabbban a takarékpénztári ügy szervezeti alakzatai szélesb-
alapot nyertek, jelesen egyfelől az (Angliában behozott s most már általánosban életbeléptetett) *posta-takarékpénztárakban*,³⁾ melyek abban állanak, hogy az állam a betéti összegeknek elfogadását könyvelését, őrizetét és kamatoztatását a postaintézet által eszközölteti; a takaritmány betevése és visszakövetelése minden postahivatalnál az országban történhetik; a heverő pénzek pedig az állam rendelkezése alá adatnak;⁴⁾ másfelől az ugynevezett *iskolai takarékpénztárakban*,⁵⁾ melyek arra czélznak, hogy a tanuló gyermek már zsenge korában (maga személyében és közvetve hatva a

szülőkre is) a takarékosagra ösztönöztessek; a minek folytán a tanítók a gyermekektől nekik átadatott bármily csekély összeget is átveszik s összegyűjtik, s azután takaré-intézetekben helyezik el.⁶⁻⁷⁾ — Egy további újabb mozzanat a takarékpénztári ügy fejlődésében az angol *Penny-bank* mint centralisált szervezetű nagy takaré-intézet, mely a betevők számára állami értékpapírok adása-vevése-, valamint előlegek nyújtásával is foglalkozik; másfelől a már Európaszerte elterjedt *kölcsön-segélyi egyletek* és *népbankok*, melyek tagjaik törzs- és időnkénti betételeikben rejlő takaritmányait kezelve s ugyancsak tagjaiknak kikölcsönözve, a tőkeképzés és a solid hitelüzlet hatalmas emeltyűjét képezik; s sok tekintetben a takarékpénztáraknál fontosb, annak magasb fejlődési formáját tartalmazó intézményekül tekintendők.

Helyesen szervezett s jól kezelt takarékpénztárak felette jótékony intézmény az egész közigazdaságra nézve, s különösen határozó emeltyűi a takarékoságnak; mert alkalmat nyújtanak a legcsekélyebb takaritmányt is minden pillanatban gyümölcsözőleg és biztosan elhelyezni; míg másfelől arra szolgálnak, hogy oly esetekre, midőn betegség vagy *keresetszünet*, öregség, vagy sorsesapások érik a szegényebb állampolgárt, ez utóbbi magát előregondoskodva némileg biztosithassa. — Kétségtelen továbbá, hogy fokoztatik ily intézetek által az alsóbb osztályok önbecsülése, rend- és törvények iránti tisztelete; s emeli jelentőségüket még az is, hogy ott, hol a takarékpénztárak sikeresen működnek, *sok szegény-intézet fölöslegessé* válik, s e mellett nagyobb mérvű tőkék is képződnek, melyek jutányos kamat mellett előlegként kikölcsönözthetnek.

A mi a takarékpénztár *szerkezetét* illeti, ez természetesen különböző lesz a szerint, a mint az intézet a közhasznossági, a nyilvánjellegi, avagy a részvénytársulati s üzleti *alakzattal bír*. — A tudományos elmélet nincs még eddigelé szilárdul megállapítva, sőt azon kérdés sem eldöntve: «mi a takarékpénztárak valódi rendeltetése», sem az: «magán avagy nyilvánhatósági kezelés alá helyezendők-e a takarékpénztárak?» — vagy az: «hogy az üzleti jelleggel bíró takarékpénztárak részvénytőkére alapítandók-e és *osztalékok* formájában adassék-e ki a részvényeseknek az évi üzletnyereség, avagy akként vitessenek, hogy a nyereség az igazgatási költségek levonása után a *betevők* javára irattassék» stb.: és így általános és *közérvényű szervezeti szabályelvek* felállítása alig lehetséges. — Kiválóbb szervezeti tétélekként a következőkre utalhatni: *a)* Nem okvetlenül szükséges, hogy az országban létező minden takarékpénztári intézet egy és ugyanazon alakzattal és szervezettel bírjon. *b)* A postát a takarékpénztári intézetek mellett vagy azok kiegészítésére felhasználni helyes és célirányos. Áll ez különösen az e tekintetben, valamint az ugynevezett penny-bankokra nézve irányadóként elfogadott eljárásról, a mely szerint a *posta-* és *penny-takarékpenztár* ugynevezett takarékJegyeket és takarékkártyákat

(Sparmarken) ad el a betenni szándékozónak, a mely jegyek egyenként 10—20 krajczárról szólnak, s 5—10 darabonként a takarékkártyára ragasztva, az illető takarékkészletbe beszolgáltatnak, a mely azután az összeget nyugtázó takarékpénztári *könyvecskét* kézbesíti a betevőnek. *c*) Ott, hol a takarékpénztári intézmény részvénytársulati (illetőleg üzleti) alapon fejlődött s a productió és forgalom tényezője- és hitelközegévé vált: e rendszert eltörölni vagy rögtönösen megváltoztatni nem lehet. *d*) Községi és kerületi takarékpénztár felállítása, tisztán humanitárius alapon, az üzleti jelleggel bíró takarékkészletek mellett is, indokolt és helyeselhető. *e*) Fogadtassanak el bármikor és bármely csekély *betételek* is (nehogy a takarítást kedv elpárologjon vagy lankasztassék). *f*) A *kamat* rendszerint valamivel csekélyebb mint az országos kamatláb (mert a tőke mindig készen tartandó a visszafizetésre, s kikölsönzése csak igen biztos helyre történhetik). *g*) Az igazgatóság óvakodjék *szédelő üzletekben* való részvételtől, s fektesse a pénzeket teljes biztosságu köz- és államhiteli papirokba, melyek a pénzpiaczon mindig könnyen értékesíthetők; vagy kölsönözze (váltók és kézi zálogok alapján) oly embereknek, kik teljes biztosságot nyújtanak. *Ingatlanokra* való kölsönzés⁸⁾ kisebb mérvően foglaljon helyet, s mindenesetre legyen ez elhelyezési módok közt arány és harmonia. (A takarékpénztári betéteknek egészen vagy részben állampapirokban való [kényszerített] elhelyezése nem javasolható, mert ez összegek mint felülségei a nemzeti productió- és consumptionnak arra valók, hogy vagy hitel útján vagy saját alkalmazásban a gazdasági üzletéletbe ismét visszatérjenek s productív munkásságnak adassanak át; holott amaz eljárás mellett ez lehetetlenné válik, sőt a magánhitel még meg is drágittatik.) *h*) Állítsanak ilyenmő intézetek falukon *fióktárat*at, melyek az elhagyottabb vidékeken is a takarítót, úgyszólván, felkeresik és betételekre buzdítják. *i*) Czélszerű a takarékpénztárt *zálogintézetekkel* is kapcsolatba hozni, a mi kivált a csatlátásnak inkább kitett szegényebb sorsuak érdekében kívánatos.⁹⁾ *k*) Legyen meghatározva egyfelől a betételnek *maximál-mérve*, melyen túl egyeseknek pénzei be nem fogadtattatnak;¹⁰⁾ másfelől az, hogy nyereségre alapított takarékpénztárak évi jövedelmök egy s nem jelentéktelen részét *tartalékalapul* félretegyék, nehogy pénzvagy hitelkriszisek alkalmával a felmondott tőkék visszaszolgáltatásában fennakadás álljon be, a mi az egész intézmény alapját lerontaná.¹¹⁻¹³⁾ *l*) Szükséges ilyenmő intézetek felett az *állam* gondos *felügyelete*, mely azt részint hatósági közegek, részint felügyelő *tanács* segítségével eszközölheti. *m*) Azon kérdésre végül «nem volna-e czélszerű bizonyos osztályt vagy egyéneket (pl. a munkásokat) takarékpénztárakba való betételekre *kényszeríteni*», nehéz igenlően válaszolni, mert ez az egyéni szabadságot korlátoló eljárás volna; s e mellett a takarékpénztárt tulajdonkép biztosító intézetté változtatná. Sokat tehet azonban ez intézmény terjesztése érdekében az,

ha a nép felvilágosítva ez intézetek hasznosságára untalan utaltatják, s főleg sok munkást foglalkodtató vállalkozók arra hivatnak fel, hogy munkásaikat betevésekre ösztönözzék; esetleg e betevésekhez bizonyos méltányos mértékben való hozzájárulásra készteszenek.¹⁴⁻¹⁵⁾

¹⁾ V. ö. KAUTZ: Társulási intézmények 302. sk. I. HERMANN: Sparanstalten und Sparkassen (1835). MANGOLDT: Die Sparkassen (1847). VISCHERS: Les caisses d'Epargne (1853). HORN: Le Crédit populaire (1865). DECANDOLLE: Les caisses d'Epargne (1883). RAU: Pol.-Oekonomie II. 363—368. §. LANGTON: On Saving-Banks (1878). LASPEYRES Ért. a Bluntschli-féle Staatslex. VIII-ik kötetében és WEISS-FÖLDES BÉLA: Takarékpénztáraink Reformja (1879).

²⁾ A takarékpénztári ügy állását Európában s annak külömbféle alakzatait tárgyalja a nemzetközi statistikai congressus kezdeményezése folytán szerkesztett következő jeles munka: BODIO: Statistique Internationale des Caisses d'Epargne (Róma 1876).

³⁾ V. ö. SCHÄFFLE: Ertek. «Ueber postalisches Spar- und Versicherungswesen» a D. Viert. J. Schrift 1868-ki 1-ső füzetében.

⁴⁾ A külömbőség az angol-olasz stb. posta-takarékpénztár és a franciaországbeli posta-takarékpénztár között abban áll, hogy amott a betéti összegek egyenesen szolgáltatnak be az állampénztárba, emitt ellenben a posta csak a tulajdonképeni takarékpénztárak megbízottjaként jár el, a betételeket ez utóbbiakba szállítja, stb. Kétségtelen annyi, hogy a posta a maga messzeelágazó hivatalos szervezetével s egész berendezésénél fogva igen alkalmas a takarékosági czélok előmozdítása- és a tulajdonképeni takarékpénztárak kiegészítésére. A posta-takarékpénztári eszmének széles alapon való megvalósítása az 1878-ki párisi világkiállítás alkalmával a «nemzetközi congressus» által is tüzetesen tárgyalott.

⁵⁾ Ennek eszméje LAURENT tanár által (1866-ban Genfben) pendített meg először.

⁶⁾ Hazánkban meleg szószólója ez eszmének B. WEISS, több rendbeli ide vonatkozó rőpiratai- és értekezéseiben (L. U. E. Iskolai Takarékpénztáraink cz. ért. a Nemzetgazdasági Szemle 1878-ki folyamában), CSÉNGERY LORÁNT: Iskolai Takarékpénztárak (1878.) és WILHELM: Die Schulsparkassen (1877).

⁷⁾ Vannak ez eszmének s igen jogosult ellenzői is, főleg arra való tekintetből, hogy ily intézményekkel a gazdag és szegény közti űr és ellentét már a zsenge ifjuságban kifejezésre hozatik; továbbá *paedagogiai* okoknál fogva.

⁸⁾ ENGEL-nek javaslata e tekintetben oda irányul: a jelzáloghitelt és ennek privát- úgy mint intézetileg kibocsátott okmányait a takarékpénztári szervezettel szorosab kapcsolatba hozni. Ld. SCHÄFFLE: id. ért. 133. sk.

⁹⁾ Az első takarékpénztárt *Hamburgban* 1778-ban állították fel, de közönségesen a skót lelkes DUNCAN tartatik valódi alapítójuknak, ki 1810-ben *Rothwellben* léptetett életbe ily intézetet.

¹⁰⁾ Nagy sommak elfogadása által a kezelési költségek igen felszöktenek, és a nagyobb bankoknak tulajdonképi feladatkörét képezi ama nagy összegek elfogadása.

¹¹⁾ Némely államban az állampénztárból bizonyos segély nyujtatik a takarékpénztáraknak, csak hogy a takarítási ösztön ápoltsassék, s Franciaországban is a kisebb s szegényebb betevők magasb kamatot kapnak, mint a többi államhitelezők.

¹²⁾ A takarékpénztáraknak e visszafizetés könnyítése és biztossága tekintetéből való kapcsolatba lépésük egymásközt, figyelembe veendő mozzanat, habár practikus kivitele nehézségekkel jár.

¹³⁾ LETTE arra utal, hogy a takarékpénztárakban letett tőkék itt csak átmenetesen helyzettenek el, s felszaporodva a nagy hitelbankhoz folynak,

minek folytán a takarékpénztárt csak önállóan hitelintézetnek lehet nevezni. — Egy némely még idevágó mozzanat a II-ik Részben (a hitel- és bankügyről szóló szakaszban) érintetik meg.

¹⁴⁾ Erről többet a «Második vagy Különös Részben.»

¹⁵⁾ Sok beces részlet SCHÖNBERG: Hdbüch III-ik köt. 900. sk. lp.

160. §.

Életjáradéki és életbiztosítási intézetek.

Ezek oly *különleges czélú* takarékpénztárak, melyek egy bizonyos, egyszerre vagy részletekben befizetett pénzösszezből alakult tőkét, meghatározott idő lefolytával vagy egészben vagy évi járadékokban visszafizetik, tehát egy szerződésileg megállapított tőkét vagy jövedelmet a betevőnek biztosítanak. Az életjáradék és életbiztosítás, mely a jóságok- s realitásokéval szemben *személyi* biztosításnak nevezethetik, különös jelentőségre a legujabb időben emelkedék, s főbb alakzatai a következők:¹⁾

1-ször. A *járadék-intézeteknél* (Lebensrenten-Anstalten) a betételekből alakult összeg *bizonyos időponttól* (például a betevő 50-ik évétől) fogva fizettetik vissza egészen a halál bekövetkezéséig. Az ilynemű intézet a tőkegyűjtést közvetlenül ugyan nem mozditja elő, de annyiban mégis igen üdvös hatásu, hogy a betevők jövedelmének előre gondoskodó módoni helyesb megoszlását elősegíti, a könnyű kereset idejében szerzett tőkének kedvezőtlenebb időkre való felretételét lehetőségessé teszi, s sok állampolgárnak, ki magát különböző eshetőségek ellen (mint hivatalnok, orvos, technikus, stb.) némileg biztosítani akarja, nagy szolgálatot tehet. — Az életjáradéki intézetek vagy egyszerű *nyugdíji-, aggsági-, özvegyi- és árvai pénztárak*, melyek csak egyszerű évjáradékot adnak; vagy olyan szervezettel bírók, hogy a betevő nemcsak a *betett* összegnek megfelelő járadékot kapja, hanem oly járadékot, mely a betevő tagok némelyikének *korább való elhalálózása* következtében a többi tagokra szálló összeg nagyobbodott tételének megfelel; mely esetben az életjáradéki intézet *tontinának* (az első alapítótól Tontitól) is hivatik.²⁾

2-ször. Az *életbiztosítási intézetek* (Lebensversicherungs-Anstalten). Ezek lényege abban áll, hogy segélyükkel egy bizonyos, a *halálesetre* kifizetendő tőke gyűjtése (illetőleg biztosítása) válik lehetővé, jelesül olykép, hogy a betevőnek a betevésen túli valószínű élettartama kiszámítása alapján az évenként befizetendő összeg nagysága meghatároztatik, az így felgyült somma pedig a tényleg bekövetkezett halálkor a visszamaradóknak (kiknek javára tulajdonkép a betetés történt), kifizettetik. Ez intézetek különösen olyanokra nézve jótékonyak, kik bőségesb kereset utján éltökben elégséges jövedelmet szerezhetnek ugyan, de annyit még sem gyűjthetnek, hogy hátramaradt családtagjaik lételet biztosítsák.³⁾

Az életjáradéki és az életbiztosítási intézetek, melyek leginkább *magántársulatoktól* szoktak életbeléptettetni,⁴⁾ annyiban kedvezőtlenebbek a takarékpénztáraknál a betevőkre nézve, hogy a betett összegek felett a rendelkezhetést kizárják, vagy megnehezítik. — Egyébiránt mind ez intézetek tüzetes szabályzatok alapján működnek, s az *állam szoros felügyelete* alól ki nem vehetők, a mennyiben a nagy közönség érdeke bizonyos ellenőrzést okvetlenül föltételez.⁵⁾

3-szor. Az említett intézeteken kívül előrehaladtabb országokban még több más, de hason elvekre alapított intézettel találkozni. Így például: *előlegezési és segélyzési pénztárakkal*; egyletek, társulatok által felállított *nyugdíji, kiházásitási, betegségi, temetési* stb. takaréknézetekkel; — melyek leginkább az alsóbb osztályok számára rendeltetvék, s az állam általi pártfogolásra teljes mérvben érdemesek.

¹⁾ Ld. RAU: Pol. Oek. II. 368. sk. §. LITTRÖV: Ueber Lebensversicherungen und Versorgungsanstalten (1832). MOSER: Die Gesetze der Lebensdauer (1835.) és WENINGER: Értekezéseit, meg a következő §. 1-ső jegyzetét.

²⁾ Mindez intézetek vagy a részvénytársulati elvre, vagy a kölcsönösségre alapítvák, mely utóbbi az érdeklettek társasulása: közös érdekekben és nyereségre való törekvés nélkül.

³⁾ Az életbiztosítás gazdaságilag tekintve *biztosít elszegényedés* ellen; lehetőségessé teszi a mieink jövőjeérti gondoskodást. fokozza a hitelt, ápolja a munkaerélyt és a takarékoságot; rendszeret- és pontossághoz is szoktat. Legfőbb kelleke jó *mortalitási tabellák*, mint a díjtétel-tariffiák bázisai. Miután majdnem minden életbiztosító társulat a biztosítottól évenként s mindig ugyanazon nagyságu díjtételt szedi, a halál-valószínűség pedig a biztosítás elsőbb éveiben csekélyebb, mint a későbbiekben, a biztosított kezdetben okvetlenül igen sokat fizet. A társulatokra nevezve tehát előáll a szükség, a kezdetben nyert *felüliségeket* (Prämienreserve) gondosan a későbbi *minus* pótlására fordítani; a miért is tartózkodjanak az illető intézetek ama összegeket *osztalekok* fejében kiosztani, s biztosító *födözethép* tartsák meg. Ez elvnek szem elől tévesztése okozta sok biztosító munkási-, beteg- és aggsági-pénztárak bukását; s volt alapja annak, hogy Anglia 1865-ben törvény útján a szegényebb osztályok élet- és aggsági biztosítását államilag (de kényszer nélkül) kezdé szervezni, névszerint a *postaintezet* segélyével, a miről már fentebb volt szó.

⁴⁾ Anglia 1865 óta e tekintetben is egy nagy új elvet emelt érvényre, az által, hogy az *időjáradéki* és az *életbiztosítási* ügy körébe az *állami* biztosítás rendszerét vitte be, jelesül ezt is *posta-intézeti* segélyével, melyek az illető befizetéseket elfogadják; a járadéki és életbiztosítási összegeket kifizetik; sőt a takarékpénztári könyvecskéket a tulajdonos egyszerű kérésére állami járadék- és életbiztosítási «követel»-okmánynyá változtatják. (Ld. SCHÄFFLE: id. ért. 162. sk. l.)

⁵⁾ Közelebről szemlélve tehát: az e nemű *biztosítás* úgy is jelentkezik, mint egy *faja* a *takarékpénztári* intézetnek; a mennyiben nála is a főmomentum a kisebb betételeknek fölvétele és hasznosítása (némileg még az aggkorra vonatkozó *ellátási* intézet is), illetőleg a tőkeképzési processus elősegítése; a különbség abban állván, hogy míg a takarékpénztárnál a betevő a betéti szerződést minden egyes betevésnél mintegy újból és újból köti meg: a biztosításnál az a szerződés a betevőt időközöként való folytatólagos betevésre kötelezi; továbbá: a betétnek *kivétele* s az ezzel járó formaszerecségek (esetleg költsék) mások az utóbb nevezett intézeteknél; s végül az, hogy míg

a takarékpénztárnál nem kap a betevő (tökében) se többet se kevesebbet vissza, mint a mennyi a betétele volt: a biztosító intézetnél az egyik betevő többet a másik kevesebbet kap vissza, mint a mennyit az általa befizetett biztosítási díjak összege kitett.

161. §.

Vagyon-biztosítás különösen.

Egyikét azon jelenségeknek,¹⁾ melyek korunk magasb associationalis műveltségének, s a vagyon s tőketörzs megóvására célzó törekvéseinek, sőt még hitelügybeli haladásának is tanubizonyságát képezik: a *biztosító intézetekben* szemléljük. A biztosítás gazdaságilag tekintve oly *intézet*, a melynek segélyével valamely személynek vagyonára nézve káros hatásai *egyes*, a kárszenvedőre nézve esetleges (véletlen) tehát az egyes esetben előre nem láthatott, eseményeknek: kikerülhetővé vagy legalább könnyebben elviselhetővé tételnek az által, hogy azokat (a káros hatásokat) egy *egész sorára az eseteknek*, a melyekben ugyanazon veszély fenyeget, de tényleg nem áll be, *felosztja*; másként kifejezve: a biztosítás azon az eszmén alapszik, hogy oly külső és el nem hárítható szerencsétlenségek vagy csapások, melyek a gazdaságot érhetik, a *tetleg* megtörtént kár megtérülése által elviselhetőkké tételnek, olyképen, hogy minden egyes gazda bizonyos részét évi jövedelmének a biztosítás céljából, a tényleg bekövetkezett kár helyreépítésére szánja, s egy ez ügyvel foglalkodó intézetbe vagy pénztárba befizeti.

A *károkat* illetőleg, ezek az egyes gazdaságok tekintetében igen szabálytalanul, ellenben a gazdaságok *összeségét* véve, bizonyos szabályossággal szoktak előfordulni; minek következése az, hogy a tényleges károk az egyesektől, kik igen egyenlőtlenül sujtatnak, igen nehezen viseltetnek; ellenben többektől közösen sokkal könnyebben, a mennyiben a kár megfelelő arányban megoszolva mindenikre a veszélyfenyegetett *érték és tőke mértéke* szerint súlyosodik. Az összeg, mely ily biztosítási díjkép a pénztárba befizettetik: *díjtételnek* (Prämie), s a befizetésről nyert nyugtatvány, mint a *megvásárlott jövedőbeli biztosság* okmánya, bizt. kötvénynek hivatik. A prämia annál nagyobb szokott lenni, mennél nagyobb tőkeérték biztosítandó, s mennél valószínűbb vagy terjedelmesb azon veszély, melynek ama tőke vagy érték tényleg ki van téve.

A biztosítás általában bármiféle károsulásra alkalmazható, mely *ismeretes okokból s a valószínűségi számítás segélyével előre fölvehető módon* ered; s nemcsak némely gazdát, hanem sokakat egyszerre fenyeget a nélkül, hogy mindnyájukat egyidejűleg érne. (Rosz termés, háboru, általános többé-kevésbé egyforma gazdasági érdekeket sujtó csapás elleni biztosítás nem igen eszközölhető.)²⁾ A legrégebb biztosítási ügyágak a *tűz és jégverés*, meg *tengeri károk* elleni; míg a *baromvész*, vaspályákon szerencsétlenségek, rosz fizetők elleni hiteli és jelzálogi stb. biztosítások ritkábban fordulnak

elő,³⁾ valamint a *viszonzbiztosítás* eszméje is csak napjaikban jut teljesben érvényre. — Egészben véve azért találkozunk csak magas műveltségi fokon a biztosítással, mivel élénkebb iparviszonyokban s forgalomnál a biztosítás szüksége sokkal érzhetőbb, a biztosítás foganatbabévetele könnyebb, s a biztosítók és biztosítottak *érdek-közössége* általánosb elismerésre jut; mely utóbbi momentum az által is igazoltatik, hogy alacsony díjtételek csak ott lehetségesek, hol a biztosítók nagy terjedelmű üzletet létesíthetnek, és a biztosítottak magokat károsulások elől gondosan megóvni törek-szenek.

Közgazdasági *előnye* a biztosítási ügynek abban áll, hogy a sokakra szétoszló (s így minden egyest csak kis mértékben érő) károsodás (legalább sok esetben) nem a törzsvagyonból, hanem a jövedelemből való megtakarítmányból pótolatik; másfelől, hogy a biztosítottakat véletlenek és balesetektől függetlenebbé tévén, azon helyzetbe hozza, hogy gazdasági üzletüket a kár daczára zavartalanul folytathatják, s productiv tevékenységöket beszüntetni még rövid időre se kényszerülnek.

¹⁾ L. MASIUS: Systemat. Darstellung des gesammten Versicherungswesens (1857). SCHÄFFLE: System. I. 154. II. 327. 482. sk. 517. sk. I. SASKI: Die volkswirtsch. Bedeutung des Versicherungswesens (1866). MAKOWICZKA: Versicherungswesen, cz. cikkét BLUNSCHLI: Allanszótárának utolsó kötetében. ROSCHER: System I. 237. sk. §§. KAUTZ: Társulási intézmények a nemzetgazdaságban 290. sk. I. s főleg WAGNER: Érték a SCHÖNBERG-féle Handbuch II-ik kötete 791—872 lp. és ELSTER: Die Lebens-Vers. (1880).

²⁾ Arra a kérdésre: «hogy ki viseli a tényleg beálló kárt» azt is mondhatni, hogy a befizető *fél maga*, a befizetett díj-összegek feláldozása által; hogy első vonalban az áldozatnak csak *időben való megosztásáról* s az egyszer beállott kárnak ennél fogva könnyebb elviselhetéséről van szó; s hogy csak másodsorban arról, hogy *többen egyesülvén* az egyiknek az átlagosnál nagyobb károsodása a másíknak kisebb károsodása által *átlagilag* leszállíttassék; a miért a biztosítási ügylet csak ennyiben hordja magában a *szerevesse-szerződés* jellegét.

³⁾ Legújában már egy *kialás-biztosítási intézet* (General-Expenditure Assurance) is keletkezett Angliában, mely abban áll hogy: a készfizető bevásárlásoknál szokásos *pénztár-scontót* (Angliában 5%) előre felgyűjti s helyes kezeléssel, a kamatok kamatja elve szerint, 75 év alatt meghúszszorozza stb. Ld. LÖWENTHAL: «Die Ausgabenversicherung» cz. műv. (1877). — Az ugyancsak Angliában legújában felmerült *szegényi biztosítás* eszméjéről l. alább.

162. §.

Folytatás.

A biztosító intézetek vagy tisztán *magánjellegű* s *kölcsönös-ségre* alapított, vagy *nyereségre* alakult s részvény-vállalatok alakjában működő, vagy pedig *állami* biztosító intézetek. — a) A *kölcsönös-ségre* fektetett intézeteknél, hol a biztosítók egyuttal a biztosítottak is, a tényleg megtörtént kár a résztvevő egyleti tagok közt arányosan (azaz: veszélyeztetett tőkéik mérve szerint) elosztatik. Az

így évenként befizetendő díjösszeg felette változó a valóban bekövetkezett károsodások szerint. Előnye az ezen nemű intézeteknek, hogy biztosabbak, kevés költséggel járók, s a nyereszkedési társulatok irányában a versenyzés elvét fenntartók; de árnýoldaluk meg az, hogy néha az egyesre eső kártérítési díj szerfelett súlyos; s a miért ily elvre alapított biztosítás inkább csak alsó műveltségfokokon vagy ott tanácsolható, a hol egészen különleges érdekek és helyi körülmények követelik azt, s kellő mérvű tapasztalásokra fektetett számítások még hiányzanak.¹⁾ — *b) Nyereségre alakult* részvénytársulatok ott lesznek helyén, hol az épp említett előfeltételek már megvannak, s annyiban előnyösek a kölcsönösségi intézeteknél, mivel a veszteségeket nagyobb körben sokakra és arányosabban oszthatják el, a biztosítási ügylet általok hatályosan vitethetik, a kárveszély a biztosító féltől jó részben elhárítható, s hogy ha a szabad versenynek elve e téren is érvényre jut, magának a biztosítottaknak érdeke is eléggé lesz mindig megóva netán túlzott követelések és egyedárusi kizsákmányolás ellenében. — *c) Az állami biztosító intézetek*, végre, a dolog természeténél fogva kényszerítők, azaz: a polgárokat kötelezők, s költségesebbek, lassabb mozgásuak, nem eléggé sokoldalúak, s leginkább csak ott helyeselhetők, a hol a magán vállalkozási szellem még fejletlen; megbízható magántársulatok, melyek a biztosítást hatályosan foganatosíthatják, nem léteznek; s az állambeavatkozás elvének ellensúlyozására szolgáló elemek még hiányzanak.²⁻³⁾ — *d) A viszontbiztosítási intézetek* lényege végül abban áll, hogy több ilyenmű biztosító intézet magát kölcsönösen, vagy pedig egy külön e célra alakult viszontbiztosító intézetnél biztosítja. Ily viszontbiztosító intézetek fennállása mellett sokszor egy csekélyebb tőkeerővel működni kezdő biztosító intézet üzletkörét igen kiterjesztheti; de másfelől azon bajba is keveredhetik, hogy a viszontbiztosító intézetek állását megingató válságokba sodortatván tönkre is mehet.⁴⁻⁵⁾

Eredményül áll az, hogy korunk viszonyainak legmegfelelőbb a jól rendezett *részvénytársulati* biztosítás; s a nélkül azonban, hogy a kölcsönösségi biztosítási intézetek versenyzése kizáratnék, s fennmaradván mindig az állam szigorú *ellenőrzeti* joga és hivatása az egész szervezet és ügyvitel körül.

Jól rendezett biztosítási ügýhöz megkívántatik: első sorban, hogy a biztosított jószág tekintetében a biztosítási díj *helyes arányban* álljon a kárveszélyvel; másodsor szigoru rendszabályok az ellen, hogy a biztosító fél *gonoszszándékulag* vissza ne élhessen az intézménnyel (péld. magasra biztosított házának felgyújtása által); harmadsor: teljes *biztosság* a tekintetben, hogy a biztosítási összeg a kár bekövetkeztekor ki is fog fizettetni; végre jól szervezett *közrendészet*, s különösen *tűzoltási* ügy, mely utóbbi tekintetben napjaink kétségtelenül nagy haladást mutatnak fel, a minek folytán a biztosítás már könnyebb és sikeresb módon lesz eszközölhető.

¹⁾ Ily egyesület létezik például Győrött az ottani gabnakereskedők közt.

²⁾ Főleg ingatlanok s tüztkár tekintetében szokásosak. Hazánkban egy ily országos ingatlanbi biztosítás-rendszer tervezetét WEISS BERNÁT terjesztette elő. Ld. Az állami tüztkár-biztosítás czimű (1888-ban készített) művét. Roscher e tekintetben azt mondja, hogy Magyarországon ekként a nép a biztosítási ügybe bele neveltették. Az állam egyébiránt azt is teheti, hogy a magán-biztosításnak az egész országra kiterjedő bizonyos nyilvánjellegű s egységes szervezetét létesíti. (Poroszországban néhány évvel ezelőtt a «mezőgazdasági fő-tanács» a marhavész ellen ily általános országos biztosítást hozott indítványba.)

³⁾ Az állambiztosítási rendszert némelyek, főleg újabb időben igen melegen védik.

⁴⁾ A miért is ezen neme a biztosításnak Angliában tilos.

⁵⁾ Meg lehetne még mint egy külön formáját a biztosításnak nevezni az önbiztosítást, a midőn t. i. egy nagy földbirtokos több helyen fekvő jószágait kölcsönösen egymás által biztosítja; azaz a nagy tőkének helyes megosztása által különböző pontokra, ugyanazon czélt iparkodik elérni.

NEGYESEDIK CZIKK.

A szegényi ügy.

163. §.

A szegényi ügy általában.

A nemzeti jövedelem egy része azok által fogyasztatik, kiket szegényeknek nevezünk, azaz: kik létfenntartási tekintetben vagy az államra vagy embertársaikra utalvák, jóltevőségéből- és alamizsnából élnek. A szükölködés sokszor szülő anyja a mesterségeknek és haladásnak, de még többször forrása a vétkeknek és a gonoszságnak. Mennél nagyobb valahol a szegények száma s mennél kevesebb figyelem fordittatik a szegénység okai eltávolítására: annál könnyebben terjednek az erkölcstelenség, a jog- és vagyonzbizontalanság, a rendőri kihágások; s annál súlyosbbá válik azon közterhek mérve, mely a társadalom productív tagjaira az improductív szegényi fogyasztás miatt hárul,¹⁻²⁾

¹⁾ L. VILLENEUVE-BARGEMONT: Economie Politique Chrétienne (1834). DEGERANDO: Bienfaisance publique (1839). IV. kötet. CHERBULIEZ: Etudes sur la misère (1853). Congrès internationale de bienfaisance à Bruxelles (1857). HANSEN: Kritik des Armenwesens (1834). KRIES: Die englische Armenpflege (1863). VOGT: Das Armenwesen (1854). II. köt. MOHL: Polizeiwissenschaft I. köt. 315. sk. I. RAU: Pol.-Oek. II. 365. ff. ROSCHER: Grundriss 90—100. I. GARNIER: Traité 882. sk. §§. BLUNTSCHLI: Staatswörterbuch. I. 369—419. I. RATZINGER: Die Kirchliche Armenpflege (1884). SCHÖNBERG: Handbuch II. köt. 855—922. I. SIEGFRIED: La Misère (1877). EMMINGHAUS: Das Armenwesen und die Armengesetzgebung in Europa (1870) és CONRAD Handwörterbuch. I. 819—932. lp.

²⁾ Azon jelenségek köre, melyek az ugynevezett szegényi ügy és a pauperismus (vagy tömegnyomor)-ral állanak összefüggésben: a nemzetgaz-

daságtan elméletének egyik kiegészítő alkatrészét képezi. Ez okból helyén lesz néhány szakaszt e kérdésnek is szentelni, és különösen annak nyomán, hogy a szegények nagyobbára a productio körén kívül állva a társadalom segélyezéséből élnek, és másfelől, hogy a pauperismus leginkább a *gyári industria* és a *gépekkel* üzőtt *nagy iparral* kapcsolatosan szokott kifejlődni: azt olyképp tárgyalni, hogy a szegény-ápolási kérdésekről általában itt a fogyasztás elméletében, a pauperismusról pedig a «Különös Részben» legyen tüzetesebben szó.

164. §.

A szegény-segélyezés rendszere.

A *szegény-segélyezés* rendszerének egyik előfeltételét a szegénység *okainak* fölismérése képezi. A szegénység jelesül eredhet vagy a szegénynék *önhibájából*, munkakerülés, és könnyelmű életmód-mértéktelenségből; vagy *önhibáján* kívül, például testi fogyatkozás, betegség, kereset-szünet, szerencsétlenségek, sokátartó nagy drágaság folytán; vagy végre a *túlnépesedésből*, jelesen az alsóbb osztályok szerfeletti szaporasága következtén. — E mellett szem előtt tartandó az, hogy kivált az újabb időben (a 18-ik század vége óta), a *gyári-productio* nagymérvű kiterjedése következtében a dolgozó osztály anyagi helyzete sok helyütt kedvezőtlenné vált, s az emelkedő drágasággal egyenlő arányban nem javult, azaz az elégtelen munkabér sokakra felette sújtó hatásúvá vált; idejárulván az, hogy a középkori patriarchális viszonyok is megváltozván, az ezelőtt némely tekintetben védő kötelékekben létezett jobbság, munkás, proletár, napjainkban már egészen önmagára állani kényszerül; a vagyon megosztása némely országban mind aránytalanabbá válik; gyakori forgalmi és productionális válságok egyesekre és egész osztályokra sújtólag nehezdednek; szóval igen sok körülmény hat arra, hogy az *önhibánkívüli szegénység* mind nagyobb tért foglaljon. Ezekkel szemben bizonyos szegényápolási *rendszernek* minden polgárosult országban kell léteznie; s a szegényeket végkép önmagokra vagy a véleidenre hagyni: mind az emberiséggel és morállal, mind az állam rendeltetése, sőt magával a társadalom jól felfogott érdekével is ellenkezik. — Arra nézve azonban, mily szegény-segélyzési rendszer a legcélszerűbb, hogyan tegyen a társadalom e feladatának eleget, szerfelett elágazók a nézetek.¹⁾

Tekintve először is azon kérdést «a *magánjóltevőség*, avagy az *állami* (Charité légale), vagy pedig a *közszégi adakozási* rendszer fogadtassék-e a segélyezésnél el alapul», ezekre utalhatni:

a) Történetileg tekintve, addig míg a család, a testület, és az egyház kötelékei és fennállása elég szilárdak, a jóltevőség ezeknek a tényezőknél kezeiben indokolt és kielégítő is. A hol azonban az állam *összpontosító iránylata* e tényezőket hatályuktól már némileg megfosztotta, a szegényi ügyet is jobbra saját vezetése alá szokta venni, a mi legalább némely irányban a szegényeknek előnyére

szolgál. — *b*) Mig a *pauperismus* socialis tekintetben fenyegető mérveket nem öltött, legjobban tesz az állam, ha a magán-jóltevőségi rendszert tartja fenn; ellenkező esetben azonban (a viszonyok bonyolultabb természeténél, a humanismus öntudatosb érvényrejutásánál stb. fogva) már *tervszerű öszpontosított segélyzési rendszer* bizonyos állami vezetéssel és ingerenciával lesz kívánatos — *c*) Az állami beavatkozás egyébiránt az egyéni, az egyházi, a testületi, szóval a magán jóltevőséget nem zárja ki, sőt ellenkezőleg szerepe csak ott kezdődik, a hol a magán, és főleg a közvetlen intézkedés tekintetéből kiválóan ajánlatosnak látszó *községi* segélyzés elégtelennek bizonyul. — *d*) A célszerűen rendezett testületi és községi segélyzésnek ugyanis azon nagy előnye van a tisztán államilag elrendelt és hivatalból történő adakozás felett, hogy az emberbaráti érzületeket ébren tartja, a valódi szegények kitudását és támogatását megkönnyíti, s a felügyeletet és ellenőrzést inkább lehetségessé teszi.²⁾ Nem is érintve, hogy a tisztán állami adakozás pusztán gépies s gyakran hatálytalan segélyzéssé válik; a szegényekben azon téves véleményt, hogy a közület ezt kötelességből teszi, szítja; sok tévedéssel jár, communistikus és burokratikus felfogást táplál; s e mellett a község saját szegényei eltartására már csak azért is látszik első sorban hivatva lenni, mert azokat legjobban ismeri, a szükség okait és mérvét leginkább ítélheti meg, s mivel a családi és rokoni érzületek is csak községi rendszerrel igazán hatályosak.³⁾

Jótekonysági intézetek részint munkaképes, részint munkaképtelen szegényeket támogatnak. A munkaképtelenek segélyezésénél arra kell ügyelni, hogy az alamizsna a *restség ápolása nélkül* és bőséges költsékezés mellőzésével, foganatosíttassék; s a *szerencsétlenekre* (vakok, bénák, nyomorékokra) nézve az egyház és a magánosok adakozása működjék közre. Ellenben munkaképes szegények körül minden törekvés oda irányuljon, hogy az illetők *munkanélküli* jövedelemben egyáltalában ne részesülhessenek, s az alamizsna a szegényekben még talán meglévő erkölcsi hajlamot munkára, tevékenységre el ne fojtsa; tehát úgy nyújtandó a segély, hogy nem mint ajándék, hanem mint szolgálatok megjutalmazása tűnjék fel. — E mellett hasson a szegény-ápolási rendtartás oda, hogy a szegénységre *vezető okok* elháríttassanak, az illetőkben a munkaszeretet- és ösztön ápolassék, s oly intézmények létesíttessenek, melyek az ezen egyéni és társadalmi erény kifejlését és megszilárdulását biztosítsák; mindenkifelett pedig a főfontosságú *önsegélyzési* erély és képesség fejlesztessék.⁴⁻⁵⁾

¹⁾ Az európai szegényügyi törvényhozás átnézetét nyújtja WIRTH: Nat.-Oek. II. 81. sk. 1. és SCHÖNBERG: II. 859. sk. 1.

²⁾ A *községi* szegény-ápolás állami felügyelet mellett s jó eredményekkel Dániában, Svédhóban és Poroszországban van alkalmazva; Dániában azonban oly megszorítással, hogy a közsegélyzésben részesülő szegény sorsa kedvezőbbre fordultával a neki nyújtott adományt visszaszolgáltatni köteleztetik.

³⁾ Az állami szegény-segélyezés rendszere ellen erős érvekkel szól LÖNING: a Schönberg-féle Hdb. id. h. és COHN: Volkw.-Aufsätze (1882). 402. sk. lpi. — Az angol községi szegényadó kényszeradó s 1602 óta áll fenn. Ujabb időkben jelesül 1842- és 1855-ben a törvény átalakított és rideg jellegéből némileg kivetkezettet. Reformágítatói tekintetben figyelemreméltó WALTER angol parlamenti tag és FORSTER volt angol miniszter által legujabban szőnyegre hozatott azon terv, hogy az angol «szegényügyi törvény» (szerintök igen nagy) hiányai orvoslására az életbiztosítási rendszernek általános és legszélesb alapon való megvalósítása szolgálhatna; s hogy ez által (az indítványozók szerint) az annyira elterjedt *pauperismus* is tetemesen enyhíthetnének. (A munkásosztályt különösen illetőleg más helyen van rokoneszmékről szó.)

⁴⁾ A jelenleg divó közszegény-ápolási rendszerről azt mondja SCHÄFFLE, hogy egyik legerkölcstelenitőbb, legtervtelenebb, legigazságtalanabb, s legkárosb nemét a communismusnak képezi. (System II. 485. l.) Utalva egyebek közt arra, hogy az egész ügyben a szegények személyi önsegélyére és önfelelősségi érzete szilárdítására kellene fősúlyt helyezni.

165. §

A segélyzési rendtartás és szegényi intézetek közelebről.

A tényleg foganatosítandó (s bármely rendszer szerinti) szegényápolás *vezérelvei* ezek volnának: *a)* Alamizsna csak igazán szegények- és tehetetleneknek nyujtassék, s nem olyanoknak, kik egyéb forrásból (rokonok, egyletek stb. által) eltartatnak. *b)* Az adakozás sohase válják bőkezűséggé, mert ez az alamizsnát igénybevevők számát csak szaporítja, sőt munkakerülőket s henye embereket nevel. *c)* Csak annyi nyujtassék egyszerre, a mennyi a legszükségeseb létszerek megszerzésére kell, nehogy a szegényben a takarékosági és munkahajlam elfojtassék. *d)* A szegény *munkaereje* lehetőleg felhasználtassék, egyfelől takarékosabb költekezés tekintetéből, másfelől, hogy a szegény önérzete el ne tompuljon; ép és munkaképes emberek pedig dologra kényszeríthetessenek. *e)* Az adakozás mindenkor a szegény helyzetének, viszonyainak ismeretére alapíttassék, mert egyébként a helyes eljárás felette nehéz. E célra különösen gyakori *szegény-látogatások* (köztiszteltben álló polgárok, lelkészek részéről), s szegényi *statisztikai lajstromok* szolgálhatnak. *f)* Törekedjünk a szegénynek nemcsak anyagi hanem erkölcsi állapotán is javítani, s azért tanítás s lelki oktatásban öt részesíteni. Végre *g)* A segélyzés első vonalban, (ha csak lehető) *munka-adásban* történjék, azután *életszerekben* (fa, só, leveskiosztás), s csak kivételesen *pénzben*; hagyassék e mellett a szegénynek a mennyire kivihető övéi közt, mert ennek erkölcsileg is jobbak a hatásai.¹⁻²⁾

Vannak e mellett minden államban bizonyos *intézmények* és rendszabályok, melyek a szegénység elhárítására, vagy terjedésének megakadályozására szolgálhatnak, így nevezetesen: *a)* Szabad *költözöködést* és munkaszabadságot biztosító törvények. *b)* Takarékpénztárak és biztosító intézetek (melyekről már szólottunk). *c)* Munká-

sok társulását előmozdító intézkedések. *d*) Czélszerűen rendezett kölcsönzési és zálogházi intézetek.³⁾ *e*) Fogyasztási egyletek, élelem-szereknek közösen való megvásárlására stb. nézve. *f*) Kisdédóvodák és gyermek-ápolók. Végre *g*) árvagyermeki intézetek.

Ha azonban a szegénység már nagyobb mérveket öltött, s az azt megelőző intézetek elégtelenek, vagy nem eléggé hatályosoknak bizonyulnak: akkor külön szegény- és dolgozóházak felállítása is lesz szükséges, mely tekintetben a következők tartandók szem előtt: *a*) Szabad dologházak (ateliers de charité, Workhouses), melyekben keresetnélküli munkások egy időre fölvetetnek és munkával elláttatnak. *b*) Kényszer dologházak, melyekben munkakerülő, lak-helylyel nem bíró, s rendőrileg is gyanus egyének letartóztatnak s munkára kényszerítetnek.⁴⁾ *c*) Szegényi intézetek (Armenhäuser), melyekben egészen elaggott s tehetlen egyének fölvetetnek. Végre *d*) Az ugynevezett szegényi gyarmatok (Armen-Kolonien), vagyis szegény családoknak termelővé teendő földeken való megtelepítése, valamint a nagybani kivándorlás rendszerének alkalmazásba vétele is néha czélszerű intézkedés lehet a nagyobb mérvű szegénységi bajnak enyhítésére.⁵⁾

Vannak végül bizonyos radikális természetű tervek is, melyek napjainkban a socialisták, meg némely társadalom-bölcselek által a szegénység enyhítése-, illetőleg elhárítására nézve ajánltatnak; s majd arra czéloznak, hogy a gazdagok bizonyos nagy mérvű jövedelem- és birtokadónak (jobban mondva sareznek) vettessenek alája, hogy a vagyoni egyenlőtlenség megszüntessék, és a szükölködők az állam részéről hathatósab támogatásban részesíthetessenek; majd meg abban öszpontosulnak, hogy az örökösödési intézmény alakítás-sék át, jelesül ugy, hogy az oldalági örökösödés megszüntessék, s az ily módon nyert jövedelem a szegények direct segélyezésére fordit-tassék. — Ezekre nézve azonban annyi jegyezhető meg, hogy meg-valósításuk által a társadalom gazdasági alapjai ingattatnánk meg, a gazdagok és szegények közti ür még tátongóbbá tétetnék, és a takarítási ösztön csökkentetnék.⁶⁻⁷⁾

¹⁾ V. ö. VOGT: «Das Armenwesen» cz. munkája általában, és WIRTH: Nat.-Oek. II. 105. sk. sok becses részlettel.

²⁾ Vajjon a koldulás türhető-e? E kérdésre azzal felelhetünk, hogy ott, a hol szegénysegélyzési rendtartás életbe van léptetve, semmi szin alatt sem; egyebütt azonban alig mellőzhető. Európa legtöbb államaiban a nyilvános koldulás csakugyan meg van tiltva.

³⁾ A zálogházakról különösen lásd BLAIZE: Les monts de piété et des banques sur prêt (1856. 2 köt.); STEIN: Handb. der Verwaltungslehre. 880. sk. I. SCHMOLLER Jahrbuchja IV-ik évf. a 87. sk. lp. és a SCHÖNBERG-féle: Handbuch III-ik köt. 907—909. lp.

⁴⁾ De ha nem igen tapintatosan vezetnetek ily intézetek s olcsón be nem rendezetnek: kevés előnnyel kínálkoznak.

⁵⁾ E mellett szigorú rendőri intézkedések is lesznek mindenkor szük-ségesek, főleg az ugynevezett «veszélyes néposztály» (classe dangereuse) ellen; gondos ellenőrzése, elnyomása kétes jellegű korcsmáknak, fajtalan nőszem-lyek feletti felügyelet, az ide-oda barangoló naplopók kényszerű megtelepi-

tése stb. L. FRÉGIER: Les classes dangereuses (1840). PARENT-DUCHATEL: De la Prostitution etc. (1836). BOLIS: La Polizia e le classi pericolose della Società (1863).

⁶⁾ L. még LANGE: Stuart Mill stb. 90. sk. 1. és alantabb a II-ik Részben a «munkások kérdésénél» mondottakat.

⁷⁾ Kiegészítésül a mondottaknak szolgálhatnak még itt a következők. — A szegényügyi kérdés legújabbán két új szempontból kezd tüzetes méltatás tárgyává tétetni. Egyfelől névszerint annyiban, hogy mindjobban beláttatik az, mily főfontosságu mozzanat, illetve előfeltétel ez ügy sikeres intézhetése tekintetében a minél alaposabb és kimerítőbb szegényügyi statisztika és hivatalos összeírás meg controll, a minek nyomán az európai polgárosult népek ez iránybani törvényhozási és közigazgatási rendszabályai csakugyan egyre szaporodnak, tökélyesbítettnek és rendszerezettek, sőt az egész anyagot történelmi és legislatorius szempontból felölelő (részint hivatalos, részint magánjellegű) munkák hozatnak létre. — Másfelől annyiban, hogy komoly megfigyelés tárgyává kezd tétetni azon benső összefüggés, mely a modern pauperismus meg az oly félelmetes mértékben terjedő social-demokratikus tanok és törekvések közt létezik; a társadalom egész szervezetét ócsárló elégedetlen és felforgató elemeknek üzelmel mind merészebb formában való terjedésében lép szemeink elé; s az államot és társadalmat arra hívja fel, hogy egyesített erővel iparkodjék ezen veszélyes áramlatnak egyik kútforrását: a szegényi ügy minél tüzetesb figyelembevételre s a kellő gyógy- és orvoslási eszközöknek alkalmazása által mielőbb betönni. (Sok idevágó s helyes észrevételt tartalmaz a fentebb idézett SIEGFRIED-féle: «La misère, sön histoire ses causes, ses remédes» cz. m.)

FÜGGELÉK.

A népesedési ügy a közgazdaságban.

166. §.

A népesedési kérdés általában.

Minden gazdaságnak kiinduláspontja és végcélja az *ember*, az ember mint eszes és érzéki lény. — Ennél meg azon további körülménynél fogva, hogy a nemzetgazdaságtan minden nagy feladványai az emberre vonatkoznak, s az *államok népességével*, ennek szaporodásával vagy csökkenésével, összefüggésben állanak: a *populationistika* kérdése nem csak physiologiai vagy statistikai, hanem első sorban *közgazdaságtani* kérdés; valamint viszont ez utóbbinak rendszere is csak akkor tekinthető teljesnek, ha a népességi kérdést egyéb tantételeivel összhangban vizsgálja, s az anyagi javaknak az ember fejlődésére és az ember fejlődésének az anyagi javak képződésére való befolyását kideríti; s így ez alapon is igazolja azt, hogy nem pusztán *chrematistika* és anyagelviségi theoria, hanem fensőbb rendű *morálpolitikai tudomány*szak.¹⁻²⁾ E mellett a népesség kérdésének az állam és a nép-élet reál szükségerei tekintetéből is igen nagy a fontossága. Kétségtelen ugyanis, hogy a népesség számaránya és tagozata döntő mozzanat az országban productív munkával foglalkodó polgárok tekintetében; a népesség *számarányától* függ: mekkora had- és katonaeerőt képes valamely ország kiállítani és eltartani; mennyire terjeszkedhetik a nemzeti ipar és foglalkozás egészben és egyes irányokban; minő practikus feladatokat tűzhet az állam maga elé közgazdasági s pénzügyi tekintetekben; és mikép valósíthatók meg a jólét és hatalom elemei valami közületben.

Legközvetlenebbül pedig a nemzeti *consumtióval* függ össze a népesedési kérdés; és mennyiben e körben határozódik el: mekkora része a jövedelemnek és élveknak jut és juthat a nemzet egyes tagjainak; mily eredménynyel megy át anyagi jav és érték meg személyietlen haszon szellem-erkölcsi életbe és személyietlen munkaeerőbe; miként mutatkozik a *consumtió* útján létesülő *kielégülés* hatása valamely népnek (mint a közgazdaság sikere hordozójának és

alanyának) személyi emelkedésében és állásában (a mennyiségileg és minőségileg haladó népességben); mily módon válik a társadalmi vagyon társadalmi *munkaerővé, s a népesség mintegy személyiessé váló vagyonná!* — Legmagasb fejlődésfokát ott érven el a nemzetgazdaság, a hol a legnagyobbszámú népesség egyidejűleg legteljesebb (szellemi és anyagi) szükségletkielégítést (jóllétet) talál; a személyi élet mindenoldalú kifejlődése s az összeségnek minden irányú emelkedése a gazdasági állapotban biztos alapját bírja.⁵⁾

¹⁾ *Irodalmi források.* MALTHUS: Essay on the principle of population (1798. új kiad. 1872. franc. 1841. 1854. ném. 1807-ben). SENIOR: On population (1829). GARNIER: Principe de Population (1858 új kiad. 1886.) MESSEADAGLIA: Teoria della Popolazione (1857). WAPPÄUS: Bevölkerungsstatistik (1849—1861.) 2. köt. GUILLARD: Démographie (1855). PROUDHON: Contradictions Économiques 24-ik fejezet. ROSSI: Cours d'Econ. Politique I. 15. sk. I. G. MAYR: Die Gesetzmässigkeiten im Gesellschaftsleben (1877. magyarul Körösytól). SOETBEER: Die Socialisten und die Malthussche Bev. Lehre (1886). CAREY: Principles of Social Science 38—41. fejez. STUART MILL: Principles IV-ik könyv. SCHÄFFLE: System II. 566. sk. I. meg Kapitalismus és Socialismus 666. sk. I. H. SPENCER: Biologie (1877) II-ik köt. 12—13 fejez. M. BLOK: Les progrès de la Sc. Économique (1890) I. köt. 20-ik fejezet. RUMELIN-nek és GEFFCKEN-nek: Ertekezés a Schönberg-féle Handbuch II-ik köt. 828—1007. lp. s főleg ROSCHER: System I. 238—262. §§.

²⁾ A gazdaságban naponként önmagunkat reprodukáljuk. A szentírás azt mondja: legyetek termékenyek és szaporodjatok. Az amerikai CAREY úgy mint DARWIN arra utalnak, hogy az anyag örök formaváltozásaiban mindig magasra és nemesb képződmények előhozására czéloz, s ezek egyike-ekvenlül az ember; — míg a német bölcselő KRAUSE az embert egyenesen anyag- és szellemből szőtt s egygyéfolyt öszszlénynek nevezi; SCHÄFFLE és ENGEL pedig azt mondják, hogy az államnépesség egy igen nagy ökonomiai érték (Szászshonban egy millió lakos 20-ik évében Engel szc.únt 1000 millió firt növelési tőkét képvisel).

³⁾ A régibb nemzetgazdák a népesedési mozgalom kérdését kiválólag csak a *munkások számának elégséges* vagy elégtelen volta szempontjából vizsgálták. Ma már ez másodrendű kérdés és a főfeladvány úgy áll, mint fent a szövegben formulázva van. Hogy egyébirant e momentumra is kellő súly fektetendő, I. LANGE: Arbeiterfrage című könyvét, LASPEYRES értekezését: Wechselbeziehung zwischen Volksvermehrung und Höhe des Arbeitslohns. (1860) és RAU: Pol.-Oek. II. 1. sk. §§.

167. §.

A népesség számereje.

A közzgazdaságot a mondottak szerint leginkább a népesség *számviszonya*, meg az erre befolyást gyakorló gazdasági tényezők és körülmények érdeklik. A lakosság számaránya ugyanis rendszerint hű kifejezése a társadalom anyagi szervezete, ipari gazdasági és műveltségi állapotainak; másfelől fokmérője és föltétele egész osztályok sociális állása- és helyzetének; valamint annak, mily mérvben és módon képes a nemzet bizonyos gazdasági politikai és kulturai czélokat megvalósítani. — Így egyebek közt *sűrű népesség* rendszerint ismerjele nemesak nagyobb fejlettségű termelő erők-

nek, élénk forgalom, iparosság, s tökebőségnek, hanem önmagában is már fontos productiv tényező, mely minden többi termelési tényezők értékesítésének föltétele; a munkamegosztás kiterjesztése, az érintkezés és közlekedés megkönnyítése alapján az ismeretek és művészetek tökélyesbülésének előmozdító eszköze. — Igazán előnyös azonban csak ott lehet, a hol a lakosok számviszonya és a létszerek mennyisége közt helyes arány létezik; a népszaporodás a productio és a léteszközök (vagyonosság) szaporodásával karöltve jár; a polgárok minden osztályai emberhez méltó anyagi állapotnak örvendenek. A honnan kitetszik téves volta azon nézetnek, mely egészen a jelen század kezdetéig a tudományban és gyakorlatban uralkodva, az államok minden boldogságát erejét és fejlődésképeségét a minél sűrűbb és minél gyorsabban szaporodó népességtől hitte függeni; és azt tartá, hogy azon arányban, a melyben valahol a népesség-szám növekedik, már mindenütt és *szükségkép* a productionnak és a vagyonosságnak is gyarapodnia kell.

A népesség *sámerejét* különösen illetőleg¹⁾ megkülönböztendő a *szabályos* (normál), azután a *túlnépességségi*, meg a *gyérnépességségi* állapot. *Szabályosnak* azt nevezzük, a hol a rendelkezésre lévő (physikai) *létszerek* mennyisége a létező (physikai) emberélet mennyiségének (szükségletének) megfelel, azaz teljesen elégséges. — *Túlnépességről* ott szólunk, a hol a nép saját földje és munkája termékeivel anyagi életszükségleteit kellően ki nem elégítheti; létszerek és népességszám közt súlyosan érzett aránytalanság létezik; mely a minden egyesre eső *adaq* nyomasztó esékélyszerüségét vonja maga után; egyidejűleg igen belterjes gazdálkodással járó szertelen felaprózása a földbirtoknak, a gyárak és műhelyek túltömöttsége, igen alacsony munkabér, sűrű halálozás az alsó osztályokban, proletariátus és tömeges kivándorlás képezvén ez állapotnak ismertető jeleit. — *Gyérnépességség* végül ott van, a hol a létező népességszámnál jóval nagyobb szám lenne képes magát földjének és munkájának termelvényeiből (legalább a szorosan úgynevezett anyagi szükségletek tekintetében) ellátni; a mely állapotot meg viszont; külterjes mezői gazdaság (nagy kiterjedésű jószágtestekkel), fejletlen ipar (drága vagy képzetlen munkások miatt), lassu ütemű technikai haladás, közlekedési eszközök hiánya, szegénység és miveletlenség jellemzik.²⁻³⁾

¹⁾ Hogy egyes adott esetekben és országokra nézve az illető állapotok, s még inkább az *átmeneti pontok* éles meghatározása felette nehéz, nem szenved kétséget.

²⁾ A *statistikusok* az itt adott fogalomhatározatokat következőkép formulázzák. Mérlegelve a népességszámot a lakott *térséghez való viszonya szerint*: *gyérnépességségi* országnak nevezik azt, a melyben még sok mivelés alá vehető föld áll rendelkezésre, s jóval nagyobb számú népesség tartathatnék el a föld termékeiből; — *sűrű* népességségűnek azt, a melyben már belterjes gazdálkodásmóddhoz kell áttérni, hogy kellő mennyiségű táp- és életszerek állíttathassanak elő; — végül *tömött* népességségűnek azt, a hol a nép saját földje

termékeiből meg nem élhet, hanem tetemes mennyiségű tápszer- és nyersanyag bevitelére szorul.

³⁾ Hazánkban a népesedési ügyet illető nézetek és iránylatokról lásd KAUTZ: A nemzetgazd. eszmék története Magyarországon cz. m. több helyütt.

168. §.

A népesség szaporodásának törvénye.

A népesedési mozgalom tekintetében a múlt század végén az angol közgazdasági író *Malthus* fejtett ki először oly tanelveket, melyek habár a tudomány újabb fejlődése folytán jelentékeny módosításokat szenvednek, alapjaikban és iránylataikban aligha változhatók meg, sőt összességökben tudományunk legértékesebb alkotásai közé sorolhatók.

E tanelvek a következők: *a)* Az embernek úgy mint minden organikus lénynek önszaporítási ösztöne már természetnél fogva oly nagy, hogy a népesség szaporodási mérvé *mértaninak* (*geometriainak*) mondható, hogyha külső akadályok, névszerint pedig létszerekbeni hiány e szaporodást nem nehezítik.¹⁾ *b)* A népesség fentartására szükséges létszerek azonban ily gyors progressióban nem szaporodhatnak, hanem csak *számtani* azaz *aritmetikai* arányban. *c)* Ez igazság szem elől tévesztése, a *könnyelmű gyermeknemzés*, s a létszerek korlátait semmibevevő magatartás, különösen az alsóbb osztályok részéről: *túlnépesedést* hoz elő, a mely annyiban, hogy a népességszám és az életszerek közti helyes arány megzavarására vezet, igen sok bajnak és szenvedésnek válik forrásává; mert a munkabér nagymérvű csökkenésére, s az életszerek megdrágulására szolgáltat okot; kórok és járványokkal szokott karöltve jelentkezni, melyek a szegényebb sorsúakat megtizedelik; míg másfelől a gyermekek eltartása és fölnevelése a nyomorba süllyedt szülőkre nézve lehetlenné válik, sokan még vétkekre is vetemednek, mások hazájuktól megválásra kényszerülnek stb.

Ezen most jelzett és a népszaporodás *helyes arányát lerontó* túlnépesedésből folyó jelenségek (*Malthus* szerint) a túlnépesedés *ellenható* azaz: repressív tényezői, melyekkel a gondtalanul semmibevert népesedési törvény áthágása magát megboszulja és a megzavart egyensúlyt helyreállítására tör. — Vannak azonban a túlnépesedésnek ez *utólag* ható ellentényezőjén kívül *előzőleg* ható ellentényezői is (*Malthus* szerint *preventive checks*), melyek kétfélék: erkölcsileg jogosultak és helyeslendők, és erkölcstelének azaz rosszalandók. (Az utóbbiak közé tartozik jelesen: a magzatelűzés, az asszonyok elnyomása physikai túleröltetés által, kéjhölgyek szaporítása, soknejűség vagy sokférjűség, agglegényesség,²⁾ szapora elválások;) az *erkölcsös* ellentényezők ellenben a házasságralépés és a gyermeknemzésbeni eszély és mérséklet, önmegtartóztatás s gondoskodás arról, hogy a nemzett gyermekek erkölcseleg és testileg

helyes nevelésben részesüljenek, háziassági erények, takarékosság és ildomos életmód.

Mindezekből Malthus (és tanítványai) azon következtetést vonják, hogy az ország lakossága szaporittassék, *előbb a létszerek szaporodásáról* kell gondoskodni, mely aztán a helyes arányú népesség-szaporodást amugyis természeteseképen maga után vonandja; hogy ellenben minden *mesterséges módon* való szaporítása a lakosságnak ártalmas; s hogy jelesül a kormány és törvényhozás ne csak ne buzdítsa a népességet önszaporításra, hanem inkább világosítsa föl (kivált a szegényebb osztályokat) a könnyelmű gyermeknemzésből eredő bajok iránt, s tartózkodjék igenis bőkezű *alamizsnálkodástól*, miután ez a népszaporodásra buzdítólag hat, és így a bajnak fokozására nem pedig enyhítésére vezet.³⁻⁵⁾

¹ Föltéve ugyanis (mondják M. követői), hogy egy egészséges emberpár a nőnek szüléképes időszakában (18—45 év) hat gyermeket és ezek utódai hasonló arányban nemzenek: az ország lakossága 150 évben egy millióról 80 millióra emelkedhetnék.

² Gyermekelvetése, aggastyánok elemésztése stb.

³ A tapasztalás is azt mutatván, hogy csakugyan az alamizsnaszotogatás terjedése a szegények és szükölködők számarányát részint közvetlenül részint közvetve fokozta.

⁴ A *populationisták* iskolájában főszereplő SONNENFELS a volt bécsi egyetemi tanár; MALTHUS ellenei közt kitünőbbek GRAY, RAVENSTONE, EVERETT, SADLER, OTT, PROUDHON, SISMONDI, CAREY, BASTIAT, WIRTH, OETTINGEN, DÜHRING, ROGERS, GUYOT, CAUVÉS, BEAULIEU, MARX, s több socialisták; míg MALTHUS tanait (legalább lényegökben) elfogadták SAY, RICARDO, FUOCO, FLOREZ ESTRADA, STUART MILL, QUETELET, ROSSI, RAU, ROSCHER, SCHÄFFLE, GARNIER, WAGNER, LANGE, RÜMELIN, CAIRNES, SHADWELL, C. SENEUIL, M. BLOCK stb. stb.

⁵ ld. még RÜMELIN: *id. Érték.* 924. sk. 1. és BLOCK: *Progrès* I. 536. sk. 1.

169. §.

Malthus tanának módosított formulázása.

Malthus tanrendszere sokaktól éles bírálatnak vettetett alá s kárhoztattatott. Utalás történt ugyanis arra, hogy az általa felállított *szaporodási formula hibás*, hogy elláthatlan térségek még mindig hasznávetlenül hevernek, hogy sokkal több panasz hallatszik *gyér* mint *sűrű* népesség miatt, hogy a könnyű közlekedés a népesség-számbani aránytalanságok kiegyenlítését minden nehézség nélkül eszközölhetővé teszi; hogy ép a népesség-szaporodás a vele járó bőséges *munkaerő productivitását* is fokozza, a tőke pedig szinte mértani haladványban jelentkezik; hogy a magasb fejlettségű államokban a szaporodás amugyis természetszerűleg lassubbá válik; hogy a kijelölt bajok valódi forrása a vagyonszámban aránytalan megoszlásban meg hibás társadalmi és állami intézményekben rejlik; hogy a tapasztalat a munkások anyagi helyzetének folytonos javulását, nem pedig roszabbulását mutatja; hogy nem tehetni fel, hogy a

teremtő amaz élénk *nemzési ösztönt* az emberekben csak a nyomor és a szenvedés forrásává akarta volna tenni; végre arra, hogy Malthus *szivtelen* és inhumánus tanai által a szegényápolás és alamiználkodás erényét akarja elfojtani, és így a munkás-osztálynak nem barátja hanem inkább ellensége.¹⁾

Mennyiben alaposak vagy alaptalanok e kifogások, arra nézve a következők szolgálhatnak:

a) Az, hogy a népesség 25—30 év alatt megkétszereződhetik, azaz hogy: a *majdnem geometriainak* nevezhető szaporodásra nézve a lehetőség az emberi fajban megvan, kétségtelen, sőt történelmi példákkal is bizonyítható;²⁾ egyébiránt a szóban forgó progressiónak mértani és számtani arányának elve nem tekintendő Malthus *rendszerének sarkételeül*, a mint maga ki is jelenté, hogy e formulázást inkább csak felvilágosításul s nem alapelvül használta. — b) Nem helytelen azon állítás, hogy az emberek szaporodási *arányával* a természet productiv ereje s a létszerek szaporodási aránya nem mindenütt tarthat egyenlípést; de nem osztható azon elv, hogy a létszerek mindenkor és mindenütt *csak* arithmetikai arányban szaporodnak.³⁾ E szaporodási arányt ugyanis valami *általános formulában* kifejezni nem lehet. Oly államban jelesül, a hol termékeny föld még bővíben van, tőke és értelmiség szintén nem hiányzik, az üzleti technika magas tőképoleczra jutott, s e mellett jó államintézmények a productiv erők kifejlését és szabadmozoghatóságát biztosítják: a létszerek szaporodása *ugyanoly mérvű* lehet mint a népességé. Ott ellenben, hol a népesség tömött, a föld egészen művelés alatt áll, s a természeti productiverők magas fokig kifejlesztvék: a tőke- és munkatényező oly ponthoz jut, a hol aránylag mind csekélyebb eredményt hoz elő,⁴⁾ s így a népesség szaporodási aránya könnyen túlszárnyalhatja a létszerproductio lehetőségének körét.⁵⁾ — c) Malthus és iskolája ezen kitétel alatt *«létszerek»* nemcsak táplálékot és legszükségesebb élelemtárgyakat, hanem azon többnemű javak összeségét értette, mely *emberhez illő lételhez* megkívántatik, s melyben az első létszereken kívül a munkaeszközök és a műveltségi javak is foglaltatnak. — d) A külföldről való behozatal szintén nem tekinthető kimeríthetlen forrásnak, mert hisz ott sem véghetetlen a termelési lehetőség és erő, másfelől meg kérdéses, vajjon szükségli-e a külföld azt mit neki az ő áruierért cserében adhatnánk. — e) A magasb műveltségű és számító jellemű népeknél tapasztalható *csökkenése a házasságok termékenységének* nem a természet valami titkos működésének (a mint Malthus ellenei hiszik), hanem az önmegtartóztatás és a családok ildomos önmérséklete terjedésének tulajdonítható.⁷⁾ — f) Félszeg azon vád Malthus ellen, hogy ez utóbbi a szegényebb osztályok irányában szivtelen és inhumanus tanokat terjesztett, mert ép Malthus egész felfogása, munkái és töprenkedései mind ez osztályok helyzete javítására, erkölcsi és értelmi emelésére voltak

irányozva; valamint egész tanrendszere is azon az alapeszmén sarkall, hogy az emberi haladásnak nyomorban való végződése, s különösen a túlnépesedés és az evveljáró bajok *nem szükségszerűség*, nem el nem hárítható *csapás*, hanem csak *lehetőség*, a melynek megvalósulásától az emberek *eszélyes önmérséklés*, s okszerű élettartás által, tehát magok szabad kényök szerint menekülhetnek.⁸⁻¹⁰⁾

¹⁾ Előrebocsátandó itt különben, hogy nem Malthus volt a legelső, a ki az itt jelzett nézeteket kifejezésre hozta; újabb nyomozások szerint ugyanis hasonló eszmék találhatók már LACTANTIUS (szent atyánál), az olasz BOTERO-nál (16-ik század), az id. MIRABEAU-nál, az angol CHILD-nél (17-ik század), és HALE-nál (szintén), az amerikai FRANKLIN-nál (18-ik század), J. STEUART-nál (1767), az olasz ORTES-nél (1790) stb. Malthus *elleni sorában* kiváló helyet foglal el CAREY, a ki valamint Ricardot, úgy az ennek elméletével bizonyos kapcsolatban álló malthusianizmust is a maga rendszerével összeegyeztethetőnek nem tartja, sőt itt is azon nézetből indul ki, hogy a tőke és a természet erői a műveltség haladásával *mind producticebbeké és bőségesebbeké* lesznek s hogy azon arányban, melyben az embernek uralma a természet felett kifejlődik, egyszersmind az önmérséklet és az önmagán való uralkodás is nagyobbá lesz. (Social Science I-ső kötet 3-ik fejezet 104. l.) A belga theologizáló nemzetgazda PERIN (De la richesse dans les sociétés chrétiennes I. köt. végén) a malthusistáknak azt veti szemére, hogy *onanisme conjugalit* tanítanak, s ezzel ó pogány elveket élesztenek fel. Nagybecsű s egészen tárgyilagos elemzését illetve bírálatát Malthus tanainak adja RÜMELIN id. Ertek. 926—931. lp. Más irányban sok figyelemre méltó részletet nyújt GARNIER: Principe de Population cz. fent id. műve.

²⁾ Így az ókorban a *zsidók elszaporodása* Egyiptomban; az *Északamerikai Unio* roppant sebességi népesség-növekvése az ujkorban. Egyébiránt a porosz statisztikus DIETERICI számítása szerint Európában a népesség geographiai mértföldek szerint is igen nagy mérvű szaporodást mutat; — az utóbbi 100 év alatt, jelsül 1 mfdön:

	1700—1800.	1800—1825.	1825—1846. évben.
Frankhonban	4-el	16-al	32-vel
Piemontban	15 "	18 "	49 "
Lombardiában	19 "	40 "	80 "
Angliában	16 "	42 "	136 "
Belgiumban	15 "	44 "	136 "
Hollandban	13 "	14 "	95 "
Csehországban	16 "	27 "	73 "
Poroszországban	7 "	17 "	68 "
Württemberg- és Hanoverben	11 ¹ / ₂ -el	12 "	43 "

Ellenkező irányu egynemely adatot hoz fel: TOUSSAINT az *Économiste Français* 1876. nov. 11. számában. Hasonlóan nyilatkozik újabban ROGERS (Manualja 8-ik feje.) azt mondván, hogy ma már nincs ok Malthus módjára a világot alarmirozni; továbbá RICKARDS (Labour and Capital cz. kv.); és a socialistikus írók egy része; míg ellenben CAIRNES (Logical Method of Pol. Econ. sz. 149. sk. és 163. sk.) meg SHADWELL (Pol. Oecon. 1877. Athenaeum 1877. márcz. 3-ról) Malthus tanait lényegében szintén elfogadják.

³⁾ CAREY (s utána Schäffle) arra figyelmeztetnek, hogy a népességgel a társulási erő és ezzel a nagyobb productivitás is szokott előállni.

⁴⁾ L. STUART MILL: I. 12. feje. SCHÄFFLE: Nat.-Oek. 423. ff. 1. s főleg LANGE: id. m. 24. sk. l.

⁵⁾ CAREY-nek s iskolájának Malthus-ellenes tanaira nézve ld. még LANGE: Die Arbeiterfrage 32. sk. l. és BERENS: Dogmengeschichte der Grundrente 278—288. sk. l.

⁶⁾ Felette érdekes és nagybecsű illusztrációját Malthus ezen tantételének szolgáltatta a francia statistikusból és természettudósból BERTILLON (a *Révue Scientifique* 1877-ki folyómatában kimutatván, hogy Frankhonban az utóbbi 5—6 évtized alatt a vagyonosság s műveltség terjedésével a népességszám stationárius maradt; hogy a születések számaránya éppen azon mértékben nagyobb volt, a melyben az illető vidék szegényebb, s a családokban az elért jólléti fok megtartására figyelem nincs; tehát a *jóllét növekedésével éppen megfordított* arányban jelentkezik stb. (L. *Ausland* cz. folyóir. 1878-ki 8-ik számát.)

⁷⁾ L. MALTHUS: *Population* III 13. IV. 13. fejt. ST. MILL: *Princ.* ném. kiad. I. 377. ff. II. 230 ff. QUETELET: *Naturgeschichte der Gesellsch.* (1857.) 160. sk. I. SCHÜTZ: *Nat.-Oek.* 263. sk. I. és ROSSI: *Cours* I. k. 14. l.

⁸⁾ LANGE Malthus rendszere feletti nézetét e tételben foglalja össze: „Die Wahrheit der Malthus'schen Lehre besteht darin, dass das Anwachsen der Bevölkerung beständig die Grenze erreicht, welche das Anwachsen der Subsistenzmittel zulässt».

⁹⁾ Malthus védelmére azt mondja ROSCHER: «Der Gedanke, dass jeder menschliche Fortschritt zuletzt in Elend auslaufen müsse, rührt von Malthus her, dass er nur durch eine Ausführung von dessen eigenen Principien gründlich bekämpft werden kann».

¹⁰⁾ A népesedés kérdésének *természettani* oldala s különösen a legújabbban érvényre emelkedő Darwinizmussal való viszonya iránt. I. BERENS: id. m. 285. sk. SPENCER: *Biologijája*, II-ik köt. 12—13. fejt. LANGE: id. m. 24. sk. 36. sk. I. s hazánkban DAPSY Ért. a *Természettudom. Közlöny* 1870-diki folyam 17-dik füzetében.

170. §.

A népesedési tan főbb tételei.

Az előrebocsátottak eredményei a következőkben foglalhatnának össze: *a)* Az emberi nem szaporodási irányzata közt egyfelől, s határtalan mennyiségű ember létezési lehetősége közt másfelől: bizonyos *conflictus* van, a melyből sok *nehézségek* támadnak, melyek csak az emberek eszélyes és erkölcsös magatartása által kevesbithetők. *b)* A két nemnek egymáshoz való vonzódása és a családi élet iránti előszeretet oly hatalmas ösztönök, hogy mindenütt *gyors népszaporodást* idéznek elő, ha csak jelentékeny kül-akadályok azt nem lehetlenítik vagy fel nem tartóztatják. *c)* Ezen akadályok leginkább azon nehézségből származnak, hogy a megszorodott népesség eltartására kellő mérvű létszerek kiteremtése nem mindig lehetséges; s kétféleké, vagy ugyanis óvatosabb magatartás a gyermekek nemzése és a házasságok kötésében; vagy pedig (ha az óvatosság mellőztetett) sűrűbb halálozása főleg azoknak, a kiknek szükségletei ki nem elégithetők. *d)* Minthogy a munkások osztálya a legnagyobb, s ez irányban az érintett akadályok leghatályosban működnek, a népszaporodás mérve legkiválóbban attól függ, *mily magasan áll a munkabér*, s mennyi javakat képesek a munkások evvel magoknak megszerezni. *e)* Csak azon szaporodása a népességnek hordja már magában a fokozódó productió és tőke-szaporodás garantiáját is, mely a létszerek egyidejű szaporodásával, a technikai és ipari haladással karöltve jelentkezik. *f)* Az, hogy bizonyos nagyságú népesség *szerfelettinek* nevezhető-e vagy sem

(eltekintve a nagyon is túlságos sűrűségtől), nem annyira a szám-mennyiségi tételtől függ, mint inkább annak a javak productiójához és a nemzeti tőkékhez viszonya-, illetőleg a rendelkezésre álló létszerek mérve- és nagyságától. Egy és ugyanazon számnagyság tehát egyik országban vagy időpontban már igen nagy, a másikban még csekély lehet. *g)* A népesség szaporodása mind *belső* mind *kivülről eredő* növekedés által ott szokott leggyorsabb lenni, hol a tőkék gyarapodására és a termelés kiterjesztésére az alkalom kedvező és biztos; míg ellenkező esetben lassan halad, s nagyobb mérvet nem ölthet. *h)* *Gyér* népességgel rendszeren ott találkozunk, hol a munkások foglalkodtatására kevés tőke áll rendelkezésre, s hol a létszerek megszerzése nehézséggel jár. Tehát egyebek közt hideg vagy terméketlen tartományokban, hegyvidékeken és messze a forgalmi főbb pontoktól; a naturálgazdasági polcon soká veszteglő s a műveltség és iparosságban lassabban előhaladó közületekben. *i)* Oly államokban, hol a kormány és törvényhozás a jog és szabadság követeléseit szem elől téveszti, türelmetlen és illiberális, egyeseket vagy osztályokat faggató, csekély, — ellenkező esetben pedig sűrű leendő a népesség. *k)* Kitészik az eddigiekből, hogy valami állam népességi aránya mindig *több egymás mellett és ellen ható erők és viszonyok* eredménye, s hogy mesterséges szabályozás és hatósági beavatkozás e téren rendszerint fölösleges. Habár meg másfelől nagy túlzás azt követelni, hogy az *állam teljes közömbösséggel* viseltessék ez ügy iránt; miután kétségtelen, hogy az egyéni *emberi cselekvőség* és törekvés egész sikeressége *czélszerű közintézmények* által igen hathatósan támogattathatik, s ez utóbbit nem is nélkülözheti. *l)* A tömegek erkölcsös és előregondoskodó magatartásának egyik legfőbb előfeltétele a nemzetvagyon egészséges megoszlása; másfelől az, hogy nemcsak az alsó osztályok azok, a melyek *erkölcsi köteleességek* teljesítésére hivatandók fel.^{1—3)}

¹⁾ A népesedés kérdésének a *communistikus* és *socialdemokratikus* felfogással való kapcsolatbahozását illetőleg: megemlítendő, hogy MARX szerint «a Malthusi theoria a mai (általa ugynevezett) capitalistikus termelési renddel áll és dől», a mi teljesen alaptalan; sőt épp ellenkezőleg egy socialistikus szervezetű országban a gazdaság-technikai productio szabályzásának nehéz kérdése az által tétetnék még bonyolultabbá, hogy a *népességszaporodásnak államhatósági uton való szabályozása* kikerülhetetlen lenne. Ld. WAGNER: Pol.-Oek. I. 123. sk. 1.

²⁾ Nagy érdekű, szellemdús és történetbölcséletileg is fontos formulázását adja ez egész feladványnak a hirneves angol böleselő SPENCER (Biologiája II-ik köt. XII—XIII-ik fejezetben): azt mondván, «hogy az emberiség tovább fog fejlődni, de nem testi (physikai), hanem *szellem-értelmiségi* tekintetben; és pedig *kényszerítve a szükség* által, hogy a folyton *sűrűsbődő népesség* miatt megnehezedett *létszereket* megszerezhesse; úgy hogy az *emberi szaporaság maga oka annak a továbbfejlődésben*; a hol azonban végre oly állapot álland elő, a hol már csak igen *nagy munkával* és fáradtsággal lesz kielégíthető a szükséglet; és az ez által *előidézendő megcsökkenése a szaporás-képességnek* lesz épp a *túlnépesedésnek correctivuma*; vagyis előidézője oly helyzetnek, hol a sűrű népesség nyomása és az evvel járó bajok elenyésznek, és

a *normális munka és fáradság* ismét elégséges leend.» — Egy másik népesedési elméletet kísérel meg adni AU (Liebig's Lehre 1869.) cz. m. 194. sk. 1 Malthus és Carey közt kiegyeztetést keresve.

³⁾ A népesedési mozgalom-tüneményeinek *történelmi* szempontból való alapos és kimerítő elemzését szolgáltatja ROSCHER: System-je I-ső kötet 244. sk. §§-ban.

171. §.

Népeségi politika, azaz intézkedések a nép-számarány növeztése-vagy csökkentésére.

A népesedési mozgalom törvényeinek helyes felfogása azor meggyőződésre vezet, hogy az államnak le kell mondania arról, hogy a *népességszám helyes arányát* szabványokkal és törvényekkel igazgassa és rendszabályozza.¹⁾ Sem tilalom, sem fenytetés, sem jutalmazás, sem biztatás az e téren számbajövő erkölcsi erők hiányát az egyeseknél vagy osztályoknál pótolni nem képes. Az állam ez ügyre nézve csak a népesség *erkölcsi és értelmi fejlesztését*, az ezt akadályozó külvizonyok eltávolítását, a productió és consumptió helyes sulyegyenét megzavaró intézkedések megszüntetését veheti czélba, *közvetlenül* és önmagára azonban igen keveset hathat. — A szerint, a mint a népesség számának szaporításáról, avagy apasztásáról van szó, az állam feladatai a következőkben összpontosulhatnak:

a) A tán nagyon is hátramaradt népességszám *növekedésére* az által képes hatni, ha a jog- és szabadság, a türelmesség, a humanitás, a polgári egyenlőség uralmát megvalósítja; a termelési erők teljes értékesítését elősegíti; az ipar, forgalom s az ide-oda *költözöködés* szabadságának akadályait eltávolítja; a tőkegyűjtést, a szabad pályaválasztást biztosítja; jó igazságszolgáltatási és adórendszert léptet életbe; a *közegészségi rendszert tapintatosan kezeli s folytonosan javítja*, s az *alsóbb osztályokra* gondos figyelmet fordít; ott pedig, a hol a népességszám gyér voltának oka a szaporodási erő csökkenésében, vagy erkölcselenségben stb. rejlik: tanítás, oktatás által a fiatal nemzedéket jobb utra téríteni, s a *culturpolitika* minden eszközeinek kifejtése által annak erkölcsi regenerációját elősegíteni törekszik.

b) A hol ellenben a *túlnépesültség* tovább-terjedésének nehezítése a feladat: az állam ott is főleg csak a baj erkölcsi kulforrásának betömésére irányozhatja tevékenységét; a mi szintén csak szellemi és erkölcsi eszközökkel érethetik el; jelesül az által, ha az állam a tömegekben az egyéni önállóság becsé felőli öntudalmat felébresztni, a személyes felelősség-érzetet éleszteni s szilárdítani iparkodik. Habár másfelől gazdasági reformok előmozdítása, új keresetforrások megnyitása szintén stb. jelentékeny hatásu lehet, czélszerű rendszeti, szegényügyi intézmények pedig a bajnak legáltalább enyhítésére jó szolgálatot tehetnek.

A mi azon *intézkedéseket illeti*, melyek különböző időkben és különböző népeknél az állam által a népesség (mesterséges módon való) szaporítására alkalmaztattak,²⁾ ezek a következők: jelesül 1-ször. *Házasságra kötelezés és gyermeknemzésre ösztönzés díjak által* (mint az például az ókorban Rómában Julius Cæsar idejében, az újabb korban 14-ik Lajos alatt Franciaországban történt). Az ilyféle intézkedés azonban ellenkezik az ember méltóságával és erkölcsi természetével; lerontja a családi élet tisztaságát; az alsóbb osztályokban a könnyelműséget és kicsapongást szítja; s végtékintben eredményei is igen csekélyek.³⁾ — 2-ször. *Bevándorlók meghívása*. (Betelepítés.) Ez ellen is fontos érvek szólnak. Bizonyos ugyanis, hogy szegény, gyámoltalan egyénekkél, a milyenek rendszerint a bevándorlók szoktak lenni, az ország semmit sem nyer, sőt könnyelmű dologkerülő elemek betelepédése még a belföldi népesség jellemének megrontására is hathat. E mellett a *beltelepítés* legtöbbször nagy *anyagi áldozatokkal* jár, a meghonosodás az idegenekre nézve nehéz, s nem ritkán fontos *politikai* vagy *nemzeti* tekintetek is szólnak (kivált nagyobb mérvű) bevándoroltatás ellen. — 3-ször. *Kivándorlás tilalmazása*. Ez intézkedés épp oly jogtalan, mint czélszerűtlen. A kivándorlási tilalom az államból börtönt csinál, melyből nem menekülhetni, s oly orvosság, mely a helyett, hogy gyógyítana, a bajt csak növesztheti.

A mi ellenben a *népességszaporodás ellensúlyozására* irányzott állami intézkedéseket illeti, ezek közt leggyakrabban a következőkkel találkozunk: a) *Az összekelések nehezítése*. A házasság tilalmazása vagy nehezítése nemcsak ellenkezik az egyéni szabadsággal, de oly intézkedés is, mely rendszerint eredménytelen. Így például az összekelést attól föltételezni, hogy mutattassék ki a házasulni akarók által a család-eltarthatási képesség, már magában is félszegség, miután ilyesminek okadatolt állítása épp úgy mint kétségbevonása módfelett nehéz. (Mily könnyen rontatik le például a legkitünőbb munkaerő stb. betegség, szerencsétlenség, gazdasági válság által.) — b) Ugyanily ingatag alapot képez azon intézmény, mely szerint az illetők által *keresetalkalom* vagy bizonyos *tőkevagyon* kimutatása követeltetett. Mert vagy alacsonyra tétetik az összeg és ekkor hatálytalan, vagy igen magasra, és akkor csak a gazdagok házasodhatnak. E mellett kérdés az, *kire bízassék a házassági engedély adása?* A közvetlenül érdeklett *községre*, mely szűkeblűen jár el, vagy az államra, mely vagy igen is bőkezűleg gyakorolná jogát, vagy igen sok faggatásra vetemednék.⁴⁻⁵⁾

Túlnépesült országbóli elköltözés, vagy *kivándorlás* magukra a kivándorlókra nézve, hogyha ezek szorgalmas, takarékos és munkabíró emberek, új viszonyokba könnyen beletalálják magukat, s e mellett a letelepedési tartomány nem kedvezőtlen: előnyös és jótékony lehet. Másként áll azonban a dolog a visszamaradó népességét véve. Legtöbbször ugyanis a visszamaradók közt támadt hézag

megkönnyebbedett összekelések és nemzések folytán csakhamar kitöltetik, tehát a bajon segítve nincs. E mellett a kivándorlókkal jelentékeny töke- és munkaerő mehet ki, mely oda haza nem könnyen pótolható. — Mindez nem oly káros ott, a hol a kivándorlás *gyarmatosító* (colonisatorius), azaz olyan, a hol a kimenő polgárok az anyaországtól nem szakadnak el, hanem politikai és közgazdasági összeköttetésben maradnak vele.⁶⁾ — A kivándorlás kérdése újabb időkben a *pauperismus* kérdésével hozatott összeköttetésbe, a mennyiben több szakférfi⁷⁾ azt állítja, hogy kivételesen: gyorsan foganatosított s *nagymérvű kivándoroltatás államköltségen* és állami vezetés mellett, biztos mód az országban elterjedt tömegnyomornak eltávolítására.⁸⁾ S nem alap nélkül, mert ilykép az állam közbenjárásával a nemzetnek egy amugyis nem igen egészséges eleme nyomasztó helyzetéből kiragadtathatik, a visszamaradó munkás-osztály bérvizonyai s anyagi helyzete megjavulhatnak, s a támadt hézag gyors kitöltése nem igen lehetséges, mert a kivándoroltatás egyszerre és tömegesen vétetnék eszközlőbe.⁹⁾

¹⁾ Ld. GEFFCKEN beható Érték. a Schönberg-féle Hdb. II. 943. sk. 1.

²⁾ Ld. ROSCHER: historiai és statistikai adatokban is jeles fejtegetéseit. I. 255. sk. §§.

³⁾ Ki kívánna magának 10—15 gyermeket, ha egy-két ezer vagy száz frtot kapna érte jutalmul? Nem aljasíttatnék-e a nő le ilykép a legnemtelenebb módon? Nem volna-e ily jutalomért nemzett gyermekek közt a halálozási arány borzadálygerjesztő! V. ö. KAURTZ: Munkás kezekbeni hiányunk című értekezését a «Gazdasági Lapok» 1860-ki folyamában.

⁴⁾ A házasságra-kelés közhatalóságilag felállítható akadályairól lásd ROSCHER (I. 258. §.) a ki arra utal, hogy ez akadályok megszüntetése káros következtésü sehoh se volt; bár lehetnek tekintetek, a melyeknél fogva egészen mellőzni helytelen. SCHÄFFLE (Kapit. und Soc. 689. sk. 1.) az összekelés előtti kényszer-biztosítást követel az özvegyre és a gyermekekre nézve. MALTHUS csak azt kívánja, hogy a nyilvános szegényi segélyezés vonassék el az illetőtől bizonyos határidőtől kezdve.

⁵⁾ Bővebben szól ezekről PROUDHON: Contradictions économiques című munkája utolsó fejezetében.

⁶⁾ Azon kérdésre, mit tegyen az állam a kivándorlás tekintetében, azt felelhetni: ott, hol oly kivándorlásról van szó, melynek nyomán a kimenők végkép elszakadnak a hazától, a status az elmenőket a visszamaradók rovására nem támogathatja; ellenben ott, a hol a kivándorlás gyarmatosító, hivatva van arra, hogy az új honalapítókat kezdetben lehetőleg gyámolítsa és anyagi eszközökkel is segítse. A kivándorlást közgazdasági s történeti tekintetben tárgyalja ROSCHER: Kolonien und Auswanderung (1856.) és LEROY-BEAULIEU: De la Colonisation chez les peuples modernes (1874. új kiad. 1881.) cz. munkákban.

⁷⁾ Névszerint TORRENS, STUART MILL, ROSCHER, WAKEFIELD, mely utóbbi ez eszmét először formulázta.

⁸⁾ A WAKEFIELD-féle rendszer egyik fő elve az, hogy a gyarmatosítás költségei magának az alapított gyarmatnak ingyen nyert földjei egy részének eladásából fődöztessenek. Ld. még ST. MILL: Principles V. II. LANGE: Stuart Mill 129. sk. lp. RÖESLER: Grunds. 434. l. (Az azonban, hogy a WAKEFIELD-féle terv kivitele a szociális kérdés megoldását képezne, mégse mondható.)

⁹⁾ A *nappjainkban* majdnem szenvedélyes érdeklődéssel felkarolt *gyarmat-alapítás* és coloniális államok alapítása tekintetében ld. SCHÖNBERG: Hand-

buch II. 967. sk. s általában ROSCHER kitünő könyvét: Kolonien und Kolonialpolitik stb.

172. §.

Történet-bölcészeti következtetések.

Azt a kérdést végül illetőleg: «melyek tehát az itt kifejtett általános közgazdasági tanoknak eredményei; s mily diagnosist állíthatni fel tudományunk alapján az emberi nem anyagi művelődésének és gazdasági élet-alakulásának jövőjét illetőleg!?» a válasz igen nehéz; s azért csak egész általánosságban a következőkre utalhatni:

Korunk a közgazdasági fejlődés és cultura minden fokaira nézve mutat példákat; a primitív vadász- és halásznépektől fel egészen a legfejlettebb iparállamokig, minden fokozatai az anyagi műveltségnek észlelhetők; s valamint a világtörténelem a legkülönbözőbb fejlődési *stádiumok chronologiai egymásutánját*, ugy a jelenkor azoknak *synchronistikus egymásmellettjét tünteti fel*; egészen véve pedig azt constatálhatni, hogy nemünk a közgazdaság terén mind nagyobb vívmányokra tett szert, s hogy épp ezen anyagi haladás a társadalmi és politikai fejlődést is hathatósan elősegíti; ez az előmenetel és tökélyesbedés (a gazdasági viszonyokban) pedig nemcsak *keveseknek előnye*, vagy a sokaságnak hátránya, hanem inkább az egyesek és az *összeség jólétének* a forrása. — Azt, hogy a nemzetgazdaság nem fejlődhetik a *végzetetlenig*, általában épp oly könnyű hinni, mint nehéz az át nem hágható határokat egyes népek vagy időszakokra nézve kijelölni. Azomban sem azon sötétnézetűek, kik az emberiség anyagi fejlődését általános nyomorban hiszik végződni; sem azok, kik mindent rózsaszinben látva, földi mennyországot jósolgatnak s végzetlen tökélyt helyeznek kilátásba: nem fogják fel helyesen az emberiség és a közgazdaság természetét s világtörténeti menetét.

Hogy az elért *virágzási kor után*: egész nemzetekre is, ugy mint egyes emberekre, a hanyatlás korának kell-e bekövetkeznie; épp oly kevésbé állítható mint tagadható. — Azon nagy kérdés, vajjon az emberiség fejlődésében a *körfutás* törvényének van-e alávetve, vagyis hogy arra van-e utalva, hogy bizonyos fejlődéspolez elérte után ismét visszaessék s kiinduláspontjához térjen vissza; avagy pedig az *örök-haladás* és *emelkedés* szabályának: felette nehezen oldható meg, egyebek közt azért is, mert nem tudjuk, vajjon első avagy az utolsó *tizedében* élünk-e az emberiség történetének. — Egészen véve mind az egyikre, mind a másakra nézve lehet érveket és észleleteket felhozni. A *körfutás*, illetőleg a sötétebb világnézlet igazolására jelesül azt, hogy (gazdasági téren) a sikernek, a birtoknak és az élvezeteknek rendszerint zsibbasztó hatásuk van; hogy a nagy erőfeszítés időszakait egyeseknél ugy mint egész népeknél közönségesen a *tespedés* vagy *kimerülés ideje* szokta követni, hogy az

emberi ész és erő természetes korlátoltságánál, végre is, ha már a legjobb el van érve és még mindig valami új vétetik czélba, a rosszabbra is visszanyulnak; végre azt, hogy minden *emberi ideálok* telvék fogyatkozásokkal, s hogy az eszményi törekvéseket nagy csalódások szokták követni; mintegy emlékeztetésül arra, hogy minden emberin és emberi törekvésen bizonyos *tragikai sorsvonás* húzódik keresztül, mely mindent a mulandóság és enyészet martalékaként tüntet fel. — Eltekintve attól, hogy *ugyanazon iránylatok és törekvések*, melyek valamely népet fejlődésének tetőpontjára emelik, rendszerint tovább-hatásukban ismét az elért magaslatról levetik; s hogy az emberi és a természeti világ egész rendje tanuskodik a mellett, hogy minden földi létnél a keletkezés oka már magában szokta rejteni a jövő enyészet csiráit is! Nagy ok és intés arra, hogy a fejlődést mesterségesen *síttetni* és *erőszakolni* helytelenség; hogy az élet törvényei felett korlátolt embererő- és emberesszszel való uralkodni-akarás: legtöbb esetben nemcsak hiu, hanem egyenesen káros dolog is.

A derültebb, s a *folytonos tökélyesedést föltevő nézet igazolásául* ellenben arra lehet utalni, miszerint nemünk, akár az egyest, akár a népeket mint egészet, sőt az összes emberiséget vegyük: lassu ugyan, de határozott *előmenetelt* tanusít az emberi létel minden köreiben és irányaiban; hogy korunkban az emberek legnagyobb része gazdasági tekintetben hasonlíthatlanul jobban, emberhez illőbb módon él, mint valaha; hogy épp a közgazdaszat terén üli az emberi ész és akaraterő *leafényesb diadalait*, hogy a belkereskedés egyfelől, a nemzetközi forgalom másfelől az egyeseket és népeket egymáshoz közelebb hozzák, a béke és szabadsága, a jólét és művelődés lehetőségét és biztosítékait megalkotják. — Mennyivel magasabban állunk mi, ujkori népek, hasonlítva az *ókori classikus népekhez* már csak azon körülménynél fogva is, hogy a mai polgárosult nemzetek nem hódító hadjáratok zsarolására, hanem munkas takarékosagra épített vagyonnak örvendenek; hogy a rabszolgaság és a helotismus helyét a szabad s jogegyenlő honpolgárság intézménye foglalja el majdnem világszerte; s hogy az ipar és munka becsülése már általános, az élet ezer meg ezer kényelmeivel és kellemeivel rendelkezünk, melyek az őskori népek előtt egészen ismeretlenek voltak. — Nem is érintve azt, mily hatalmas biztosítéka rejlik a haladásnak és előmenetelnek abban, hogy az *utónemzedék*: elődjének mind szellemi, mind anyagi tökéinek óriási tömegére, a tudományos vívmányok és gyakorlati hódítmányok naponként szaporodó sorára támaszkodhatik; s e mellett a polgárosító és humanisatorius hatású *keresztény callásnak* is minden áldásai- és tényezőivel rendelkezünk.

A nemzetgazdaságtan ezen két (látszólag éles) ellentétben álló felfogás közt mintegy *közép- és közvetítő nézetirányt* képvisel. Az élet alakulását és fejlődési stádiumait az érdekek s a folyton ver-

senyő és surlódó anyagi törekvések alapján vizsgálja és magyarázza. Távol minden fellengző s felszeg *ideálistól*, az élet reál elemeivel és hatalmaival számol; s minden igazi előhaladás és javítás alapját nem a dolgok természetes rendjének *szükségszerű* kifolyásaként, hanem munka és erőfeszítés, szorgalom és kitartás eredményeül és jutalmául tekint. A nemzetgazda nem hirdeti a világot a lehető legjobbnak, melyben minden magára hagyandó, az egyoldalú s *fatalistikus* *laissez-faire* elve elismerendő, s az állam vagy az egyesek erőfeszítése szakadatlan, soha nem szünő munkássága nélkülözhető; nem esik *kétségbe* nemünk sorsa és jövője felett, de nem is mulaszt el semmit, mit ezen jövő előkészítésére, biztosítására, kellemesbbé tételére szükségesnek fölismer. A nemzetgazdaságtan nem korholtathatik azért, hogy bizonyos *körtü*nemények kifejlését meg nem akadályozhatja, romlott alapu *organismusok* gyógyítására orvosszereket nem ajánlhat; neki, mint tudománynak az a nagy *feladata* és rendeltetése van, hogy a gazdasági dolgok természetét és alakulásuk törvényeit kiderítse (és akár kellemesek akár nem: a talált eredmények) az *igazt* ismertesse meg, és igazságokat fejtsen ki.

Egyébiránt ezen a *realistikus állásponton* is korántsem csüggedésre vagy épp kétségbeesésre vezetők tudományunk *eredményei*, hanem inkább megnyugtatók és bátorítók. Kétségtelen bizonyítékokat szolgáltatva arra, hogy gazdasági társadalomrendünk nem a kiegyenlíthetetlen *ellentételek* meg a *nyomor* és szükölködés *siralomrölgye* (a mint azt egy ízben Proudhon elnevezé), hanem az ugyan fáradságos és küzdelemteljes, de mégis biztos és szakadatlan előmenetelnek és emelkedésnek a *szintere*; hogy nemünk egész történetében nincs példa arra, hogy erkölcsileg épp és erős nép, *mi*g ezen jellemét le nem veté, elbukott volna; hogy az ipar és a forgalom terén is csak *az ész és a szellemi* potenciák azok, melyek a valódi haladást biztosítják; és hogy a nemzetgazdaságtan végfolyamatban nem egyéb, mint (a maga körében) *realisatioja az emberiség, a szabadság, és művelődés nagy eszméinek*; a melyek diadalmas harcának története a közgazdaságnak és ennek tanának is a története.¹⁾

¹⁾ Ld. még ROSCHER: System I. 263. sk. §. RÜCKERT: Weltgeschichte in organischer Darstellung 1856. utolsó fejezetek. BUCKLE: History of Civilisation. Bevezetés. FERGUSON: Essay on the history of Civil Society. (1767.) NEUMANN: Die Civilisation und der wirthschaftliche Fortschritt (1869). STUART MILL: Principles III. 17. fej., valamint KRAUSE: Philosophie der Geschichte (1843.) és KNIES: Die Polit. Oekonomie (1853. új kiad. 1886.) cz. munkáját.

Sajtóhibák és kisebb pótlékok.

- A 3. old. az Irod. forrásoknál odacsatolandó még: *Neumann*: Die Grundlagen der Volkswirtschaftslehre (1889.) I-ső kötet.
- A 7. „ felülről a 4. sorban *ng.* helyett olvasandó: *meg.*
- A 17. „ alulról a 4. „ a 2. számú utalás *elhagyandó.*
- A 22. „ felülről a 12. „ történet helyett olvasandó: *történetek.*
- A 27. „ „ a 2. „ a helyett teendő *e.*
- A 35. „ alulról a 8. „ elhagyandó: *Socratesnél.*
- A 37. „ az 5. jegyzetnek első sorában *central* helyett olvasandó: *contract.*
- A 55. „ fent a hazai írók közt még kiemelendők *Kerkápolyi* tanár, a magyar származású *Hertzka*, *Ráth Zoltán*, *Gerlóczy Gyula*, *Pisztóry Mór.*
- Az 56. „ felülről a 9. sorban: *teszik* helyett olvasandó: *teszi.*
- A 70. „ alulról a 20. sorban: *rugót* helyett olvasandó: *főrugót.*
- A 72. „ a 4-ik jegyzetbe a 3-ik sorban rendszeresen helyett olvasandó: *rendesen.*
- A 76. „ alulról a 3. sorban olvasandó: *természet-adományok.*
- A 87. „ fent az 50. §-hoz jegyzetbe teendő: *Ld. alább a 129. és 133. §§.*
- A 102. „ alulról a 10. sorban olvasandó: *szerezett javai.*
- A 106. „ felülről a 4. „ olvasandó: *közvetlenül és célzatosan.*
- A 116. „ felülről a 16. „ ismert tömegük helyett olvasandó: *vett.*
- A 119. „ a §. első kikezdésén korlátandó helyett olvasandó: *korlátolandó.*
- A 120. „ a 70. §. 7. jegyzetében még megemlítendő, hogy a napjainkban oly fontos szerepet vívó u. n. *Cartellek* a «Különös Részben» tárgyalatnak.
- A 133. „ a 78. §. *c* letűje ezzel lenne kezdendő: A pénz egyik legfőbb kellékét *értékének állandósága képezvén*, a stb.
- A 140. „ felülről a 4. sorban szerinti helyett olvasandó: *szerint.*
- A 142. „ a 82. §. 2. kikezdése *negyedik* sorában olvasandó: *magas pénzár* (vagyis *magas jószág-pénzár.*)
- A 146. „ a 2 ik kikezdés végén teendő *4—5 j.*
- A 153. „ az 1-ső „ „ *hitelműveletek* helyett olvasandó: *hitel-ügyletek.*
- A 155. „ a 90. §. 1-ső kikezdésében alulról az 5. sorban olvasandó: *üzleti, illetve vállalati.*
- A 155. „ ugyanezen §. 2. kikezdésében még megemlítendő a *hitelnemek* sorában: *pénzhitel és áruhitel*; azután *váltói hitel és könyvhitel*; s különösen: *ingatlan és ingói hitel* (Immobilier- és Mobiliereredít), melyekről a *Második v. Különös Részben* tüzetesen van szó.
- A 163. „ alulról a 20. sorban *váltók* helyett olvasandó: *váltói.*
- A 170. „ az Irod. forrásokról szóló 2-ik sorban *Ricardonál*: *Principles 26, 27 és 32* helyett olvasandó: *2—6-ik.*
- A 173. „ felülről a 8. sorban *Extrag* helyett olvasandó: *Ertrag.*
- A 174. „ az 5. jegyzetben a 2. sorban az *eladásra* szó után teendő :
- A 176. „ fent az 1-ső sorban *elhagyandó e* szó *rendesen.*
- A 303. „ a 3. jegyzetben megemlítendő, hogy ez iránynak éles ellenzője: *Reilstab*: *Der Staat und das Versicherungswesen* (1882.) cz. művében.

**A Franklin-Társulat magyar irod. intézet kiadásában Budapesten (egyetem-
utca 4. sz.) megjelent és kapható:**

Apáthy István, dr. Tétele európai nemzetközi jog. Második teljesen átdolgozott kiadás. Füzve	3 frt 60 kr.
Ballagi Béla. Az ipartörvény magyarázata. Füzve	2 frt 50 kr.
Bozóky Alajos, dr. Intitutiók. Negyedik javított kiadás. Füzve	4 frt.
Bozóky Al., dr. A római jog pandektáinak tankönyve. Füzve	4 frt 50 kr.
Bozóky A., dr. Egyházjogtan kézikönyve. Füzve	3 frt 60 kr.
Büntető-törvénykönyv, a francia (Code Pénal). Ford. Németh A. Füzve	2 frt.
Czirák A. M. gróf. A magyar közjog alapvonalai. Szerző nyomán írta Hegedüs Lajos. Harmadik kiadás. Füzve	2 frt 50 kr.
Fayer László Dr. A magyar bünvádi eljárás mai érvényében. Átalakított és bővített második kiadás.	3 frt 60 kr.
Gálffy Ferencz. A bélyeg- és illetékügyi törvények és szabályok kézikönyve. Második teljesen átdolgozott kiadás. Füzve	3 frt.
Gaius római jogi institutióinak négy könyve. Magyarra fordította és jegyzetekkel kísérté Dr. Bozóky Alajos. Füzve	2 frt.
Latínul és magyarul. Füzve	3 frt.
Grünwald Béla. A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve. Harmadik javított kiadás 1889. Négy kötet	12 frt.
Hajnik Imre. Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. Füzve	4 frt.
Haller Károly, dr. Gazdasági jogisme. Második kiadás. Füzve	1 frt.
Henfner János, dr. Római magánjog, 3 kötet. Füzve	4 frt.
Herczegh Mihály, dr. Magyar polgári törvénykezési rendtartás. (1868: LIV, 1881: LIX, 1881: LX. törvényezikk.) Harmadik kiadás. Füzve	5 frt 60 kr.
Herczegh Mihály, dr. Magyar esődtörvény. 1881: XVII. törvényezikk. 3 frt.	
Hoffmann Pál, dr. A római jog történelme és institutiói. I. A római jog külszerű történelme és a római perjog. Második kiadás. Füzve	5 frt 50 kr.
Hoffmann Pál, dr. A római magánjog rendszere mai érvényben, vagyis Pandekták alapvonalai. Negyedik kiadás. Füzve	4 frt.
Igazságügyi rendeletek a m. kir. kormány által kibocsájtott törvénykezési rendeleteknek gyűjteménye betűrendes tárgymutatóval ellátva bíróságok, ügyvédek stb. használatára. 1875—1885. évi folyam. Vásonba kötve	4 frt.
1885/86-ki évi folyam. Füzve	60 kr.
1887 és 1888. évi folyam.	60 kr.
Jhering Rudolf, dr. Magánjogi esetek. Magyarította Dr. Schwarz Gusztáv. Füzve	1 frt 20 kr.
Imling Konrád, dr. A végrehajtási törvény (1881. évi LX. törvényezikk.) magyarázata. Füzve	4 frt 50 kr.
Jancsó György. A magyar kereskedelmi törvény (1875. XXXVII. t. ez.) a budapesti kir. ítélő tábla elvi jelentőségű határozataival. Füzve	1 frt.
Kautz Gyula, dr. Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika. Füzve	4 frt 50 kr.
Kautz Gyula, dr. A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Füzve	4 frt 40 kr.
Kautz Gyula, dr. A nemzetgazdaság- és pénzügytan rendszere. Negyedik átdolgozott kiadás.	
I. kötet. A nemzetgazdaság általános része. Füzve	2 frt.
II. kötet. A nemzetgazdaság különös része. Füzve	3 frt.
III. kötet. A pénzügytan rendszere. Füzve	2 frt 50 kr.
Kautz Gyula. A politikai tudomány kézikönyve. Harmadik, újlag átnézett és javított kiadás. 1889. Füzve	4 frt 80 kr.

Klekner Alajos. Az erdőtörvény magyarázata. Füzve	2 frt.
Konek Sándor, dr. Egyházjogtan kézikönyve. Javitotta és a VI-ik kiadást sajtó alá rendezte <i>Dr. Antal Gyula.</i> Füzve	5 frt.
Konek Sándor, dr. Magyar birodalom statistikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Második teljesen átdolgozott kiadás. Füzve	6 frt.
Mackeldey Ferdinand, dr. A római jog tankönyve. Második javított kiadás. Három kötet. Füzve	6 frt.
Mariska Vilm., dr. Az államgazdaságtan (Pénzügytan) kézikönyve. Füzve	3 frt 60 kr.
Mariska Vilm., dr. A magyar pénzügyi törvényismе kézikönyve. Negyedik teljesen átdolgozott kiadás. Füzve	4 frt.
Matlekovits Sándor, dr. Pénzügytan. Második kiadás. Füzve	1 frt 50 kr.
Mohl Róbert. Az államtudományok encyclopaediája. Ford. <i>Löw Tobias.</i> Második kiadás	3 frt.
O'sváth Imre. Az 1886. évi t. cz. a telekkönyvi betétek szerkesztéséről, kiegészítve az 1886. XXIX. t. cz. módosításáról szóló 1889. XXXVIII. t. czikkel, s ez utóbbi törvény indokaival, a reá vonatkozó igazságügy-miniszteri rendeletekkel, továbbá kimerítő tárgymutatóval. Füzve	60 kr.
Plósz Sándor. Törvényjavaslat a felelbitelről a sommás eljárásban. Előadói tervezet. A m. kir. igazságügyminiszter megbízásából. Füzve	30 kr.
Schilling F. A., dr. A bölcsészeti jogtudomány kézikönyve. A szerző után dr. Werner R. által. Harmadik kiadás. Füzve	3 frt.
Schnierer Aladár, dr. A büntető jog általános tanai, az 1878. V. és 1879. XL. törvényezikkek alapján. Második átdolg. kiadás. Füzve	2 frt.
Schnierer Aladár, dr. A büntettek és büntetések. A büntetőjog különös része. Füzve	3 frt.
Schnierer Aladár. A büntettekről és vétségekről szóló magyar büntető-törvény (1878. V. t. cz.) magyarázata. Második kiadás. Füzve	5 frt.
Schnierer Gyula. A kereskedelmi törvény magyarázata. Füzve	2 frt 80 kr.
Székács F. A magyar büntető eljárás kézikönyve. II. kiadás. 1 frt 60 kr.	
Szlemenic Pál. Magyar fenytő törvény. Ötödik javított, a legnagyobb rendeletekkel bővített kiadás, függelékkal. Füzve	3 frt.
Dr. Szokolay István. Az állategészségügy rendezése. Az 1888-ik évi VII. törvényezikk s az 1888-ik évi 40,000 számú végrehajtási rendelet alapján. Füzve	1 frt.
Szokolay István. Az új közjegyzői törvény. 1886. Füzve	1 frt 20 kr.
Szokolay István. A községi rendtartás kézikönyve községi, törvényhatósági és fegyelmi törvények szövegével. Füzve	1 frt 80 kr.
Szthlo Kornél. A házassági elválás joga Magyarországon és Erdélyben. Második, lényegesen átdolgozott kiadás. Füzve	2 frt 40 kr.
Szthlo Kornél. Unitárius egyházi törvény a házassági jogról. Életbe lépett 1889. szept. 1-én. Ara	30 kr.
Vécsey Tamás. A római jog külső története és institutói. Második javított kiadás. Füzve	5 frt 60 kr.
Werner Rezső, dr. A bölcsészeti Jogtudomány történelme. Második javított kiadás. Füzve	1 frt 50 kr.
Werner Rezső, dr. A magyar büntetőjog általános elvei. Az 1878. V. és 1879. XL. törvényezikkek alapján. Füzve	4 frt.
Werner Rezső. A büntettek, vétségek és kihágások. A magyar büntető-törvénykönyvek (1878 : 5 és 1879 : 40 tez.) szerint. Füzve	1 frt 80 kr.
Zlinszky Imre. A magyar magánjog mai érvényében, különös tekintettel a gyakorlat igényeire. Harmadik kiadás. Füzve	6 frt.
Zlinszky Imre. A magyar telekkönyvi betétek szerkesztéséről szóló 1886. XXIX. és 1889. XXXVIII. t. cikket tartalmazó függelékkal. Füzve	2 frt 80 kr.

